VICTOR SEBESTYEN

1989 REVOLIUCIJA

Sovietų imperijos žlugimas

Sofoklis

Victor Sebestyen

1989
REVOLIUCIJA

Iš anglų kalbos vertė
Vitalijus Šarkovas

Sofoklis

VILNIUS, 2017

Versta iš:
Victor Sebestyen.
Revolution 1989.
London: Orion Books, 2010

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-444-214-8

Skiriu savo motinos Évos ir
Patricios Diggory atminimui

TURINYS

III DALIS. REVOLIUCIJA

PADĖKA

NUO AŠTUNTQJO DEŠIMTMEČIO PABAIGOS aš dažnai lankydavausi Vidurio Europoje darbo reikalais ir pailsėti. Tais laikais vakariečiai mažai žinojo apie Prahą ir Budapeštą – jiems tie miestai atrodė tolimi, paslaptingi, net pavojingi. Tik po mano aprašytų įvykių prasidėję pokyčiai vėl padarė juos klestinčiais, tikrai europietiškais miestais. Šią knygą parašiau remdamasis informacija, kurią sukaupiau per daugiau kaip tris dešimtmečius, apsilankęs šiuose miestuose daugiau du šimtus kartų. Surinkti ją man padėjo daugybė žmonių, nors kai kurie iš jų tamsiomis totalitarizmo dienomis smarkiai rizikavo kalbėdamiesi su manimi. Dėl vietos stokos galiu paminėti tik kai kuriuos iš jų. Aš supyniau į pasakojimą prieš daugelį metų imtus interviu ir pokalbius – daugiausia 1989 m. – su naujesniais. Dažnai vėl kalbėjausi su tais pačiais žmonėmis praėjus keletui metų, kai, žvelgdami į praeitį, jie galėjo aiškiau įvertinti įvykius.

Lenkijoje man padėjo Tadeuszas Mazowieckis, Jerzy Urbanas, Lechas Wałęsa ir Lecho Wałęsos institutas, Anna Walentynowicz, Danuta Galecka ir Jadzia Komornicka. Kol aš tyrinėjau surinktą informaciją ir rašiau šią knygą, mirė trys žmonės, kurie daugelį metų, kai tik lankiausi Lenkijoje, teikė man neįkainojamą pagalbą: Mieczyslawas Rakowskis, Alina Pienkowska ir Bronislawas Geremekas. Man buvo labai naudingi Andrzejaus Stel-

machowskio dokumentai ir daug padėjo Centrinio karo archyvo ir Nacionalinio atsiminimo instituto Varšuvoje darbuotojai.

Čekijoje ir Slovakijoje man labai talkino Ondrejus Soukoupas, Michaelas Kocábas, Jefimas Fisteinas, Peta Brodas, Jacquesas Rupnikas, Daša Antelova, Jirí Dienstbieras, Anna Bryson, Peteris Uhlas, Tomas Grossas, Janas Urbanas bei prezidentūros, vidaus reikalų ministerijos ir Čekijos parlamento archyvų darbuotojai. Taip pat dėkoju už neįkainojamą pagalbą Alexandero Dubčeko institutui Bratislavoje ir likusiems gyviems pono Dubčeko šeimos nariams.

Vengrijoje man labai padėjo Katalina Bogyay, Miklósas Haraszti, Maria Vásárhelyi, László Rajkas, Csilla Strbik, Adamas LeBoras, Imre Pozsgay, Ferencas Köszegas, Gáboras Demszky, Béla Szombaty, Istvanas Révas, Csaba Békesas, Dominicas Arbuthnottas, Norosas Walko, Andrea Kalman, Jánosas Kisas, László Eörsi, Gáboras Kélemeri, Károly Makkas, Sándoras Reveszas ir Nickas Thorpe'as; dėkoju jiems. Taip pat dėkoju Vengrijos nacionalinio archyvo, Vengrijos parlamento archyvo, 1956 m. revoliucijos tyrimų instituto ir Atviros visuomenės instituto archyvo Budapešte darbuotojams.

Vokietijoje man nepaprastai pagelbėjo daktaras Matthiasas Muelleris, Reinhardas Schultas, Aramas Radomsky, Rüdiggeris Rosendahlis, Carstenas Krenzas, Christianas Führeris, Klausas Peteris Rennebergas, Philipas Lengsfeldas, Günteris Schabowskis ir *Stasi* archyvo, Valstybės saugumo dokumentų komisijos ir valstybinio VDR politinių partijų ir masinių organizacijų archyvo Berlyne darbuotojai.

Rumunijoje man suteikė pagalbą Mircea Dinescu, Gheorghiu Constantinescu, Alexas Serbanas, Pavelas Câmpeanu, Sergiu Celacas, Oleanna Tedescu, Petre Romanas ir prezidento komunistinės diktatūros tyrimų komisijos, Rumunijos vidaus reikalų ministerijos ir užsienio reikalų ministerijos archy-

vo, ir komunistinių nusikaltimų Rumunijoje tyrimo instituto darbuotojai.

Sofijoje man savo laiko negailėjo Ivanas ir Tanya Pojarleff ir Liubo Markovas, taip pat talkino Stefanas Tafrovas, Petaras Mladenovas, Blaga Dimitrova, Kalinas Manolovas, Krassenas Stančevas, Rumenas Danovas, Nesenos praeities tyrimo instituto, Bulgarijos Ministrų Tarybos ir bylų komisijos archyvo, Bulgarijos valstybinės Saugumo tarnybos dokumentų tyrimo komisijos darbuotojai.

Jungtinėse Valstijose man niekada neatsisakydavo skirti laiko Jamesas Bakeris III. Taip pat dėkoju generolo Brento Scowcrofto įstaigai. Charlesas Gati, Jamie Dettmeris, Rebecca Mead, Joan Stein ir Christopheris Hitchensas padėjo man naujai pažvelgti į JAV užsienio politiką. Taip pat esu nuoširdžiai dėkingas už pagalbą Wilsono centro Tarptautinės šaltojo karo istorijos projekto, George'o Washingtono universiteto, Hooverio instituto Stanfordo universiteto, JAV Kongreso bibliotekos ir valstybės departamento darbuotojams.

Maskvoje man labai padėjo Rusijos prezidento archyvo, Gorbačiovo fondo ir Naujausios istorijos dokumentų saugojimo centro darbuotojai. Esu nepaprastai dėkingas daugeliui žmonių Rusijoje, kurie teikė man vertingą pagalbą. Dėl liūdnų priežasčių, susijusių su dabartine Maskvos politika, dauguma jų prašė neminėti jų pavardžių. Bet aš juos prisimenu ir esu labai jiems dėkingas.

Mane labai įkvėpė dvi knygos: Timothy Garton Ash *We the People* (*Mes esame liaudis*) ir Michaelo Dobbso *Down With Big Brother* (*Šalin vyresnįjį brolį*).

Anglijoje man nepaprastai padėjo lordas Powellas, Simonas Sebagas Montefiore, Maria Stanowski, Mitko Dimitrovas, Annabel Markova, Joachimas von Halaszas, Anjelica von Hase, Johnas Hamiltonas, Lucy Perceval, Christopheris Silvesteris,

Mátyásas Sárkozi, seras Bryanas Cartledge'as, Peteris Unwinas, Anna Reid, Amanda Sebestyen, Tira Shubart, Markas Jonesas, Anne McElvoy, Danielis Johnsonas, Borisas Marelicas, Marina Daskalova, mano sesuo Judith Maynard ir brolis Johnas Walko. Taip pat dėkoju Londono bibliotekos Čatamo rūmuose, Britanijos bibliotekos, Oksfordo universiteto Bodley bibliotekos ir Londono karališkojo koledžo Liddellio Harto karo archyvų centro darbuotojams, kurie sudarė man sąlygas susipažinti su dviem neįkainojamais dokumentiniais filmais – *Brian Lapping Associates* „Fall of the Wall" ir CNN „Cold War". Ir tikrai nebūčiau išsivertęs be nuolatinio Paulo, Wendy, Peterio ir Jayne Diggory ir Adilo Ali palaikymo.

Dėkoju savo draugui ir redaktoriui Ionui Trewinui iš *Weidenfeld* & *Nicolson* leidyklos už nuoširdžią ir raminančią paramą. Žodis „išminčius" tikriausiai buvo sugalvotas apibūdinti kaip tik jį. Man buvo labai malonu dirbti su entuziastinga ir nenuilstama redaktoriaus padėjėja Bea Hemming ir su neprilygstama korektore Linden Lawson. Mano agentė Georgina Capel visada užkrėsdavo mane savo optimizmu, drąsino ir rėmė.

Bet labiausiai aš esu skolingas Jessicai Pulay. Be jos nuoširdžios paramos, išmintingų patarimų, šviesaus proto, vaizduotės ir redagavimo įgūdžių aš tikriausiai nebūčiau įstengęs parašyti šios knygos. Jos išsamios žinios apie Vidurio Europą buvo tiesiog neįkainojamos. Daugelyje darbo etapų ji skatino mane pažvelgti į įvykius kitu žvilgsniu ir atvėrė naujus tyrimo kelius. Nepailstamai mane drąsindama, ji buvo mano kelrodė žvaigždė.

Neįmanoma numatyti, kada revoliucija prasidės ir kaip ji plėtosis. Tai lemia visiškai neperprantami jos dėsniai. Bet prasidėjusi ji plinta nesulaikomai.

Vladimiras Iljičius Leninas

Pasenusios idėjos gali pančioti pasaulį ilgus metus, tačiau anksčiau ar vėliau jos praranda įtaką ir reikšmę. Tokios idėjos niekada visiškai neužvaldo žmonijos, jos patraukia tik netobulus žmones.

Aleksandras Hercenas

Apsaugok Dieve nuo tų, kurie trokšta man gero.
Nuo mielų žmonių,
Visada pasiruošusių mane įskųsti
Nuo kunigų su diktofonais po sutana
Nuo pledų, po kuriais palendi net nepasisveikinęs
Nuo pasipiktinusių savo pačių liaudimi…
Besiartinant žiemai

Mircea Dinescu

ĮŽANGA

ŠI ISTORIJA PAŠIBAIGĖ LAIMINGAI. Kas matė švenčiančius žmones Berlyno, Prahos ar Budapešto gatvėse 1989-ųjų pabaigoje, niekada neužmirš tų nepaprastų džiaugsmo scenų. Per keletą stulbinamų mėnesių įvyko beveik visiškai taikios revoliucijos, kurios pakeitė pasaulį; žmonių valia triumfavo prieš tironiją. Mano pasakojimas baigiasi tuo šventišku laikotarpiu, kai žmonės buvo kupini vilčių, protingo optimizmo, nuoširdžiai džiaugėsi ir iš visos širdies linksminosi. Viena iš brutaliausių imperijų istorijoje buvo parklupdyta. Poetai ir filosofai, kurie kentė kalėjimuose, tapo prezidentais ir vyriausybės ministrais. Kai vieną šaltą lapkričio naktį griuvo Berlyno siena, atrodė, kad atviros žiauraus XX a. žaizdos pagaliau ims gyti. Šios svajonės nebuvo visiškai kvailos. Kai kurie žinovai (tarp kurių žymiausias, nors ne vienintelis, yra Francisas Fukuyama) – pagauti susižavėjimo pranašavo istorijos ir ideologinių konfliktų pabaigą.

Tie žinovai teisingai įvertino 1989-ųjų pokyčių mastą ir svarbą, – nors skelbti istorijos pabaigą jie paskubėjo. Markso, Lenino ir Stalino komunizmo teorijomis pagrįstas gyvenimo būdas ir požiūris į tikrovę buvo demaskuotas kaip siaubingai nevykęs eksperimentas. Per keletą savaičių didelė dalis Europos, kuri keturis dešimtmečius buvo sukaustyta grandinėmis, atgavo laisvę ir nepriklausomybę, nors 1989-ųjų pradžioje atrodė, kad tai neįmanoma, bent jau įžvelgiamoje ateityje. Buvo paskelbta,

kad Šaltasis karas baigtas. Nors vis dar liko dvi didvalstybės, kurios turėjo pakankamai branduolinių ginklų sunaikinti civilizaciją kelis kartus, bet dabar nė viena, rodės, nebuvo nusiteikusi jų naudoti. Revoliucijų metai suteikė viltį engiamiems žmonėms kituose pasaulio kraštuose – jie irgi išdrįso svajoti apie išsivadavimą.

Staigus sovietų imperijos žlugimas buvo visiškai netikėtas. Daug „išminčių" universitetuose, kariuomenėje, žiniasklaidoje, politikoje ir diplomatijoje gyrėsi jį numatę. Bet įrodymų, kad jį kas nors numatė, bent jau žvalgybos tarnybų dokumentuose, rasti sunku. Šnipinėjimas vaidino svarbų vaidmenį Šaltajame kare – ir tikrovėje, ir visuomenės Rytuose ir Vakaruose vaizduotėje, kurią kurstė įtempto siužeto kino filmai apie šnipus. Nepaisant didžiulių išteklių, iššvaistytų žvalgybai abiejose stovyklose, šnipai nepranešė savo šeimininkams Vašingtone, Maskvoje ir Londone, kad sovietų sistema visiškai nusilpo. Iki jos žlugimo nė vienas įtakingas žmogus nenuspėjo, kad ši monolitinė struktūra, kurios daugelis taip ilgai bijojo, suirs – ir tai nutiks vos per keletą mėnesių. Tiesa, britų žurnalistas Bernardas Levinas 1988-ųjų pabaigoje parašė neįprastai įžvalgų straipsnį, kuriame stulbinamai tiksliai numatė šiuos įvykius, bet tuo laiku net jis pats sakė tiesiog fantazuojąs savo malonumui, o ne pranašaująs. Remdamiesi istorine patirtimi, žmonės manė, kad SSRS laukia ilgas, lėtas ir skausmingas smukimas, ir praeis dar daug metų, kol palydovinės Vidurio ir Rytų Europos valstybės išsiverš iš sovietų orbitos. Jamesas Bakeris, tuo metu ėjęs JAV valstybės sekretoriaus pareigas, juokavo: „Kiekvienas, kuris tvirtina žinojęs, kas nutiks, tik pučia miglą į akis."

Beveik pusę šimtmečio sovietai laikėsi tvirtai įsikibę į jų karo laimikį. Raudonieji carai Kremliuje palydovines valstybes laikė savo valdžios įrodymu ir komunistinio tikėjimo patvirtinimu, nors devintajame dešimtmetyje nacionalizmas tapo stipresne pa-

skata negu ideologija. Jie negailestingai žiauriai malšino sukilimus vos tik jiems prasidėjus – taip nutiko Budapešte 1956 m. ir Prahoje 1968 m. Atrodė, kad Geležinė uždanga – 300 kilometrų ilgio betono ir spygliuotos vielos užtvara, dalinanti žemyną – amžina. Daugelis revizionistų teigia, kad sovietų imperijos žlugimas buvo nulemtas. Jie tvirtina, kad, kaip ir klasikinės „perdėtai“ išplėstos imperijos, SSRS negalėjo išlaikyti savo avanpostų naštos. Drąsiems čekams, Rytų Vokietijos gyventojams ir bulgarams, kurie šimtatūkstantinėse demonstracijose reikalavo laisvės, jų engėjiško režimo žlugimas tuo metu neatrodė neišvengiamas. Nors policija, pavaldi vietiniams diktatoriams, į juos nešaudė, sovietai galėjo panaudoti jėgą. Rusai jau ne kartą naudojo smurtą ir dažnai jo aukų skaičius buvo didelis. Todėl buvo visai tikėtina, kad Raudonoji armija, daugiau kaip pusę milijono kareivių turinčios okupacinės pajėgos, vėl griebsis tradicinių metodų. Nuvertus pustuzinį nekompetentingų, korumpuotų ir kartais žiaurių tironijų, buvo visiškai atmestas jų bruktas gyvenimo būdas. Tai įvyko beveik visiškai taikiai, išskyrus Rumuniją, kurią supurtė keletą dienų besitęsęs smurto proveržis. Bet iš anksto niekas negalėjo būti tikras, kad šios revoliucijos bus taikios. Istorijoje jau ne kartą buvo pasitaikę atvejų, kai nuo vienos kibirkšties įsiplieksdavo gaisras, apimdavęs pusę žemyno.

Jokia kita imperija per visą istoriją neatsisakė valdžios taip greitai ir taikingai. Kodėl Sovietų Sąjunga pasidavė be kovos? Ir kodėl devintojo dešimtmečio pabaigoje? SSRS ir Rytų Europoje archyvai rodo, kad sovietai buvo išsekę, atsidūrę prie bankroto ribos ir skaudžiai suvokė, kad komunizmą ištiko nesėkmė. SSRS prarado valią valdyti imperiją. Tačiau Kremliaus imperializmas galėjo gaišti lėtai, ne vieną dešimtmetį – kaip Osmanų imperializmas. Sovietų Sąjunga dar ilgą laiką galėjo šlubčioti „Aukštutinės Voltos su branduoliniu ginklu“ pavidalu. Tačiau sovietai pasirinko kitokį kelią.

Šioje knygoje aš daug rašau apie Afganistaną. Kai kurie skaitytojai gali paklausti, kodėl knygoje apie Vidurio Europą aš tiek daug dėmesio skiriu įvykiams ant kalvų aplink Kabulą? Karo Afganistane pralaimėjimas devintajame dešimtmetyje privertė sovietų vadovus atsisakyti savo „išorinės imperijos“, nors tuomet jie dar patys sąmoningai to nesuvokė ir aiškiai negrindė savo sprendimo šiuo pralaimėjimu. Patyrę fiasko per karinę kampaniją Afganistane, Kremliaus šeimininkai nebenorėjo siųsti karių į mūšį kitose šalyse, o negrasindami panaudosią jėgą, jie negalėjo išsaugoti savo imperijos Europoje. Didžiulės skolos užsieniui, užsitrauktos palydovinių valstybių (kai kurios iš jų devintojo dešimtmečio pabaigoje vos įstengė sumokėti procentus už skolas), buvo vienas iš pagrindinių imperijos žlugimo veiksnių. Sovietai jau negarantavo už jas, ypač kai naftos kainų smukimas devintojo dešimtmečio viduryje sukėlė SSRS krizę, nuo kurios valstybė jau neatsigavo. Komunizmas Europoje išliko tiktai tol, kol Vakarų kapitalistai bankininkai jį finansavo.

Tačiau, kaip ir daugeliu atvejų, pagrindinis komunizmo žlugimo veiksnys buvo žmogiškasis. Paskutinis Sovietų Sąjungos vadovas Michailas Gorbačiovas buvo prieštaringa asmenybė. Šis naujoviškas Kremliaus vadovas mokėjo veikti, kalbėti ir galvoti savarankiškai – skirtingai nuo savo pirmtakų, kurių fizinis sukriošimas, rodės, simbolizavo šalies būklę. Jis ir keletas jo patarėjų manė, kad Sovietų Sąjungos palydovinių valstybių neverta stengtis išlaikyti savo orbitoje, jeigu jas ten telaiko vien tankai. Jis priėmė teisingus sprendimus, bet siekdamas neteisingo tikslo. Jo svarbiausias tikslas buvo išsaugoti komunizmą Sovietų Sąjungoje. Jis manė, kad Rytų Europos žmonės nuspręs išsaugoti sąjungą su sovietais ir likti socialistų šalių sandraugoje. Jo prognozė visiškai nepasiteisino. Vos tik atsiradus galimybei, Rytų Europos šalių gyventojai džiaugsmingai paliko komunizmo stovyklą. Nepavyko Gorbačiovui išsaugoti ir SSRS. Jo paties požiūriu, jį

ištiko nesėkmė, bet milijonai žmonių turi priežasčių būti jam dėkingi. Už savo klaidas 1990 m. Gorbačiovas gavo paguodos prizą – jis buvo apdovanotas Nobelio taikos premija.

Keletas kitų įtakingų asmenų, kurie pasirodo šios knygos puslapiuose, turėjo daug aiškesnį ir realistiškesnį supratimą apie tai, kas vyksta, negu sovietų vadovas. Lenkų tautybės popiežius Jonas Paulius II, Lechas Wałęsa, darbininkų vadovas, kuris nugalėjo „darbininkų valstybę", Václavas Havelas, dramaturgas ir filosofas, ėmęsis energingai veikti, ir blaiviai mąstantis Rytų Vokietijos despotas Erichas Honeckeris suprato, kad komunizmas neatsilaikys, jeigu bus teisingai pastumtas. Kadangi ši revoliucija buvo pirmoji istorijoje išsamiai transliuota per televiziją, visų jų veidai tapo atpažįstami. Televizija padarė didelę įtaką šiai dramai. Pamatę griūvančią Berlyno sieną, žmonės Prahoje ėmė manyti, kad jie taip pat gali nuversti savo vadovus. Po dešimties dienų jie taip ir padarė. Nicolae Ceaușescu prarado valdžią tą pačią akimirką, kai žmonės per Rumunijos televiziją pamatė, kaip jis sutriko ir išsigando, kai per vieną mitingą Bukarešte jį nušvilpė minia. Po keturių dienų jis buvo sušaudytas.

Rytų Europos šalių gyventojai išsivadavo patys, bet Vakarai atliko svarbų vaidmenį. Jungtinės Valstijos „laimėjo" Šaltąjį karą, o nugalėtojai yra linkę parašyti savo laimėjimo istoriją. Amerikiečių autoriai paprastai teigia, kad Sovietų Sąjungos blogio imperiją sugriovė Ronaldas Reaganas, laikydamasis tvirtos pozicijos. Bet Reagano vaidmuo yra vertinamas klaidingai. Sovietų Sąjunga susilpnėjo dėl keturiasdešimt metų Vakarų vykdomos „sulaikymo" politikos, ir Reaganas per savo pirmąją ketverių metų kadenciją nė kiek nepaskubino jos silpnėjimo. Tik kai pasirodė Gorbačiovas ir Reaganas pabandė taikyti naują, taikingesnį metodą, prasidėjo procesas, kuris užbaigė Šaltąjį karą. Daugeliu požiūrių Reaganas nusipelno susižavėjimo, kaip, aš tikiuosi, parodys šis pasakojimas, bet jo aistruolių vadai

giria jį ne už tikruosius nuopelnus. Dar keistesnį vaidmenį atliko George'as H. W. Bushas, atsargus, nuosaikus ir protingas žmogus. „Stabilumą pasaulyje" jis laikė vienu iš savo pagrindinių tikslų. 1989-aisiais, matydamas, kaip greitai vyksta revoliucijos, jis bijojo, kad padėtis pasaulyje gali tapti labai nestabili. Kaip rodo dokumentai, taip pat interviu su jo patarėjais, šis buvęs Šaltojo karo kovotojas ir CŽV vadovas, tapęs Laisvojo pasaulio vadovu, 1989-ųjų viduryje metų karštligiškai stengėsi padėti komunistinėms vyriausybėms išsaugoti valdžią, manydamas, kad Rytų Europa gali tapti nevaldoma.

Leiskite tarti keletą žodžių apie geografinius pavadinimus ir terminus. Šioje knygoje pasakoju, kaip žlugo Sovietų Sąjungos vadinamoji „išorinė imperija", susidėjusi iš šešių šalių, kurios sudarė SSRS vadovaujamą Varšuvos sutarties paktą. Jos yra labai skirtingos istoriškai ir kultūriškai, skiriasi tų šalių gyventojų patirtis ir religijos. Praeityje jų santykiai klostėsi sudėtingai – jos ne kartą tarpusavy kovojo ir sudarydavo sąjungas. Aš nesistengiau jų apjungti ir pavaizduoti kaip vientisą visumą. Tačiau istoriškai jas vienija vienas dalykas – visos jos keturiasdešimt penkerius metus buvo suvienytos, iš esmės buvo valdomos vieno valdovo. Todėl šioje knygoje nutariau apsiriboti Varšuvos sutarties šalimis, nes 1989-aisiais jos sudarė vieningą esatį. Aš nenagrinėju įvykių Jugoslavijoje, kurią 1989-aisiais irgi pradėjo purtyti skausminga agonija, nes ji nebuvo sovietų sferos dalis. Jos tragedijai aprašyti reikia atskiros knygos.

Šioje knygoje (kaip ir ankstesnėse) aš vartoju terminus *Vidurio Europa* ir *Rytų Europa* kaip sinonimus, nors suprantu, kad tai ne visai tikslu. Manau, kad nieko tuo nesuklaidinsiu. Apie Vidurio Europos kaip idėjos „reikšmę", apie tai, kur ji pasibaigia ir kur prasideda, parašyta daugybė knygų. Aš vartoju šiuos pavadinimus kaip sinonimus tik siekdamas išvengti pasikartojimų. Panašiai vartoju ir pavadinimus *Sovietų Sąjunga*, *SSRS* ir *Rusija*.

Aš, savaime suprantama, žinau, kad „rusai“ ir „sovietai“ nėra tapačios sąvokos. Šiuos pavadinimus laisvai vartoju vien stiliaus sumetimais.

Kaip žurnalistas, devintajame dešimtmetyje aš daug rašiau apie šioje knygoje nagrinėjamus įvykius. Man tai ne vien istorija. Mano šeima pabėgo iš Vengrijos ir aš, mažytis vaikas, buvau pabėgėlis iš „už Geležinės uždangos“. Kiek tik save atmenu, žmonės aplink mane kalbėjo taip, tarsi visagalė sovietų imperija, kuri pakeitė mūsų gyvenimus, viešpataus ten amžinai. Pasirodė, kad ji buvo daug silpnesnė negu visi manė. Man labai pasisekė, kad buvau ten kai kuriais lemiamais momentais, kai ji žlugo, ir savo akimis pamačiau jaudinančius ir dramtiškus įvykius, kuriuos čia aprašiau.

Londonas, 2008 m. gruodis.

PROLOGAS

Tirgovištė, Rumunija, 1989 m. gruodžio 25-oji, pirmadienis

11.45 UŽ KAREIVINIŲ TIRGOVIŠTĖJE, niūriame plienininkystės mieste, pastatytame Stalino ir kitų komunistinių diktatorių pamėgtu brutalistiniu stiliumi, už 120 kilometrų į šiaurę nuo Bukarešto nusileido du kariniai sraigtasparniai. Iš didesnio lėktuvo išlipo šeši kariuomenės generolai, vilkintys nepriekaištingomis uniformomis, gausiai apsiuvinėtomis auksinėmis juostelėmis ir nusagstytomis medaliais. Paskui juos sekė žemesnio rango Rumunijos generalinio štabo karininkų ir keturių civilių grupė.

Skrydis iš sostinės į Tirgovištę truko trisdešimties minučių; vos tik delegacija išlipo iš lėktuvo, vienas iš jos narių, aiškiai vadovas, ėmė šaižiu balsu įsakinėti, ką daryti toliau. Jis buvo žilagalvis penkiasdešimt trejų metų generolas Victoras Stănculescu, naujai suformuotos Nacionalinio gelbėjimo fronto vyriausybės, dar ne visiškai įtvirtinusios savo valdžią Rumunijoje, atstovas. Tą rytą jam buvo pavesta skubi užduotis, kurią atlikti reikėjo gana subtiliai, bet labai negailestingai: jam buvo įsakyta organizuoti Nicolae Ceaușescu, Rumunijos diktatoriaus, valdžiusio šią šalį beveik ketvirtį šimtmečio, ir jo žmonos Elenos teismą. Prieš tris dienas per šalį nusiritus džiaugsmingoms revoliucinėms demonstracijoms, pora buvo priversta bėgti iš sostinės. Po keleto valandų jiedu buvo sulaikyti ir laikomi Tirgovištės kareivinėse,

kol Bukarešte buvo sprendžiamas jų likimas. Ceauşescu ištikima *Securitate* – slaptoji policija – vis dar stengėsi grąžinti jam valdžią. Kiek padvejojusi revoliucinė vyriausybė pagaliau nusprendė greitai surengti Ceauşescu poros teismą ir parodyti rumunams, kas dabar valdo šalį.

Ši užduotis buvo pavesta Stănculescu. Šis aukštas elegantiškas žmogus garsėjo gebėjimu sklandžiai ir subtiliai tvarkyti reikalus. Senojo režimo laikais, iki gruodžio 22-osios, jis buvo gynybos ministro pavaduotojas, senas valdančiosios šeimos draugas ir vienas iš pagrindinių Ceauşescu dvaro pataikūnų, dažnai pietaudavęs prezidento rūmuose. Bet jis greitai suprato, kad vėjas ėmė pūsti iš kitos pusės, ir buvo vienas iš pirmųjų aukšto rango karininkų Rumunijoje, kurie prisiekė ištikimybę revoliucijai. Jis ne tik turėjo gerą politinę uoslę, bet ir buvo puikus organizatorius, todėl atsivežė su savimi iš Bukarešto teisėjus, prokurorus ir advokatus – viską, ko reikia, norint surengti teismą. Stănculescu pasirūpino ir kitoms detalėms. Antruoju sraigtasparniu jis atsivežė specialiai atrinktą elitinio desantininkų pulko komandą, kuriai anksčiau tą rytą buvo pavesta atlikti sušaudymo būrio funkcijas. Teismui dar net neprasidėjus, generolas jau parinko vietą egzekucijai – prie vienos sienos kareivinių aikštėje[1].

Skurdžioje auditorijoje rūdžių spalva dažytomis sienomis buvo paskubomis improvizuota „teismo salė“. Penki plastiku padengti stalai buvo naudojami kaip suolas. Kampe pastačius du stalus su kėdėmis buvo įrengtas teisiamųjų suolas. Tokioje skurdžioje aplinkoje trūko iškilmingumo, kurio paprastai stengiamasi suteikti tokiam reikšmingam įvykiui kaip teismas, bet, Stănculescu požiūriu, ji atitiko savo paskirtį. Kai į teismui skirtą patalpą tuoj po vidurdienio atvyko delegacija iš Bukarešto, ten tarp dviejų sargybinių jau sėdėjo kaltinamieji. Prieš tris dienas Nicolae ir Elena Ceauşescu buvo labiausiai nekenčiami žmonės šalyje – jų bijojo visi. Valdydami daugiau kaip dvidešimt tris mi-

lijonus rumunų, jie turėjo galią spręsti, kurie iš jų gyvens, o kurie mirs. Jų valdoma Rumunija buvo brutaliausia policinė valstybė Europoje. Šalies televizija ir spauda kiekvieną dieną šlovino juos beveik kaip pusdievius. Tačiau dabar jie buvo tiesiog irzlūs ir sutrikę senukai, iš nuovargio ir įtampos vis švelniai vienas kitam priekaištaujantys. Jie buvo apsirengę tais pačiais drabužiais, su kuriais pabėgo iš sostinės: septyniasdešimt vienerių Nicolae vilkėjo juodu vilnoniu paltu ir sulamdytu pilku kostiumu, atrodė vyresnis negu buvo iš tiesų; Elena, metais už jį vyresnė, vilkėjo gelsvai rudos spalvos paltu su kailio apykakle, ryšėjo mėlyna šilkine skarele, dengiančia jos pilkus plaukus.

Tą rytą naujojo prezidento Iono Iliescu patarėjas paskambino telefonu garsiam Bukarešto advokatui Nicu Teodorescu, kuris tuo metu su savo šeima sėdėjo prie Kalėdų pusryčių stalo, ir Nacionalinio gelbėjimo fronto vardu paprašė būti Ceauşescu poros gynėju. Teodorescu pasakė, kad tai „būtų įdomus iššūkis“ ir, keletą minučių pasvarstęs, sutiko. Atvykęs į Tirgovištę, jis susitiko su Ceauşescu pora „teismo salėje“; jam buvo skirta dešimt minučių pasikalbėti su klientais. Pokalbis nepavyko. Turėdamas labai mažai laiko paruošti nors kokią gynybos strategiją, jis pabandė paaiškinti teisiamiesiems, kad bene vienintelis būdas jiems išvengti mirties bausmės yra apsimesti pamišusiais. Ceauşescu pora šiurkščiai atmetė jo siūlymą. „Man tai pasiūlius, – pasakojo Teodorescu, – Elena pasipiktino. Mano siūlymas juos smarkiai įžeidė [...]. Paskui jie atsisakė mano paslaugų.“[2]

„Teismas“ prasidėjo apie 13:00. Jame dalyvavo penki kariniai teisėjai, uniformuoti generolai, ir du kariniai prokurorai. Visuomenės atstovų teismo salėje nebuvo. Vienas žemo rango karininkas filmavo procesą, bet jam buvo liepta filmuoti tik kaltinamuosius. Teisėjų, prokurorų ir advokato teismo proceso vaizdo įraše visiškai nematyti. Teismas truko penkiasdešimt penkias minutes. Beveik per visą tą laiką nuverstas diktatorius reiškė

pasipiktinimą. Kartais jis piktai pakeldavo savo juodą papachą, kurią buvo pasidėjęs ant stalo priešais save ir trenkdavo ją atgal, tarytum pabrėždamas savo žodžius. Jo žmona elgėsi kur kas santūriau ir beveik visą laiką žvelgė tiesiai prieš save. Retkarčiais jie susiimdavo už rankų ir šnabždėdavosi, visada kreipdamiesi vienas į kitą „mano brangusis" ir „mano brangioji".

Teisme nebuvo pateikta jokių raštiškų įrodymų, patvirtinančių jiems iškeltus kaltinimus, nebuvo iškviestas nė vienas liudininkas. Nuo pat pradžių buvęs prezidentas nepripažino šio teismo teisės jį teisti. „Aš pripažįstu tiktai Didžiąją Nacionalinę asamblėją ir darbininkų klasės atstovus, – kartojo jis. – Aš nieko nepasirašysiu. Aš nieko nesakysiu. Aš atsisakau atsakyti į šio perversmo kurstytojų klausimus. Aš nesu kaltinamasis. Aš esu respublikos prezidentas. Aš esu jūsų vyriausias kariuomenės vadas. Nacionalinis išdavystės frontas Bukarešte [...] uzurpavo valdžią."

Prokurorui perskaičius kaltinimus, Ceauşescu elgėsi taip pat iššaukiamai:

PROKURORAS: Štai nusikaltimai, kuriais mes jus kaltiname ir prašome šio tribunolo nuteisti judu mirti.

1. Genocidas.
2. Ginkluotų veiksmų prieš liaudį ir valstybę organizavimas.
3. Visuomeninio turto ir pastatų naikinimas.
4. Valstybės ekonomikos sabotažas.
5. Mėginimas pabėgti iš šalies, pasisavinant daugiau kaip 1 milijardą JAV dolerių, saugomų užsienio bankuose.

Ar girdėjote, kaltinamasis? Prašom atsistoti.

CEAUŞESCU: (tebesėdėdamas) Viskas, ką pasakėte, yra melas. Aš nepripažįstu šio tribunolo.

PROKURORAS: Ar žinote, kad esate pašalintas iš [...] šalies prezidento pareigų? Ar suprantate, kaltinamieji, kad stojote prieš teismą kaip du paprasti piliečiai?

CEAUȘESCU: Neatsakysiu tiems, kurie užsienio organizacijų padedami surengė šį perversmą. Žmonės kovos prieš šiuos išdavikus.

PROKURORAS: Kodėl privertėte Rumunijos liaudį gyventi tokiomis žeminančiomis sąlygomis? Kodėl marinote badu tautą, kuriai atstovavote?

CEAUȘESCU: Aš atsisakau atsakyti į klausimus. Aš nepripažįstu jūsų. Viskas, ką sakote, yra melas [...]. Aš galiu pasakyti jums, kad dar niekada Rumunijos istorijoje nebuvo tokios pažangos. Mes pastatėme mokyklas, parengėme gydytojus, kiekvienam užtikrinome orų gyvenimą.

PROKURORAS: Papasakokite apie pinigus, kurie buvo pervesti į Šveicarijos bankus.

CEAUȘESCU: Aš neatsakau į perversmininkų gaujos klausimus.

Elena laikėsi santūriai, daugiausia tylėjo ir prakalbo tik kai prokuroras pasakė: „Paprasti rumunai negaudavo mėsos, o jūsų duktė svėrė mėsą auksinėmis svarstyklėmis, kurias gavo iš užsienio." Ji garsiai sušuko: „Kaip galite kalbėti tokias nesąmones?" Po kurio laiko Ceaușescu pažiūrėjo į savo laikrodį ir tarė: „Baikime tai."[3]

Teismas padarė vos penkių minučių pertrauką apsvarstyti savo sprendimą ir skirti nuosprendį. Teisėjams sugrįžus, Ceaușescu atsisakė atsistoti. Skaitydami nuosprendį – skirti mirties bausmę su viso jų turto konfiskacija – nei teismo pirmininkas, nei prokuroras nežiūrėjo tiesiai į porą. Paklausti, ar nori apskųsti nuosprendį, jie nieko neatsakė. Pagal Rumunijos įstatymus mirties bausmė galėjo būti įvykdyta ne anksčiau kaip praėjus dešimčiai dienų po nuosprendžio paskelbimo, nepriklausomai nuo to, ar nuteistieji skųsdavo nuosprendį, ar ne. Bet per Ceaușescu poros teismą Teodorescu šios įstatymų nuostatos neminėjo. Ceaușescu pora, nors jie patys pasmerkė mirti daugybę

žmonių, turbūt nežinojo šio techninio įstatymų aspekto. Bet tą dieną teisinės subtilybės niekam nerūpėjo*.

Teisingumas buvo įvykdytas greitai, bjauriai ir gremėzdiškai. Teismo salėje Ceauşescu poros rankos buvo surištos už nugaros virve. Paskutinėmis savo minutėmis Nicolae laikėsi oriai ir išties drąsiai. „Kad ir kas organizavo šį perversmą, kad ir ką jie sušaudytų, – pasakė jis, – išdavikai atsakys už savo išdavystę. Rumunija gyvuos ir sužinos apie jūsų klastą. Geriau garbingai kovoti su negu gyventi kaip vergui." Elena verkė ir iki paskutinės akimirkos elgėsi agresyviai. Pagauta isterijos, ji šaukė „Nesuriškite mūsų. Tai gėda, gėda. Aš rūpinausi jumis kaip motina. Kodėl jūs taip elgiatės?" Jie buvo nuvesti keturiasdešimties metrų koridoriumi į kareivinių kiemą. Nuteistiesiems beeinant, vienas iš kareivių, kuris surišo jiems rankas, pasakė: „Štai jūs ir priėjote liepto galą." „Eik šikt", – atšovė jam Elena. Nicolae ėmė giedoti „Internacionalą". Atrodė, jie nesuvokė, kad jiems tuoj pat bus įvykdyta mirties bausmė – kol jų neišvedė į kiemą. Tada juos apėmė siaubas. „Sustabdyk juos, Nicu, – šaukė ji. – Žiūrėk, jie ketina nušauti mus kaip šunis. Negaliu tuo patikėti." Jos paskutiniai žodžiai buvo tokie: „Jeigu ketinate mus nužudyti, nužudykite kartu."[4]

Sušaudymo būrys pasirengė atlikti savo užduotį teismui dar nė neįpusėjus. Šiam darbui iš Bukarešto buvo atskraidinti aštuoni desantininkai, kuriuos iš anksto atrinko Stănculescu. Apie savo užduotį jie sužinojo tik atvykę į Tirgovištę. Dabar atlik-

* Tribunolo pirmininkas Gica Popa, pilvotas penkiasdešimt septynerių metų garsus Ceauşescu dvariškis, buvo geras diktatoriaus brolio Ilie, gynybos ministro pavaduotojo, draugas. 1990 m. kovo 1 d., praėjus mažiau kaip trims mėnesiams po teismo, Popa paslaptingomis aplinkybėmis nusišovė. Savižudybės priežastys taip ir nebuvo visiškai išaiškintos. Popa nebuvo toks žmogus, kurį imtų graužti sąžinė dėl pažeistų teismo procedūrų ar jo praeities santykių su Ceauşescu aplinkos žmonėmis. Prieš mirtį jam grėsė tyrimas dėl įvairių kriminalinių nusikaltimų – nuo turto grobstymo iki žmogžudystės.

ti užduotį buvo pasirinkti trys: Dorinas Cârlanas, Octavianas Gheorghiu ir Ionelis Boeru. Ginkluoti AK–47 automatais, jie stovėjo kieme prie gėlių lysvės, laukdami pasmerktųjų. Budeliams buvo įsakyta nešaudyti Nicolae aukščiau krūtinės. Jis turėjo būti atpažįstamas nuotraukose, darytose po jo mirties. Dėl Elenos tokių nurodymų nebuvo duota. Sušaudymo būrys nuvedė Ceaușescu porą, du apgailėtinai atrodančius senukus, prie sienos; jis stovėjo dešinėje, ji – kairėje pusėje. „Ji pasakė, kad jie nori mirti kartu, taigi mes išrikiavome juos, atsitraukėmė šešis žingsnius atgal ir tiesiog ėmėme šaudyti. Niekas mums nedavė komandos pradėti šaudyti, mums tik buvo liepta baigti šį reikalą, – vėliau pasakojo Gheorghiu. – Aš šoviau į jį septynis kartus, o likusias kulkas paleidau jai į galvą." Jis susmuko ant kelių. Ji krito ant šono[5].

Kilo chaosas. Egzekuciją stebėjo beveik visi bazės kariai. Kai tik sušaudymo būrys baigė savo darbą, visi kieme buvę kariai, kurie turėjo ginklus, pradėjo kaip papuola šaudyti į lavonus, kol kareivinių vadas papulkininkis Maresas įsakė liautis. Dar ilgus metus po egzekucijos ant vienos iš kareivinių sienų kieme ir langų rėmuose maždaug dešimt pėdų virš žemės liko daugiau kaip šimto kulkų žymės.

Ceaușescu poros lavonai buvo suvynioti į palapinės audeklą ir, saugomi juos sušaudžiusių desantininkų, sraigtasparniu nuskraidinti į sostinę. Jie buvo nugabenti į Bukarešto futbolo komandos *Steaua* treniruočių aikštę pietvakariniame miesto priemiestyje. Dėl makabriško įvykių posūkio kažkuriuo metu tą vakarą jų kūnai paslaptingai dingo. Kariškiai karštligiškai visą naktį jų ieškojo, naršydami vietovės apylinkes, o kitą rytą rado šalia vienos pašiūrės stadione. Kaip lavonai ten atsidūrė ir kas su jais nutiko per tas kelias valandas, taip ir liko paslaptis. Kitą dieną jie buvo palaidoti greta esančiose Genčos kapinėse. Jie buvo palaidoti atskirai, penkiasdešimt metrų atstumu vienas nuo kito,

atskirti kelio. Ant jų kapų buvo pastatyti paprasti mediniai kryžiai su paskubomis užrašytais išgalvotais vardais: baisusis diktatorius Nicolae Ceaușescu buvo pavadintas Popa Danu, o jo žmona – Enescu Vasile.

I DALIS

ŠALTASIS KARAS

I

DARBININKŲ VALSTYBĖ

Jie atbėgo šaukdami:
„Socializmo sąlygomis
Įpjautas pirštas neskauda."
Bet jiems skaudėjo.
Jie prarado tikėjimą.

Adam Ważyk, „Poema suaugusiems"

PRAĖJUS TREJIEMS METAMS po to, kai 1961 m. buvo pastatyta Berlyno siena, Vokietijos Demokratinės Respublikos režimas išrado neįprastą, bet pelningą būdą uždirbti laisvai konvertuojamos valiutos iš verslo su Vakarais. Jis ėmė prekiauti žmonėmis. Rytų Vokietijos pareigūnai siūlė už užmokestį leisti politiniams kaliniams išvykti į Vakarų Vokietiją. Iš pradžių šio verslo apimtys buvo nedidelės, ir išvykti buvo leista tik saujelei žmonių. Tarp nedaugelio pirmųjų išvykusiųjų buvo žinomi disidentai, „tvarkos pažeidėjai", kuriais Rytų Vokietijos valdžia noriai atsikratė. Per keletą metų tokia prekyba žmonėmis tapo gerai organizuotu verslu su savo infrastruktūra. Likus kelioms dienoms iki kiekvieno pardavimo sandorio, kaliniai buvo perkeliami į specialų labai slaptą VDR žvalgybos tarnybos *Stasi* kalėjimą Karl Marks Štate (dabar Chemnicas). Viena Vakarų Vokietijos įmonė pagamino autobusus, specialiai skirtus pervežti šį brangų krovinį. Autobusams buvo įtaisytos apsiverčiančios numerio ženklų lentelės – su

Rytų Vokietijos numeriais važiuoti nuo kalėjimo iki sienos, ir su Vokietijos Federacinės Respublikos (VFR) numeriais važiuoti kirtus Vakarų Vokietijos sieną. Apytiksliai du kartus per savaitę maždaug dešimties žmonių grupės anksti rytą buvo vežamos į pasienio postą šalia Jenos miesto, kur juos neįprastai lengvai praleisdavo sargybiniai, visiškai netikrindami dokumentų. Per pietus jie jau būdavo VFR, pakeliui į Hanoverį[1].

Ilgainiui taip buvo „parduoti" apytiksliai 34 000 žmonių, ir ši prekyba vyko pagal laisvosios rinkos ekonomikos dėsnius. Septintojo dešimtmečio viduryje vienas žmogus kainavo apytiksliai 40 000 Vokietijos markių; devintojo dešimtmečio viduryje dėl infliacijos ir griežtos Rytų Vokietijos valdžios derybinės pozicijos kaina išaugo iki daugiau kaip 100 000 Vokietijos markių. Netrukus VDR suprato, kad tai puikus būdas pasipelnyti. Valstybė nieko neuždirbdavo iš žmonių, kurie teisėtai kreipdavosi dėl vizų, norėdami išvykti pas giminaičius, gyvenančius Vakaruose. Taigi policija suimdavo tūkstančius jų, pateikdavo išgalvotus kaltinimus, pavadindavo juos „politiniais kaliniais" ir greitai parduodavo Vakarų Vokietijai. Egonas Bahras, daugelį metų administravęs šį neįprastą verslą iš Vakarų Vokietijos pusės, sakė aiškiai supratęs, jog „ši prekyba buvo valstybinio VDR biudžeto dalis". Paprastai buvo atsiskaitoma grynaisiais, bet kartais Rytų Vokietija mainais gaudavo prekių. Vienais metais pagal susitarimą į VDR laivais buvo atgabenta bananų, tuo metu rytuose laikytu prabangos preke – Berlyno, Leipcigo ar Dresdeno parduotuvėse jų buvo nepaprastai sunku rasti. Pasak vieno iš įtakingiausių Rytų Vokietijos ekonomistų, iš šios „verslo avantiūros" jo smarkiai įsiskolinusi valstybė iš viso uždirbdavo apytiksliai 8 milijardus Vokietijos markių. Be šių pinigų šalis negalėjo išgyventi[2].

Ši prekyba vyko visiškai slaptai; ją lėmė karštas Rytų Vokietijoje gyventojų troškimas išvykti iš šalies ir režimo ciniškumas – jo pareigūnai manėsi galį kaip tinkami parduoti ir

pirkti žmones. Oficialiai VDR niekada nepripažino prekiaujanti žmonėmis. Valdžia, žinoma, suprato, kad tai nėra geriausia reklama gyvenimui šalyse, kuriose, kaip mėgo sakyti Erichas Honeckeris, tuometinis Rytų Vokietijos vadovas, išbuvęs šiame poste daugiau kaip du dešimtmečius, esąs sukurtas „iš tikrųjų veikiantis socializmas".

Tai buvo socializmas, kurį Sovietų Sąjunga ginklo jėga primetė pustuziniui valstybių, kurios jo visai nenorėjo. Imperija, kurią Josifas Stalinas sukūrė po Antrojo pasaulinio karo, nusidriekė iki tos ribos, kurią rusų kariuomenė pasiekė iki paskutinio puolimo prieš nacistus 1945 m. pavasarį. Nustatant imperijos ribas, nebuvo atsižvelgta į jokius kitus veiksnius. Sąjungininkai pagal Jaltos sutartį iš esmės leido sovietams elgtis kaip tinkamiems jų „įtakos sferoje". Stalinas į visą šį regioną žiūrėjo kaip į vieną didelę valdą, beveik visiškai nepaisydamas nacionalinių tapatybių nepaprastai skirtingų kultūrų šalyse. Raudonasis Maskvos caras vietininkais Prahoje, Varšuvoje ir Sofijoje paskyrė savo pakalikus, kurie pirmiausia buvo ištikimi SSRS, o paskui komunistinei ideologijai. Jie buvo pasirinkti dėl jų tvirtos ištikimybės Stalinui. Dauguma jų penkiolika ar dvidešimt metų gyveno emigracijoje Rusijoje ir priėmė sovietų pilietybę. Jie prarado ryšius su savo gimtosiomis šalimis. Sovietų Sąjunga suteikė jiems prieglobstį ir tikėjimą. Didžioji dalis jų buvo kilę iš šalių, kur komunistų partijos tarpukariu buvo uždraustos, ir jie ilgus metus praleido kalėjime. Kai po karo Stalino nurodymu jie sugrįžo, jie grįžo ne namo. Jie atvyko į Vengriją, Čekoslovakiją ar Lenkiją kaip užsienio valstybės – Sovietų Sąjungos – atstovai tarnauti siuntusios šalies interesams. Jie žinojo, ko iš jų tikimasi: jie turėjo pastatyti socialistinę imperiją Vidurio ir Rytų Europoje, griežtai laikydamiesi Stalino modelio. Šitos šalys 1945 m. turėjo svarbių bendrų bruožų: jas nusiaubė ir užėmė Raudonoji armija, ir Stalinas rengėsi jas transformuoti

pagal savo įsivaizdavimą. Kitais požiūriais jos labai skyrėsi viena nuo kitos, retkarčiais net turėjo nesuderinamų interesų.

Paversti šį regioną stabilia, patikima ir monolitine visuma sovietams buvo sunki užduotis. Iš pradžių vietos gyventojai šiek tiek simpatizavo sovietams. Dauguma žmonių, kurie iškentė nacistinę okupaciją, karui pasibaigus tiesiog pajuto palengvėjimą. Dėl to, ką jiems teko patirti trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, daug Vidurio Europos gyventojų tapo socialistais, nors anaiptol ne tiek daug, kaip įsivaizdavo komunistai. Tiktai vienoje šalyje, Vengrijoje, Stalinas leido surengti iš tiesų laisvus rinkimus. 1945 m. lapkritį šioje šalyje komunistų partija laimėjo 18 procentų balsų, o pagrindinė centro dešinioji partija gavo 51 procentą. Sovietai pareikalavo sudaryti koalicinę vyriausybę, kurioje vidaus reikalų ir „valstybės saugumo“ ministerijoms vadovautų komunistai. Čekoslovakijoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje buvo didelė pramonės darbininkų klasė; iš karto po karo komunistus palaikė maždaug 35 procentai rinkėjų. Bet jeigu nepavykdavo paimti valdžios demokratišku būdu, sovietai buvo pasiryžę paimti ją kitaip. Papirkinėjimais, bauginimais, sukčiavimais ir, pagaliau, teroru per trejus metus sovietai įtvirtino savo naujose kolonijose absoliučią valdžią. 1948 m. pabaigoje visos kitos politinės partijos buvo panaikintos arba įjungtos į komunistų partiją ir liovėsi egzistuoti nepriklausomai.

Okupaciją lydėjo nuožmiuose mūšiuose išgyvenusių rusų karių žiaurumai. Niekada tiksliai nesužinosime, kiek moterų buvo išžaginta Vokietijoje, Vengrijoje ar Lenkijoje po sovietų „išlaisvinimo“, bet jų skaičius tikrai siekia šimtus tūkstančių. Apimti nevilties, užkariauti, išvargę, dauguma žmonių buvo paruošę susitaikyti su nauja tikrove, jeigu padėtis bent kiek pagerės. Kai kurios iš šių šalių buvo labai nelygių galimybių žemdirbiškos visuomenės, kuriose baudžiava buvo panaikinta mažiau kaip prieš šimtą metų. Apskritai, jos buvo smarkiai atsilikusios nuo Vakarų Europos.

Didelėje Rumunijos dalyje padėtis žemės ūkyje nuo Viduramžių laikų beveik nepasikeitė. Komunistai žadėjo iš esmės pakeisti padėtį, užtikrinti greitą pažangą, išnaikinti neteisingumą, pradėti viską iš naujo ir sukurti dinamišką naują lygių šalių sandraugą.

Kurį laiką juos lydėjo sėkmė. Iš karto po karo šių šalių atstatymas vyko taip pat greitai kaip ir Vakarų Europoje. Bet jis prasidėjo beveik visiškai tuščioje vietoje, nusiaubtose ir sugriautose šalyse. Britanijoje maistas vis dar buvo normuojamas iki šeštojo dešimtmečio pradžios, o Čekoslovakija ir Rumunija po karo labai greitai pradėjo eksportuoti maistą. Naujieji režimai buvo giriami už tiltų, centrinių miesto dalių, transporto ryšių atstatymą. Valstiečiams, bent jau iš pradžių, buvo skirti nedideli žemės plotai, padalinus didžiulius *latifundinius* dvarus, kurie driekėsi per visą Rytų Europą. Paskui, prasidėjus didelių valstybės valdomų kolūkių kūrimo vajui, ši žemė buvo iš jų atimta. O prasidėjus paskutinių beprotiškų Stalino gyvenimo metų valymams, ankstesnis entuziazmas visiškai išnyko.

Netrukus po karo komunistai pašalino ar bauginimais privertė paklusti savo tikrus priešus. Opozicijos politikai buvo masiškai žudomi, Bažnyčios vadovai buvo bauginimais priversti tylėti ir kartais bendradarbiauti. Iš buržuazijos buvo atimti jų namai, o menininkams kultūros komisarai ėmė nurodinėti, kokią muziką, paveikslus ar literatūros kūrinius kurti. Visos įmonės, samdančios daugiau kaip saujelę žmonių, buvo nacionalizuotos, o kai kuriose šalyse – pavyzdžiui, Bulgarijoje – niekas, išskyrus valstybę, negalėjo būti darbdaviu.

Pasibaigus karui, netrukus Rytų ir Vakarų santykiai smarkiai atšalo – tai pagreitino Fultone, Misurio valstijoje, 1946 m. pasakyta Winstono Churchillio „Geležinės uždangos" kalba. Paskui, 1948–1949 m. žiemą, kilo Šaltasis karas socialistų bloke, kai vienos iš „išlaisvintų teritorijų" vadovas drįso mesti Maskvai iššūkį. Per karą Josipas Broz Tito buvo Jugoslavijos partizanų,

kovojusių prieš nacistus, vadovas, todėl pelnė antikomunistų pagarbą ir materialinę paramą. Jis įtvirtino Belgrade marksistinę diktatūrą, bet neleido pavergti Jugoslavijos kaip jos Vidurio ir Rytų Europos kaimynių. Tito pareiškė, kad į socializmą galima eiti įvairiais keliais, pasiskelbė „nacionaliniu komunistu" ir savo šaliai numatė „neprisijungusią" ateitį. Stalino akimis, toks požiūris buvo erezija. „Aš galiu sunaikinti Tito spragtelėjęs pirštais", – kartą gyrėsi jis. Pasirodė, kad tai ne taip lengva. Stalinas manė negalįs leisti rodyti jokių nesutarimų komunistų gretose, kad tuo nepasinaudotų Vakarai. Tito iššūkis negalėjo likti nenubaustas. Kiekvienas imperijos gyventojas, kuris simpatizavo Jugoslavijai, turėjo būti sutriuškintas. Prieš „titoistų–trockistų šnipų lizdą" Stalinas visose palydovinėse valstybėse organizavo kampanijas, kurios keletą metų krėtė visą Rytų Europą; komunistų režimas surengė kruviną orgiją ir ėmė ryti savo vaikus.

Garsūs žmonės, kurie buvo šlovinami bolševikų panteone kaip didvyriai, netikėtai buvo suimti pateikus suklastotus kaltinimus, baisiai kankinami, teisiami parodomaisiais teismais ir, po ritualinio „prisipažinimo", pasmerkiami myriop. Rudolfas Slánsky, Čekoslovakijos partijos vadovo pavaduotojas, László Rajkas, tiesioginis Vengrijos komunistų vadovo įpėdinis, nepriekaištingas stalinistas Tchaiko Kostovas Bulgarijoje – visus šiuos ištikimus komunistus ištiko toks likimas. Daugybė mažiau žinomų komunistų buvo klasikiniu bolševikų būdu nušauti į pakaušį arba supūdyti priverčiamojo darbo stovyklose. Dažnai pasitaikydavo atvejų, kad komunistai, kurie išgyveno Hitlerio stovyklose ir išėjo tapę ištikimais socializmo šalininkais, žūdavo nuo savo bendražygių rankos – pavyzdžiui, Slánsky bylos bendraatsakovis Josefas Frankas, kuris po trejų metų Buchenvaldo stovykloje sugrįžo į Čekoslovakiją kaip garbingas valdančiojo režimo atstovas, bet po ketverių metų buvo nužudytas komunistų stovykloje. Beje, po kurio laiko toks pats likimas ištiko ir jų budelius. Tokiu

būdu buvo kuriama „socialistinė santvarka“. Kas buvo išdavikas, o kas ne, neturėjo reikšmės – tai buvo semantinis klausimas. Stalinas manė, kad nuolatiniai valymai yra efektyviausias būdas išsaugoti valdžią ir, kai kas nors nepavykdavo, jam išsyk reikėjo atpirkimo ožių. Jo sukurta sistema negalėjo būti klaidinga: *kas nors* turėjo būti kaltas dėl jos nesėkmių[3].

1953 m. didžioji pabaisa mirė, ir po trejų metų Nikita Chruščiovas pradėjo demaskuoti jo nusikaltimus. Ilgainiui perdėto smurto buvo atsisakyta, bet iš esmės Stalino sukurta sistema, nors ir šiek tiek reformuota, gyvavo dar daugiau kaip tris dešimtmečius, valdant įvairiems jo įpėdiniams. Ji tapo mažiau žiauri, bet dėl biurokratinės inercijos ir stagnacijos liko tokia pat sustabarėjusi, nelanksti ir trokštanti kontroliuoti savo pavaldinius. „Visuomenė yra arklys, o partija yra raitelis“, – sakė Stalinas. Rytų Europos arkliai buvo varomi ypač negailestingai ir troško ištrūkti iš savo arklidžių.

Gyvenimas sovietų kolonijose, besidriekiančiose nuo Varnos prie Juodosios jūros iki Gdansko prie Baltijos jūros, buvo organizuotas pagal Sovietų Sąjungos modelį. Kiekvienas jų gyventojas žinojo, kaip veikia sistema. Ji neturėjo beveik nieko bendra su socializmo koncepcijomis, kurias suformulavo idealistai šio tikėjimo kūrėjai. Ideologiškai svarbiausi socializmo principai buvo lygybė, socialinis teisingumas, laisvė, naujos galimybės vargšams, platesnis pasirinkimas, pagarba asmeniui ir demokratijos plėtra. Sovietų modelis šių idealų laikėsi tik veidmainiškais žodžiais. Vadovai sakė tuščias kalbas apie socializmą tik norėdami apgaulingai pagrįsti savo valdžios teisėtumą. Sovietų komunizmo šalys nebuvo beklasės visuomenės. Teoriškai, pagal marksizmo-leninizmo dogmas, darbininkų klasė turėjo būti dominuojanti. Proletariatas esąs dinamiška jėga, istorijos variklis, buvo teigiama vadovėliuose, o darbininkai veikia per savo

„avangardą" – komunistų partiją. Tikroji padėtis buvo visiškai kitokia. Praktiškai komunistų partijos vadovai sudarė viršutinį visuomenės sluoksnį ir nepasitikėjo darbininkais apačioje. Leninistai manė, kad darbininkų klasė nežino, kas jai geriausia, mat, jei būtų gavę pasirinkimą, jie būtų leidę vadovauti buržuazijai. Todėl tai, kas darbininkams gerai, o kas ne, sprendė partija.

Sovietų komunizmo pagrindas buvo sistema, vadinama *nomenklatūra*, leidusi partijai išlaikyti valdžią. Tai buvo sudėtingas politinės protekcijos tinklas, išsikerojęs neįsivaizduojamu pliuralistinėse visuomenėse mastu. Jis lėmė, kad visus svarbius postus šalyje užėmė komunistų partijos nariai. Centre ir vietose buvo sudaryti postų, kuriuos užimti galėjo tik partijos nariai, ir žmonių, tinkamų juos užimti, sąrašai. Jie apėmė ne tik aukščiausius vyriausybinius ir ekonominius, bet ir visų sričių postus: teisėjų, didelių mokyklų direktorių, futbolo klubų vadovų, ugniagesių viršininkų, kariuomenės ir policijos karininkų, laikraščių redaktorių, ligoninių administratorių, aukštųjų mokyklų dėstytojų, teatrų ir koncertų salių vadovų. Sąrašai buvo didžiuliai – Čekoslovakijoje, kurioje gyveno maždaug devyni milijonai žmonių, buvo apytiksliai 450 000 nomenklatūrinių darbo vietų visose įmanomose gyvenimo srityse. Svarbiausias kriterijus, skiriant ką į postą, buvo asmens politinė ištikimybė.*

Partijos gretose buvo įvesta griežta hierarchinė disciplina, visai kaip kariuomenėje. Aukšti pareigūnai, turėję išimtinę teisę eiti aukščiausias pareigas, sudarė uždarą elitą, nekintamą ir vienvaldę oligarchiją. Jie apdovanojo save visomis įmanomomis gė-

* Senovės Romoje *nomenclator* buvo vadinamas vergas, privalėjęs priminti savo šeimininkui vardus žmonių, su kuriais jis turėjo pasisveikinti. Tai buvo ypač svarbu vykstant nežabotai postų medžioklei vėlyvuoju respublikos laikotarpiu. Pasak Didžiosios lenkų enciklopedijos, šis žodis nuo seno įsitvirtino lenkų kalboje. Viduramžių laikais šis lotyniškas terminas reiškė didžiažemių magnatų valdomo turto ir jų valdose gyvenusių nuomininkų sąrašą. Komunistai tiesiog pasiskolino jį, nejausdami istorinės ironijos.

rybėmis – prabangiais namais, tarnais, automobiliais, geriausia sveikatos priežiūra. Jie galėjo retkarčiais keliauti į Vakarus. Jie galėjo įsigyti kitiems nepasiekiamų prekių – nuo maisto produktų iki baldų ypatingose parduotuvėse – už laisvai konvertuojamą valiutą, kurios gauti galėjo tiktai jie. Jų vaikai naudojosi visomis klasės privilegijomis ir džiaugėsi palyginti aukštu gyvenimo lygiu. Jie mokėsi geriausiose mokyklose ir universitetuose, todėl turėjo daug geresnes galimybes iškilti negu vidutinių darbininkų vaikai. Nomenklatūros vaikai gyveno labai gerai, jeigu buvo klusnūs ir pareigingi. Privilegijos priklausė nuo ištikimybės partijai. Užteko vieno neteisingo politinio žingsnio, ir nomenklatūros narys galėjo akimirksniu netekti darbo, automobilio, auklės, tarnaitės ir virėjo, galimybės vaikams mokytis universitete. Kiekviena partijos hierarchijos pakopa oficialiai privalėjo vykdyti aukštesniosios nurodymus – ši geležinė komunistinės hierarchijos taisyklė be jokios ironijos buvo vadinama demokratiniu centralizmu[4].

Šios taisyklės galiojo iki pat viršūnės. Sovietai turėjo lemiamą žodį, nes jie parinkdavo – ar bent jau tvirtindavo – aukščiausius politinius pareigūnus visose savo valdose. Mirus Stalinui, Maskva kaip ir anksčiau kišosi į jų skyrimą, tiesiogiai keisdama žmones, kurių ištikimybė jai kėlė įtarimų arba skirdama Rusijoje parengtus savus favoritus. Bet sovietai kontroliavo ir palyginti žemo lygio pareigūnų veiklą. Kiekvienas vyriausybės ministras visos imperijos kiekvienoje šalyje, kiekvienas aukštas kariuomenės karininkas, kiekvienas policijos viršininkas, kiekvienas aukšto rango teisėjas turėjo sovietų „patarėją“, kuris palaikė tiesioginį ryšį su Kremliumi.

Norint nepasiklysti šitame painiame biurokratijos labirinte, reikėjo tam tikrų savybių. Kai idealizmas ir revoliucinis įkarštis užgeso – o kai 1968 m. sovietai surengė invaziją į Čekoslovakiją, jo tikrai nebeliko – sistema sustabarėjo. Talentingų žmonių įvairių šalių komunistų partijose sumažėjo. Paaukštinimai buvo ski-

riami ne už nuopelnus, o už paklusnumą ir ištikimybę partijai. Viršininkų palankumą pelnydavo diskretiškumas, o iniciatyva, originalumas ir gabumai keldavo nepasitenkinimą. Retkarčiais kai kurie labai protingi, kūrybiški ir veiklūs *aparatčikai* irgi iškildavo į aukštus postus, bet taip atsitikdavo labai retai. Komunistų sielas persmelkė cinizmas. Niekam neberūpėjo, ar komunistiniai funkcionieriai iš tikrųjų tiki komunizmu. „Pamažu komunizmas tapo daugiau ar mažiau teorišku dalyku [...] kaip antrasis Kristaus atėjimas, – sakė Olegas Trojanovskis, kuris po 1945 m. dirbo diplomatinį darbą keliose satelitinėse valstybėse. – Žmonės skelbė tai, kuo turėjo tikėti, bet iš tikrųjų niekas tų kalbų nevertino rimtai. Ideologija užėmė antrą vietą po valstybės interesų, o kartais ji buvo tik valstybės interesų priedanga.“[5]

Partija turėjo apsaugoti save nuo žmonių. 1917 m. Leninas pirmiausia įkūrė slaptosios policijos pajėgas ČK*. Po Antrojo pasaulinio karo sovietams „išlaisvinus“ Vidurio ir Rytų Europą, kiekvienas naujas komunistinis režimas per keletą savaičių įkūrė panašias organizacijas, tikslias sovietų modelio kopijas. 1945 m. pabaigoje, dar nepradėjus vieno iš tiltų per Dunojų, susprogdinto per karą, atstatymo darbų, Budapešte jau buvo šimtai nekenčiamos Államvédelmí Osztály (AVO, Valstybės saugumo valdybos) pareigūnų. Rytų Vokietijoje *Stasi* buvo vadinama „partijos kardu ir skydu“. Vėliau Erichas Honeckeris mėgo sakyti savo aukštiems pareigūnams: „Mes paėmėme valdžią ne tam, kad ją atiduotume.“ Ilgainiui visų šitų agentūrų darbo metodai tapo mažiau smurtiniai. Kankinimo kameros buvo paverstos kartotekomis. Tačiau užduotis vis tiek buvo iš esmės ta pati – užtikrinti partijos viršenybę. Bet buvo ir subtilių skirtumų. Slaptoji policija ir jos politiniai šeimininkai jau beveik visiškai nebesitikėjo priversti žmones patikėti komunizmu. Visi gyventojai turėjo tik

* ČK – *чрезвычайная комиссия (ypatingoji komisija) santrumpa. Jos narius imta vadinti čekistais. ČK – saugumo pirmtakė, perėmusi carinės slaptosios policijos funkcijas.*

apsimesti, kad jie tiki, ir išoriškai rodyti šį tikėjimą. Kalbos apie komunizmą tapo visiškai tuščiomis šaradomis.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje Lenkijos režimas nuslėpė tyrimo, atlikto kai kurių vyriausybės ekonomistų, rezultatus. Nesunku suprasti, kodėl šią informaciją buvo nutarta laikyti paslaptyje. Tyrimas atskleidė, kad vidutinė Lenkijos darbininkė keldavosi 5:00, praleisdavo daugiau kaip dvi valandas per dieną važiuodama į darbą ir iš darbo, penkiasdešimt tris minutes stovėdavo eilėje prie maisto, devynias valandas per dieną dirbdavo, pusantros valandos per dieną gamindavo valgį ir dirbo namų ruošos darbus, o miegodavo mažiau kaip šešias su puse valandų. Praėjus daugiau negu ketvirčiui šimtmečio po socializmo sistemos įvedimo, aiškiai buvo matyti, kad ji neveiksminga. Skirtingai nuo didžiosios dalies religijų, kurios žadėjo apdovanojimus danguje, komunizmas pažadėjo išvaduoti žmones nuo kančių jau šiame pasauluje – čia ir dabar. Bet išvaduoti nepajėgė.

Atsigaudamos po karo, šeštajame dešimtmetyje ir septintojo dešimtmečio pradžioje visos – ir Rytų, ir Vakarų Europos – šalys įspūdingai vystėsi. Socialistinės šalys žengė koja kojon su Vakarais. Kai kurios iš jų, tokios kaip Čekoslovakija ir Rytų Vokietija, daug pasiekė. Bet paskui prasidėjo ilgas nuosmukio laikotarpis. 1970–1975 m. augimas pasiekė aukščiausią 4,9 procento kartelę, tačiau 1975–1980 m. sumažėjo iki 2 procentų ir nesiliovė smukęs. Vakarų šalyse kilo augančios infliacijos ir masinės bedarbystės problemos, bet dėl lankstesnės ekonomikos jos buvo sėkmingai įveiktos. Vakarai vėl suklestėjo – sovietų sistemos šalyse žmonės apie tokį klestėjimą ir pažangą nė nesapnavo. Sovietų modelis buvo nekintamas. Jo tikslai buvo politiniai, o ne ekonominiai, ir jis veikė pagal centralizuotai sudarytą planą, visiškai neatsižvelgiantį į rinką. Greitai paaiškėjo, kad kainos ir darbo užmokestis buvo nerealistiški, bet niekas to nepaisė. Jie

negalėjo būti pakeisti, nes tokie jie buvo numatyti plane, kurį patvirtino partijos biurokratai. Dėl centralizuoto plano sudarymo būdo kildavo keblumų ir nesusipratimų – didelių ir mažų. Pavyzdžiui, Lenkijoje beveik per visą aštuntąjį dešimtmetį visiškai nebuvo gaminama plaukų smeigtukų. Plano rengėjai (vyrai, žinoma) apie plaukų smeigtukus pamiršo, todėl jie nebuvo gaminami. Kai kurios moterys ekonomikos ministerijoje atkreipė į tai dėmesį, bet joms buvo pasakyta, kad keisti planą dėl tokio gan smulkaus dalyko pernelyg daug vargo. Todėl lenkėms teko išsiversti be lenkiškų plaukų smeigtukų. Liberaliose demokratinėse valstybėse su rinkos kapitalizmu įmonės stengiasi tenkinti vartotojų poreikius, jeigu nori išlikti, o politikai stengiasi užtikrinti rinkėjams geresnį gyvenimą, jeigu nori pasilikti valdžioje. Vienpartinėse valstybėse su komandine ekonomika neveikia nei viena, nei kita paskata[6].

Keletą dešimtmečių komunizmui daugumoje Rytų Europos šalių pavyko patenkinti pagrindinius žmonių poreikius, nors kai kuriose vietose tik vargais negalais. Bet net pavyzdinės šalys niekada nepajėgė efektyviai aprūpinti gyventojų plataus vartojimo prekėmis, kurių poreikį ilgainiui žmonės ėmė vis labiau jausti. Apie septintojo dešimtmečio vidurį atsilikimas nuo Vakarų ėmė didėti, ilgainiui atotrūkis tik didėjo. Nuo pat pradžių nauji komunistiniai vadovai darė katastrofiškų klaidų. Blogiausia iš jų buvo bandymas beveik akimirksniu paversti lengvosios pramonės ir žemės ūkio ekonomikas „geležies ir plieno valstybėmis“. Jie darė tai mėgdžiodami Stalino valdomą SSRS, o sovietų patirtis buvo dogma visose srityse.

Ryškiausias tokio bandymo pavyzdys buvo šeštajame dešimtmetyje pradėtas statyti didelis plieno fabrikas ir naujas miestas prie Dunojaus už penkiasdešimt kilometrų į pietryčius nuo Budapešto Dunauivarošas (iš pradžių vadintas Stalinavarošu). Tam reikėjo didelių kiekių kokso ir geležies rūdos, kurių Vengrijoje

nebuvo; todėl juos reikėjo brangiai vežti tūkstančius kilometrų iš sovietų Centrinės Azijos. Žinoma, dėl to fabrikas dirbo beviltiškai neekonomiškai, ir jo veikla buvo tuščias išteklių švaistymas. Bet tokie praktiniai sumetimai nedomino režimo. Dunauivarošas turėjo būti pastatytas, nes taip buvo numatyta plane. Kiekvienas, išdrįsęs demaskuoti šitos grandiozinės avantiūros beprotiškumą, buvo apšaukiamas „sabotuotoju". Teoriškai sistema buvo puiki, planuotojai centre buvo visažiniai, todėl jeigu kas nors nepavykdavo, taip galėdavo atsitikti tik dėl kokių nors asmenų ar grupių – valstybės priešų, teroristų, imperializmo agentų – klaidų ar ardomosios veiklos. Pakvaišimas dėl sunkiosios pramonės neblėso per visą komunizmo laikotarpį. Daugumoje Rytų Europos gamyklų naudojami importuoti gamtiniai ištekliai kainavo kur kas daugiau negu pagaminta produkcija. Didžioji jos dalis buvo gaminama fenomenaliai nuostolingai.

Marksistai teigė, kad, nesant privačios nuosavybės, išnyks korupcija, tačiau atsitiko priešingai. Deficitinėje ekonomikoje vienintelis būdas gauti daugelį pagrindinių prekių buvo ryšiai. Veikė plati mainų prekėmis ir paslaugomis sistema. Jeigu gydytojo šeimai reikėjo, kad elektrikas suremontuotų šaldytuvą, beveik tikrai neteisėtai papildomai uždarbiaudamas nuolatinio darbo metu, jam reikėjo atsilyginti kokia nors paslauga, tarkim, skirti gydymą ligoninėje. Jeigu šaldytuvui reikėjo naujų dalių, jas elektrikas galėjo tik pavogti iš darbo. Todėl vagystės iš darbovietės buvo smarkiai paplitusios. Vienas įžvalgus stebėtojas, kuris pažinojo daugelį Rytų Europos partijos vadovų, manė, kad vienas iš blogiausių komunizmo aspektų buvo naujo pobūdžio amoralumas. „Daugelis žmonių manė, kad valstybės turto grobstymas – nuo didelio masto sukčiavimo ir smulkios vagystės – nėra smerktinas dalykas. Buvo net teigiama, kad tai pasipriešinimo būdas."[7]

Rytų Europa buvo ekologinės katastrofos zona. Didysis čekų rašytojas Ivanas Klíma pradėjo vieną iš savo puikiausių istorijų

„Kalėdų sąmokslas“, aprašydamas savo mylimos Prahos gatves: „Tamsa, šaltis, migla, atsiduodanti dūmais, siera ir irzlumu.“ Valstybė smarkiai teršė gamtą. Liaudies demokratijai nerūpėjo, kokioje aplinkoje gyvena žmonės. Devintajame dešimtmetyje Slovakijoje, pačios vyriausybės duomenimis, 45 % iš 3 500 kilometrų šalies upių buvo „pavojingai užteršti“, o 80 % šulinių vanduo buvo netinkamas gerti. Kolūkiuose „nesaikingai naudojamos trąšos užnuodijo dirvožemį“. Bohemijoje buvo labiausiai užterštas oras Europoje – pigiose vietos anglyse buvo pavojingai daug sieros. Daugiau kaip trečdalis visų Čekoslovakijos miškų buvo jau negyvi arba merdėjo. Rytų Vokietijos keletas drąsių žurnalistų išsiaiškino, kad dėl aplinkos taršos Leipcigo ir Lauzico regionuose susirgimų odos vėžiu, kvėpavimo sistemos ir odos ligomis skaičius gerokai viršija šalies vidurkį ir smarkiai viršija net maksimalius rodiklius anapus sienos Vakarų Vokietijoje, tačiau valdžia uždraudė publikuoti šiuos duomenis.

Liaudies demokratijų piliečiai neapkentė komunizmo. Jie neapkentė savo vadovų. Bet labiausiai jie neapkentė sovietų okupantų. Rusų įtaka buvo visur ir smarkiai žeidė šių šalių, puoselėjusių savo nepriklausomybę, nacionalinį išdidumą. Sovietai rodė savo valdžią pačiais įvairiausiais būdais, kišdamiesi ir į svarbius, ir į smulkius reikalus. Svarbūs sprendimai apie karą ir taiką bei pavojingos karinės įrangos dislokavimas, savaime suprantama, buvo sovietų prerogatyva. Taip būtų buvę bet kokioje imperijoje. Bet net ištikimus Maskvos paskirtus satrapus kartais įžeisdavo stačiokiškas ir grubus jų šeimininkų elgesys. Čekoslovakijos užsienio reikalų ministras Bohuslavas Chnoupekas nustebo, kad jam net nepasakė, jog devintojo dešimtmečio pradžioje jo šalyje buvo dislokuotos naujos branduolinės raketos. „Mes gavome raštą iš sovietų ambasados, susidedantį iš mažiau kaip 50 žodžių, kuriuo buvo pranešta, kad Čekoslovakijos ir Vokietijos

Demokratinės Respublikos teritorijoje buvo dislokuotos vidutinio nuotolio branduolinės raketos. Aš paskambinau premjerui Lubomírui Strougalui ir paklausiau, ar jis ką nors žino apie tai. Jis pasakė „Ne, pirmąsyk girdžiu." Aš paskambinau į Berlyną, ir vienas pareigūnas patvirtino, kad toks pats pranešimas buvo gautas ten. Dislokavimas nebuvo aptartas su mumis."[8]

Rusai nepaisė subtilių nacionalinių jausmų ir trypė tautinius simbolius. Tradicinės valstybės vėliavos buvo pakeistos naujomis, su komunistinėmis kūjo ir pjautuvo ar kūjo ir priekalo emblemomis. Rytų Europoje buvo minimos tokios pat valstybinės šventės kaip ir SSRS. Mokyklose buvo mokoma vienintelės užsienio kalbos – rusų. Nauja konstitucija Vengrijoje buvo įvesta labai netinkamu metu – 1949 m. rugpjūčio 20–ąją, per tradicinę Šv. Stepono šventę, kai buvo pagerbiamas šalies pirmasis karalius ir šventasis globėjas. Pirma konstitucijos eilutė išsakė gilią padėką „šlovingai Sovietų Sąjungai už jos istorinį vaidmeniui mūsų šalies išlaisvinime". Toks netaktiškumas smarkiai skaudino Rytų Europos žmones.

Rusai suprato tai ne tik iš stambių sukilimų, kurie kildavo kas keletą metų, kai nebeapsikęsdami žmonės masiškai išeidavo į gatves ir išliedavo susikaupusį pasipiktinimą – kaip nutiko Budapešte 1956 m. ar Prahoje 1968 m. Bet buvo slaptas pasipiktinimo jausmas, kuris tyliai tvyrojo kasdien. KGB puikiai žinojo apie šią neapykantą. Paprastai jos nuolatiniai šnipai Rytų bloko šalyse – vadinami „rezidentais" – rašė savo pranešimuose tai, ką jų viršininkai norėjo išgirsti, pateikdami raminamus pranešimus apie palankias vietinių gyventojų nuotaikas. Tačiau retkarčiais sovietai siųsdavo kitus šnipus į trumpas tiriamąsias ekspedicijas savo valdomose teritorijose, norėdami sužinoti tiesą. Jie pateikdavo daug tikslesnį paveikslą su smulkiomis, bet iškalbingomis detalėmis. Vienas KGB pareigūnas tariamai „draugiškoje" Bulgarijoje, kur, kaip buvo sakoma, žmonės mėgo rusus, pareiškė, kad „Bulgarijos

televizijoje klesti antisovietizmas, nors ir neišsakomas." Kaip jis galėjo pastebėti tai, kas nebuvo išsakyta? Vakarais per Bulgarijos televiziją dažnai buvo rodomi trumpi filmai apie gyvenimą SSRS, bet vietiniai elektros tinklų vadovai pasakė jam, kad elektros tiekimas staiga smarkiai padidėdavo kaip tik tuo laiku, kai jie buvo transliuojami, nes žmonės išjungdavo savo televizorius[9].

Kai sovietų tankai 1968 m. sutraiškė Prahos pavasarį, grasinant nušauti, nugalėtas Čekoslovakijos vadovas Alexanderas Dubčekas, kurio svajonė buvo suteikti komunizmui žmogišką veidą, gavo įsakymą atvykti į Maskvą. Raudonasis Kremliaus caras Leonidas Brežnevas išdrožė jam paskaitą apie didžiosios valstybės politiką ir paaiškino, kad idealizmas čia niekuo dėtas.

> Jūsų šalis įsikūrusi teritorijoje, per kurią Didžiojo Tėvynės karo metu žygiavo sovietų kareiviai. Mes įgijome tą teritoriją didžiulių aukų kaina ir niekada jos nepaliksime. Jūsų šalies sienos yra ir mūsų sienos. Kai jūs mūsų neklausote, mes jaučiame grėsmę. Todėl visų žuvusiųjų, kurie atidavė savo gyvybes ir už jūsų laisvę, vardu mes turime visiškai pagrįstą teisę siųsti savo kareivius į jūsų šalį, kad galėtume jaustis saugūs dėl mūsų bendrų sienų. Nesvarbu, ar mums iš tikrųjų kas nors gresia, ar ne. Tai principo reikalas. Ir taip bus amžinai.

Būtent šie žodžiai tapo Brežnevo doktrinos pagrindu. Nors niekas nevadino jos „doktrina", visi Rytų Europos gyventojai suprato jos jėgą ir ką ji reiškė. Rusai buvo pasiryžę nepaleisti nuo grandinių nė vienos savo valdomos šalies. Grėsmė politinei sistemai bet kurioje socialistinėje šalių buvo laikoma grėsme visos imperijos saugumui.

Sovietai kontroliavo visus svarbius savo valdinių gyvenimo aspektus. Bet, kita vertus, ji buvo nepaprastai įdomi imperija, galbūt unikali istorijoje. Imperijos metropolija buvo daug skurdesnė negu daugelis jos kolonijų. Sovietų kareiviai, dislokuoti

šalia Berlyno, Prahos ar Budapešto, negalėjo nepastebėti, kad jų tėvynėje žmonės gyvena kur kas sunkiau negu Rytų Vokietijoje, Čekoslovakijoje ar Vengrijoje. Tradicinėse Europos imperijose metropolijos pirko ar imdavo žaliavas iš savo kolonijų mainais į pramonės prekes. Sovietų sistemoje – kurioje ekonominius santykius tvarkė prekybos organizacija ESPT (Ekonominės savitarpio pagalbos taryba), veikusi pagal palydovinėms valstybėms primestą sutartį, – buvo priešingai. Sovietų Sąjunga tiekė didelius kiekius naftos, dujų ir kitos žaliavos mainais į inžinierinius įrenginius, plataus vartojimo prekes ir maistą. Tai kėlė pasipiktinimą metropolijoje, nes sovietų gyventojai manė, kad kolonijoms šie mainai naudingesni. Būsimasis Vengrijos partijos vadovas Károly Grószas Maskvoje prisimena susitikimą su sovietų komunistu Borisu Jelcinu – tuomet aukštu Kremliaus funkcionieriumi: „Per susitikimą su Jelcinu mudu susikivirčijome – tiesiogine prasme – todėl, kad jis tiesmukai, grubiai pasakė man, kad vengrai turi liautis žiūrėti į sovietus kaip į melžiamą karvę ir gyventi jų sąskaita.“[10] Apie sovietų kolonializmą, žinoma, buvo pasakojami anekdotai. Vienas Rusijos agronomas giriasi, kad Sovietų Sąjungoje „nuimami penki derliai per metus“. Tai neįmanoma, buvo atsakyta jam. „Kodėl neįmanoma? Mes nuimame vieną derlių Rusijoje, vieną gauname iš Lenkijos, vieną iš Vengrijos, vieną iš Čekoslovakijos [...].“ Bet problema buvo visai nejuokinga.

Rusams pavyko išlaikyti komunizmą šiame pustuzinyje skirtingų šalių tiktai tol, kol jie rodė ryžtą naudoti jėgą. Bet kiekvienas naujas „policinis veiksmas“ reikalavo didesnių pastangų, duodamas mažiau norimų rezultatų. Sunkiausiai sekėsi suvaldyti Lenkiją, didžiausią sovietų satelitę, turinčią beveik keturiasdešimt milijonų gyventojų, kurie piktinosi skurdžiu gyvenimu ir vergavimu savo senam tradiciniam priešui, užvaldžiusiam jų šalį.

2

VILTIES ŽINIA

Kremlius, 1978 m. spalio 16-oji, pirmadienis

VĖLYVĄ POPIETĘ MASKVOS LAIKU KGB vadovas Jurijus Andropovas pirmą kartą ištarė naujojo popiežiaus vardą. Balti dūmai virš Siksto koplyčios pranešė, kad popiežiumi išrinktas Karolis Juzefas Wojtyła, kuris pasirinko Jono Pauliaus II popiežišką vardą. Sovietų šnipų vadovas tuoj suprato šios žinios svarbą. Niūriai nusiteikęs, jis ėmė skambinti savo kolegoms Kremliaus magnatams ir kiekvieną pranašiškai įspėjo: „Wojtyła kelia grėsmę sovietų saugumui". Tą vakarą jis paskambino Borisui Aristovui, sovietų ambasadoriui Varšuvoje, ir piktai pareikalavo pasiaiškinti: „Kaip tai galėjo atsitikti? Kaip jūs galėjote leisti išrinkti popiežiumi socialistinės šalies pilietį?" Jis vėl pasakė, kad naujasis popiežius „mums pavojingas". Aristovas dėl Wojtyłos išrinkimo kaltino „Vatikano politiką", bet Andropovas nenurimo. Jis įsakė greitai pateikti išsamų pranešimą, kaip „atsitiko ši katastrofa sovietų interesams"[1].

Andropovas surinko apie naująjį popiežių visą informaciją, kokią tik jam pavyko gauti. KGB turėjo storas bylas apie Karolį Wojtyłą, užvestas šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai jis buvo jaunas etikos lektorius Jogailos universitetete ir nuolat publikavo turiningus straipsnius katalikiškoje spaudoje. 1963 m. paskirtas Krokuvos arkivyskupu, jis buvo stebimas dar akyliau. Lenkijos

slaptosios policijos *Sluzba Bezpieczenstwa* (SB) rutiniški sekimo pranešimai rodo, kad Varšuvos režimas jo pamokslus laikė „ardomaisiais“. Wojtyłą tardė valstybės prokuroras, kuris ketino iškelti jam baudžiamąją bylą, nors paskui atsisakė šios minties. Andropovui ne be reikalo visa tai kėlė nerimą. Per savo tarnybos metus jis perskaitė begales pranešimų apie nepaklusnių dvasininkų pamokslus ir žinojo, kad dauguma jų nekelia jokios tikros grėsmės. Jį kur kas labiau sudomino tai, ką sužinojo apie Wojtyłos charakterį. Net sausi, lėkšti šnipų rašyti pranešimai bylojo apie Wojtyłos asmenybės stiprybę, jo nepaprastą charizmą, jo mesianistinį įkarštį ir intelekto galią. Andropovo nepradžiugino telegrama, gauta iš Vitalijaus Pavlovo, KGB štabo Varšuvoje vadovo. Praėjus keletui valandų po naujojo popiežiaus išrinkimo, jis pranešė Centrinei būstinei Maskvoje: „Wojtyła laikosi kraštutinių antikomunistinių pažiūrų. Atvirai nepasisakydamas prieš socialistinę sistemą, jis kritikavo valstybinių Liaudies respublikos institucijų veiklą.“[2]

Praėjus vos keletui dienų po popiežiaus Jono Pauliaus II intronizacijos, Andropovas ir jo pavaduotojas Viktoras Čebrikovas pateikė sovietų vadovybei labai slaptą planą, kaip atremti grėsmę, kurią dabar, jų manymu, kėlė Vatikanas. Jie ragino surengti Rytų bloke propagandinę kampaniją, kuri paskatintų žmones manyti, kad bus sovietų represijos prieš visų rūšių religijas, ir juos išgąsdintų. Vakaruose reikėjo imtis „aktyvių priemonių parodyti, kad naujojo popiežiaus vadovavimas kelia pavojų Katalikų bažnyčiai“. Be to, KGB sugebėjo greitai įtaisyti slapto pasiklausymo įrenginius Vatikano rūmuose. Camillo Cibinas, Vatikano saugumo tarnybos vadovas, du kartus rado pažangius pasiklausymo prietaisus patalpose, kuriomis dažniausiai naudojosi popiežius Jonas Paulius II: jo privačiame kabinete, oficialiame kabinete, vadinamame biblioteka, kur jis rengė daugumą savo susitikimų, ir jo miegamajame. Cibinas, savaime suprantama, įtarė, kieno

tai darbas, bet Vatikanas tik daug vėliau sužinojo, kad tuos slapto pasiklausymo įrenginius tikrai įtaisė sovietų žvalgyba[3].

Stalinas kartą uždavė garsųjį klausimą: „Kiek divizijų turi popiežius?" Jo įpėdiniams nedavė ramybės kitas klausimas: ar šis popiežius nepradės plačios ideologinės kovos prieš socializmą? Sovietų imperijoje to daryti rimtai dar nebandė nė vienas religinis vadovas. Dauguma bažnyčių penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštajame dešimtmetyje buvo užgniaužtos be didelės kovos. Buvo keletas aukšto rango kankinių, tokių kaip Vengrijos kardinolas Mindszenty, kuris buvo kankinamas ir įkalintas *pour encourager les autres**, bet brutalumu, prievarta ir ardomąja veikla didžiojoje dalyje Rytų Europos bažnyčios buvo nustumtos į pogrindį ir nebuvo laikomos pasipriešinimo centrais. Vatikanas po karo paprastai ieškodavo kompromisų su komunistais. Popiežiaus Jono Pauliaus II pirmtakas Paulius VI beveik išdidžiai pripažino, kad yra pragmatiškai nusiteikęs ir „niekada nesiekė politinės šlovės" santykiuose su sovietais. Jo pareiga esanti išsaugoti tai, ką įmanoma išsaugoti. Komunizmas gyvuosiąs ilgą laiką, ir katalikai, kuriems teko nelaimė gyventi sovietų imperijoje, turės su tuo susitaikyti[4].

Bet Lenkijoje, kurioje gyventojų daugumą sudarė karšti katalikai, galiojo keblios Bažnyčios ir valstybės paliaubos. Nors Lenkijoje buvo taip pat tvirtai laikomasi stalinistų kolonijinės sistemos modelio kaip ir kitose Sovietų imperijos šalyse, tarp Lenkijos ir daugumos kitų socialistinio bloko šalių buvo tam tikrų svarbių skirtumų. 1945 m. „išlaisvinę" Lenkiją, sovietai susidūrė su rimtu ginkluotu pasipriešinimu. Komunistai, kaip ir visur, paėmė valdžią smurtu. Dauguma žmonių, kurie, vadovaujami generolo Władysławo Anderso, kovojo nekomunistinio pasipriešinimo gretose ir grįžo į Lenkiją, buvo nužudyti. Bet vė-

* *pour encourager les autres (pranc.) – kad paveiktų kitus.*

liau valymai buvo mažiau žiaurūs. Lenkija nepatyrė tokio masto teroro kaip, pavyzdžiui, Vengrija, kur daugiau kaip 10 procentų gyventojų buvo arba nužudyti, arba kankinami slaptosios policijos, liūdnai pagarsėjusios ÁVO, o paskui pūdomi internavimo stovyklose.

Lenkijos komunistams jų šeimininkai SSRS suteikė daugiau laisvės. Lenkijoje buvo kolektyvizuotas tik dešimtadalis žemės, kur kas mažiau negu kitose socialistinio bloko šalyse. Bažnyčiai buvo suteikta šiek tiek nepriklausomybės. Partija sudarė istorinį kompromisą su katalikų hierarchija. Bažnyčiai buvo leista turėti kelias mokyklas. 1975 m. pradžioje Lenkijos Bažnyčia turėjo du kardinolus, keturiasdešimt penkias seminarijas, septyniasdešimt tris vyskupus, 13 392 bažnyčias, 18 267 kunigus, 35 341 vienuolį ir dvidešimt milijonų kas savaitę komunijos einančių tikinčiųjų – daug daugiau negu kitose oficialiai katalikiškose šalyse, turinčiose maždaug tiek pat gyventojų. Katalikiškas Liublino universitetas garsėjo visame pasaulyje, jame mokėsi daugiau kaip 2 000 studentų. Lenkijos Bažnyčia siuntė daug misionierių į Aziją ir Afriką. Vieno viešosios nuomonės tyrimo duomenimis, apytiksliai pusė šalies komunistų partijos narių taip pat nuolat eidavo į bažnyčią. Tikrasis skaičius turbūt buvo didesnis, nes daugelis jų neprisipažino dalyvaują mišiose[5].

Tokių paradoksų Lenkijoje buvo daug. Buvęs komunistų rėmėjas Jeanas-Paulis Sartre'as apibūdino Lenkiją kaip „socialistinio siurrealizmo“ žemę ir, apsilankęs joje aštuntojo dešimtmečio pradžioje, sakė atradęs „tobulo absurdo pasaulį“. „Lenkija, – sakė jis,

> yra šalis, atplėšta nuo jos praeities smurtiškomis komunistų priemonėmis, bet ji taip prisirišusi prie jos, kad jos sostinė, sugriauta per karą, buvo atstatyta pagal Canaletto paveikslus. Varšuvoje žmonės vėl gyvena „senamiestyje“, kuris yra visiškai naujas. Tai šalis, kurioje (oficialus) vidutinis mėnesio atlyginimas neviršija

> dviejų porų kojinių kainos, bet nėra skurdo [...], socialistinė šalis, kurioje bažnyčios šventės yra poilsio dienos [...], visiškai dezorganizuota šalis, kurioje traukiniai vis dėlto važiuoja pagal grafiką [...], šalis, kur klesti ir cenzūra, ir satyra [...] vienintelė šalis socialistų bloke, kurios gyventojams leidžiama laisvai pirkti ir parduoti JAV dolerius, bet draudžiama jų turėti [...]. Šalis, kurioje su padavėju gali kalbėti angliškai ar vokiškai, o su virėju – prancūziškai, bet su ministru – tiktai per vertėją."[6]

Lenkija atrodė anarchiška ir ortodoksiniam marksistui, ir kapitalistui, įpratusiam prie laisvosios rinkos. Ji šlubčiojo nuo vienos ekonominės krizės prie kitos, visiškai priklausoma nuo Vakarų paskolų, garantuotų – ir tai buvo kita keista Lenkijos socializmo dalis – komunistų partijos bosų Kremliuje. Dabar popiežiumi tapo žmogus, kuris apie komunizmą žinojo iš asmeninės patirties, ir tai kėlė nerimą tokiems Kremliaus magnatams, kaip Jurijus Andropovas.

Vienas iš pirmųjų popiežiaus Jono Pauliaus II sprendimų buvo aplankyti savo tėvynę. Jo išrinkimas ne tik sukrėtė KGB štabo Lubiankoje pareigūnus, bet ir labai nustebino tikinčiuosius. Katalikiškas pasaulis per daug šimtmečių įprato prie pagyvenusių popiežių italų. O Jonas Paulius II buvo energingas, vis dar tvirtas penkiasdešimt aštuonerių metų slavas, įkvepiantis pamokslininkas, o ne Kurijos politikas. Jis manė, kad Dievas išrinko lenką Romos popiežiumi ne šiaip sau ir kad jo uždavinys yra išvaduoti Lenkiją nuo kančių, kurias ji patyrė XX a. Paties Jono Pauliaus II tragiška vaikystė ir jaunystė įkūnijo skausmingą jo šalies istoriją. Karolio Wojtyłos motina mirė, kai jam buvo aštuoneri metai; po trejų metų jis prarado savo vienintelį vyresnį brolį Edmundą, ir vienintelis likęs artimas giminaitis, jo tėvas, žuvo per karą, kai būsimas popiežius buvo paauglys. Jam teko mokytis dvasininko profesijos pogrindyje nacių okupacijos metais.

Popiežius Jonas Paulius II iš prigimties puikiai nujausdavo, kada kokių veiksmų dera imtis. Jis norėjo iš karto smarkiai išsiskirti didžiąja, simboline evangelizacijos misija, kuri pažymėtų jo popiežystės pradžią. Lenkijoje žinia apie jo išrinkimą sukėlė tikrą džiaugsmo audrą. Valdžia puikiai suprato, kad geriau net nebandyti malšinti didžiulio viešo šventimo. Net kai kurie komunistų vadovai slaptai didžiavosi, kad lenkas dabar sėdi šv. Petro soste. Kitą dieną po rinkimų Lenkijos partinis bosas Edwardas Gierekas paskambino į Maskvą ir pasakė Vadimui Zagladinui, labai įtakingam aukštam sovietų komunistų partijos Tarptautinio skyriaus pareigūnui, turbūt daugiau vildamasis, kad taip yra negu tikėdamas savo žodžiais: „Gerai, kad Wojtyła išvyko į Romą. Čia, Lenkijoje, jis būtų katastrofa. Jis galėjo sukelti mums didelių problemų. Romoje jis yra mažiau pavojingas [...], ten jis gali būti net šiek tiek naudingas. Galų gale, jis „eksportavo“ daug minčių ir nuostatų, įkvėptų komunizmo.“[7]

1978 m. lapkričio pradžioje popiežius liepė savo padėjėjams pradėti derybas su Varšuvos režimu dėl kuo greitesnio popiežiaus vizito organizavimo. Derybos buvo subtilios. Lenkijos komunistai norėjo atsisakyti, bet manė, kad negali. Neleisti popiežiui aplankyti lenkus atrodė politiškai neįmanoma. Jie manė, kad mažiau rizikuos leisdami jam atvykti, kad rūpestingai kontroliuos jo kelionę, gal net pelnys šiokį tokį populiarumą už leidimą lenkams pamatyti jų nacionalinį didvyrį. Kai kurie toliaregiškesni valdžios atstovai įspėjo, kad vizitas gali sukelti nepageidautinų pasekmių, bet į jų perspėjimus nebuvo atsižvelgta. Dabar reikėjo įtikinti sovietus leisti organizuoti tą kelionę. Šie nenorom sutiko. Sovietų vadovas Leonidas Brežnevas pasakė Gierekui: „Paklausykite mano patarimo, nepriimkite popiežiaus. Tai tiktai sukels problemų.“ Gierekas kalbėjo apie vidaus spaudimą jam ir pasakė negalįs rizikuoti vetuoti kelionę.

Brežnevas nenoriai sutiko: „Gerai, darykite, kaip jūs norite. Bet būkite atsargūs, kad paskui nepasigailėtumėte."[8]

Blankūs Lenkijos vadovai pasigailėjo beveik tuoj pat, kai tik popiežiaus Jono Pauliaus II reaktyvinis lėktuvas *Alitalia Boeing* 1979 m. birželio 2 d., šeštadienį, apytiksliai 11:00, nusileido Varšuvos oro uoste. Popiežius atsiklaupė, pabučiavo žemę, kaip vėliau darė per visas savo būsimas užsienio keliones, iškėlė rankas laimindamas; jį plojimais pasveikino susižavėjusi garbintojų minia. Tą vasarą Lenkiją užplūdo karščio banga. Temperatūra pakilo iki daugiau negu 40°C. Popiežius važinėjo po įvairiausius šalies kampelius visą savaitę. Vienu ar kitu vizito metu trečdalis šalies gyventojų atėjo pamatyti jį asmeniškai. Žmonės laukė valandų valandas kepinančiame karštyje palei popiežiaus maršrutą, kad pamatytų jį bent akies krašteliu. Jo vizitas parodė, kad ir po trijų komunistų valdymo dešimtmečių Romos Katalikų Bažnyčia turėjo tarp lenkų kur kas daugiau ištikimų šalininkų, negu komunistai. Daugiau kaip du milijonai žmonių apsilankė jo mišiose Blonijų lauke. Krokuvoje, jo paskutinėje apsilankymo vietoje, birželio 10 d., kaip pripažino pati vyriausybė, įvyko didžiausias masinis susibūrimas Lenkijoje per visus laikus. Popiežiaus apsilankymo vietos buvo laikomos griežtoje paslaptyje. Vatikano pareigūnai susitarė su sovietais ir Lenkijos režimu, kad popiežius Jonas Paulius II nesakys jokių kurstančių kalbų ir nieko, kas galėtų būti palaikyta antikomunistine agitacija. Bet jo kalbos buvo nuostabiai įtaigios ir sulaukdavo atgarsio kiekvieno jų besiklausančio širdyje. „Aš atvykau pakalbėti apie žmogaus orumą, – pasakė jis vienoje iš jų. – Grėsmę žmogui, žmogaus teisėms. Neatimamoms teisėms, kurias gali lengvai sutrypti kitas žmogus." Visi suprato, ką jis turi galvoje, nors formaliai jis nepažeidė savo įsipareigojimų.

Popiežius vedžiojo režimą už nosies, o šis neturėjo nieko priešpastatyti jo stulbinamam patrauklumui ir jo vilties žiniai.

Jonas Paulius II instinktyviai suvokė viešųjų ryšių prigimtį. Valstybinė televizija, tipiškai negrabiai bandė parodyti, kad į popiežiaus mišias daugiausia rinkdavosi leipstančios vienuolės ar pagyvenę valstiečiai. Tačiau vos priėję prie susitikimo vietų lenkai pamatydavo, kad tai netiesa. Dėl tokių pastangų nuslėpti tiesą susitikti su popiežiumi atėjo dar daugiau žmonių. „Kodėl aš atėjau? – vienam susitikimo dalyviui pavyko pasakyti Romos popiežiui. – Norėdamas pašlovinti Dievo motiną – ir suerzinti tuos šunsnukius."[9]

Jis įkvėpė ir paąkino žmones kaip niekas anksčiau ir mirtinai sužeidė komunizmą – šį faktą pripažino niūrusis Lenkijos gynybos ministras generolas Wojciechas Jaruzelskis. Popiežius nepasakė atvirai, bet jo triumfuojantis sugrįžimas namo aiškiai ragino priešintis priespaudai, o ne ieškoti kompromisų. Po kelių mėnesių lenkai atsiliepė į šį raginimą.

3

SOLIDARUMAS

1980 m. rugpjūčio 9-oji, Gdanskas, Lenkija

ANNA WALENTYNOWICZ buvo smulkutė moteris. Būdama penkiasdešimt vienerių, ji priaugo šiek tiek antsvorio, bet visoje didelėje, plačiai nusidriekusioje Lenino laivų statykloje vis dar buvo vadinama Mažyle Anna. Visi laivų statykloje pažinojo Anną, vieną iš populiariausių darbininkų fabrike. Judri, kupina energijos ir šilumos, ji dirbo ten trisdešimt trejus metus. Dabar jai buvo likę tik penki mėnesiai iki pensijos.

Per karą okupuotoje Lenkijoje netekusi tėvų, ji tapo tikra komuniste. Jos svajonė nuo paauglystės metų buvo statyti socializmą, ir ji pradėjo tai daryti Lenino laivų statykloje. Ji buvo pavyzdinė darbininkė, suvirintoja, kurią dėl jos smulkaus sudėjimo dažnai siųsdavo į tolimiausias ir siauriausias laivo karkaso vietas, kurių kiti darbininkai negalėjo pasiekti. Būdama dvidešimt vienerių metų, didžiuodamasi naryste Rosos Luxemburg darbo brigadoje, ji laimėjo Darbo didvyrės apdovanojimą. Pasak jos, 1950 m. ji padidino savo darbo našumą 270 procentų – „labai didžiavausi šiuo savo pasiekimu“[1].

Kaip senai darbuotojai, šešiolika metų dirbusiai suvirintoja, Annai buvo paskirtas atsakingesnis darbas – valdyti keliamąjį kraną. Tiktai saujelė moterų statykloje – kuri daugiausia statė prekinius laivus eksportuoti į SSRS – buvo patikėta valdyti to-

kius vertingus ir potencialiai pavojingus mechanizmus. 1964 m. ji ištekėjo, bet jos šeimyninis gyvenimas netrukus iširo. Kitais metais jai buvo diagnozuotas vėžys – gydytojai sakė, kad jai liko gyventi mažiau kaip penkeri metai. Vėliau, po gydymo radioterapija, gydytojai pripažino suklydę ir pasakė, kad ji visiškai sveika. Nepaisant visų šių asmeninių krizių, ji uoliai dirbo, buvo patriotiška ir ištikima komunizmui. Bendradarbiai labai ją gerbė ir vis dažniau ateidavo pas ją su savo problemomis. Ji bandydavo padėti jiems praktiškai arba, dažniau, tiesiog užjaučiamai klausydavosi jų dejonių ir skundų. Palaipsniui jai atsivėrė akys, ir Anna pamatė, kad jos naujojo modelio Lenkija visiškai neatitinka socialistinio rojaus idealo. Bet Anna iš prigimties nebuvo maištininkė.

1970 m. Lenkijoje vyriausybė sukėlė šalyje pasipiktinimo bangą stulbinamai kvailai pasirinktu laiku – likus vos dviem savaitėms iki Kalėdų, padidinusi pagrindinių maisto produktų – tokių kaip mėsa, duona, pienas ir kiaušiniai – kainas 36 procentais. Keliuose Lenkijos miestuose kilo riaušės, smarkiausios Gdanske. Prie Lenino laivų statyklos policija ėmė šaudyti į beginklius demonstrantus. Žuvo keturiasdešimt keturi darbininkai.

Anna tada, kaip ir 1976 m., kilus kitai didelei nepasitenkinimo bangai Lenkijoje, kai buvo suimti tūkstančiai žmonių, nedalyvavo protestuose, nenorėdama užsitraukti bėdos. Bet, kaip ir daugelis jos tėvynainių, ji ėmė kritiškai vertinti kasdienį gyvenimą Liaudies Lenkijoje. Ji visada vadindavo 1970 m. žuvusius darbininkus „kankiniais“ ir, kaip ir vis daugiau žmonių, rūpindavosi, kad per jų žūties sukaktį prie jų kapų būtų žvakių ir gėlių. Ji demaskavo vieną stambaus masto sukčiavimo atvejį, iš kurio asmeniškai pelnėsi komunistų partijos valdomos gamyklos kai kurie aukšti oficialios profesinės sąjungos pareigūnai.

1978 m. Gegužės pirmąją ji žengė pirmąjį žingsnį, dėl kurio komunistiniai Lenkijos funkcionieriai ėmė ją laikyti potencia-

lia problema. Ji įstojo į tą dieną įkurtą darbininkų grupę, pasirinkusią gremėzdišką „Laisvų pakrantės profesinių sąjungų steigimo komiteto“ pavadinimą. Netrukus jis buvo pavadintas patrauklesniu ir garsiu vardu – *Solidarność* – „Solidarumas“. Organizacija ėmė leisti žurnalą *Robotnik Wybrzeża* (*Pakrantės darbininkas*), ir jo pirmojo numerio pirmajame puslapyje taip suformulavo savo pagrindinius siekius: „Tiktai nepriklausomos profesinės sąjungos, kurias palaiko jų atstovaujami darbininkai, yra pajėgios mesti režimui iššūkį. Tiktai jos gali atstovauti galiai, su kuria vieną dieną valdžia turės kalbėtis kaip su lygia.“ Anna Walentynowicz buvo viena iš šešiasdešimt penkių aktyvistų, kurie pasirašė žurnalo chartiją jo įsteigimo dieną[2].

1980 m. pavasarį ir vasaros pradžioje per Lenkiją nusirito nauja pramonės darbininkų nepasitenkinimo banga. Daugelyje gamyklų visoje šalyje prasidėjo streikai. Geležinkelio darbininkai Liubline, rytų Lenkijoje, blokavo pagrindinį kelią, kuriuo į Sovietų Sąjungą buvo vežami keleiviai ir prekės. Streikas buvo nutrauktas, kai ministro pirmininko pavaduotojas Mieczysławas Jagielskis asmeniškai nuvyko į Liubliną sudaryti taiką ir paskelbė, kad vyriausybė įvykdys streikuotojų reikalavimus. Bet per visą aštuntąjį dešimtmetį Lenkijoje kiekvieną kartą, kai režimas nusileisdavo vienai darbininkų grupei, jis šiurkščiai susidorodavo su kitais darbininkais kokioje nors kitoje vietoje. Šį kartą režimo akys pakrypo į Walentynowicz.

Apie vidurdienį ji buvo iškviesta į laivų statyklos personalo skyrių ir atleista iš darbo tuo pretekstu, kad per praėjusias kelias naktis ji buvo pastebėta įvairiose kapinėse prie Gdansko renkanti žvakių galiukus. Ji ketino juos sulydyti ir uždegti kaip naujas žvakes per memorialinę ceremoniją, skirtą pagerbti keturiasdešimt keturis 1970 m. represijų kankinius. Policija apkaltino ją vagyste. Atleista iš darbo už drausminį nusikaltimą, ji prarado savo pensiją, nepaisant to, kad iki pensijos jai buvo likę vos ke-

letas mėnesių. Vienas žemo rango pareigūnas atsiprašė Annos, kaip buvo įprasta visiems bailiems funkcionieriams: „Aš apgailestauju, bet neturiu kito pasirinkimo. Jei aš to nepadarysiu, aš pats būsiu atleistas iš darbo, o paskui kas nors kitas vis tiek atleis jus iš darbo.“ Ji atsakė „Solidarumo“ dvasia: „O jeigu tas kitas atsisakytų tai padaryti, o paskui kitas ir dar kitas? Juk jie negali atleisti iš darbo visų?“[3]

Laivų statyklos darbininkai greitai ir drąsiai stojo jos ginti. Po penkių dienų jie parašė peticiją, ragindami pradėti streiką, „siekiant apginti keliamojo krano operatorę Anną Walentynowicz. Jeigu to nepadarysite, su daugeliu bus susidorota taip pat negailestingai kaip ir su ja.“ Peticiją pasirašė septyni žmonės, kuriuos darbininkai pripažino kovotojais už geresnes darbo sąlygas ir ypač už profesines sąjungas, laisvas nuo komunistų partijos kontrolės. Paskutinę Lenkijos komunizmo krizę sukėlė, kaip dažnai nutikdavo darbininkų valstybėje, piktinantis neteisingumas doro darbininko atžvilgiu.

4

ELEKTRIKAS

1980 m. rugpjūčio 14-oji, ketvirtadienis, Gdanskas

NORS ANNA WALENTYNOWICZ buvo labai populiari asmenybė ir su ja buvo pasielgta aiškiai nesąžiningai, Gdansko aktyvistai, kurie ragino surengti streiką, nebuvo tikri, kad darbininkai atsilieps į jų raginimą. Padėtis dideliuose miestuose Baltijos pakrantėje tą vasarą buvo palyginti rami. Vietos partijos vadai jau ėmė manyti, kad didžiausios problemos išsisprendė. Tačiau per keletą dienų, praėjusių nuo to laiko, kai buvo atleista Walentynowicz, tramvajuose ir traukiniuose buvo išdalinti šimtai lapelių, raginančių streikuoti; iš atokių gyvenamųjų namų rajonų į laivų statyklą susirinkę darbininkai nutarė auštant pradėti streiką.

Šeštą valandą ryto, kai turėjo prasidėti pirmoji pamaina, apytiksliai 100 darbininkų surengė laivų statykloje eitynes. Jie nešė plakatus, reikalaujančius grąžinti Walentynowicz ir kitus atleistus darbininkus į darbą, ir ragino savo kolegas prisidėti prie jų. Jų buvo nedaug, bet statyklos vadovybė ėmė nerimauti. Po pusvalandžio prie demonstracijos prisijungė apytiksliai 500 darbininkų. Jie priėjo prie antrųjų laivų statyklos vartų, vieno iš pagrindinių išėjimų, ketindami eiti į miestą. Ten jie sudvejojo, atsimindami, kad 1970 m. gruodį keturiasdešimt keturi darbininkai buvo nužudyti, kai išėjo į miesto centrą. Pasinaudojęs

šia pauze, laivų statyklos direktorius Klemensas Gniechas užlipo ant keliamojo krano ir kreipėsi į streikuotojus. Gniechas buvo energingas, griežas, bet apskritai teisingas vadovas, kurį gerbė ir net mėgo jo darbininkai. Ramiu tonu jis pažadėjo aptarti darbininkų reikalavimus, jeigu jie grįš į savo darbo vietas. Ėmė atrodyti, kad jo auditorija tuoj nurims. Darbininkai ėmė murmėti, kad gal jiems tikrai derėtų grįžti prie darbo. Tuo metu ant keliamojo krano užlipo žemaūgis, kresnas žmogus su dideliais ūsais ir atsistojo šalia Gniecho. Jis patapšnojo direktoriui per petį ir pradėjo improvizuoti: „Atsimenate mane? – paklausė jis. – Aš dirbau čia dešimt metų ir vis dar jaučiuosi Lenino laivų statyklos darbininku. Darbininkai čia manimi pasitiki, nors praėjo jau ketveri metai nuo to laiko, kai aš praradau darbą.“ Jis kalbėjo apie Walentynowicz ir apie tai, kad būtina įkurti nepriklausomą profesinę sąjungą. Skambant pritarimo šūksniams ir plojimams, Lechas Wałęsa paragino pradėti „profesinį streiką“. Tuoj buvo suformuotas streiko komitetas, vadovaujamas Wałęsos, ir Gniechas pasitraukė. Jis sutiko derėtis ir, rodydamas gerą valią, nusiuntė savo spindintį juodą limuziną *Volga* atvežti Annos Walentynowicz iš namų dalyvauti derybose[1].

Streikai įmonėse buvo vienas iš sėkmingiausių ginklų, „Solidarumo“ naudotų vėlesniais metais. Tai buvo kruopščiai apgalvota taktika, kuria pirmiausia buvo siekiama apsaugoti streikuotojus nuo policijos puolimo gatvėse. Norint užimti gamyklas su šimtais darbininkų, būtų reikėję karinės operacijos, o tokių brangių veiksmų, kurie galėjo baigtis dideliu kraujo praliejimu, galėjo imtis tiktai brutaliausios vyriausybės. Ši taktika turėjo ir kitų pranašumų: iš esmės darbininkai paimdavo įkaitais vertingus mechanizmus ir neleido vadovybei panaudoti streiklaužių. Psichologiškai susibūrimas draugėn panašiomis į apsiaustį sąlygomis stiprino streikuotojų ryžtą ir priminė darbininkams, kad jie gali kontroliuoti darbovietę.

Streikas plito greitai. Po keleto valandų prie jo prisijungė už kelių kilometrų esančios Gdynės gamyklos darbininkai. Netrukus jų pavyzdžiu pasekė visi kiti 50 000 darbininkų Gdansko srityje. Vyriausybė tučtuojau atjungė visas telefonines linijas, jungusias Baltijos pakrantės miestus su kitais šalies regionais, bergždžiai bandydama nuslėpti protestus. Savaime suprantama, nei televizija, nei radijas neminėjo streikų, bet apie juos žinojo visa Lenkija.

Tuo metu, kai Wałęsa ir kiti streiko vadovai užsidarę paskaitų salėje laivų statyklos Sveikatos ir saugumo centre derėjosi su Gniechu, kiti laivų statyklos darbininkai, laukdami derybų pabaigos, kentė didelius nepatogumus. Pirmą naktį daugiau kaip 2 500 streikuotojų miegojo ant putų čiužinių ir ant suolų koridoriuose ir ligoninėje. Jie jautėsi nedrąsiai ir su baime laukė derybų rezultatų. Jų nuotaika nebuvo revoliucinė. „Mes norime geresnių darbo sąlygų, atlyginimo padidinimo ir teisės streikuoti“, – pareiškė Wałęsa. Niekas nekalbėjo apie kovą su komunizmu. Pasiryžimas streikuoti tai silpnėjo, tai stiprėjo, priklausomai nuo žinių iš derybų kambario. Gniechui partijos bosai Varšuvoje įsakė delsti laiką, bet galų gale padaryti pakankamai nuolaidų, kad pasiektų susitarimą. Kaip ir beveik visą praėjusį dešimtmetį jie vadovavosi principu *skaldyk ir valdyk*. Jie siekė sudaryti atskiras sutartis su skirtingomis darbininkų grupėmis, kad jie niekada nebesusivienytų. 1980 m. rugpjūtį tai beveik pavyko[2].

Lemiamas posūkis įvyko trečią streiko dieną, rugpjūčio 16-ąją. Tą rytą Wałęsos streiko komitetas priėmė Gniecho siūlymus. Gniechas pažadėjo sugrąžinti Anną Walentynowicz ir Wałęsą į darbą laivų statykloje, 2 000 zlotų (apytiksliai 7 procentais) padidinti mėnesinį atlyginimą, padidinti įvairias pašalpas šeimoms, kad jos apytikriai pasiektų policininkų šeimoms mokamų išmokų dydį ir užtikrinti, kad nė vienas streikuotojas dėl streiko nebūtų patrauktas atsakomybėn. Pagrindinė nesutarimų priežastis

buvo reikalavimas pastatyti memorialą 1970 m. gruodį žuvusiems darbininkams pagerbti. Tą šeštadienį, visoje Lenkijoje augant įtampai, partijos bosai taip troško pasiekti susitarimą, kad sutiko padaryti net šią didelę simbolinę nuolaidą.

Tačiau šis susitarimas, vos tik buvo sudarytas, iširo kilus painiavai ir chaosui. Gniechas per laivų statyklos garsiakalbio sistemą paskelbė, kad streikas baigtas. Wałęsa iškėlė aukštyn kumštį ir paskelbė: „Mes nugalėjome." Tačiau jis greitai pajuto, kad kažkas negerai. Daugybė darbininkų patraukė link vartų, ruošdamiesi eiti namo. Bet kai kurie žmonės minioje pradėjo šaukti „išdavikas" ir „išdavystė". Laivų statyklos darbininkų minia sustojo. Ją apsupo atstovai kitų vietinių darbininkų, kurie taip pat streikavo. Jie tikėjosi, kad Lenino laivų statyklos – stambiausio regiono darbdavio – kaip Gdansko pramonės flagmano darbininkai pasieks susitarimą, kuris bus palankus jiems visiems. Henryka Krzywona, didelė, stambi moteris su trumpai kirptais plaukais, buvo ilgametė Gdansko tramvajaus vairuotojų vadovė. Ji nebuvo didi oratorė, bet savo poziciją išdėstė aiškiai ir įtikinamai. Ji maldavo laivų statyklos darbininkų „neparsiduoti taip pigiai ir nepalikti savo draugų nelaimėje". Ji pasakė, kad jie neturi leisti režimui vieną po kito iššaudyti darbininkų kitose pramonės šakose. „Jeigu jūs mus paliksite, mes žūsime. Autobusai neįveiks tankų." Visoje statykloje aidėjo pritarimo šūksniai.

„Gerai, – pasakė Wałęsa, – jei dauguma nuspręs tęsti streiką, mes tęsime. Kas nori tęsti?"

Visi susirinkusieji salėje sušuko: „Mes norime."

„Kas nenori streikuoti?" Niekas neatsiliepė.

„Taigi mes streikuosime [...]. Tai bus solidarumo streikas. Aš paliksiu statyklą paskutinis."[3]

Lechas Wałęsa vadovavo pirmajai tikrai darbininkų revoliucijai istorijoje. 1917 m. spalį bolševikai proletariato vardu užgrobė

valdžią sau. Wałęsa, paprastas darbininkas su nepaprastais gebėjimais, rado būdą panaudoti autentišką darbininkų galią prieš bolševikų įpėdinius.

Jis gimė 1943 m. rugsėjo 29-ąją, mažame Popovo kaime apytiksliai už 150 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Varšuvos. Savo tėvo jis nepažinojo. Netrukus po to, kai jis gimė, Bolekas Wałęsa, dailidė, buvo įkalintas nacių priverčiamojo darbo stovykloje ir po aštuoniolikos mėnesių mirė. Lecho motina Feliksa ištekėjo antrą kartą už savo mirusio vyro brolio, Stanisławo, kaip tuo metu Lenkijoje buvo gana įprasta. Lechas nekentė savo patėvio ir vadindavo jį „gobšuoliu". Jis ir jo trys broliai nesugyveno su savo trimis įbroliais. Susiskaldymas šeimoje „buvo našta, kuri aptemdė visą mano vaikystę", – sakė jis.

Feliksa buvo nepaprastai pamaldi. Wałęsa ne kartą sakė: „Aš įžindau religingumą su motinos pienu." Jis nekentė kaimo nuo pat vaikystės. Jo seneliai iš motinos pusės buvo nusipirkę 150 hektarų žemės, bet vokiečių okupacijos metais jos neteko. Jis augo skurdžioje valstietiškoje lūšnoje su skylėtu mediniu stogu, kurio niekas neremontavo. Visa šeima – du suaugusieji ir septyni vaikai – gyveno tik dviejuose kambariuose.

Wałęsa buvo tipiškas Liaudies respublikos vaikas, puoselėjęs visas jos teiktas dideles viltis ir patyręs kartų nusivylimą. Jo santykiai su valdžia prasidėjo nuo tariamo svajonių išsipildymo. Jis, kaip ir daugelis jaunų lenkų, norėjo ištrūkti iš kaimiško skurdo. Partija (valstybė) norėjo viską pertvarkyti ir siekė pritraukti į miestus kuo daugiau žmonių iš kaimo, kad sukurtų miesto darbininkų klasę, kuri, skirtingai nuo valstietijos, bus ištikima komunizmui. Pirmoji sumanymo dalis pavyko – Lenkija buvo industrializuota nutrūktgalvišku greičiu. Antroji taip ir liko neįgyvendinta.

Mokykloje Wałęsa mokėsi labai prastai. Jis turėjo guvų protą, bet nepajėgė susikaupti ir neturėjo motyvacijos. Kai galėjo – vos

baigęs pradinę mokyklą, – jis išvyko iš Popovo ir niekada nebegrįžo. Jis išvyko į Lipną, artimiausią didelį miestą, kur mokėsi profesinėje mokykloje: iš pradžių mechaniko, o vėliau – elektriko profesijos. Lipne jis surado darbą POM, depe, kur buvo remontuojama žemės ūkio įranga. 1964 m. jis buvo pašauktas į kariuomenę ir per dvejus karinės tarnybos metus iškilo iki kapralo. Jis ketino pasilikti kariuomenėje, bet paskui atsisakė šios minties. Užuot likęs kariuomenėje, jis išvyko į Gdanską (buvusį laisvąjį Dancigo uostą) – kaip ir milijonai lenkų, kurie atvyko į šį miestą per dvi pokarinio persikėlimo bangas. Per pirmąją, iš karto po 1945 m., kai ši teritorija po nacistinės okupacijos buvo grąžinta Lenkijai, lenkai buvo perkeliami į regionus, iš kurių buvo brutaliai išguiti gyventojai vokiečiai. Per antrąją, septintajame dešimtmetyje, komunistams pradėjus įgyvendinti savo sumanymą paversti Lenkiją šiuolaikine pramonine socialistine valstybe, į miestą atvyko tokie žmonės kaip Wałęsa. 1967 m. Wałęsa rado darbą greitai augančioje Lenino laivų statykloje. Žmonės, kurie pažinojo Wałęsą tuo metu, atsimena jį kaip energingą, šnekų, sąmojingą jaunuolį, nelabai besidomintį politika. Tačiau jis turėjo kai kurias pamatines nuostatas, kurios beveik nepasikeitė nuo jo paauglystės. Jis buvo griežtas katalikas, instinktyviai nemėgo rusų, kaip ir dauguma lenkų, ir skeptiškai vertino oficialią propagandą. Tuo metu jis buvo socialistas, bet ne ideologiškai. Jis nepostringavo apie marksizmą-leninizmą, ir tikriausiai nemokėjo to daryti. Tačiau jis pritarė vienam socializmo ir darbininkų valstybės ideologijos aspektui. Jis tikėjo darbininkų klasės pirmumu ir neprarado šio tikėjimo du dešimtmečius.

Pradėjęs dirbti Lenino laivų statykloje, Wałęsa tapo Lenkijos proletariato aristokratijos atstovu. Jos darbininkams buvo mokamamas didžiausias darbo užmokestis šalyje, bet darbo sąlygos buvo slogios. Dauguma Lenkijos gamyklų ir šachtų priminė Dickenso laikų Angliją, o ne marksistinę utopiją. „Lenino laivų

statykla, – sakė Wałęsa, – buvo užversta purvinais vyrų drabužiais; darbininkai neturėjo galimybės nusiprausti ar šlapintis tualetuose. Tualetai buvo tik pirmame aukšte, o nueiti ten trukdavo bent jau pusvalandį, taigi mes šlapindavomės kur papuola. Jūs neįsivaizduojate, kokios žeminančios buvo tos darbo sąlygos.“[4]

Darbo sąlygos buvo pasibaisėtinai nesaugios. Dažnai atsitikdavo nelaimingų atsitikimų. Atrodė, darbininkų gerove niekas nesirūpino. Netrukus po to, kai jis pradėjo dirbti laivų statykloje, įvyko rimtas incidentas traleryje *Konopnicka*, kuris buvo montuojamas per visus 1967 m. Atlikti darbus buvo smarkiai vėluojama, ir 2 000 darbininkų stengėsi kuo greičiau užbaigti laivą. Saugumo taisyklės – teoriškos net geriausiais laikais – skubant buvo visiškai ignoruojamos. Į korpusą pratekėjo kuras ir užsiliepsnojo nuo suvirintojo litavimo lempos; nugriaudėjo galingas sprogimas. Dvidešimt du Wałęsos kolegos elektrikai sudegė gyvi. Jis liko sveikas, bet šis nelaimingas atsitikimas smarkiai jį pakeitė. Jis pasidarė rimtesnis, ėmė daugiau domėtis politika, ypač darbininkų teisėmis, pradėjo aktyviai dalyvauti oficialios profesinės sąjungos veikloje ir buvo įtrauktas į fabriko sveikatos ir saugumo komiteto sudėtį. Gyvenimo sąlygos už laivų statyklos ribų buvo tokios pat blogos. Jaunesni, nevedę darbininkai gyveno bendrabučiuose, po tris ar keturis viename kambaryje. Virtuvės ir dušai ilgo koridoriaus pabaigoje buvo bendri. Jie buvo bjaurūs, apgailėtini ir purvini. Vyrų blokuose dažnai kildavo muštynės – ypač algų mokėjimo dienomis, kai lenkų darbininkai senu papročiu skandindavo savo sunkumus degtinėje. Bendrabučiai buvo įkurti niūriose gyvenamosiose zonose su neapšviestomis, negrįstomis gatvėmis, nusėtomis stiklų duženų ir šiukšlių. Komunalinės paslaugos buvo teikiamos pasibaisėtinai blogai.

1969 m. Wałęsa susitiko ir greitai vedė liekną, smulkutę, tamsiaplaukę merginą, kuri atrodė silpna ir trapi, bet buvo tvirto ir ryžtingo būdo. Blyškaus veido rudaakei Mirosławai Golos buvo

tik dvidešimt, bet ji atrodė dar jaunesnė. Ji dirbo gėlių parduotuvėje šalia laivų statyklos. Kaip ir Wałęsa, ji buvo kilusi iš skurdžių valstiečių šeimos, gyvenusios mažyčiame Krypų kaimelyje už kelių kilometrų nuo Gdansko. Ji dažnai praleisdavo pamokas, nes turėjo padėti šeimai ūkyje, ir vargais negalais baigė pradinę mokyklą. Bet ji buvo protinga, praktiška ir dalykiška. Ji taip pat buvo nepaprastai pamaldi katalikė ir tuo laiku neapkentė komunizmo dar labiau negu jis, daugiausia dėl religinių priežasčių, dėl ateistinio kredo. Netrukus po jų pirmo susitikimo Wałęsa paprašė leisti ją vadinti jos antruoju vardu – Danuta (sutrumpintai Danka).

Wałęsa buvo jaunas tėvas, kai 1970 m. gruodį kilo riaušės dėl maisto kainų. Jis buvo oficialios profesinės sąjungos atstovas, bet prie streikų prisidėjo nedaug. Jis nebuvo radikalas, nors stengėsi išsaugoti Gdansko laivų statyklos „kankinių" atminimą. Tie protestai nuvertė Władisławą Gomułką, komunistų partijos vadovą, valdžiusį Lenkiją nuo 1956 m., ir supurtė režimą. Gomułka buvo vienas iš įdomiausių visų Rytų Europos marksistų – nepaprastai protingas žmogus, kuris pradėjo savo valdymą nuo drąsių pastangų įgyti nepriklausomybę nuo Maskvos, bet galiausiai tapo dar ortodoksiškesniu vadovu negu jo šeimininkai Kremliuje. Jis nepajėgė susidoroti su sistemine Lenkijos ekonomikos katastrofa ir atitraukti šalį nuo bankroto slenksčio.

Kai Gomułka buvo nuverstas, Wałęsa siejo dideles viltis su Edwardu Giereku – nauju komunistiniu oligarchu, ėmusiu valdyti Lenkiją. Jis žavėjosi paprastu, dalykišku Giereko, kuris anksčiau pats buvo juodadarbis, stiliumi. Dauguma įtakingiausių Lenkijos komunistų buvo kilę iš inteligentijos – klasės, kurios atstovus Wałęsa niekino ir vadindavo „pasipūtusiais, snobiškais avigalviais". Bet Wałęsa greitai nusivylė Giereku, nepaisant jo proletariškos kilmės. Kaip ir jo pirmtakas, jis nepajėgė užkirsti kelio savo šalies smukimui. Gierekas pabandė laimėti gyventojus

palaikymą nuolat gerindamas gyvenimo sąlygas ir palaikydamas stabilias kainas. Kurį laiką jam sekėsi. Savo patarėjams privačiuose pokalbiuose jis ciniškai sakydavo: „Mes duosime jiems mėsos ir pažadų, ir jie užsičiaups [...]. Užkimšime jiems burnas dešra.“ Bet vienintelis būdas gauti pinigų subsidijuoti maistą ir didinti darbininkų darbo užmokestį buvo imti dideles Vakarų paskolas, ir jis galėjo tai daryti tik tol, kol jų gaudavo.

Tačiau ilgai tęstis tai negalėjo. 1976 m. birželį Gierekas susidūrė su nauja finansine krize. Nors ir suprasdamas, kaip tai politiškai pavojinga, jis nesugalvojo nieko geresnio kaip tik pakelti kainas – 60 procentų duonos ir pieno, 69 procentais mėsos, 100 procentų cukraus. Net oficialiais skaičiavimais pragyvenimas pabrango beveik penktadaliu. Kaip ir buvo galima numatyti, kilo streikų banga Baltijos pakrantėje, Varšuvoje ir kitose vietovėse. Šį kartą Wałęsa buvo įvykių centre. Jis pradėjo sakyti kalbas didelėms minioms ir pastebėjo, kad, kaip neišsilavinęs žmogus, jis turi iškalbos dovaną. Jis buvo įžvalgus, sąmojingas, kartais šiurkštus, kartais aistringas ir visada kalbėdavo kaip vidutinis darbininkas, žmogus iš liaudies. Jis puikiai mokėjo improvizuoti. Bet kai jis bandė skaityti parengtus tekstus, jo kalbos atrodė keistai medinės ir pasipūtėliškos. Jis garsiai kritikavo oficialias profesines sąjungas, kurios, jo teigimu, atstovavo ne darbininkams, o viršininkams. Viena ypač ugninga kalba tą vasarą užtraukė jam bėdą. Jis buvo iškviestas į direktoriaus kabinetą, kur jo laukė Klemensas Gniechas, tada dar neseniai pradėjęs eiti savo pareigas, su dviem SB, Lenkijos saugumo tarnybos, pareigūnais. Jie liepė jam liautis viešai kalbėti. Jam atsisakius, atėjo laivų statyklos ginkluotoji apsauga ir ištempė jį pro pagrindinius vartus. Pranešimą apie atleidimą iš darbo jis gavo po mėnesio[5].

Kitose Lenkijos vietovėse pramonės įmonės egzistavo apsiausties sąlygomis. Varšuvos priemiesčio traktorių gamyklos *Ursus*, vienos iš didžiausių gamyklų šalyje, darbininkai surengė žygį

prie transkontinentinio geležinkelio ir sustabdė ekspresą Paryžius-Maskva. Radome, pietvakarių Lenkijos mieste, sustreikavo ginklų gamyklos darbininkai. Birželio 25 d., kai jie išėjo į gatves, reikalaudami derybų su savo vadovybe, policija ėmė šaudyti iš pusiau automatinių šautuvų. Kilo riaušės, per kurias didžiulė įsisiautėjusi minia sudegino komunistų partijos būstinę. Žuvo septyniolika žmonių, daugiau kaip 2 000 buvo suimti. Tą vakarą premjeras Piotras Jaroszewiczius, atrodydamas labai susijaudinęs, pasirodė per televiziją ir paskelbė atšaukiąs kainų didinimą, kol šis klausimas „bus išsamiau aptartas su darbininkais". Darbininkai nurimo ir grįžo į savo gamyklas. Bet policija ir saugumo tarnybos atkeršijo *Ursus* ir Radomo darbininkams. Per kitas savaites įvairiuose kalėjimuose ir paskubomis įkurtuose „ypatingos reabilitacijos centruose" dauguma iš apytiksliai tūkstančio suimtų darbininkų buvo mušami ir kankinami. Šimtai buvo priversti praeiti tarp dviem eilėmis išsirikiavusių lazdomis ginkluotų galvažudžių – šis kelias su sąmoningai pikta ironija buvo pavadintas „sveikatingumo keliu". Wałęsa išvengė tos bausmės, bet vėliau per keletą metų, jo paties žodžiais, buvo „sulaikytas policijos turbūt 100 kartų". Paprastai po trumpos apklausos jį paleisdavo; kartais kartu su daugybe kitų profesinės sąjungos aktyvistų jis būdavo uždaromas į areštinę keturiasdešimt aštuonioms valandoms. Jis dirbo atsitiktinius darbus kaip elektrikas, bet jam buvo sunku sudurti galą su galu ir išlaikyti savo augančią šeimą. Galų gale jis rado nuolatinį variklių mechaniko darbą ZREMB fabrike, kuris gamino žemės ūkio mechanizmus. Norėdamas prisidurti prie atlyginimo, jis papildomai uždarbiavo remontuodamas senus automobilius.

Jis pradėjo šviestis – studijuoti politinę teoriją, ekonomiką, istoriją ir teisę. Nors ir niekindamas inteligentiją, jis tvirtai tikėjo mokslu. Jis buvo daug protingesnis ir geriau informuotas negu atrodė. Wałęsa pradėjo lankyti susitikimus, organizuojamus di-

sidentų mąstytojų grupės, pasivadinusios KOR (*Komitet obrony robotników*) – Darbininkų gynimo komitetu. Pagrindiniai KOR veikėjai buvo puikus filosofas Jacekas Kuronis ir istorikas bei žurnalistas Adamas Michnikas. Nors abu buvo komunistai, jie kritikavo partiją už tai, kad neatitiko kairiųjų idealų, todėl buvo apkaltinti maišto kurstymu ir įkalinti. Kuronis, pavyzdžiui, teigė, kad sovietų imperiją valdo nauja biurokratų klasė, kuri siekia naudos tik sau. Jis pasisakė už revoliuciją, kuri išvaduotų visuomenę nuo „parazitų funkcionierių" ir sukurtų tikrą darbininkų valstybę. O tie parazitai atkeršijo įkalindami jį trejiems metams.

Pirmiausias KOR tikslas buvo padėti Radomo ir *Ursus* darbininkams, kurie buvo įkalinti po 1976 m. riaušių. Tai buvo pirmoji tokio pobūdžio organizacija socialistiniame pasaulyje. KOR aktyvistai – greitai jų buvo apytiksliai 150 – teikė jų šeimoms finansinę ir teisinę pagalbą. Organizacijos ilgalaikė vizija buvo suvienyti inteligentiją ir darbininkus – Kuronis ir jo kolegos manė, kad tai vienintelis būdas pasipriešinti komunistams. Ši idėja labai žavėjo jauną darbininkų vadovą Lechą Wałęsą. Vienas iš sėkmingiausių KOR sumanymų buvo steigti „skrajojančius universitetus". Mokymas oficialiuose universitetuose buvo griežtai ortodoksinis, o dėstytojai akylai stebimi. KOR pritraukė bendraminčius rašytojus, dėstytojus ir mąstytojus, kurie ėmė keliauti po šalį, rengdami diskusijas su darbininkais. „Paskaitos" buvo rengiamos neoficialiai privačiuose namuose.

Su KOR vadovais užmezgė ryšius Karolis Wojtyła ir keletas kitų katalikų dvasininkų: sutikti su jais rašytojo Bohdano Cywinskio bute Varšuvoje iš Krokuvos dažnai atvažiuodavo arkivyskupas – vilkėdamas pasaulietiškais drabužiais, kad nebūtų atpažintas. Šie ryšiai buvo reikšmingi tuo, kad anksčiau tradiciškai konservatyvūs bažnyčios klerikalai ir kairieji inteligentai, dažnai žydai, paprastai vengė vieni kitų. Ilgainiui arkivyskupas ėmė juos remti atviriau. 1978 m. gegužę, kai Stanisławas Pyjasas,

Krokuvos studentas ir KOR aktyvistas, mirė slaptosios policijos areštinėje, arkivyskupas laikė ypatingas mišias priešais minią tikinčiųjų, kurių skaičius, kaip teigiama, siekė 20 000.

KOR padėjo pamatus Laisvajai profesinei sąjungai, į kurią Lechas Wałęsa, kaip ir Walentynowicz, įstojo, kai tik ji buvo įsteigta. Bet nors jis buvo žinomas tarp darbininkų Gdanske, Wałęsa ne iš karto tapo jų vadovu. Juo buvo Andrzejus Gwiazda, santūrus, nepalenkiamas keturiasdešimt penkerių metų žmogus, kuris sumanė surengti laivų statyklos streiką ir atliko didžiąją organizacinio darbo dalį. Daugiau kaip praėjusius dvejus metus jis buvo pagrindinis laisvosios profesinės sąjungos judėjimo Gdanske atstovas. Abu vyrai aršiai nekentė vienas kito. Jie buvo visiškai skirtingi žmonės. Gwiazda, aštraus veriančio žvilgsnio, aistringos prigimties žmogus, buvo tikras radikalas. Wałęsos nerūpestingas, bičiuliškas bendravimo būdas rodė, kad jis yra pragmatikas, kuris gali sudaryti sandorius ir supranta kompromiso meną. „Lechas yra šimtaprocentinis politikas“, – sakydavo Michnikas[6]. Gwiazda ir jo ne mažiau nelanksti žmona Joanna organizavo Sąjungos susitikimus, skambindavo, kopijuodavo agitacinius lapelius. Jis parašė įkvepiantį raginimą darbininkams palaikyti Anną Walentynowicz ir pasirūpino, kad žmonės apie tai sužinotų. Jis manė būsiąs streiko vadovas. Bet viskas pasikeitė, kai 1980 m. rugpjūčio 14-osios rytą Wałęsa perlipo per Lenino laivų statyklą juosiančią tvorą ir sugrįžo pas savo buvusius kolegas. Dabar jis tapo neginčijamu lenkų darbininkų vadovu ir liko juo visą dešimtmetį.

Įveikti Gwiazdą buvo lengva. Tačiau Wałęsos laukė daug sunkesnė užduotis. Jo tikslas buvo suduoti režimui skaudų smūgį, kuris priverstų pripažinti laisvą profesinę sąjungą, bet nesugriautų sistemos. Labiausiai jis bijojo, kad sovietai įves tankus, kaip jie visada darydavo po karo, pajutę, kad jų imperijai kyla didelis pavojus. Wałęsa ir jo patarėjai vengė reikalauti per daug.

Jie pabrėžė siekią ne sukurstyti sukilimą, o išspręsti iš esmės darbinį ginčą, ir visai nenorėjo, kad dar daugiau lenkų darbininkų taptų kankiniais[7].

Prasidėjus visuotiniam streikui, Lenkija trims savaitėms sustingo. Nevažiavo traukiniai ir sunkvežimiai, nutrūko maisto tiekimas į Varšuvą ir kitus miestus. Šį kartą streikas buvo rimtas – režimui nepavyko suskaldyti darbininkų, kaip visada anksčiau, ar pasiekti separatinių vietinių susitarimų. Vis labiau puldamas į neviltį, Gierekas, nerimaudamas dėl savo posto, pasiuntė aukštus pareigūnus į Gdanską derėtis. Tai suteikė Wałęsai pripažinto streikuotojų vadovo statusą. Jis pasirodė esąs įžvalgus, suktas derybininkas. Nors ir nemėgdamas inteligentų, jis pakvietė du iš Varšuvos būti patarėjais ir patikrinti sutarčių sąlygas. „Mes esame tiktai darbininkai, – sakydavo jis su apsimestiniu kuklumu ir tik kalbėdamas viešai, – o šitie vyriausybės derybininkai yra protingi vyrai. Mums reikia, kad kas nors mums padėtų." Bronisławas Geremekas, pypkorius Viduramžių istorijos specialistas ir Tadeuszas Mazowieckis, katalikiško žurnalo *Wiez* redaktorius, kuris turėjo gerus ryšius su popiežiumi, nuvyko į Gdanską ir tapo artimais Wałęsos patarėjais[8]. Rugpjūčio 31 d. pagaliau buvo pasirašyta istorinė sutartis. Gdansko susitarimai pirmą kartą sovietų bloke suteikė darbininkams teisę būti vadovaujamiems jų pačių išrinktų atstovų, teisę burtis į laisvas asociacijas ir teisę streikuoti. Wałęsai šios komunistų nuolaidos buvo svarbios. „Mes nebūtume rizikavę savo galvomis dėl kelių tūkstančių złotų. Bet dėl to iš tikrųjų buvo verta nugalėti", – pasakė jis. Po mėnesio Lenkijos vyriausybė įteisino naują laisvą profesinę sąjungą, kuri dabar pasivadino „Solidarumu". Wałęsa laimėjo unikalią pergalę ir išgarsėjo visame pasaulyje.

Kremliaus magnatai buvo pasibaisėję. Lenkai metė iššūkį šventčiausiam mitui, kuriuo rėmėsi jų imperija, – kad Sovietų Sąjun-

ga veikia darbininkų klasės vardu. Kėlė siaubą ir juos gąsdino „Solidarumo“ šūkis, sąmoningai parinktas toks, kad skambėtų panašiai kaip Markso ir Engelso lozungas: „Visų įmonių darbininkai, vienykitės!“ Jie buvo įsiutę ant satrapų, kuriuos pasodino Varšuvoje valdyti Maskvos vardu. Lenkijos komunistai parodė silpnybę ir nekompetentingumą. Kremliaus požiūriu, tai buvo įprastas dalykas. Daugelį metų Lenkija buvo jų problemiškiausia kolonija, kurioje buvo sunkiausia įvesti santvarką, bent kiek primenančią socialistinę. Bet ji buvo didžiausia, turėjo keturiasdešimt milijonų gyvẹntojų ir ribojosi su pasienio sovietų respublikomis, kurių ištikimybe Sovietų Sąjunga abejojo. Partijos vadai nerimavo, kad „Solidarumo“ „užkratas“ pasklis ir įsišaknys pačioje SSRS. Lietuvoje ir Latvijoje jau buvo disidentų, keliančių tokius eretiškus reikalavimus kaip leisti kurti laisvas profesines sąjungas Baltijos respublikose. Kariniu požiūriu Lenkija buvo laikoma labai svarbi strategiškai kaip pagrindinis maršrutas aprūpinti 200 000 sovietų karių Rytų Vokietijoje.

Bet jie buvo išvargę seniai, kuriems trūko energijos, valios ir vaizduotės įveikti krizę, kurią, kaip jie žinojo, teks spręsti patiems. Žmonės, priimantys sprendimus Kremliuje, visi buvo bebaigią septintą ar aštuntą dešimtį ir dauguma jų buvo silpnos sveikatos. Viršininkas – daugiau *capo dei capi** negu caras – vis dar buvo Leonidas Brežnevas, dabar septyniasdešimt šešerių. Visi kiti sovietų vadovai paklusdavo jam, net kai jį ėmė kamuoti senatvinė silpnaprotystė ir jis nebepajėgė dirbti daugiau kaip apytiksliai valandą per dieną. Joks svarbus sprendimas nebuvo priimamas, kol jam nepritardavo sovietų komunistų partijos Generalinis sekretorius. Nors tai atrodė absurdiška, jis iki savo gyvenimo pabaigos vadovavo vienai iš dviejų pasaulio supervalstybių. Bet Brežnevas ne visada buvo toks. Daugiau kaip

* *Capo dei capi (it.) – bosų bosas.*

dešimtmetį po to, kai jis 1964 m. atėmė valdžią iš Nikitos Chruščiovo, Brežnevas buvo energingas ir įspūdingas žmogus, gabus daugeliu požiūrių. Gal jis ir nebuvo labai intelektualus, bet intuityviai suprato valdžios prigimtį ir geriau už visus kitus išmanė, kaip veikia sovietų sistema.

Brežnevas buvo tvirtas it lokys, nepaprastai stiprus ir sveikas. Bet 1974 m. jis susirgo smegenų ateroskleroze ir patyrė keletą širdies priepuolių. Jis klupdavo eidamas ir neaiškiai kalbėjo. Patirdamas didelę įtampą, jis netekdavo sąmonės. Liga smarkiai pakeitė jo asmenybę. Jėgų žydėjime jis buvo malonaus būdo, linksmas ir turėjo gerą humoro jausmą. Dabar, suirus jo nervų sistemai, jis tapo piktu seniu. Jį dažnai apimdavo niūri nuotaiką ir jis dažnai imdavo verkti be jokios akivaizdžios priežasties. Jį ėmė kamuoti chroniška nemiga. Brežnevo būklę dar labiau apsunkino įjunkimas į migdomąsias tabletes ir opiatinius raminamuosius. Retkarčiais jis išgerdavo jų per daug ir prarasdavo sąmonę, o paskui daugelį dienų būdavo apdujęs. Jo gydytojai liovėsi skirti jam šiuos vaistus, bet jo palaižūnai bičiuliai duodavo jam tablečių be gydytojų žinios. Jis visada užgerdavo juos savo mėgstama degtine *Zubrovka*. Gydytojai ir jo ištikimesni sargybiniai suprato, kas vyksta, ir atskiesdavo degtinę virintu vandeniu. Brežnevas kartais pažiūrėdavo į stiklinę ir sakydavo: „Ši degtinė ne visai tokia, kokia turi būti." Vyriausiasis Kremliaus gydytojas Jevgenijus Čazovas manė, kad Brežnevo priklausomybė nuo vaistų ir alkoholio „prisidėjo prie nacionalinio vadovybės žlugimo"[9].

Jis leido laiką sėdėdamas atsilošęs ant sofos, užsidaręs su savo bičiuliais, kurių vadovas buvo jo senas draugas Konstantinas Černenko, kurį Brežnevas padarė komunistų partijos paskyrimų vadovu. Brežnevas mėgo vairuoti greitus automobilius. Jis turėjo didelę kolekciją BMW, kuriais anksčiau pavojingu greičiu važinėdavosi siaurais pajūrio keliais prie savo vasarnamio

Kryme. Dabar jo mėgstamas laisvalaikio praleidimo būdas buvo žaisti domino su asmens sargybiniu Aleksandru Riabenko. Jis darėsi vis tuščiagarbiškesnis. Iki savo mirties jis sukaupė daugiau medalių ir pasižymėjimo ženklų negu Leninas, Stalinas ir Chruščiovas kartu paėmus. Apie jo vaidmenį kare – kuris iš tikrųjų niekuo neišsiskyrė – buvo parašytos istorijos knygos, kuriose hagiografai absurdiškai vaizdavo jo svarų indėlį į pergalę prieš Hitlerį.

Buvo akivaizdu, kad Brežnevą ištiko smarkus nuosmukis, bet tiesa apie jo sveikatą buvo valstybinė paslaptis, žinoma tik keliems Kremliaus klano nariams, artimiems šeimai, ir kai kuriems asmens sargybiniams, prisaikdintiems tylėti. Jo negalia buvo kruopščiai slepiama nuo Rusijos žmonių, o viešiems pasirodymams jis buvo kruopščiai parengiamas. Per dideles sovietų socializmo šventes – Gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją, oficialią bolševikinės revoliucijos sukaktį, – specialūs eskalatoriai padėdavo jam pakilti iki Lenino mauzoliejaus Raudonojoje aikštėje. Jis buvo pasiryžęs pasirodyti pasauliui ir parodyti, kad Sovietų Sąjunga yra saugiose rankose. Jis net gana dažnai sakydavo kalbas, nors jo gydytojai vėliau pripažino, kad jie niekada nebuvo tikri, ar jis nulips nuo pakylos. Kalbų rengėjams buvo nurodyta nevartoti žodžių, kuriuos jam buvo sunku ištarti. Kur tik jis važiuodavo, įkandin jo sekdavo gydytojai su gaivinimo įranga. Čazovas, kaip Brežnevas asmeninis gydytojas, prie šių pastangų prisidėdavo nenoriai. Pastangos „paslėpti Generalinio sekretoriaus sveikatos problemas buvo ne tik veidmainiškos, bet ir sadistiškos“, – sakė jis vėliau[10].

Kasdienius Sovietų Sąjungos reikalus tvarkė partijos oligarchų trijulė. Jurijus Andropovas buvo tikėtinas įpėdinis. Dar niekada buvęs KGB vadovas nebuvo iškilęs į aukščiausią Sovietų Sąjungos postą, bet suktas šešiasdešimt devynerių metų šnipų vadas jau daug metų kruopščiai rengė planą, kaip pasiekti trokš-

tamą postą. Jis skubėjo, nes sirgo rimta inkstų liga ir žinojo, kad jam pačiam liko nedaug laiko. Jam pirmajam buvo pranešama apie Brežnevo ligos detales ir rimtumą, bet jis ilgą laiką laikė šią informaciją paslaptyje. Teisindamas žinios slėpimą, jis sakė Čazovui: „Dėl taikos šalyje ir partijoje, dėl žmonių gerovės, turime laikyti tai paslaptyje. Jei kova dėl valdžios prasidės anarchijos sąlygomis, kai nėra stipraus vadovo, ji sužlugdys ekonomiką ir visą sistemą.“[11] Andropovo turėjo aštrų analitinį protą ir labai baiminosi „prarasti“ bent vieną iš palydovinių Rytų Europos valstybių. Jis buvo sovietų ambasadorius Vengrijoje 1956 m. ir svariai prisidėjo prie brutalaus sukilimo malšinimo, per kurį žuvo 2 500 vengrų. 1968 m. jis ryžtingai pasisakė už Prahos pavasario malšinimą. Andrejus Gromyko, septyniasdešimt vienerių rūstus, nepalenkiamas sovietų diplomatas, Vakarų politikų vadintas „Draugu Niet“ ketvirtį šimtmečio ėjo užsienio reikalų ministro pareigas. Maršalas Dmitrijus Ustinovas, septyniasdešimt dvejų, gynybos ministras, buvo labai ortodoksiškų pažiūrų pedantas. Jis buvo Antrojo pasaulinio karo, Didžiojo Tėvynės karo didvyris, apdovanotas ordinais, bet ne už karinius nuopelnus. Jis efektyviai organizavo sovietų gynybos pramonės įmonių evakuaciją į Sibirą, taip nepaprastai svariai prisidėdamas prie Rusijos pergalės. Jis vis dar manė turįs atstovauti karinės pramonės kompleksui – devintajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje kasmet buvo pagaminama 350 naikintuvų, 2 600 tankų ir sunkiosios artilerijos ir 350 branduolinių raketų.

Sunkiausia sovietams buvo nutarti, kaip spręsti Lenkijos problemą. Šis sprendimas turėjo būti priimtas aukščiausiu lygiu. Nors Brežnevas nebepajėgė daug dėmesio skirti reikalams ir jo galia sumenko, pagrindinius sprendimus priimdavo jis. Sovietai kiekviename derybų etape gerai žinojo, kokius susitarimus Gierekas sudaro su „Solidarumu“. Juos išsamiai informuodavo Lenkijos

komunistai ir jų pačių žmogus vietoje – ambasadorius Borisas Aristovas. Nors sovietams šie susitarimai nepatiko, nenoromis jiems pritarė. Kaip pranešė Aristovas, tai buvo vienintelis būdas sugrąžinti lenkus į darbą.

Dar nespėjus nudžiūti rašalui ant Gdansko sutarties, sovietai pradėjo ieškoti būdų ją nutraukti. Jie vertino susitarimą tik kaip taktinį atsitraukimą. Andropovas įsakė savo patarėjams Lubiankoje sudaryti draugams Varšuvoje veiksmų planą. Praėjus vos trims dienoms nuo laiko, kai buvo pasirašyta Gdansko sutartis, sovietai atsiuntė Gierekui ir lenkų vadovybei labai slaptą žinią. Tekstui pritarė Brežnevas, Andropovas ir Gromyko. Be jų, šį raštą matė tiktai keletas Kremliaus patarėjų. Jame Lenkijos komunistai buvo švelniai pabarti ir įspėti susidoroti su „Solidarumu", nepaisant jokių susitarimų. Gdansko sutartis

> yra labai didelė politinė ir ekonominė kaina, kurią teko sumokėti už jūsų pasiektą „sprendimą". Žinoma, mes suprantame, kokiomis sąlygomis jums teko priimti šį sudėtingą sprendimą. Ši sutartis praktiškai įteisino antisocialistinę opoziciją. Dabar jūsų užduotis yra parengti kontrpuolimą ir atkovoti prarastas pozicijas darbininkų klasėje ir liaudyje. Pasistenkite suvaržyti vadinamosios „savarankiškos" profesinės sąjungos veiklą ir įtaką. Aktyviai infiltruokite į vadinamąją „savarankišką" profesinę sąjungą žmones, ištikimus partijai. Šitomis sąlygomis jūs turite aiškiai parodyti leistinas ribas. Jūs turite atvirai pasakyti, kad įstatymas draudžia pasisakymus prieš socializmą."[12]

Bet Gierekas ir jo aplinka nenorėjo atnaujinti konflikto su Lenkijos darbininkais, manydami, kad ir šįsyk pralaimės. Streikams pasibaigus, jie su palengvėjimu atsiduso ir toliau plaukė pasroviui. Maskvos magnatų kantrybė trūko. Spalio 29 d. jie susirinko Kremliuje įsitikinę, kad Lenkijoje įvyko „kontrrevoliucija", kurią reikia įveikti. Brežnevas jautė, kad jam labai svarbu asme-

niškai dalyvauti šiame susirinkime. Jis skundėsi, kad „Wałęsa važinėja po visą šalį ir visi lenkai jį gerbia. Valdžia nesiima jokių priemonių užkirsti kelią šiai netvarkai. Lenkijos vadovai ir spauda tyli. Net televizija nesipriešina šitiems antisocialistiniams elementams.“ Naujausias ir jauniausias sovietų vadovybės narys Michailas Gorbačiovas pritarė. Jis pasakė: „Mes turime kalbėti su mūsų Lenkijos draugais atvirai ir tvirtai. Jie iki šiol nesiėmė reikiamų žingsnių. Jie užėmė savotišką gynybinę poziciją, bet negali ilgai jos išlaikyti – jie gali būti nuversti patys.“

Gromyko vis dar buvo įsiutęs dėl džiaugsmingo popiežiaus sutikimo Lenkijoje praėjusiais metais. Jis apkaltino Lenkijos dvasininkus skatinant „politinį chuliganizmą“ ir kurstant „kontrrevoliucinius neramumus“. Jis pasakė: „Lenkijos komunistų partija nededa daug pastangų į kovą ir štai rezultatas – tūkstančių tūkstančiai žmonių šliaužioja ant kelių prieš Romos popiežių.“[13]

Rusams savaime piršosi sumanymas panaudoti kariuomenę ir išspręsti problemą brutalia jėga, kaip jie darydavo anksčiau, kai, jų nuomone, iškildavo grėsmė socialistiniam blokui. Pirmoji mintis, atėjusi jiems į galvą, buvo įsakyti sovietų Generaliniam štabui parengti išsamius invazijos į Lenkiją planus. Tačiau jie greitai atsisakė karinės intervencijos. Dėl jos galėjo kilti didžiulių problemų. Jie nenorėjo bloginti ryšių su Vakarais ir žinojo, kad lenkai priešinsis. Vietoj to sovietai pabandė išgąsdinti lenkus grasinimais, kad jie atsiųs tankus, tikėdamiesi priversti lenkų vadovybę veikti savarankiškai. Tai buvo subtili gudrybė. Gruodžio 4 d. aukščiausio rango generolai iš visų Varšuvos sutarties šalių buvo sukviesti į Maskvą baigti planuoti seniai numatytas karines pratybas kodiniu pavadinimu *Sojuz*, kurios turėjo prasidėti vidurnaktį po keturių dienų. Per susitikimą sovietų delegacija privačiame pokalbyje pasakė Lenkijos generolams, kad iš tikrųjų *Sojuz* bus ne pratybos, o tikra invazija į Lenkiją. Jie parodė lenkams žemėlapius, kuriuose buvo tiksliai pažymėta, kur bus dis-

lokuotos Varšuvos sutarties pajėgos – tiksliai taip pat, kaip per invaziją į Čekoslovakiją prieš dešimtmetį. Sovietai pranešė, kad Rytų Vokietija reikalauja invazijos ir pažadėjo skirti tris divizijas. Perspektyva, kad į Lenkijos miestus įžengs vokiečių kariuomenė, pasak sovietų, iš tikrųjų sukėlė nerimą Varšuvos generolams. Slaptai rusų pareigūnai pranešė Kremliui, koks buvo tikrasis jų tikslas, taigi dabar mes žinome, kad iš tikrųjų jie niekada neketino rengti invazijos į Lenkiją. „Mes turime paveikti lenkų vadovybę nuolatiniu spaudimu, – pasakė maršalas Ustinovas, Brežnevas, Andropovas ir kiti kolegos. – Mes planuojame manevrus Lenkijoje ir turime išplėsti juos taip, kad sudarytume įspūdį, kad mūsų pajėgos yra paruošusios pradėti intervenciją.“[14]

Jų sumanymas įbauginti lenkų komunistus iš dalies pavyko. Lenkijos komunistai sudarė savo planus įvesti karo padėtį ir paruošė 4 000 nedelsiant internuotinų „Solidarumo“ aktyvistų sąrašą, kurio viršuje buvo Lecho Wałęsos vardas. Tačiau, Maskvos pykčiui, jie nesiėmė jokių veiksmų šiems planams įgyvendinti. Rugsėjį Kremliaus bosai išvarė Giereką. Jį pakeitė naujas komunistų partijos bosas Stanisławas Kania, o naujos vyriausybės vadovu sovietai paskyrė generolą Wojciechą Jaruzelskį, patyrusį kariškį, tikėdamiesi, kad jis bus rūstesnis. Tačiau Lenkijos komunistai vis tiek išsisukinėjo.

Metai ir trys mėnesiai po „Solidarumo“ įteisinimo net pagal anarchiškus Lenkijos komunizmo standartus buvo gluminantys laikai. Išoriškai Lenkija liko liaudies demokratija. Tačiau už fasado šalis visiškai pasikeitė. Vyko mąstymo revoliucija, per kurią lenkai sužinojo tiesą apie savo neseną istoriją. Pirmą kartą po beveik pusės šimtmečio atsirado šiokia tokia susirinkimų ir žodžio laisvė. Stulbinamu greičiu plėtojosi lygiagreti visuomenė. „Solidarumas“ pasiekė tai, kas buvo ne tik unikalu Rytų Europoje, bet ir tariamai neįmanoma. „Aš maniau, kad tai neįmanoma ir

vis dar manau, kad tai buvo neįmanoma“, – vėliau sakė Kuroňis. Komunizmas anaiptol nedingo. Bet daugelyje sričių gyvenimas tapo šiek tiek laisvesnis. Per kelias savaites „Solidarumas“ turėjo daugiau kaip aštuonis milijonus narių, dukart daugiau negu komunistų partija. Tai buvo beprecedentis atvejis: dar niekada nebuvo masinės organizacijos – kad ir kokios – egzistuojančios šalia partijos, bet jai nepaklūstančios[15].

*Samizdato** leidinių visada buvo Liaudies Lenkijoje. Bet dabar „neteisėti“ laikraščiai dygo kaip grybai po lietaus ir iš esmės nebuvo draudžiami. Valdžia nedėjo jokių rimtų pastangų juos užgniaužti, nors, kaip ir anksčiau, vis dar cenzūravo oficialią spaudą. Lenkai *samizdatą* vadino kitaip – *bibula* (tualetiniu popieriumi), dėl popieriaus, ant kurio dauguma jų buvo spausdinami kokybės. Dabar kiekvieną savaitę būdavo išleidžiami dvidešimt penki nauji didelio tiražo – daugiau kaip 50 000 kiekvienas – žurnalai ir geros kokybės laikraščiai, atspausdinti padoriais presais. Nepriklausoma leidykla NOWA, kuriai vadovavo Mirekas Chojeckis – tikras kovos už spaudos laisvę didvyris – taip pat paskubomis publikavo ilgai draustus klasikinių ir šiuolaikinių rašytojų šedevrus. Pirmą kartą Lenkijoje buvo publikuotas Orwello *Gyvulių ūkis* ir lenkų tremtinio Czesławo Miłoszo įtaigi ir įdomi komunizmo recenzija *Įkalintas protas*. Vienas iš ypatingiausių įvykių buvo poeto Miłoszo emocionalus sugrįžimas į Lenkiją iš Skandinavijos, kur jis 1980 m. buvo apdovanotas Nobelio premija literatūros srityje. Kino režisieriaus Andrzrejaus Wajdos filmai apie Lenkijos darbininkų klasę *Žmogus iš marmuro* ir *Geležies žmogus*, anksčiau rodyti mažoms grupėms privačiuose namuose, dabar pasirodė kino teatruose. Šis periodas buvo „orumo revoliucija, teisės turėti savo nuomonę šventė, tvirta tiesaus stuburo pergalė“, – sakė Michnikas[16].

* *Samizdat (rus.) – savilaida.*

„Solidarumo“ mąstytojai dabar išdėstė savo tikslus aiškiau. Kalėjime Kurońio pažiūros pasikeitė. Jis tapo savotišku vakarietišku socialdemokratu, bet suformuotu gyvenimo Rytų Europoje patirties. Jis pasisakė už taikią transformaciją, nulemdamas visus pokyčius, vyksiančius socialistų bloke kitą dešimtmetį. Tokia pozicija buvo pagrįsta įsitikinimu, kad Šaltojo karo tikrovė aiški: nė viena Vakarų šalis nerizikuos konfrontacija su sovietais, padėdama kokiam nors revoliuciniam judėjimui už Geležinės uždangos. Jis neskatino visuotinės kovos su valstybe. Darbininkai ir inteligentija neturėjo jokių galimybių laimėti smurtinę kovą su priešininku, pasiruošusiu naudoti prieš juos savo galią. Kur kas daugiau laimėti buvo galima laikantis nuo partijos kiek galima toliau ir greta totalitarinių institucijų kuriant neoficialias. „Nedeginkite partijos komitetų; kurkite savus“, – rašė jis. Jis pabrėžė, kaip svarbu, kad „Solidarumas“ siektų „sąmoningai ribotos“ revoliucijos, nekeldamas pernelyg radikalių reikalavimų, kurie galėtų paskatinti sovietus imtis represijų. „Solidarumas“ turi visiškai nekomentuoti Lenkijos karinės sąjungos ar užsienio politikos. Komunistų valdžią galima išsaugoti kaip figos lapą, nors ilgainiui Lenkija taps pliuralistine visuomene visais požiūriais, išskyrus pavadinimą. Michnikas pabrėžė taikaus pokyčių pobūdžio svarbą: „Revoliucija, kuri prasideda nuo Bastilijos deginimo, ilgainiui pastatys naują, savo Bastiliją“, – rašė jis garsioje esė[17].

„Solidarumo“ judėjimas buvo stebimas kruopščiai kaip niekada anksčiau, ir Wałęsa iš esmės tapo pirmuoju opozicijos vadovu komunistiniame pasaulyje. Jis parodė puikius derybininko gebėjimus, bet netrukus jį buvo imta kritikuoti už valdingą būdą, uždarą ir nedemokratišką veiklą. Jis siutino radikalesnį „Solidarumo“ sparną, nuolat ragindamas ieškoti kompromisų su režimu. 1981 m. jis sustabdė kur kas daugiau streikų negu pradėjo, nuolat tikindamas darbininkus kelti tik nuosaikius reikalavimus, kad „Solidarumas“ neužsitrauktų rusų represijų pavojaus.

Daugeliu požiūrių jo atsargumas buvo savaime suprantamas ir pagrįstas. Iš dalies jam taip patarė elgtis popiežius, kai 1981 m. sausio 14 d. Wałęsą privačiai audiencijai – pirmajai iš daugelio – priėmė Jonas Paulius II. Iš pradžių popiežius turėjo nuogąstavimų dėl Wałęsos. Jis žinojo, kad kai kurie lenkų vyskupai įtariai vertina „Solidarumą“ dėl kai kurių jo veikėjų socialistinių šaknų. Politikai Kurijoje – daugiausia italai – norėjo išvengti bet kokios konfrontacijos su Sovietų Sąjunga. Bet popiežiui patiko mintis apie tikrą darbininkų vadovą, ypač tokį, kuris niekada nepraleisdavo progos pakalbėti apie Bažnyčią. Po jųdviejų susitikimo jis ėmė viešuose pasisakymuose tvirtai palaikyti Lechą Wałęsą.

Bet popiežių pasiekdavo vis daugiau gandų apie didvyrį elektriką, kuris metė iššūkį komunizmui. Ypač daug, sakė lenkų draugai ir dvasininkai, buvo istorijų – niekada nepatvirtintų – apie jo neištikimybę. Anna Walentynowicz kategoriškai tvirtino, kad jis turėjo romanų. „Mes visi žinojome, kad jis atsiveda merginų – jis turėjo sofą savo kambaryje. Jo asmens sargybinis Henrykas Mazulas užtverdavo duris ir pasakydavo: „Jūs negalite įeiti ten dabar, jis miega.“ Bet kartą aš prasmukau ir pamačiau, kad jis turėjo kompanionę, o jo plaukai buvo visiškai susivėlę.“ Ji ir kai kurie padėjėjai išnešė sofą iš jo kabineto. „Aš jį išbariau: „Tu, paleistuvi, kaip gali nešioti Juodąją Madoną ant savo atlapo?“, o jis atsakė: „Aš einu išpažinties kiekvieną savaitę.“ Netrukus po rugpjūčio streikų ji susikivirčijo su Wałęsa ir buvo pašalinta iš Gdansko atstovės pareigų „Solidarume“[18].

Tokias istorijas ne kartą pasakojo „Solidarumo“ aktyvistai. Sklido kalbos, kad tuo metu graži juodaplaukė studentė Bozena Rybicka buvo daugiau negu jo padėjėja. Tokias kalbas pakurstė nepaprasta pastraipa Ewos Berberyusz straipsnyje, publikuotame katalikiškame savaitraštyje *Tygodnik Powszechny* 1980 m. gruodį, kuriame ji šaipėsi iš jo merginėjimo. „Jis mėgsta moteris. Su tokiu atsidavimu, kuris nyksta tarp vyrų ir kuris yra pagrįstas

visišku kompleksų neturėjimu, visišku pasitikėjimu savimi, senamadišku riteriškumu ir nepajudinamu įsitikinimu, kad moterys niekada nepakenks jam." Bet šios paskalos buvo visiškas prasimanymas. Jis visada buvo labai artimas su Danuta – ir šiuo laikotarpiu jis buvo stebimas labai akylai ir nebūtų rizikavęs turėti nesantuokinių ryšių[19].

Sovietai vis laukė, kol jų lenkų satrapai paklus įsakymams, ims elgtis kaip liepti ir susidoros su „Solidarumu", kaip derėjo pasielgti tikriems komunistams. Brežnevas kovą susitiko su Kania Maskvoje ir vėl įspėjo jį, kad Maskva pasiruošusi veikti, jeigu bus būtina. „Gerai, kol kas mes neįvesime kariuomenės. Bet jei bus komplikacijų, jeigu matysime, kad galite būti nuverstas, teks įvesti."[20]

Ypač nerimastinga žinia Andropovą pasiekė po jo pavaduotojo Vladimiro Kriučkovo ir KGB užsienio kontržvalgybos vadovo Olego Kalugino vizito; jie pasakė, kad lenkų „SB visada buvo problemiška, ne kaip čekų ar Rytų Vokietijos saugumo tarnybos. Su jais reikia elgtis atsargiai." Per vizitą į Lenkiją deryboms su SB du žvalgybos pareigūnai dėl įdomumo nuvyko į Lenino laivų statyklą. Kaluginas pasakojo:

> Kai atvykome, mus pasitiko direktorius (Gniechas), kuris paprašė mūsų palikti savo didelius limuzinus už vartų. Jis paaiškino, kad darbininkai labai nepatenkinti ir pamatę mūsų kortežą gali imti bruzdėti. Mes, savaime suprantama, sutikome. Užuot šiltai mus pasveikinę ar ploję, kaip įprasta per tokias keliones, darbininkai mus sutiko niūriais ir pasipiktinimo kupinais žvilgsniais. Per banketą, surengtą mūsų garbei vizito į Lenkiją pabaigoje, sakydamas kalbą aš tarp kitko užsiminiau apie egzistuojantį nepasitenkinimą. Mano nuostabai, jų saugumo ministras reagavo taip, tarytum aš būčiau palietęs atvirą nervą ir suskato tikinti, kad tai tiktai saujelė triukšmadarių ir kad jie visi kontroliuojami. Tada aš supratau, kad tai rimta problema[21].

Spalį sovietai pašalino Kanią iš Lenkijos vadovo pareigų, praėjus vos metams nuo jo paskyrimo. Jis aiškiai pasakė nenorįs imtis iš jo reikalaujamų brutalių veiksmų prieš nepriklausomą profesinę sąjungą. Naiviai neįtardamas, kad jo slapta klausosi KGB, jis nepaprastai aštriai – turint galvoje, kad pats buvo vienas iš jų klusnių kvislingų – kritikavo sovietus. „Sovietų modelis nepasiteisino. Faktas, kad SSRS nuolat perka grūdus Vakaruose, aiškiai byloja, kad jų valdymas turi rimtų ydų. Jų režimo galia remiasi tik kariuomene ir prievarta. Jeigu SSRS vis dar turi tam tikrą strateginį pranašumą prieš JAV, po dvejų ar trejų metų gali jį prarasti dėl sovietų ekonomikos [silpnumo]", – sakė jis. Iššifruota įrašo stenograma nedelsiant buvo nusiųsta Andropovui, ir po keleto dienų Kania buvo atleistas. Komunistų partijos vadovo ir Lenkijos valdytojo poste jį pakeitė draugas generolas Wojciechas Jaruzelskis[22].

5

PILIETINIS KARAS

1981 m. gruodžio 12 d., šeštadienis, Varšuva

KOMUNIZMO TEORETIKAI teigia, kad valdžia turi saugotis kariškių. Kariuomenė yra galimas alternatyvus valdžios šaltinis ir turi būti tvirtai kontroliuojama partijos. Tačiau sovietai ir konservatyvūs komunistai lenkų vadovybėje siejo su Jaruzelskiu savo karščiausias viltis. Dar niekada anksčiau profesionalus kariškis nebuvo tapęs komunistų partijos vadovu – nors kai kurie jų vilkėjo elegantiškas uniformas, jos nebuvo pelnytos mūšio lauke ar kareivinių aikštėje. Jaruzelskis buvo patikimas, ištikimas ir tvirtas – komunistai manė, kad jis įves tvirtą valdymą ir padarys galą Lenkijos chaosui, kuris, Maskvos manymu, kėlė grėsmė visų jų valdų Europoje saugumui.

Wojciecho Jaruzelskio kilmė buvo visai nebūdinga komunistui. Jis gimė 1923 m. liepos 6 d. turtingoje kilmingų žemvaldžių šeimoje rytų Lenkijoje šalia Balstogės ir nerūpestingai gyveno savo tėvų dvare Tžecinuose. Jis mokėsi fechtuotis, joti arkliais ir šokti valsą. „Šeimos tradicija“, kaip papasakojo pats generolas, buvo nacionalistinė ir labai antirusiška. Jo senelis ir du senelio broliai dalyvavo 1863 m. sukilime prieš carizmą, o kai sukilėliai pralaimėjo, dvylika metų buvo ištremti į Sibirą. Jo tėvas kovojo lenkų kariuomenėje 1920 m. kare su Rusija – tada laimėjo lenkai. Jis buvo nusiųstas į griežtai katalikišką vienuolių marijiečių

mokyklą Varšuvoje, kur, kaip pats pasakojo, „kiekvienas dalykas – istorija, geografija, kalbos – buvo susietas su tragiška Lenkijos ir Rusijos santykių istorija“[1].

Kai vokiečiai užgrobė Lenkiją, jam buvo šešiolika metų, ir šeima išvyko ieškoti prieglobsčio pas draugus į Lietuvą. Hitleriui ir Stalinui sudarius sutartį, pagal kurią Baltijos šalys tapo Sovietų Sąjungos dalimi, jie visi buvo ištremti į Sibirą. Jų nusikaltimas buvo jo tėvo veikla prieš devyniolika metų ir jų aristokratiška kilmė. Vyresnysis Jaruzelskis buvo išsiųstas į priverčiamojo darbo stovyklą, kur, jau būdamas silpnos sveikatos, mirė nuo nepakeliamo darbo. Wojciechas, vis dar paauglys, jo motina ir dvylikos metų sesuo buvo nusiųsti į ledinę Sibiro tundrą ir palikti likimo valiai. Kelionė perpildytame krovininiame traukinyje truko beveik mėnesį. Dvejus metus jis dirbo priverstinius darbus kirsdamas medžius. Tai buvo sekinantis darbas, ir žiemą ryški saulės šviesa, atsispindinti nuo ledo, pažeidė jam akis. Todėl jis ir nešiodavo tamsintus akinius, tapusius jam ženklu. „Sibire šaltis buvo neapsakomas. Aš dirbau labai sunkiai. Visa tai turėjo paskatinti mane nekęsti rusų. Paradoksalu, bet atsitiko priešingai. Aš pamilau rusus, jų nesutramdomą dvasią ir pačią šalį su paprastais žmonėmis, kuriuos aš pažinau.“[2]

Be abejo, psichiatras galėtų paaiškinti šį reiškinį išsamiau, bet Jaruzelskis tapo karštu komunistu. Po vokiečių invazijos į SSRS 1941 m. jis buvo vienas iš pirmųjų lenkų, įstojusių į Raudonosios armijos gretas. Tai buvo kitas lemiamas momentas jo gyvenime. Jis kovojo greta sovietų karių, dalyvavo kai kuriuose žiauriausiuose to karo mūšiuose ir Berlyno apsiaustyje. „Aš su jais tapatinausi. Mano vadai, mano bendražygiai, visi tie, kurie priklausė nuo manęs, buvo rusai“, – sakė jis. Rusai nugalėjo, ir jis buvo įsitikinęs, kad tiesa jų pusėje; jie statė didelę imperiją Rytų Europoje, kuri turėjo gyvuoti per amžius. Skatinamas komunistinių įsitikinimų ir norėdamas iškilti, Jaruzelskis nusprendė jiems tarnauti.

Lenkijoje po karo jis tapo kariniu komisaru. „Aš fanatiškai tikėjau komunizmu. Man nekilo jokių abejonių, kad mes turime ginti savo bažnyčią ir jos dogmas", – sakė jis. Jo darbas buvo sukurti ištikimą komunistinę kariuomenę ginti sovietų interesus. Jis buvo labai politinis generolas, efektyvus administratorius, miklus taktikas, todėl nuolat kilo karjeros laiptais. Visuomenei jis buvo mažai žinomas iki 1970 m. gruodžio, kai, kaip gynybos ministras, tapo atsakingas už karių, šaudžiusių į Gdansko darbininkus, veiksmus, nors ir nedavė jiems įsakymo šaudyti. Nuo to laiko dauguma lenkų jo nekentė, laikydami aristokratų atžalą, kuri tapo komunistų ideologu, mįsle. Jis kalbėjo puikia senamadiška beveik XIX a. tartimi, tačiau žodžiai, kuriuos jis tarė, buvo ortodoksinė marksistų leninistų tarškalynė. 1981 m. vasarį paskirtas premjeru ir vėliau, pakeitęs Kanią šalies vadovo poste, jis vis tiek liko gynybos ministru.

Tuo metu Lenkijos skola užsieniui išaugo iki 25 milijardų JAV dolerių, nors iš Sovietų ji gaudavo dosnias dotacijas, kurios buvo skiriamos tiesiogiai subsidijuoti maisto kainas. Šalis tik vargais negalais įstengė mokėti palūkanas už paskolas. Nepaisant Wałęsos raginimo būti santūriems ir nuosaikiems, radikalesnis „Solidarumo" sparnas kėlė vis didesnius reikalavimus – padidinti darbo užmokestį, sumažinti vyriausybės kontrolę gamyklose ir vykdyti visuotinę ekonomikos reformą. Kartu su savo sovietų patarėjais Jaruzelskis iš pradžių žaidė dvigubą žaidimą, siekdamas „sutraiškyti" „Solidarumą". Viešai jis elgėsi nuolaidžiai. 1981 m. lapkričio 4 d., praėjus dviem savaitėms po to, kai jis tapo partijos bosu, Jaruzelskis susitiko su Wałęsa ir naujuoju Lenkijos primu – arkivyskupu Józefu Glempu, kuris tapo Lenkijos Bažnyčios vadovu vasarą mirus gerbiamam ir nuoširdžiai apraudotam kardinolui Wyszynskiui. Generolas pareiškė norįs įkurti „Nacionalinės vienybės frontą" – koaliciją, kurioje Bažnyčia ir „Solidarumas" taptų jaunesniais partneriais vyriausybėje. Wałęsa buvo nusiteikęs taikiai. „Mes nenorime nuversti valstybės valdžios, – pasakė jis. –

Tegu vyriausybė valdo šalį, o mes valdysime savo gamyklas." Po dviejų savaičių įvyko kitas susitikimas, kuris dėl nesutarimų iširo. Jaruzelskis grasino įvesti nepaprastąją padėtį, uždrausti streikus, viešus susitikimus ir kai kuriuos civilius nusikaltimus nagrinėti kariniuose teismuose. Wałęsa pasakė, kad jeigu valdžia imsis tokių priemonių, jis paskelbs vienos dienos nacionalinį streiką, o paskui neribotą visuotinį streiką. Brendo abiejų pusių kova[3].

Jaruzelskis turėjo veiksmų planą, tačiau jį slėpė. Jau prieš keletą mėnesių režimas parengė planą įvesti karo padėtį, jeigu jam tai pasirodys būtina. Šis planas buvo tobulinamas per visus 1981 m. vadovaujant Jaruzelskio Generaliniam štabui ir labai konfidencialiam Nacionaliniam Gynybos komitetui. Šis planas buvo pavadintas kodiniu pavadinimu „Pavasaris", ir apie jį žinojo tiktai keli Lenkijos politinės vadovybės nariai. Kania matė šį planą, bet nesutiko jo įgyvendinti. Jis nenorėjo rizikuoti, versdamas lenkų kareivius šaudyti į darbininkus. Kariai galėjo atsisakyti. Labai slaptai Jaruzelskis organizavo 15 000 specialiai parengtą riaušių policijos dalinį, vadinamą lenkišku akronimu ZOMO, manydamas, kad jis bus visiškai ištikimas režimui. Šio dalinio policininkams buvo mokamas kelis kartus didesnis atlyginimas negu paprastiems policininkams ar kareiviams, ir jie buvo aprūpinti naujausia įranga, reikalinga atlikti užduotį – plastiko skydais, purkštais ir moderniomis lazdomis.

Jaruzelskis, kaip jam buvo įprasta, sąmoningai sukūrė pretekstą susidoroti su „Solidarumu". Rugsėjo 15 d., būdamas premjeras ir gynybos ministras, jis sušaukė savo patarėjų susirinkimą, kuriame pasakė, kad jiems reikia rasti pretekstą įvesti karo padėtį – „tokį pretekstą, kuris jokiu būdu nebūtų vertinamas kaip provokacija iš vyriausybės pusės, ir kiekvienam žmogui būtų aišku, kad tai neišvengiama". Jis griebėsi klastotės. Gruodžio pradžioje vyriausybė pareiškė išaiškinusi smurtinio sąmokslo planą. Kaip įrodymą pateikė vadinamąsias Radomo kasetes – pagrindi-

nių „Solidarumo“ aktyvistų susitikimo tame mieste įrašą. Vėliau paaiškėjo, kad šios kasetės buvo klastotės, grubiai sudurstytos Lenkijos slaptosios tarnybos taip, kad diskusija atrodytų kaip planas sukurstyti sukilimą. Bet žala buvo padaryta. Jaruzelskis gavo tai, ko jam reikėjo, norint pagrįsti ir pateisinti savo veiksmus[4].

Nepaisant įtemptos atmosferos, „Solidarumas“ buvo visiškai nepasiruošęs karo padėties įvedimui, kai tą šaltą 1981 m. gruodžio 12-13 d. naktį ji buvo įvesta. Wałęsa ne kartą buvo įspėjęs, kad „nedera neįvertinti priešo“, tačiau jis ir jo artimiausi patarėjai neįvertino. „Mes tiesiog mintimis nebuvome tam pasiruošę. Niekas nemanė, kad šiai iš pažiūros silpnai vyriausybei užteks ryžto panaudoti prieš mus policiją ar kariuomenę“, – sakė Władisławas Frasyniukas, vienas iš pagrindinių „Solidarumo“ organizatorių[5]. Nors „Solidarumas“ nežinojo apie rengiamą karo padėties įvedimą, JAV ir kitos Vakarų vyriausybės žinojo. CŽV turėjo informatorių, artimą generolui Jaruzelskiui, kuris keletą metų teikė amerikiečiams vertingą žvalgybinę informaciją. Pulkininkas Ryszardas Kuklińskis buvo aukšto rango lenkų karinės žvalgybos karininkas, bet teikė informaciją Vašingtonui, pasirašydamas slapyvardžiu Jackas Strongas. 1980 m. gruodį jis pranešė amerikiečiams apie invazijos grėsmę, manydamas, kad tai tikras pavojus, o ne blefas. Dabar jis pranešė CŽV apie karo padėtį. JAV ir kitos NATO šalys reagavo ramiai į šią žinią ir niekam ten nė minties nekilo įspėti „Solidarumą“[6].*

* Kuklińskis buvo vienas iš vertingiausių CŽV agentų Šaltojo karo laikais. 1971 m. jis nusiuntė Amerikos ambasadai Bonoje laišką, kuriame pasisiūlė teikti Agentūrai žvalgybinę informaciją, ir per dešimtmetį perdavė Vakarams daugiau kaip 30 000 dokumentų, kurie atskleidė daugybę svarbių karinių paslapčių. Tarp jų buvo Varšuvos sutarties šalių mūšių planus, technines naujo nuotolio raketų brėžinius. Jis šnipinėjo beveik dešimt metų, o 1981 m. pabėgo. Po trejų metų jis buvo už akių nuteistas mirti. 1989 m. nuosprendis buvo panaikintas, bet Kuklińskiui niekada oficialiai nebuvo atleista ir daugelis „Solidarumo“ narių, kurie nekentė komunizmo ir rusų – tokių kaip Lechas Wałęsa – visada laikė jį išdaviku.

Dauguma žymiausių sąjungos veikėjų buvo suimti naktį, pakelti iš lovos. Režimas kruopščiai suplanavo savo veiksmus tą savaitgalį, per „Solidarumo“ metinį suvažiavimą. Visi „Solidarumo“ vadovai buvo Gdanske, išskyrus keletą, kurie buvo išvykę į užsienį. Sekmadienį, antrą valandą nakties, 2 000 ZOMO riaušių policijos pareigūnų šviesiai mėlynomis kovos uniformomis apsupo viešbutį *Monopol* miesto centre, kur buvo apsistoję dauguma delegatų. Jie blokavo išėjimus ir apieškojo visus kambarius. Jie suėmė visus viešbutyje buvusius sąjungos veikėjus, uždėjo jiems antrankius ir sugrūdo į laukiančius sunkvežimius, kuriais jie iš pradžių buvo nuvežti į areštines policijos skyriuose ir kareivinėse. Tas pats įvyko kituose svečių namuose ir viešbučiuose.

Wałęsa buvo suimtas trečią valandą nakties savo bute daugiaaukštyje name Zaspoje, Gdansko priemiestyje. Jo suimti atvykęs Gdansko komunistų partijos vadovas Tadeuszas Fiszbachas su šešiais SB pareigūnais liepė Wałęsai apsirengti, pasakęs, kad palydės jį iki lėktuvo, kuriuo jis bus nuskraidintas į „derybas su Jaruzelskiu“. Wałęsa elgėsi iššaukiamai. „Aš pasakiau jiems: „Tai jūsų pralaimėjimo pradžia, jūsų žlugimo valanda [...]. Komunizmui galas.“ Žinoma, aš šiek tiek perdėjau.“ Fiszbachas įspėjo Wałęsą, kad prireikus bus išvesdintas jėga. Jis pasiėmė šiokių tokių drabužių ir išėjo su jais. Kai kuriems aukščiausiems „Solidarumo“ vadovams pavyko išvengti suėmimo – pavyzdžiui, dinamiškam dvidešimt septynerių metų sąjungos Varšuvos skyriaus vadovui Zbigniewui Bujakui, kuris tuo metu, kai vyko reidai, beveik visą naktį bare gėrė brendį su keletu bendražygių ir ketino iš pat ryto traukiniu važiuoti į sostinę. Bet apskritai tai buvo veiksmingai atlikta chirurginė operacija[7].

Jau šeštą valandą tą rytą generolas Jaruzelskis per televiziją kreipėsi į gyventojus, kaip paprastai atrodydamas iškilmingai ir išdidžiai su savo nepriekaištingai išlyginta gelsvai žalia uniforma. Už jo rašomojo stalo stovėjo dvi Lenkijos vėliavos. Jis labiau

panėšėjo į Lotynų Amerikos diktatorių, karinės chuntos vadovą, negu į komunistinį funkcionierių, kai aiškino turėjęs imtis veiksmų „šalies vardan [...]. Mūsų šalis atsidūrė ant bedugnės krašto [...]. Kilo grėsmė Lenkijos ateičiai – ateičiai, už kurią kovojo mano karta." Netrukus po Jaruzelskio kalbos per televiziją buvo parodytas arkivyskupo Glempo pamokslas. Jis pasakė, kad karo padėtis „buvo įvesta pasirinkus mažesnę iš dviejų blogybių. Suprasdamas, kad pasirinkta buvo teisingai, eilinis žmogus prisitaikys prie naujos situacijos. Lenkai, nepradėkite kovoti prieš lenkus." Šis nepaprastai nepatrauklus, apvalių kūno formų kanonų teisės žinovas, apsimestinai ramiai įtikinėdamas žmones eiti į kompromisą su režimu, prieštaravo popiežiaus įkvepiantiems raginimams priešintis bedieviams komunistams.

Jaruzelskis visada teisino karo padėties įvedimą tuo, kad, jeigu jis to nebūtų padaręs, rusai būtų surengę invaziją į Lenkiją, ir šaliai nuo to būtų buvę tik blogiau. Daugelį metų, kad ir koks nemėgstamas buvo jo režimas, Jaruzelskio priešininkai šalyje ir užsienyje tikėjo šiuo jo argumentu. Bet tai netiesa. Sovietai atsisakė minties siųsti į Lenkiją kariuomenę, ir Jaruzelskis tai žinojo. Negana to, Jaruzelskis pats karštai prašė rusų atsiųsti kariuomenę, bet šie atsisakė[8].

Gruodžio pradžioje tuometinis Lenkijos Generalinio štabo viršininkas generolas Florianas Siwickis Jaruzelskio įsakymu nuvyko į Maskvą. Jiedu daug metų buvo draugai ir kolegos, taigi Siwickis buvo labai patikimas pasiuntinys. Jo vizito tikslas buvo įtikinti rusus įvesti į Lenkiją kariuomenę. Jaruzelskis manė, kad be sovietų pagalbos karo padėties įgyvendinti nepavyks, ir Lenkijos kariuomenė savarankiškai nepajėgs „atkurti tvarkos". Pasak Siwickio, jis nuvežė Varšuvoje sudarytą pareiškimą, kuriame buvo prašoma „parodyti, kad Lenkijos komunistai nėra vieni, ir įvykdyti sąjungos įsipareigojimus, taip pat visokeriopai paremti Lenkijos vyriausybę kovoje su kontrrevoliucionieriais". Pasirašiu-

si šį dokumentą, sakė Siwickis, Maskva būtų tvirtai įsipareigojusi atsiųsti į Lenkiją savo kariuomenę. Sovietai atsisakė jį pasirašyti. Kai Siwickis sugrįžo namo tuščiomis rankomis, Lenkijos vadovas atrodė labai sutrikęs ir pasakė: „Mūsų sąjungininkai paliko mus [...]. Mes išbandėme visas galimybes." Kalbėdamasis su kitu senu draugu, Varšuvos sutarties pajėgų Generalinio štabo viršininku Raudonosios armijos generolu Anatolijumi Gribkovu, jis irgi kaltino sovietus, kad šie „išduoda seną draugystę"[9].

Gruodžio 10 d. Kremliaus magnatai susirinko skubiai aptarti – dar kartą – krizės Lenkijoje. Kaip tik per šį susirinkimą buvo priimtas galutinis sprendimas nesiųsti ten sovietų karių. Andropovas pasakė: „Mes neketiname įvesti kariuomenės į Lenkiją. Taĩ teisinga pozicija, ir mes turime laikytis jos iki galo [...]. Nežinau, kaip Lenkijoje klostysis situacija, bet net jeigu joje paims valdžią „Solidarumas", tebūnie [...]. Jei kapitalistinės šalys įves Sovietų Sąjungai [...] ekonomines ir politines sankcijas, mums kiltų sunkumų. Pirmiausia turime rūpintis savo šalimi ir Sovietų Sąjungos stiprinimu. „Gromyko pritarė: „Turime kaip nors pabandyti išsklaidyti Jaruzelskio ir kitų Lenkijos vadovų iliuzijas [...] Negali būti nė kalbos apie kariuomenės įvedimą į Lenkiją."[10]

Kitą dieną maršalas Viktoras Kulikovas, sovietų karinės delegacijos Varšuvoje vadovas, perdavė Maskvos sprendimą Jaruzelskiui. Bet Lenkijos vadovas vis dar bandė įtikinti Kremlių pakeisti nuomonę. Pasak KGB vadovo Varšuvoje generolo Vitalijaus Pavlovo, gruodžio 12 d. rytą, likus vos kelioms valandoms iki karo padėties paskelbimo, Jaruzelskis paskambino Michailui Suslovui. Suslovas buvo sovietų ideologijos vadovas, konservatyvus žmogus, kuris ketvirtį šimtmečio buvo labai įtakingas sovietų vadovybės asmuo. 1956 m. jis buvo vienas iš Sovietų Sąjungos vadovų, atvykusių į Budapeštą vadovauti Vengrijos sukilimo malšinimui, o 1968 m. karštai pritarė sprendimui siųsti tankus į Prahą. Bet šiuo atveju jis pasakė Lenkijos komunistų vadovui:

„Mes jokiu būdu nesiųsime savo kariuomenės [...]. Jūs visada sakydavote, kad galite susitvarkyti savo jėgomis.“ Nors jis pažadėjo, kad jeigu Lenkijos režimas imsis savarankiškų veiksmų, Sovietų Sąjunga padės šaliai išsikapanoti iš ekonominės krizės, tai nepatenkino generolo. Jis bandė skambinti Brežnevui, tačiau šis atsisakė kalbėtis su juo. Tada jis nusprendė veikti savarankiškai ir tą pačią naktį. Jeigu Jaruzelskis būtų bent kiek ilgiau delsęs, jis būtų praradęs netikėtumo teikiamą pranašumą ir galimybę rasti „Solidarumo“ vadus vienu metu vienoje vietoje. Tada atkurti „socialistinę discipliną“ būtų buvę sunkiau[11].

„Solidarumas“ pražūtingai apsiskaičiavo. Jo vadovybė manė, kad policija, kariuomenė ir saugumo pajėgos – daugelis kurių priklausė jų sąjungai – neklausys savo vadovybės įsakymų juos suimti. Jie manė, kad net jeigu valdžia imsis represijų, netrukus bus priversta jas nutraukti: darbininkai pradės visuotinį streiką, ir vyriausybė galų gale nusileis. Todėl sąjunga buvo visiškai nepasiruošusi blogiausiam atvejui. Net kai buvo suimti visi pagrindiniai vadovai, nebuvo imtasi jokių priemonių apsaugoti gyvybiškai svarbias „Solidarumo“ spausdinimo mašinas ar dideles sumas grynųjų pinigų, kuriuos jie surinko praėjusiais metais ir kurie buvo konfiskuoti beveik akimirsniu. Dėl savo naivumo jie nesukūrė saugių namų ar susitikimo vietų tinklo. „Solidarumas“ pasitraukė į pogrindį be organizacijos, be pinigų ir turėjo pradėti viską beveik nuo nulio.

Jaruzelskis manė, kad „Solidarumas“ tučtuojau surengs visuotinį streiką, bet jo vadovams atsidūrus už grotų judėjimas buvo demoralizuotas ir sutrikdytas. Darbininkai surengė keletą izoliuotų streikų, bet jie buvo brutaliai ir greitai užgniaužti. ZOMO kariai įsiveržė į gamyklas ir suėmė streikų vadovus. Devyni kalnakasiai Vujeko anglių kasykloje, esančioje šalia pramoninio Katovicės miesto buvo nušauti, dvidešimt vienas sužeistas. Lenino laivų statykloje, „Solidarumo“ gimimo vietoje,

pasipriešinimas truko mažiau kaip savaitę. Dauguma darbininkų bauginimais buvo priversti pasiduoti. Svarbiausiomis laikytų sričių – tokių kaip angliakasyba ir maisto paskirstymas – įmonių darbininkams buvo įvesta kariuomenės disciplina.

Jaruzelskis valdė padedamas Nacionalinio gelbėjimo tarybos, susidedančios iš aukšto rango karininkų, o ne partijos funkcionierių. Atrodė, kad karo padėties įvedimas Lenkijoje daugeliu požiūrių buvo perversmas, nukreiptas ne tik prieš „Solidarumą“, bet ir prieš komunistus, nors viešai skelbiamas jo tikslas buvo „apsaugoti socializmą ir šalies garbę“. Marksas ir Leninas būtų pavadinę karo padėtį Lenkijoje klasikiniu „bonapartizmu“. Televizijos žinių diktoriai dabar vilkėjo uniformomis. Visuose pagrindiniuose miestuose nuo sutemos iki aušros buvo įvesta komendanto valanda. Oficialūs laikraščiai buvo griežtai cenzūruojami. Chunta pabandė atkirsti Lenkiją nuo išorinio pasaulio, atjungdama telefono ryšius. Ji bandė apriboti keliones po šalį, norėdama neleisti informacijai sklisti, tačiau bergždžiai. Per keletą pirmų dienų daugiau kaip 6 000 žmonių buvo suimti, nepateikus jokių kaltinimų, ir laikomi daugybėje internavimo stovyklų. Tarp suimtųjų buvo ne tik profesinės sąjungos aktyvistai, bet ir žinomi rašytojai, aktoriai, dėstytojai, muzikantai ir menininkai. Didysis filosofas Leszekas Kołakowskis pasakė, kad įvedę karo padėtį Lenkijos komunistai „paskelbė karą savo liaudžiai“, ir jo požiūris įsitvirtino. Visi lenkai tą kelių mėnesių laikotarpį vadino karu.

Sovietai džiaugėsi, manydami, kad jie palyginti maža kaina pažabojo savo amžinai nerimstančią koloniją. Jie manė vėl įtvirtinę savo valdžią, ir šį kartą purviną darbą atliko lenkai. Matydami lenkų tankus, Lenkijos komunistų įsakymu patruliuojančius Varšuvos gatvėmis, Kremliaus magnatai su palengvėjimu atsikvėpė ir džiaugėsi pergale. Bet greitai ėmė aiškėti, kad jie apsidžiaugė per anksti.

6

KRAUJUOJANTI ŽAIZDA

1981 m. gruodžio 13-oji, sekmadienis, Kabulas

KODĖL RAUDONOSIOS ARMIJOS TANKAI nebuvo nusiųsti į Varšuvą užgniaužti „Solidarumo“ judėjimo? Svarbiausią priežastį įvardino Michailas Suslovas, iš visų Maskvos vadovų bene labiausiai bekompromisinis Rusijos imperializmo apologetas. „Mes tiesiog negalime leisti sau kito Afganistano“, – pasakė jis, kai sovietų magnatai suko galvas, ką daryti Lenkijoje. 1981 m. gruodį sovietų kariai jau dvejus metus kovojo už socializmą prie savo Centrinės Azijos sienos ir buvo aišku, kad jie pasmerkti pralaimėti. Žuvo jau apytiksliai 2 000 rusų kareivių – daugiau negu atlikdami tikrąją karinę tarnybą per tris su puse dešimtmečio nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Kremliaus seniai ieškojo išeities, bet negalėjo rasti tokios, kuri nepažemintų jo pasaulio akyse. O apie kitokias net *galvoti* nenorėjo. Kremliaus politikai buvo užspeisti rusiško nacionalizmo ir savo pačių ideologijos spąstuose. Jie tikėjo einą istorijos tėkmės kryptimi ir manė, kad komunizmas neišvengiamai triumfuos ir kad jokiai šaliai, kurioje įvyko socialistinė revoliucija, – net tokioje nepalankioje komunizmui įsišaknyti kaip Afganistanas – negalima leisti atkristi. Kietakaktiškai galvodami, kad, bent kartą pripažinę pralaimėjimą, jie parodys silpnybę, kuri padrąsins jų priešininkus visose kitose šalyse, jie leidosi įtraukiami į konfliktą kalnuotame krašte,

gyvenamame priešiškai nusiteikusių žmonių, kurių jie visiškai nesuprato.

Sovietai niekada neplanavo kariauti Afganistane. Jie neketino okupuoti šios šalies. Po 1945 m. sovietų kariuomenė kovoti užsienyje buvo siunčiama tik į Varšuvos sutarties kaimynes, palydovines valstybes, kad atkurtų savo valdžią. Tokie kariniai veiksmai – kaip Vengrijoje 1956 m. – iš esmės buvo policiniai veiksmai šalyse, kurias jie laikė savo nuosavybe. Afganistanas buvo kitoks. Apskritai jis nebuvo laikomas sovietų įtakos sferos dalimi. Dabar jis tapo įtrauktas į Šaltąjį karą kaip netiesioginio Rytų ir Vakarų mūšio laukas. Karas Europoje užtikrinto abipusio susinaikinimo laikais buvo neįsivaizduojamas, todėl supervalstybių kova persikėlė į Trečiąjį pasaulį ir ypač į Viduriniuosius Rytus, kur abi pusės turėjo svarbių strateginių interesų ir manė, kad jiems kyla grėsmė. Vakarų flange sovietų vadovybė nerimavo dėl popiežiaus, o Rytuose – bijojo mulų. Jie buvo susirūpinę dėl islamo fundamentalizmo Irane, taip pat „Vakarų imperializmo" Afganistane, kuris ribojosi su „jų" Centrinės Azijos respublikomis.

1978 m. balandžio pabaigoje maža kairiųjų karininkų grupė užgrobė valdžią Afganistano sostinėje, Kabule. Visi perversmo vadovai buvo komunistai, Afganistano liaudies demokratinės partijos (PDPA) nariai ir turėjo glaudžių ryšių su Maskva. Jie pranešė sovietų ambasadoriui Aleksandrui Puzanovui ketiną užgrobti valdžią, bet šis pasisakė prieš jų sumanymą. Maskva irgi tam nepritarė. KGB maldavo sąmokslininkų atsisakyti savo plano, bet šie nepaisė tų maldavimų. Apie įvykusį perversmą Kremlius sužinojo iš *Reuter* naujienų agentūros pranešimo. Sovietai tuoj pakeitė savo poziciją, ėmė vadinti Afganistano vadovus draugais ir šlovino revoliuciją kaip didelę socializmo pergalę. Remdami komunizmo plitimą pasaulyje, rusai nusiuntė į šalį būrį patarėjų – inžinierių, gydytojų, kelių statybininkų ir žvalgybos agentų.

Naujasis Afganistano vadovas buvo šešiasdešimt vienerių metų knyginis mąstytojas marksistas Mohammedas Taraki. Jis pradėjo įgyvendinti savo teorijas tradiciniu būdu, nepaisydamas labai konservatyvios šalies visuomenės musulmoniškos prigimties. Jis suėmė ir nužudė šimtus priešininkų, trypė senovinius papročius. Jis pabandė priversti ūkininkus auginti ne aguonas, o kitus augalus ir turėjo kruopščiai parengtų planų kolektyvizuoti žemės ūkį. Moterys buvo siunčiamos į mokyklas, raštingumo kursus ir raginamos nevilkėti tradicinių burkų.* Kaip sakė Saheras Gulas, tolimos Lagmano provincijos mula, „komunistai bandė pakeisti Dievo įstatymą. Jie norėjo sunaikinti Islamo tradicijas, kad išvaduotų visus žmones nuo skurdo ir padarytų lygius. Tai prieštarauja Islamo įstatymams. Dievas nusprendė, kas yra turtingas, o kas yra vargšas. Ir komunistai negali to keisti.“[1]

Dauguma šalies gyventojų pritarė Gului. Per aštuoniolika mėnesių revoliucija atsidūrė prie pralaimėjimo slenksčio. Pasipriešinimas augo, ir mulos kvietė į džihadą prieš bedievius komunistus. Afganai tūkstančiais stojo į *mudžahedinų* – Dievo kariuomenės – gretas ir ėjo į kalnus arba bėgo per menkai saugomą sieną į Pakistaną. Taraki pajėgos kontroliavo Kabulą ir keletą didesnių miestų, bet didžioji dalis kaimo vietovių buvo partizanų rankose. Apimtas nevilties, jis maldavo rusus padėti jam kovoti su „sabotuotojais ir teroristais“, kurie kėlė grėsmę revoliucijai. Šie atsiuntė jam kelis naikintuvus, šiek tiek ginklų ir rėmė morališkai. Net kai *mudžahedinų* grupė 1979 m. kovą nužudė septynis sovietų patarėjus, Maskva atmetė prašymus suteikti tiesioginę karinę pagalbą. Andropovas išmintingai pasakė: „Sunku pasakyti, kieno tikslus mes paremsime, jeigu įvesime kariuomenę į

* Dauguma iš nedaugelio moterų gydytojų, mokytojų ir kitų profesionalų Afganistane buvo parengtos per tą trumpą laiką, kai šalį valdė Afganistano liaudies demokratinė partija (PPDA). Savaime suprantama, kai po kelių metų į valdžią atėjo islamistai, visoms joms buvo uždrausta verstis pasirinktomis profesijomis.

Afganistaną. Nekyla jokių abejonių, kad [...] Afganistanas šiuo metu nėra pasiruošęs spręsti problemas, kurias įveikęs galėtų statyti socializmą. Ekonomika yra atsilikusi, Islamo religija dominuoja ir beveik visi kaimo gyventojai yra beraščiai. Ten nėra revoliucinės situacijos. Mes galime palaikyti [Taraki režimą] tiktai sovietų durtuvais, ir mums tai visiškai nepriimtina. Mes negalime prisiimti tokios rizikos."

Gromyko pritarė, naudodamas diplomatinius ir strateginius argumentus. Jei SSRS nusiųstų kariuomenę, jis būtų laikoma agresore: „Viskas, ką mes taip sunkiai pasiekėme pastaraisiais metais mažindami tarptautinę įtampą ir skatindami nusiginklavimą, nueitų perniek. Kinijai, žinoma, tai būtų nuostabi dovana. Visos neprisijungusios šalys būtų prieš mus, [...] tokie veiksmai sukeltų rimtų pasekmių."[2]

Pakeisti savo nuomonę juos paskatino du geopolitiniai sumetimai ir kruvinas vieno Afganistano vidaus konflikto rezultatas. Šacho režimo žlugimas Irane 1979 m. vasarį buvo rimtas smūgis ne tik JAV, bet ir Sovietų Sąjungai. Kremlius manė, kad amerikiečiai įsikiš ir parems šachą, tačiau jie nesiėmė intervencijos, net kai daugybė amerikiečių Amerikos ambasadoje buvo paimti įkaitais. Kai amerikiečiams neįsikišus revoliucijos gvardija ėmė patruliuoti Teherano gatvėse, sovietų vadovybė pajuto Ajatolos Chomeini Islamo respublikos keliamą pavojų. „Mūsų svarbiausias rūpestis buvo Sovietų Sąjungos pietinių sienų saugumas [...] ir Islamo fundamentalizmo plitimas", – sakė Vasilijus Safrančiukas, aukšto rango sovietų užsienio reikalų ministerijos pareigūnas, atsakingas už Viduriniuosius Rytus. Kitas strateginis dalykas, paveikęs Kremliaus sprendimą, buvo tas, kad tarptautinio įtampos mažinimo ir nusiginklavimo derybų procesas ėmė strigti. Rodės, nei Rytai, nei Vakarai nepajėgia ir nėra nusiteikę sustabdyti atsinaujinusių ginklavimosi varžybų. Brežnevas aštuntojo dešimtmečio pradžioje sudarė sutartis su prezidentu Nixonu

ir Fordu apriboti tarpžemyninių raketų skaičių sovietų ir NATO arsenaluose. Bet rusai sukūrė naujas vidutinio nuotolio raketas SS-20, kurias 1978 m. pradėjo dislokuoti Europoje. NATO ketino atsakyti dislokuodama antžemines *Cruise* ir *Pershing* raketas, nors nebuvo aišku, kada jos bus dislokuotos[3].

Kitas konfliktas Kabule reikalavo neatidėliotino sovietų dėmesio. Afganistano komunistai kovojo tarpusavy dėl valdžios dar gerokai prieš revoliuciją. Taraki pavaduotojas Hafizullah Aminas, diktatoriška asmenybė ir režimo saugumo vadovas, visada norėjo pats valdyti šalį ir manė, kad jis, veiksmo žmogus, bus pajėgesnis kovoti su partizanais. Rugsėjo 14 d. jis nuvertė Taraki, bet ši žinia buvo paskelbta tik po dviejų savaičių, kai *Kabul Times* pranešė, kad jis „mirė nuo neatskleistos ligos“. Vienas rūmų sargybinis – po keleto metų emigravęs iš šalies – papasakojo, kas iš tikrųjų įvyko. Taraki buvo pririštas prie lovos rankšluosčiu ir uždusintas pagalve. Jo agonija truko ketvirtį valandos.

Maskva labai nepasitikėjo Aminu, energingu ir negailestingu penkiasdešimtmečiu, kuris organizavo represijas prieš PDPA priešininkus. KGB manė, kad jis žaidžia dvigubą žaidimą ir flirtuoja su amerikiečiais. Viename KGB pranešime, kuris buvo pateiktas Brežnevui, buvo teigiama, kad Aminas net užverbuotas CŽV. Nors tai patvirtinančių įrodymų KGB neturėjo, Andropovas ėmė manyti, kad Aminą reikia pašalinti. Nors prieš keletą mėnesių KGB vadovas nepritarė sumanymui surengti invaziją į Afganistaną, dabar jis manė, kad sovietų kariuomenė turi būti pasiųsta į Afganistaną „gelbėti revoliuciją“ ir įveikti „teroristus“. Jo pavaduotojas Vladimiras Kriučkovas pasakė: „Jis manė, [...] kad jeigu mes neįvesime kariuomenės į Afganistaną, tai padarys kokios nors kitos šalys.“[4]

Jam pritarė du kiti Kremliaus „trijulės“ nariai – Ustinovas ir Gromyko. Užsienio reikalų ministras dabar manė, kad „mes negalime leisti sau prarasti Afganistano“. Jie įkalbėjo iš pradžių

dvejojusį Brežnevą, kuris, nepaisant ligos, vis dar išsaugojo blaivų protą ir matė rimtą pavojų. Jis pasakė dėjęs daug pastangų įgyti taikdario reputaciją ir visa tai būtų perniek, jeigu Afganistano avantiūra pakryptų nepalankia linkme. Jis norėjo įvesti į šalį kariuomenę tik pademonstruoti galią, atsikratyti Amino, pakeisti jį lankstesne ir verta pasitikėjimo marionete, keletą savaičių paremti Afganistano kariuomenės operacijas, o paskui, įtvirtinus naują režimą, išvesti kariuomenę. Intervencija turėjo būti greita ir chirurgiškai tiksli.

Aukščiausio rango sovietų kariuomenės vadovai iš pat pradžių pasisakė prieš šį sumanymą ir kaip įmanydami bandė užkirsti jam kelią, net rizikuodami savo karjeromis. Aukščiausio rango oponentai buvo gynybos ministerijos štabo viršininkas Nikolajus Ogarkovas ir jo pavaduotojas generolas Sergejus Achromejevas – abu labai nusipelnę Antrojo pasaulinio karo karininkai. Jie išsakė savo abejones gynybos ministrui Ustinovui, primindami, kad XIX a. britų ir caro karinių operacijų Afganistane patirtis rodo, jog šioje šalyje reikia veikti labai atsargiai. Jie buvo supeikti. „Ar generolai dabar sprendžia Sovietų Sąjungos politikos klausimus? Jūsų darbas yra planuoti konkrečias operacijas ir vykdyti įsakymus", – pasakė jiems Ustinovas. Jie sudarė išsamų invazijos planą, kuris patenkino jų šeimininkus, nors patys šį sumanymą vis tiek vertino labai neigiamai. Gruodžio 10 d. rytą Ogarkovas pasakė Brežnevui, kad dauguma jo kolegų „šį sumanymą vertina labai skeptiškai dėl galimo pavojaus įklimpti nepažįstamomis ir sudėtingomis sąlygomis". Ustinovas liepė jam „užsičiaupti ir vykdyti įsakymus". Vėliau tą dieną, per kitų Kremliaus magnatų susirinkimą, maršalas drąsiai pabandė dar kartą ir įspėjo apie „labai rimtus pavojus", su kuriais susijęs šis planas. „Mes galime nuteikti prieš save visas musulmoniškas Rytų šalis", – pasakė jis. „Rūpinkitės kariniais reikalais, – nutraukė jį Andropovas. – Palikite politiką mums ir partijai."[5]

Galutinis sprendimas buvo priimtas 1979 m. gruodžio 12 d. Svarstyklių taurę nusvėrė prieš keturias dienas priimtas NATO sprendimas kitais metais dislokuoti Vakarų Europoje 464 antžemines sparnuotąsias raketas ir 108 *Pershing* raketas. „Po tokio NATO sprendimo [...] mes neturėjome ko prarasti", – sakė vienas aukšto rango pareigūnas. Brežnevas pasirašė įsakymą įvesti kariuomenę „drebančia ranka", bet viešumoje demonstravo optimitizmą. Netrukus kalbėdamasis su skeptišku Anatolijumi Dobryninu, labai patyrusiu sovietų ambasadoriumi JAV, vienu iš įžvalgiausių Sovietų Sąjungos tarnų, Brežnevas pasakė: „Nesijaudink, Anatolijau, po trijų ar keturių savaičių mes iš ten išeisime."[6]

Operacija prasidėjo per Kalėdas ir nuo pat pradžių vyko ne taip, kaip numatyta. Iš pradžių buvo ketinta Aminą nunuodyti, bet jis liko gyvas, nors ir kentė skausmus. Jis sustiprino sargybą savo rūmuose Kabulo priemiestyje. Sovietų specialiosios pajėgos – dabar negalėdamos veikti netikėtai – galų gale surado jį ir nušovė, tačiau patyrė didelių nuostolių. Nepavykus jo greitai ir paprastai pašalinti, nepaliekant pėdsakų, buvo surengtos skerdynės, po kurių žuvusiųjų lavonus teko išvežti dviem sunkvežimiais.

Aminą pakeitęs Babrakas Karmalis pasirodė esąs chroniškas alkoholikas ir mergišius. Iš pradžių jis buvo vienas iš revoliucijos vadovų, bet susikivirčijo su abiem savo pirmtakais. Siekiant jo atsikratyti, Karmalis buvo paskirtas Afganistano ambasadoriumi Čekoslovakijoje, kur jis ramiai gyveno, kol KGB, likus dviem dienoms iki invazijos, lėktuvu iš Prahos slapta parskraidino jį atgal į Kabulą. Mieste buvo nesaugu, nes kai kurie Amino šalininkai, bijodami dėl savo gyvybės, kai kur vis dar priešinosi. Gruodžio 26 d. paskubomis sušauktame partijos susirinkime, kuris buvo surengtas sovietų kariškių saugomame Bagramo kariniame oro uoste (sovietai naudojo jį kaip pagrindinę savo operacijų bazę), Karmalis buvo oficialiai paskirtas komunistų partijos vadovu.

Po dvejų metų šalyje buvo apytiksliai 100 000 sovietų karių ir karas nepaliaujamai plėtėsi. Mudžahedinai gaudavo didelę paramą ginklais ir pinigais iš JAV, kurių pagrindinis tikslas buvo kuo ilgiau laikyti sovietus įsivėlusius į brangiai kainuojantį konfliktą, ir joms tai puikiai sekėsi. Laikui einant, sovietai išbandė skirtingas taktikas. Iš pradžių jie rengė stambaus masto ginkluotus valymus problemiškiausiuose regionuose, tokiuose kaip Helmando provincija pietuose ir pasienio regionai su Pakistanu, per kuriuos partizanai daugiausia gaudavo ginklus. Bet ši taktika nedavė naudos. Kaip sakė vienas konflikto stebėtojas, „apytiksliai 99 procentus mūšių, kuriuos mes kovojome Afganistane, laimėjo sovietų pusė. Bet problema buvo ta, kad laimėti mūšiai nekeitė situacijos [...]. Kitą rytą mudžahedinai vėl pasirodydavo kaime, kur jie, mūsų manymu, buvo sunaikinti prieš dieną. Kova buvo [...] beviltiška." Rusai ėmė taikyti brutalesnius metodus ir naudoti aviaciją. Jie bombardavo ir apšaudė miestus ir kaimus, paskui siųsdami desantininkus „išvalyti" vietovės, bet rezultatai buvo panašūs. Mudžahedinai laikinai dingdavo, bet paskui vėl sugrįždavo. Per šį karą žuvo apytiksliai milijonas afganų, ir du ar trys milijonai pabėgo iš šalies.

Rusai nerado būdo pasitraukti, ir jų ginkluotosios pajėgos buvo taip perkrautos, kad negalėjo būti nė kalbų apie kariuomenės dislokavimą dar kur nors. Jaunesnis sovietų vadovybės narys, Michailas Gorbačiovas, atsakingas už žemės ūkį, privačiuose pokalbiuose jau vadino Afganistano karą „mūsų kraujuojančia žaizda".

7

BEJĖGIŲ GALIA

1982 m. birželis, Praha

LENKIJA DAUGELIU POŽIŪRIŲ BUVO išimtis, pusiau anarchiška valstybė, ir vienas iš sovietų vadovų ją net pavadino komunizmo „Achilo kulnu“. Bet daugumai svetimšalių Varšuva atrodė tokia pati komunistinio pasaulio sostinė kaip ir Bukareštas ar Rytų Berlynas. Vienas iš pirmų dalykų, kuriuos ir šeštajame dešimtmetyje, ir devintojo dešimtmečio pradžioje pastebėdavo užsieniečiai, besilankydami sovietų valdose nuo Varnos prie Juodosios jūros iki Vilniaus šalia Baltijos, buvo tas, kad miestuose nebuvo reklaminių stendų ir parduotuvių vitrinų, kad pritrauktų klientus. Reklamų nebuvo ne todėl, kad prekių buvo mažiau. Jų nebuvo visiškai. Be abejo, lankytojui iš Vakarų ši ypatybė turbūt teikė palaimingą atokvėpį, bet viso socialistinio pasaulio gatvės dėl to atrodė panašios. Daugumoje miestų naktį viešpatavo klaiki tamsa. Gatvės buvo prastai apšviestos ir jose buvo palyginti nedaug privačių automobilių. Devintajame dešimtmetyje žmonės buvo apsirengę normaliai – niekas nevaikščiojo skarmaluotas. Bet įvairovės buvo mažai ir madų besivaikantys žmonės nedaug rasdavo sau tinkamų prekių šalies parduotuvėse. Prabangos ir troškimų viršūnė buvo mėlyni amerikietiški džinsai. „Mes apsimetame, kad dirbame, o jie apsimeta, kad mums moka“, – bylojo visoje Rytų ir Vidurio Europoje

paplitęs posakis. Ir tai buvo ne pokštas, o labai tikslus sistemos apibūdinimas keliais žodžiais.

Politiškai Rytų Europa buvo sustingusi. Devintajame dešimtmetyje daugumos šio regiono šalių vadovai buvo valdžioje jau antrą dešimtmetį. Tuo metu, kai Lenkijoje buvo įvesta karo padėtis, keletas jų – Todoras Živkovas Bulgarijoje ir Jánosas Kádáras Vengrijoje – buvo valdžioje jau daugiau kaip dvidešimt metų. Jie nė nemanė perleisti valdžią kam nors kitam, sergėdami savo ir savo šeimininkų Maskvoje interesus. Šie komunistiniai valdovai galvojo, kad jeigu žmonės nebesipriešina, vadinasi, pripažįsta jų valdžią – nenorom, niūriai ir turbūt sunkia širdimi, bet valdovams svarbiausia buvo tai, kad jie nebebruzda ir nekelia daug bėdų.

Tokia padėtis buvo įsivyravusi beveik visoje sovietų imperijoje. Nors anksčiau buvo sukilimų, bet jie pasibaigė tragiškai, sovietų tankams ėmus patruliuoti kai kurių gražiausių miestų Europoje gatvėmis. Vengrų ir čekų atmintyje vis dar buvo švieži prisiminimai apie šių sukilimų malšinimą – 1956 m. Budapešte daugiau kaip 2 500 žmonių žuvo didvyriškai, bet be jokios vilties laimėti kovodami dėl laisvės. Čekai vis dar jautėsi prislėgti Prahos pavasario nesėkmės. Abiejose šalyse pralaimėjimo patyrimas buvo labai skausmingas. Šimtai vengrų buvo nužudyti už tai, kad drįso mesti iššūkį sistemai ir daugiau kaip 15 000 buvo įkalinti. Čekoslovakijoje „normalizavimo“ periodas, kaip jį vadino režimas, buvo mažiau brutalus – slovakų rašytojas Milanas Šimecka pavadino jį „civilizuoto smurto procesu“. Tačiau jis pakeitė šalį ir valdančiąją partiją, kurioje buvo surengtas kruopštus valymas. Beveik pusė iš apytiksliai pusantro milijono narių buvo išmesti iš partijos. Visi žymiausi dėstytojai, žurnalistai ar mokytojai turėjo prisiekti „ištikimybę“ valstybei – t. y. valdančiajai partijai, – o jeigu jie atsisakydavo, būdavo atleidžiami iš darbo. Iš Čekoslovakijos radijo buvo atleista apytiksliai 1 500 iš 3 500 darbuotojų. Čekijos sostinėje aštuntajame ir devintajame

dešimtmetyje buvo daugybė kūrikų, durininkų ir mechanikų, kurie per Prahos pavasarį ar prieš jį buvo filosofai, istorijos profesoriai ir laikraščių redaktoriai.

Pamoka buvo išmokta. Žmonės išrado būdų gyventi komunistinio totalitarizmo sąlygomis. Jie pasitraukė į savo privatų gyvenimą, tikėdamiesi, kad *Stasi* ar *Securitate* į jį negalės kištis. Lenkijos žurnalistas ir rašytojas Konstanty Gebertas* sakė pastatęs „aplink save mažą, portatyvią barikadą, neįveikiamą tankams; ji skiria mane nuo tylos, pasidavimo, pažeminimo, gėdos. Kol ji [egzistuoja], aplink mane yra mažas laisvės plotelis."[1]

1976 m. kovo 15 d. viename bute Prahos centre buvo surengtas pobūvis. Visi linksmai smaginosi – bent jau kol vakaro pabaigoje pasirodė trys nekviesti svečiai ir suėmė muzikantų grupę. Jie ką tik baigė koncertuoti ir bendravo su pobūvio svečiais; alus liejosi laisvai. Linksmybes nutraukė vakare pasirodžiusi Čekoslovakijos slaptosios policijos *Státní Bezpecnost* – *StB* – pareigūnų trijulė. Jie suėmė *Plastic People of the Universe*, garsiausios Čekoslovakijos popgrupės, narius ir įkalino juos kartu su keletu grupės gerbėjų – iš viso devyniolika žmonių – „už ramybės trikdymą". Kitą dieną jiems buvo pateikti kaltinimai „girtuokliavimu, narkomanija ir antivisuomenišku elgesiu". Teismas nuteisė keturis grupės narius, tarp jų dvidešimt septynerių metų grupės įkūrėją, dainų rašytoją ir bosistą Milaną Hlavsą, nuo vienerių iki trejų su puse metų laisvės atėmimo[2].

Grupės nariai nebuvo iškilūs muzikantai. Palyginti su jų didvyriais Franku Zappa, Captainu Beefheartu ar grupe *Velvet Underground*, *Plastikai* nebuvo novatoriški meniniu požiūriu. Jų muzika nebuvo ir politinė; jų vadovas ir įkvėpėjas Hlavsa ne kartą sakė: „Mums nerūpėjo politika [...], mes nenorėjome perduoti

* Šis barzdotas linksmas, sąmojingas eruditas pasirašydavo slapyvardžiu Dawidas Warszawskis.

jokios žinios ir tikrai neplanavome griauti komunizmo. Mes tik mėgome rokenrolą ir norėjome būti garsūs.“[3] Tačiau Gustávą Husáką, sovietų marionetinį vadovą, Maskvos paskirtą 1969 m., ši grupė erzino. Kilęs iš mažo Dunojaus pakrantės miestelio, įsikūrusio šalia Bratislavos, Husákas daugeliu požiūrių buvo labai konservatyvus ir visiškai neturėjo humoro jausmo. Jis norėjo, kad šalies piliečiai paklustų jam tyliai ir besąlygiškai. Fašistinis režimas, kuris valdė vokiečių okupuotą Slovakiją, per karą buvo įkalinęs šį rūstų ir nepalenkiamą politiką. Vėliau, greitai kilęs komunistų partijos hierarchijos laiptais, valymų laikais šeštajame dešimtmetyje jis buvo apkaltintas „buržuaziniu nacionalizmu“ ir šešerius metus praleido internuotųjų stovykloje. Ši patirtis jam buvo labai skausminga. Dabar, būdamas šešiasdešimt trejų, Husákas bijojo visko, kas jam atrodė netradiciška. Jis neseniai patraukė baudžiamojon atsakomybėn slovakų rašytoją Janą Kaliną už tai, kad šis sudarė ir išleido knygą, pavadintą *1001 anekdotas* – ją sudarė daugiausia antikomunistiniai anekdotai, ir todėl, režimo manymu, ji buvo labai žalinga. Žvalgybos tarnyba Kalinos namuose Bratislavoje įtaisė slapto pasiklausymo įrangą, norėdama sužinoti, kas jam perduoda anekdotus. Paskui jis buvo dvejiems metams įkalintas[4].

Popmuzika buvo laikoma pavojinga valstybei. Grupė *Plastic People of the Universe* įsikūrė septintojo dešimtmečio pabaigoje ir iš pradžių jai buvo oficialiai leista koncertuoti. Bet 1973 m., kaip ir keletui kitų Čekoslovakijos grupių, *Plastikams* buvo uždrausta groti viešuose renginiuose. Jie surado būdą teisėtai koncertuoti „privačiuose pobūviuose“, tokiuose kaip vestuvės, jubiliejai, vakarėliai žmonių namuose ar – naudodamiesi spraga įstatymuose – soduose. Grupė greitai pritraukė daug karštų gerbėjų. Jaunimas manė, kad jei Husákas ir komunistinis režimas taip uoliai stengiasi sukliudyti grupei koncertuoti, vadinasi, jie daro kažką vertinga. Vienas iš jų didžiųjų gerbėjų buvo bepradedąs garsėti

dramaturgas, eseistas ir filosofas Václavas Havelas, kurio kūryba sulaukė šiokio tokio dėmesio Vakaruose.

Plastikai rengėsi taip pat kaip to meto kontrkultūros grupės JAV ar Vakarų Europoje – odinėmis striukėmis, džinsais, sportiniais marškinėliais – apsikarstydavo karoliukais ir augino ilgus plaukus. Policija ir *StB*, savaime suprantama, žinojo, kad jie koncertuoja, bet kelerius metus leido tai daryti, nenorėdama sukelti konfliktą tarp kartų. *Plastikų* muzika buvo labiau psichodelinė negu „kapitalistinė", bet grupės populiarumas nuolat erzino režimo neostalinistus. Komunistų oligarchai Prahos pilyje, kaip rodo vienas pokalbis aukščiausiame Čekoslovakijos vyriausybės lygmenyje, įsakė saugumo institucijoms suimti šiuos „darbo vengiančius žmones". „Jų muzika neturi nieko bendro su menu ir kelia rimtą pavojų moralinėms visuomenės vertybėms. Dainų [žodžiai] nepaprastai vulgarūs, skleidžia antisocialistines ir antivisuomeniškas nuotaikas, dauguma jų šlovina nihilizmą, dekadansą ir klerikalizmą."[5] Per jų parodomąjį teismą 1976 m. spalį Havelui, kuriam patiko roko muzikos energija ir gyvybingumas, pavyko iš galerijos pažiūrėti dalį „vaidinimo". Jis parašė puikią esė, kurią, sekdamas Kafka, pavadino „Procesu". Jis publikavo šią esė *samizdate* ir ji, dideliam valdžios apmaudui, buvo slapta nuvežta į Vakarus. „*Plastikai* buvo tiesiog jauni žmonės, kurie norėjo gyventi savaip, kurti muziką, kuri jiems patiko, dainuoti tai, ką jie norėjo dainuoti, gyventi jausdami tikrą harmoniją su pačiais savimi, – rašė jis. – *Plastikai* išreiškė visiems žmonėms būdingą norą laisvai atskleisti save – autentiškai ir suvereniai."[6]

Praėjus dviem mėnesiams po to, kai grupės nariai buvo apkaltinti ir nuteisti, Havelas ir keletas kitų rašytojų, menininkų, dėstytojų ir muzikantų įkūrė organizaciją kovoti už grupės išlaisvinimą ir apskritai atkreipti dėmesį į žmogaus teisių pažeidimus už Geležinės uždangos. Tai buvo „laisva, neoficiali ir atvira asociacija žmonių, [...] suvienytų troškimo individualiai ir

bendrai kovoti už žmogaus ir pilietines teises mūsų šalyje ir visame pasaulyje". Dokumentas, pavadintas *Chartija 77*, buvo nusiųstas į Vakarų Vokietijos televiziją ir *Deutsche Welle* radiją, kur jam buvo skirta šiek tiek eterio laiko. Iš pradžių chartiją pasirašė 243 žmonės[7].

Buvo ir kitas veiksnys, paskatinęs įkurti *Chartiją 77*, kuri greta lenkų KOR tapo žinomiausia žmogaus teisių gynimo grupe Rytų Europoje. Helsinkio nutarimai dėl saugumo Europoje, pasirašyti po ilgų derybų 1975 m., suteikė pilietinių teisių kampanijos dalyviams galingą ginklą, kurį jie galėjo panaudoti prieš komunistinį režimą. Helsinkio sutarties „teisių paketas" turėjo daug rimtesnį poveikį, negu manė jį sudarę diplomatai. Ilgainiui jis padėjo susilpninti komunistų pasitikėjimą savimi, jėgas ir norą valdyti.

Iš pradžių Sovietų Sąjunga ir jos palydovinės valstybės šlovino Helsinkio sutartį kaip puikų Kremliaus diplomatijos pasiekimą. Šia sutartimi po Antrojo pasaulinio karo nustatytos sienos buvo paskelbtos neliečiamomis, ir komunistiniai režimai manė, kad, pasirašydamos ją, Vakarų šalys pripažįsta jų valdymo teisėtumą. Ypač džiaugėsi Rytų Vokietijos komunistai. Anksčiau niekas už socialistinio bloko ribų nepripažino VDR kaip šalies. Dabar Rytų Vokietija užmezgė diplomatinius santykius su visomis šalimis. Bet už tai sovietams teko užmokėti. Jie pasirašė deklaraciją, įpareigojančią gerbti susirinkimų, žodžio laisvę ir demokratines vertybes, įrašytas Jungtinių Tautų Chartijoje. „Visi pasirašiusieji sutinka gerbti pilietines, ekonomines, socialines, kultūrines ir kitas teises ir laisves, kurios visos neatskiriamos nuo žmogaus asmens orumo", – buvo konstatuota susitarimo preambulėje[8]. Sovietai manė, kad, sutikę pripažinti pokarines sienas, Vakarai taip pat įsipareigojo nebandyti pakeisti socialistinių šalių vidaus politikos. Jie manė, kad tai galutinai įtvirtins komunistų valdymą

palydovinėse valstybėse ir užkirs kelią kilti tokiems pavojingiems sąjūdžiams kaip Prahos pavasaris. Jie rimtai apsiskaičiavo

> ir įkalė vinį į komunizmo karstą [...]. Brežnevas tikėjosi tapsiąs populiaresnis, kai sovietų visuomenė sužinos apie visišką pokarinių sienų, dėl kurių jie tiek daug paaukojo, įtvirtinimą. O apie humanitarinius susitarimo aspektus Sovietų Sąjungoje buvo galima užsiminti tik miglotai, neskiriant daug dėmesio. Brežnevas manė, kad tai nesukels daug bėdų šalyje. Bet jis klydo [...]. Kremliuje keletas senosios gvardijos vadovų suglumo perskaitę sutartyje numatytus įsipareigojimus žmogaus teisių srityje. Andropovas, Suslovas (ir kiti) rimtai abejojo, ar verta prisiimti tarptautinius įsipareigojimus, kurie galėjo suteikti galimybę užsieniečiams kištis į šalies politinį gyvenimą [...]. Daugelis sovietų ambasadorių irgi išreiškė abejones, nes jie teisingai numatė sudėtingus tarptautinius disputus. Bet Gromyko laimėjo ginčą, pareikšdamas, kad „mes būsime šeimininkai savo namuose“, taip iš pat pradžių pripažindamas, kad sovietai nesirengia laikytis sutarties [...]. Helsinkio sutartis palaipsniui tapo disidentinio ir liberalaus judėjimo manifestu – sovietų vadovybė net neįsivaizdavo, kad taip gali nutikti[9].

Sovietai jautė negalį atsisakyti sutarties. Juose įrašytas teises, bent jau teoriškai, iškilmingai ir įkvepiančiai garantavo SSRS ir jos palydovinių šalių konstitucijos. Negalėjo jie ir lengvai ignoruoti jos nuostatų, nors aiškiai ketino tai daryti. Sutartis leido Vakarams priekaištauti sovietams ir jų sąjungininkams, kad jie nevykdo savo įsipareigojimų ir suteikė kovotojams už pilietines laisves visoje imperijoje teisinį pagrindą reikalauti, kad jų vyriausybės laikytųsi sutarties sąlygų. Helsinkio stebėjimo grupės kaip grybai po lietaus dygo visose socialistinio bloko šalyse, išskyrus Rumuniją, kur niekas nedrįso jos įkurti. Čekijos istorikas Petras Pithartas pasakė, kad sutarties sąlygos apginklavo opoziciją nauja strategija. Užuot reikalavusios suteikti teises, kurių žmonės neturėjo, Helsinkio stebėjimo grupės galėjo

tvirtinti, kad tikrovėje nepaisoma įstatymais numatytų teisių. Opozicijos argumentai skambėjo pagrįstai ir vertė komunistų partijas gintis. Vengrijos filosofas ir žmogaus teisių aktyvistas Miklósas Haraszti pritarė tokiai nuomonei. „Helsinkis davė mums lazdą, kuria mes galėjome nuolat mušti režimą. Tai buvo labai svarbu", – sakė jis[10].

Helsinkio susitarimų reikšmę pripažino net tie Vakarų politikai, kurie iš pradžių vertino juos skeptiškai. Kai dėl jų buvo deramasi, Amerikos Valstybės sekretorius Henry Kissingeris pašiepė Helsinkio sutartį. Jo svarbiausias patarėjas Europos klausimais Williamas Hylandas pripažino, kad jo vadovo požiūris į šią sutartį buvo „niekinamas". Jis pasakė: „Man nerūpi, ką jie daro [...], dėl manęs jie gali parašyti visą sutarties tekstą svahili kalba [...]. Nemanau, kad gauja revoliucionierių, kurie sugebėjo išlaikyti valdžią 50 metų, dabar leis ją atimti [...] tokiems žmonėms, kurie dalyvauja derybose Helsinkyje"[11]. Vėliau Kissingeris pakeitė savo nuomonę ir pripažino, kad kaip „politinis ir moralinis orientyras susitarimai prisidėjo prie progresyvaus sovietų sistemos smukimo [...]. Retas kitas diplomatinis procesas taip aiškiai atskleidė žmogaus įžvalgos ribotumą."[12]

Václavas Havelas visiškai neatrodė kaip charizmatiškas lyderis. Mažo ūgio, nerangios eisenos, jis atrodė kaip šiek tiek drovus ir išsiblaškęs profesorius. Jis nemokėjo paslėpti savo kompleksų ir nepasitikėjimo savimi. Sąmojingai, žavingai ir nepaprastai atvirai rašydamas apie nomenklatūrininkus, jis padoriai užsidirbdavo. Tačiau prireikus jis galėjo veikti tvirtai, drąsiai ir greitai. Daugeliu požiūrių jis buvo tipiškas Vidurio Europos intelektualas, labai mėgęs iki vėlumos bare su kolegomis rašytojais kalbėtis apie filosofiją, dramą ir politiką. Jo paties pripažinimu, mėgstamoje alinėje šalia Vltavos upės Prahos senamiestyje jis praleido ne vieną savo gyvenimo mėnesį. Pagal polinkius jis buvo filosofas, bet mėgo teatrą ir aktorius. Aplinkybės ir atsitiktinumas

padarė jį politiniu lyderiu, veiksmo žmogumi, kai jis atrado turįs politikai ne menkesnių gebėjimų negu literatūrai.

Havelas gimė 1936 m. spalio 5 d. Prahoje, turtingoje šeimoje. Vaikystėje jis buvo lepinamas ir privilegijuotas. Jo senelis uždirbo didelius pinigus spekuliuodamas žeme ir prie pat Vaclovo aikštės Čekijos sostinės centre pastatė garsų ir elegantišką *Art Deco* stiliaus prekybos centrą *Lucerna*. Tai buvo vienas iš pirmųjų tokio pobūdžio prekybos centrų Europoje. Jo tėvas buvo garsus Prahos restorano savininkas. 1948 m. paėmę valdžią komunistai visą šeimos turtą konfiskavo. Havelas ir kiti tokios kilmės žmonės buvo laikomi naujos valdžios klasiniais priešais. Kaip buržua sūnui, po vidurinės mokyklos jam nebuvo leista tęsti mokslų. Vietos universitetuose buvo rezervuotos darbininkų – ar ištikimų komunistų partijos narių iš bet kokios klasės – vaikams. Jis buvo priimtas dirbti scenos darbininku Prahos Baliustrados teatre, kur gimė jo aistra scenai. Laisvalaikiu jis pradėjo rašyti trumpas absurdo pjeses, kurių dauguma negalėjo būti pastatytos jo gimtojoje šalyje, nes jų nepatvirtindavo cenzūra. Tačiau jo geriausias pjeses buvo imta nuolat statyti užsienyje, kur jo reputacija augo[13].

Havelas pagarsėjo kaip „opozicionierius" nesukakęs nė dvidešimties metų per vieną Čekoslovakijos rašytojų sąjungos – komunizmo laikais tai buvo svarbi organizacija, nes niekas negalėjo publikuoti savo kūrinių nebūdamas jos nariu – susirinkimą. Jis pasakė kalbą, kurioje kaltino vyresnius, garsesnius rašytojus „veidmainiavimu": ne tiek dėl to, kad jie nesakė tiesos – tai buvo sunku ir pavojinga – bet dėl to, kad jie net neklauso tiesos. „Tiesa" Havelui rūpėjo labiau už visa kita. Jo žinomiausi kūriniai buvo diskursyvios, filosofinės esė, kuriose jis rašė apie gyvenimą taip sąžiningai, kaip tik buvo įmanoma priespaudos žemėje, kur „valstybė turi avanpostą kiekvieno žmogaus galvoje" ir kur „tikra istorija sustojo [...], visa istorija tapo apgaulinga istorija [...] ir vyriausybė iš esmės nacionalizavo laiką. Todėl laiką ištiko toks

pats liūdnas likimas, kaip ir daugelį kitų nacionalizuotų dalykų. Jis pradėjo nykti."[14]

Kai 1977 m. sausį buvo parašyta *Chartija 77*, Havelas tapo pagrindiniu „chartistų" atstovu. Grupė buvo mažytė ir iš pradžių valdžia į ją beveik nekreipė dėmesio. Bet po šio dokumento pasirašymo praėjus keliems mėnesiams, Havelas buvo keletą kartų suimtas dvidešimt keturioms valandoms. Viena iš priežasčių buvo ta, kad jis nuolat vadino Gustávą Husáką „Užmaršties prezidentu". 1979 m. balandį režimas prarado kantrybę ir nusprendė su juo susidoroti, kad įbaugintų kitus. Havelas buvo suimtas *StB* ir už „valstybės šmeižtą" nuteistas ketveriems su puse metų griežto režimo kalėjime su užkietėjusiais nusikaltėliais recidyvistais, o ne su švelniais inteligentais. Jis buvo verčiamas sunkiai dirbti, tad jo ir taip prasta sveikata – jį nuolat kamavo kvėpavimo takų ir plaučių susirgimai – dar labiau pašlijo. Bet jis gyveno Čekoslovakijoje, šauniojo kareivio Šveiko ir Kafkos šalyje, ir už grotų pasitaikydavo farsiškų momentų. Havelas pasakojo, kaip kalėjimo sargybiniai, vadinami *bonzaks,* prašė jo parašyti už juos raportus apie kalinį Václavą Havelą. „Aš turėjau parašyti daug konfidencialių pranešimų apie save patį, – sakė jis. – Aš norėjau padėti *bonzaks*, be to, tai teikė galimybę pavedžioti valdžią už nosies."[15]

Paleistas iš įkalinimo, jis buvo stebimas ir sekamas, iškentė daug smulkių pažeminimų, tačiau valdžia nekliudė jam padoriai užsidirbti gyvenimui. Jam buvo leidžiama pasilikti pinigus, kuriuos jis uždirbdavo iš autorinių honorarų užsienyje. Čekoslovakijos sąlygomis jis buvo turtingas žmogus. Jis daug laiko praleisdavo rašydamas ramiai savo name Bohemijos kaime už dviejų su puse valandų kelio nuo Prahos. Slaptoji policija netoliese pastatė dviejų aukštų trobelę, kad galėtų jį stebėti. Giedromis dienomis jis matydavo budintį pareigūną, stebintį jį pro žiūronus. Havelas tiesiog ignoravo šiuos stebėtojus, kaip ir du *StB* samdinius, kurie nuolat stypsodavo prie jo buto Prahoje. Nors ir žinodamas, kad

jo pokalbių telefonu ir namuose slaptai klausomasi, jis, kiek įmanoma, tai ignoravo ir gyveno „normalų" gyvenimą – susitikdavo su tais žmonėmis, su kuriais norėjo ir kada norėjo, ir kalbėjo tai, ką norėjo. Jis sukūrė būdą išlikti savimi totalitarinėmis sąlygomis, neinant į kompromisą su sąžine. Jis sakė, kad jeigu žmogus gyvena taip, *tarytum* būtų laisvas, jis gali išmokti *būti* laisvas, kad ir kaip totalitarinė valstybė stengtųsi jį suvaržyti.

Toks požiūris atrodo asmeninis ir moralinis, bet Havelas laikė jį nepaprastai politišku. Geriausiai jis išdėstė jį savo klasikinėje esė *Bejėgių galia*. „Nėra jokios prasmės priešintis valdantiesiems ar ginčytis su jais", – sakė jis. Nereikia net *sakyti* tiesos, nors sistemoje, pagrįstoje melu, tai svarbu. Svarbiausia yra „gyventi tiesoje", o visa kita yra kompromisas. „Jei svarbiausia sistemos kolona gyvena melu, nenuostabu, kad didžiausią grėsmę jai kelia žmonės, gyvenantys tiesoje [...]. Pats politinių grupių kūrimo aktas verčia žmogų pradėti žaisti valdžios žaidimą, užuot teikus pirmenybę tiesai", – rašė jis. Žmonės, kurie nepajėgia rasti gyvenime nepriklausomos nuo valstybės nišos, „pripažįsta, sustiprina ir kuria sistemą, patys tapdami jos dalimi". Havelo „gyvenimo tiesoje" koncepcija buvo sudėtinga ir sunkiai suprantama – kai kuriems darbininkams, kuriems labiausiai rūpėjo ne „tiesa" ar moralinis jautrumus, o dėl režimo nemalonės neprarasti stogo virš galvos ir vaikų aukštojo išsilavinimo, ji kėlė tik pašaipą. „Tą akimirką, kai bent vienas žmogus praplešia gyvenimo mele dangą, kai bent vienas žmogus sušunka „imperatorius nuogas", kai bent vienas žmogus sulaužo žaidimo taisykles, taip atskleisdamas, kad tai žaidimas, viskas netikėtai pasirodo kitoje šviesoje, ir visa danga nesulaikomai pradeda plyšti ir trūkinėti." Tokios mintys buvo visiškai svetimos tokiems žmonėms kaip Husákas ir jo pakalikai. Nors jie buvo paranojiški, bet jausdavo tikrą grėsmę, kai ją pamatydavo: totalitarinėje visuomenėje apeiti valstybę yra potencialiai pavojingas iššūkis režimui. Havelas pripažino,

kad žvelgiant paviršutiniškai „gyvenimo tiesoje" idėja Brno traktorių gamyklos darbininkui atrodo sunkiai pritaikoma. „Nūdienos pasaulyje tokie metodai turbūt nepraktiški, ir juos labai sudėtinga pritaikyti kasdieniame gyvenime, – pripažino jis. – Vis dėlto aš nežinau geresnės alternatyvos."[16]

Havelas buvo lakiös vaizduotės, iškalbus bei įtaigus sovietų stiliaus ir komunizmo kritikas. Jis įkvėpė ir padrąsino kitus disidentus, nors visoje socialistinėje imperijoje jų buvo tik saujelė. Tačiau nors disidentų inteligentų buvo labai nedaug, jie turėjo didžiulę įtaką. Rašytojai, pavyzdžiui, komunistų visada buvo labai vertinami, pasak Stalino posakio, kaip „proto inžinieriai". Štai kodėl tų laikų diktatūros visaip stengėsi juos suvilioti ir išnaudoti. Menininkas, kuris pritarė sistemai, atliko partijos propagandininko funkcijas, rašė šlovinančias odes ir gimimo dienos sveikinimus diktatoriams, kaip iš jo ir buvo tikimasi, galėjo gyventi labai komfortiškai ir tapti įžymybe. Daug Vidurio ir Rytų Europos šalių inteligentų nuo seno buvo savarankiška klasė, labai įsitraukusi į politiką, kur kas labiau negu anglosaksų pasaulyje ir daugelyje kitų Europos šalių. Kaip sakydavo Bronisławas Geremekas, vienas iš įtakingiausių Lenkijos „Solidarumo" patarėjų, „Vakarai yra kitokie, „normalūs". O čia [...] intelektualas turi būti įsitraukęs į politiką, nes mes kovojame už pačią teisę mąstyti."[17]

Dabar satelitiniams režimams buvo daug sunkiau susidoroti su disidentais. Rytai jau nebuvo atkirsti nuo kitų Europos šalių. Rašytojai, žurnalistai ir menininkai turėjo daugiau kontaktų su Vakarais negu anksčiau. Praėjo tos dienos, kai erzinantį poetą ar dailininką buvo galima ištempti iš namų ir ramiai nužudyti ar daugeliui metų išsiųsti pūti į gulagą. 1978 m. rugsėjį Bulgarijos slaptoji tarnyba, aktyviai talkinant KGB, nužudė ištremtą rašytoją Georgį Markovą autobusų stotelėje ant Vaterlo tilto vidury Londono. Žudikas nunuodijo rašytoją šiek tiek įdūręs jam

į blauzdą ricinu suteptu skėčio antgaliu. Markovas mirė po kelių dienų ligoninėje, ir jo nužudymo aplinkybės paaiškėjo tik po kelerių metų. *Securitate* Vokietijoje nužudė du emigrantus rumunų žurnalistus, kurie dirbo Laisvosios Europos radijuje. Bet tai buvo išimtys – taip grubiai veikė tik žiauresni režimai. Kitur su disidentais buvo susidorojama subtiliau – ar bent jau ne taip atvirai brutaliai. Dainininkas ir satyrininių dainų autorius Wolfas Biermannas nuo seno erzino Rytų Vokietijos režimą. Jo sąmojingos ir ironiškos baladės įrodė, kad smurtautojai labiausiai bijo pašaipų. Kai 1976 m. lapkritį Rytų Vokietijos režimas nutarė atsikratyti Biermanno, buvo tiesiog palaukta, kol jis išvyks į koncertinę kelionę Vakarų Vokietijoje. Po koncerto Kelne VDR vyriausybė tiesiog paskelbė, kad jis neteko pilietybės ir jam nebus leista grįžti į Rytus.

Iki 1968 m. režimui daugiausia priešinosi partijos nariai. Antikomunistai buvo represuoti arba bauginimais nutildyti, taigi viešai kalbėti pasiryžę kritikai būtinai pabrėždavo, kad jie iš marksistinės perspektyvos nagrinėja sistemos trūkumus. Jie teigė, kad buvo „klaidingų žingsnių einant teisingu keliu" ir siūlė liberalizuotą „socializmą su žmogišku veidu", kokį Prahos pavasario laikais savo reformomis bandė sukurti socialistų lyderis Alexanderas Dubčekas. „Mes bandėme surasti trūkumus projekte", – sakė Milanas Šimecka. Bet po sovietų invazijos į Čekoslovakiją tapo aišku, kad partija neleis jokių iššūkių griežtai ortodoksiškam požiūriui. Inteligentiją apėmė smarkus pesimizmas – smarkesnis negu paprastai Vidurio Europoje. Net tie iš jų, kurie nuoširdžiai tikėjo galimybe reformuoti socializmą, tapo skeptiški arba prarado viltį. Tamsą prasklaidė Havelas ir kiti disidentai, kurie parodė kelią, kuris, kaip paaiškino romanistas Ludvíkas Vaculíkas, leido žmonėms išgyventi kaip „valstybės, kurios aš niekada nepaliksiu, bet kurioje gyvendamas negaliu jaustis laimingas, piliečiams"[18].

Tačiau kai kurie intelektualai „gyvenimo tiesoje" nelaikė dėmesio verta strategija. Čekų rašytojas Milanas Kundera pasakė, kad „priešintis nepajudinamam režimui beprasmiais mažais veiksmais, tokiais kaip manifestų kopijų platinimas, yra ne tik idealistiška, bet ir kvaila". Jis prarado bet kokią viltį, pabėgo iš šalies ir apsigyveno Paryžiuje. Komentuodamas Kunderos sprendimą emigruoti, Havelas laikėsi savo nuomonės. Jam taip pat buvę siūloma išvykti, bet jis pasiliko. „Emigracija nėra sprendimas. Keturiolika milijonų žmonių negali tiesiog imti ir išvykti iš Čekoslovakijos", – pasakė jis[19].

Michnikas sakė, kad dauguma valdžios kritikų nemėgo pavadinimo „disidentas". „Disidentas yra išdavikas, maištininkas, retas paukštis, o mes tarėmės atstovaują tautos daugumai." Vis dėlto Vakarų žiniasklaida vadino juos disidentais, ir nepaklusniems inteligentams, kurie pasiliko šalyje, gyventi buvo sunku, nors lengviau negu anksčiau. Vengrų filosofas Gáspáras Tamas taip aprašė jų egzistavimą:

> Pasipriešinimas buvo anomalija. Disidentų [...] gyvenime pasitenkinimas, pasisekimas, pralaimėjimai ir nusivylimai buvo visiškai kitokie negu kitų gyventojų. Tuo metu, kai mūsų dėstytojai ar [...] kiti kolegos siekė paaukštinimo, autoriaus garbės, kelionių į užsienį, statėsi antrus namus ir panašiai, mes didžiavomės, kai mūsų kūriniai pasirodydavo primityviai sumaketuotuose leidiniuose su neaiškiai atspausdintomis raidėmis [...] ir džiaugdavomės pasisekimu, jeigu pavykdavo išdalinti porą šimtų egzempliorių prieš pasirodant slaptajai policijai [...]. Vienas slaptosios policijos pareigūnas – įsiminęs man dėl to, kad vilkėjo Teksaso universiteto sportinius marškinėlius, – kartą paklausė manęs: „Jūs tikriausiai laikote save protingu žmogumi? Tai kodėl kenkiate pats sau?" Valdžia [...] stebėjosi, baisėjosi disidentystės reiškiniu ir jo bijojo. Nekonformizmas ir ekscentriškumas ribojasi su pamišimu net laisvesnėse ir tolerantiškėse visuomenėse negu Rytų Europoje. Daugelis žmonių

disidentus laikė keistuoliais, ir aš negaliu paneigti, kad tarp mūsų iš tikrųjų buvo keletas keistų tipų [...]. Disidentai kalbėjo keistus dalykus. Jie pradėjo kalbėti apie [...] „paralelines viešąsias sferas" ir „disidentines subkultūras" ir panašius dalykus, tarsi jiems būtų patikę gyventi tamsiame, pogrindiniame politinio, meninio ir moralinio avangardo pasaulyje. Disidentai nešiojo barzdas, netaupė pinigų Rytų Vokietijoje pagamintam automobiliui pirkti, kalbėjo užsienio kalbomis ir pirmieji ėmė nešioti vaikus nešynėse. Tarp jų buvo daug žydų. 1968 m., kai daugelis gerų vengrų ir vokiečių Rytų Vokietijos iš džiaugsmo gėrė iki žemės graibymo, matydami jų seno priešo – Čekoslovakijos – pažeminimą, disidentai stojo į svetimtaučių pusę. Trumpiau tariant, jie buvo rakštis subinėj."[20]

Valdantieji oligarchai turėjo ir rimtesnių problemų negu keletas ilgaplaukių roko muzikantų ar dramaturgų. Jų režimams grėsė bankrotas, ir jie manė, kad juos gali išgelbėti tik Vakarų kapitalistai. Tokie vadovai kaip Husákas buvo sudarę visuomeninę sutartį su savo žmonėmis. „Jei jūs išoriškai mus palaikysite ir nekelsite bėdų, mes, partija, aprūpinsime jus maistu, užtikrinsime protingą, nuolat gerėjantį gyvenimo lygį ir įvairias socialines paslaugas. Tik užmirškite apie laisvę ar kitas „buržuazines demokratines" idėjas ir turėsite užtektinai materialių vertybių." Tuo metu, kaip pasakė emigrantas čekų romanistas Josefas Škvorecky, „Rytų Europoje gyventojų pasitenkinimo barometru tapo mėsininko parduotuvė". Sutartis kurį laiką veikė, bet devintojo dešimtmečio pradžioje ėmė strigti. Komunistinis režimas nebepajėgė vykdyti savo sandėrio įsipareigojimų neimdamas iš Vakarų didžiulių paskolų. Ilgainiui esminės sistemos ydos ėmė vis labiau ryškėti. Ją reikėjo keisti, bet režimas negalėjo to padaryti – dėl ideologinių ir politinių priežasčių. Partijos valdžia rėmėsi aksioma, kad ji neklaidinga ir kad istorijos raida jos pusėje. Įvykiams nesiklostant pagal socialistų aiškiaregių scenarijų, kilo vis rimtesnių problemų.

Vadovai bijojo vykdyti ūkio reformą. Nors esama sistema buvo beviltiška ir nefunkcionuojanti, bet, jų manymu, sistema saugojo jų valdžią. Jie teisingai manė, kad jų valdžia priklauso nuo centralizuotos planinės ekonomikos išsaugojimo, kai sprendimai priimami ne tik dėl ekonominių priežasčių, bet siekiant įgyti politinį pranašumą. Svarbiausia, centralizuotas planavimas garantavo, kad sprendimus priims jie, komunistai. Sprendimų priėmimo decentralizacija – rinkos elementų įvedimas – būtų išsklaidęs valdžią ir paskatinęs abejoti partijos pretenzijų į absoliučią valdžią pagrįstumu. Sistemai labai nesisekė organizuoti plataus vartojimo prekių gamybą. Pavyzdys buvo lengvieji automobiliai – akivaizdus ir matomas skirtumų tarp Rytų ir Vakarų ženklas. Jie buvo vartotojiškumo, gerovės, nepriklausomybės ir ekonomikos efektyvumo simbolis. Visi matė skirtumą tarp mersedeso ir trabanto, iš kurio buvo šaipomasi net pačioje Rytų Vokietijoje, ką kalbėti apie kitas pasaulio šalis. Komunistinėms šalims labai nesisekė gaminti automobilius. Priežastis buvo ne techninė ir net ne ekonominė. Tai lėmė jų „pardavimo" būdas. Nuosavas automobilis rodė žmogaus oficialią padėtį ir turtą. Valstybė skirdavo automobilius – taip pat visus prabangos dalykus, namus ir atostogų kelialapius. Pavyzdžiui, Čekoslovakijoje po sovietų invazijos 1968 m. valymo aukoms buvo atimta teisė įsigyti automobilį. Tik po kelerių metų automobilius vėl buvo imta skirstyti „normaliai" – kaip ir kitose socialistų bloko šalyse: iš pradžių nomenklatūrai, paskui nomenklatūros draugams ir tik paskiausiai tiems, kurie galėjo juos įpirkti.

Vienintelis būdas aprūpinti Rytų Europos gyventojus plataus vartojimo prekėmis buvo imti dideles Vakarų paskolas. Nauja vizija, kaip pasakė Adamas Michnikas, buvo „statyti komunizmą ant JAV dolerio pamatų". Komunistai ir Vakarų bankininkai susikibo už rankų ir ėmė šokti keistą *danse macabre*. Komunistinis režimas Vakarų kapitalą naudojo kaip priemonę papirkti

visuomenę savo šalyse ir atidėlioti labai reikalingus radikalius pokyčius. Užuot investavę užsienio kreditus į technologijas ar pramonės diversifikavimą, jie pirko maisto produktus ir plataus vartojimo prekes, kurias parduodavo savo žmonėms subsidijuotomis, nerealiai mažomis kainomis. Iš pradžių Rytų Europos šalių gyventojai buvo patenkinti. Vakarų bankininkai, kurie pramynė platų kelią iš Londono Sičio ir Volstryto į Varšuvą, Berlyną ir Budapeštą, irgi džiaugėsi. Pusę privačių bankų paskolų garantavo Vakarų vyriausybės, kurios skatino juos skolinti šalims už Geležinės uždangos. Kita pusė buvo negarantuota, bet Rytų Europos šalys buvo laikomos atsakingomis skolininkėmis. Trumparegiai bankininkai laikė jų režimus labai stabiliais, turinčiais kvalifikuotą darbo jėgą. O svarbiausia, jų manymu, buvo tai, kad sovietų „garantija“ socialistinio bloko šalims užkirs kelią bet kokiems finansinių įsipareigojimų nevykdymams[21].

Jie buvo ciniški ir tuo pačiu metu stulbinančiai naiviai vertino politinę sistemą, su kuria palaikė verslo santykius. Vienintelė realistiška viltis ilgainiui atgauti pinigus jiems buvo skatinti atvirumą ir demokratiją, bet tokia mintis, regis, jiems nė į galvą neatėjo. Vietoj to, daugelis jų sveikino karo padėties įvedimą Lenkijoje kaip puikų sumanymą. Girdi, generolas pasirūpins, kad traukiniai važiuotų laiku. „Kas žino, kokia politinė sistema veiks? – 1982 m. paaiškino *Citibank* tarptautinio skyriaus vadovas viename žurnalo *Commentary* straipsnyje. – Vienintelis rodiklis, kuris mums rūpi, yra toks: ar jie gali apmokėti savo sąskaitas?“[22]

Paskolos nepadėjo komunistams išsikapanoti iš keblios padėties. Ji pablogėjo dar labiau. Lenkija buvo įskolinusi labiausiai – arba, kaip pasakė vienas lenkų ekonomistas, „įjunko į vieną iš pavojingiausių kvaišalų“. Per šešerius metus iki karo padėties įvedimo Lenkijoje jos skolos užsieniui padidėjo penkiolika kartų ir pasiekė 66 milijardus dolerių. Bet šitas platinines kreditines

korteles savo pražūčiai pradėjo naudoti visi Rytų Europos režimai. Palūkanų mokėjimui netrukus teko skirti vis didesnę nacionalinio biudžeto dalį. Rytų Vokietijoje devintojo dešimtmečio pradžioje palūkanoms už paskolas buvo skiriama 60 procentų biudžeto įplaukų – tokia našta tapo nepakeliama. Miklósas Némethas, beveik visą devintąjį dešimtmetį ėjęs aukštas pareigas Vengrijos ekonomikos ministerijoje, o vėliau tapęs Vengrijos premjeru, su neviltimi paaiškino, kaip buvo naudojami kreditai: „Mes išleisdavome du trečdalius biudžeto pajamų palūkanoms mokėti, – sakė jis. – Likęs trečdalis buvo skiriamas plataus vartojimo prekių importui, siekiant užmaskuoti ekonominę krizę.“ Dauguma senyvo amžiaus žmonių, atsakingų už šių šalių ekonomiką, slėpė galvas smėlyje. Savaime suprantama, jie niekada neatskleidė savo žmonėms, kaip smarkiai yra įsiskolinę tiems, kuriuos kiekvieną dieną valstybinėje žiniasklaidoje vadindavo kapitalizmo hienomis[23].

Sovietų Sąjungos ekonominė padėtis buvo tokia pat prasta, kaip ir kitose jų imperijos šalyse – ir net daug blogesnė negu kai kuriose iš jų. Jos valdų saugojimas darėsi vis sunkesne našta, nors paliegę Kremliaus seniai nenorėjo to pripažinti. Jie nebuvo pasirengę svarstyti, ar verta stengtis išlaikyti imperiją, kurią užkariavo vos prieš kelis dešimtmečius. Jie buvo tvirtai pasiryžę likti supervalstybe – dėl ideologinių priežasčių ir prestižo. Jiems nerūpėjo, kad dėl to jie varo SSRS į skurdą. Sovietai didžiuliu mastu gamino vis galingesnius ginklus. SSRS pramonė aštuntajame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pradžioje vis dar daugiausia gamino ginklus, o ne tai, ko norėjo vartotojai ir Sovietų Sąjungos gyventojai – ar, jau XX a. pabaigoje, ko jiems reikėjo. Plane vis dar buvo numatyta „dvejopa paskirtis“. Kiekviena gamykla, kuri gamino pramonės prekes, tokias kaip automobiliai ar elektros prekės, privalėjo turėti įrenginius gaminti

karinę produkciją, kad ją būtų galima greitai paversti karine. Tai trukdė sovietų pramonės veiklai iki Sovietų Sąjungos žlugimo. Ji pagamindavo didžiulius kiekius įvairiausių rūšių ginklų. Per metus buvo pagaminama šimtai tarpžemyninių raketų. Jos buvo vadinamos „šėtonais" – kad ir kaip keistai šis pavadinimas skambėjo šalyje, kuriai vadovavo ateistai. Nuo sovietų konvejerių kasmet nuriedėdavo tūkstančiai tankų. Rusai nuolat pildydavo savo arsenalą dėl ideologinių sumetimų – ir dėl menkavertiškumo komplekso. Jie siekė atsverti Vakarų technologinį pranašumą kiekybiniu pranašumu. Pagal jų karinę teoriją jiems reikėjo turėti daugiau branduolinių ginklų ne tik negu JAV, bet ir visas NATO, britai, prancūzai ir kinai. Sovietų kariškiai manė, kad jų ginklų kokybė tikrai prastesnė negu amerikiečių, todėl buvo pasiryžę kompensuoti tai kiekiu. Viktoras Starodubovas, gynybos ministro Ustinovo pavaduotojas, sakė: „Mes pagaminome labai daug masinio naikinimo ginklų todėl, kad jie yra vienas iš nedaugelio dalykų, kuriuos mes mokame gaminti gerai."[24]

Bet kariuomenė ir pramonė, kuri ją aptarnavo, rodės, tapo visiškai nekontroliuojamos. Vitalijus Katajevas, tuo metu tarnavęs gynybos ministerijoje, pasakė, kad sovietų kariuomenė „buvo bulius porceliano parduotuvėje, savotiškas sovietų Teksasas. Ji visada reikalaudavo kuo daugiau ginkluotės. Sprendimai imti gaminti naujus ginklus buvo priimami ne dėl karinių poreikių ar jų techninių privalumų, o veikiau dėl rėmėjų įtakos ir jų santykių su politine vadovybe. Sovietų karinė pramonė išaugdavo trimis procentais per metus – taip buvo numatyta Plane, taigi taip turėjo būti, – ir daugelio ginklų tipų gamyba nebuvo sustabdyta, net kai kariuomenė turėjo jų į valias."[25]

Pasak Georgijaus Arbatovo, įtakingo Amerikos ir Kanados tyrimų instituto vadovo ir svarbiausio Kremliaus magnatų patarėjo, SSRS „ginkluotės gamino kur kas daugiau negu jai reikėjo. Tai pakirto Vakarų pasitikėjimą mumis [...]; mūsų veiksmai

skatino amerikiečius spartinti ginklavimosi varžybas.“ Tikslius skaičius nustatyti labai sunku, bet kai kuriais duomenimis, kurie Brežnevui buvo pateikti paskutiniais jo gyvenimo mėnesiais, tiesioginės karinės išlaidos, tokios kaip ginkluotųjų pajėgų ir įrangos kaina, sudarė bent 15 procentų valstybinio biudžeto, o tiesioginės išlaidos, susijusios su gynyba, buvo turbūt du su puse karto didesnės. Vienas patikimas skaičiavimas rodė, kad gynyba surydavo daugiau kaip apytiksliai 40 procentų Sovietų Sąjungos biudžeto – kur kas daugiau negu tuomet, kai SSRS ruošėsi Antrajam pasauliniam karui. Kai likusi ekonomikos dalis buvo apimta sąstingio, tai buvo didžiulis šalies išteklių švaistymas. Kai kurie vadovai žinojo tai. Bet nėra jokių įrodymų, kad jie ėmėsi nors kokių veiksmų pakeisti padėtį ar bent aptarti ją. Atrodo, Kremliaus magnatai visiškai nediskutavo apie šią gyvybiškai svarbią šalies ateičiai problemą. Net kai kurie aukščiausi kariuomenės vadai suprato, kad karinis biudžetas yra pernelyg išpūstas. Devintojo dešimtmečio pradžioje maršalas Nikolajus Ogarkovas, sovietų Generalinio štabo vadovas, pradėjo teigti, kad karinės pramonės kompleksas veikia neefektyviai ir įgyvendina per daug neprasmingų milžiniškų projektų. Jis pasakė, kad automatiškai vytis JAV ginklavimosi varžybose yra „pražūtinga“. Užuot pradėję debatus apie būsimą sovietų kariuomenę ir geopolitinę strategiją, Kremliaus magnatai be ceremonijų atleido maršalą iš tarnybos[26].

8

PRATYBOS *ABLE ARCHER*

1983 m. lapkričio 2 d., trečiadienis, Vašingtonas

TIK SAUJELĖ ŽMONIŲ ŽINOJO, kaip arti pasaulis tuo metu priėjo prie branduolinio sunaikinimo. Kubos raketų krizė, kilusi prieš dvidešimt vienerius metus, buvo viešai vykusi drama su laipsniškai didėjančia įtampa, kulminacija ir tiesiogiai per televiziją transliuojama atomazga. Krizei išsisprendus, apstulbęs ir pasibaisėjęs pasaulis su palengvėjimu atsikvėpė. Visi, kas ją išgyveno, atsimins juos kamavusią baimę ir įtampą. Dėl pratybų *Able Archer 83* kilusios krizės istorija buvo visiškai kitokia. Tik keliuose kariniuose bunkeriuose ir žvalgybos štabuose buvo žinoma, kad vyksta kažkas neįprasta. Nors padėtis pasaulyje buvo normali, sovietų lyderiai Kremliuje ėmė manyti, kad JAV ir NATO ketina surengti prieš juos branduolinę ataką ir įsakė sovietų kariuomenei ruošis atsakomajam smūgiui. Tiktai po komunizmo žlugimo buvo paviešinti dokumentai, kurie rodo, kad 1983 m. pabaigoje dėl nesusipratimų ir klaidų priartėjusio Armagedono išvengti padėjo daugiau laimė negu blaivus mąstymas.

Apytiksliai prieš metus, 1982 m. lapkričio 10 d., pagaliau išsipildė Jurijaus Andropovo troškimas – mirus Brežnevui, jis tapo sovietų Komunistų partijos vadovu. Bet jis buvo jau prie mirties slenksčio, pagiežingas, baikštus ir labai pesimistiškas. Jo charak-

teris ir politiniai įsitikinimai susiformavo kylant funkcionieriaus karjeros laiptais Teroro laikais. „Jį smarkiai traumavo darbo valdant Stalinui patirtis – kaip ir daugumą jo kartos atstovų“, – pasakė vienas senas jo kolega. Andropovas buvo „apsisukimų“ meistras. Jis kažkaip pelnė „liberalo“ reputaciją, nors sunku suprasti dėl ko. Tiesa, retkarčiais jis rašydavo gana lyriškas eiles; jaunystėje jis mėgo šokti su patraukliomis moterimis – ir jos mėgo šokti su juo. Jis buvo apsupęs save protingais, apyjauniais kadriniais darbuotojais, kuriuos globojo, dalis jų laikėsi pažangių pažiūrų. Tačiau jis buvo savo laikų žmogus – rūstus, visiškai įtikėjęs savo ideologija ir galutine komunizmo pergale. Jis manė, kad SSRS prestižui ir strateginiams tikslams reikia „buferinės“ zonos – jos imperijos Europoje – ir jis neketino būti Generaliniu sekretoriumi, kuris prarado nors kokią jos dalį. Jis buvo griežtai ortodoksinis bolševikas. Beveik du dešimtmečius būdamas KGB vadovu, jis su užsidegimu aštuntajame dešimtmetyje orkestravo kampanijas prieš disidentus ir žydų *otkaznikus*, kurie norėjo išvykti į Izraelį. Romanistą Aleksandrą Solženicyną jis norėjo įkalinti, o ne ištremti iš šalies. Jis organizavo tokių asmenybių kaip Jurijus Orlovas ir Natanas Šaranskis teismus, pritarė fiziko bei kovotojo už žmogaus teises Andrejaus Sacharovo persekiojimui, o paskui ištrėmė jį su žmona Jelena Bonner į atokią Rusijos provinciją. Didžioji dalis tokių veiksmų buvo vykdomi reikalaujant pačiam Andropovui, kuris teigė, kad „komunizmą reikia nuolat budriai saugoti“[1].

Andropovas, kaip KGB vadovas, žinojo, kokia sunki ir pavojinga tikroji Sovietų Sąjungos ekonominė padėtis. Šalies ekonomiką buvo apėmęs sąstingis, kurį kai kurie Sovietų Sąjungos gyventojai vadino „stagnacija“, ir pats jis dėl to buvo kaltas ne mažiau negu bet kuris kitas Kremliaus senis. Andropovas ėmė vykdyti šiokias tokias ūkio reformas ir pradėjo didelę viešųjų ryšių kampaniją už „darbo drausmės stiprinimą“, tačiau nesiėmė

jokių priemonių pašalinti pagrindinius sovietų sistemos trūkumus – mirtiną centralizuoto planavimo balastą, politikos viešpatavimą ekonominės tikrovės atžvilgiu. Jis manė, kad užtenka tik apvalyti sistemą nuo korupcijos ir Brežnevo laikų tingumo, atleisti iš darbo keletą amoralesnių biurokratų, ir komunizmas sugrįš į teisingą, istorijos jam nulemtą kelią.

Nors anksčiau Andropovas buvo tvirtas, aukštas, išvaizdus, malonaus būdo žilaplaukis vyras, mėgęs šokti per vakarėlius, dabar jis neatpažįstamai pasikeitė. Liguistas ir sulysęs, jis beveik neišeidavo iš Kremliaus ligoninės kambario, specialiai suprojektuoto jam – čia jis sėdėdavo odontologinėje kėdėje su aukštu atlošu; tai leisdavo jam keisti padėtį ir skambinti telefonu, tiesiog paspaudus mygtuką. Praėjus trims mėnesiams po to, kai jis tapo Generaliniu sekretoriumi, jo inkstai visiškai liovėsi funkcionuoti. Jam du kartus per savaitę reikėjo dializės gydymo, kuris atimdavo jėgas dviem dienoms. Jis niekada nesirodydavo viešumoje – Maskvoje sklido gandai, kad jis mirė; Kremlius informaciją apie jo sveikatos būklę laikė paslaptyje, o aukštuose sovietų Komunistų partijos sluoksniuose prasidėjo įnirtinga kova dėl valdžios. Andropovo gyvybė dar ruseno, bet jis buvo leisgyvis. Nepaisant to, jis vadovavo šaliai, skelbdamas „sovietų vadovybės" pareiškimus per oficialią valstybinę naujienų agentūrą TASS ar publikuodamas interviu pagrindiniame partijos laikraštyje *Pravda*.[2]

Dar prieš įkopdamas į valdžios viršūnę Andropovas buvo įsitikinęs, kad Amerika planuoja surengti netikėtą branduolinį puolimą prieš Sovietų Sąjungą. Tai, kad JAV prezidentu buvo išrinktas griežtais pareiškimais besisvaidantis konservatorius Ronaldas Reaganas, buvo viena iš tokio jo įsitikinimo priežasčių, bet ne vienintelė. Jis gaudavo žvalgybinius pranešimus apie amerikiečių karinius manevrus visame pasaulyje ir, apibendrinęs visą turimą informaciją, padarė neteisingą išvadą, kad amerikiečiai rengiasi pulti. Niekas negalėjo pakeisti jo nuomonės, net faktai.

Andropovas manė, kad Reagano antikomunistiniai pareiškimai rodo jo ketinimus, ir žiūrėjo į jį labai įtariai. Netrukus po to, kai buvo inauguruotas prezidentu 1981 m. sausį, Reaganas pasiūlė Brežnevui susitikti ir aptarti branduolinių ginklų klausimus. Andropovas įtikino Brežnevą, kad tai bus tuščias laiko gaišimas. Jis pasakė, kad tai „apgaulingas manevras" ir niekada nepakeitė savo pozicijos[3].

1981 m. gegužę Andropovas pakvietė Brežnevą į uždarą aukščiausių KGB ir kariuomenės pareigūnų susirinkimą, kur pasakė nustebusiai auditorijai esąs įsitikinęs, kad Vašingtonas artimiausiu metu ketina pradėti branduolinį puolimą. Jis įsakė savo KGB pareigūnams bendradarbiaujant su Rusijos kariuomene surengti didžiausią sovietų žvalgybinę operaciją per visą pokario laikotarpį kodiniu pavadinimu RJAN – *raketno jadernoje napadenije*. Žvalgams užsienyje buvo aiškiai įsakyta „nuolat stengtis atskleisti NATO pasirengimus panaudoti branduolines raketas prieš SSRS". RJAN sukūrė užburtą ratą. Sovietų šnipams buvo pavesta rasti nerimą keliančią informaciją. Jie pareigingai ją surado ir pateikė Kremliui, kuris pareikalavo jos dar daugiau[4]. Daugelis KGB ir GRU karinėje žvalgyboje manė, kad Andropovas perdėjo pavojų – patyrę agentai užsienyje nematė jokių įrodymų, kad amerikiečiai rengiasi pulti.

Bet mažai kas drįso prieštarauti Andropovui. Vienas iš tokių žmonių buvo britų šnipas Donaldas Macleanas, vienas iš „Philby" šnipų grupės, šeštajame dešimtmetyje dramatiškai pabėgęs į Maskvą ir vėliau tapęs gerbiamu analitiku užsienio ir žvalgybos politikos klausimais. Jis parašė labai slaptą memorandumą savo KGB viršininkams:

> Per praėjusius penkerius metus dėl tam tikrų rimtų krizių įsivyravo aukščiausios vadovybės palaikomų kariškių požiūris, pagrįstas jiems būdingais profesiniais interesais maksimizuoti

> šalies ginkluotąją galią. Į raginimus įvertinti bendrą karinės politikos įtaką tarptautiniams šalies interesams nebeatsižvelgiama [...]. Jeigu Sovietų Sąjunga nekeis savo politikos, Europoje išaugs branduolinė konfrontacija, kuri šaliai ne tik neduos jokios naudos, o priešingai – pakenks.[5]

Andropovas neklausė tokių skeptikų. Tapęs Generaliniu sekretoriumi, jis suteikė RJAN dar didesnį prioritetą. Agentams NATO šalyse buvo papildomai nurodyta „stebėti veiklą vietose, kur numatyta evakuoti vyriausybės pareigūnus ir jų šeimas [...], [identifikuoti] specialiai įrengtų civilinės gynybos slėptuvių vietas [...], [stebėti], ar neimama daugiau donorų kraujo ir ar už jį nesiūlomas didesnis atlygis". JAV pažadėjo nepaleisianti jokių vidutinio nuotolio ginklų iš savo bazių Europoje pirmiausia nepasikonsultavusi su NATO sąjungininkais, taigi Maskva informavo KGB agentus užsienyje, kad „svarbiausias sovietų žvalgybos aparato uždavinys yra laiku pastebėti, kada prasidės NATO šalių konsultacijos branduolinių ginklų klausimais"[6].

1983 m. sausį Andropovas sukvietė Varšuvos sutarties šalių komunistų partijų vadovus į paskubomis surengtą slaptą susitikimą Maskvoje, per kurį tiesiai įspėjo juos, kad ryšiai tarp dviejų supervalstybių yra prasčiausi nuo Kubos raketų krizės laikų. Jis pasakė Rytų Europos vadovams:

> Ypač pavojingas [...] yra JAV karinis iššūkis. Naujas ginklavimosi lenktynių raundas, primestas JAV, turi didelių kokybinių skirtumų. Anksčiau amerikiečiai kalbėdami apie branduolinius ginklus pabrėždavo, kad tai pirmiausia „sulaikymo" priemonė, o dabar neslepia, kad jie iš tikrųjų yra skirti būsimam karui. Jie remiasi „racionalaus" ir „riboto" branduolinio karo doktrina, pagal kurią per ilgą branduolinio konfliktą galima išgyventi ir laimėti. Sunku suprasti, kurie veiksmai yra šantažas, o kurie – tikras pasiruošimas žengti lemtingą žingsnį.[7]

Vašingtone prezidentas Reaganas ir jo patarėjai nė nenutuokė, kokia baimė ir paranoja apėmė Maskvą, didžia dalimi sukurstyta aukščiausio sovietų vadovo. Jie nesuprato, kad Andropovas į prezidento retoriką žiūri taip rimtai. Garsioji Reagano kalba Orlande, Floridoje, 1983 m. kovo 8 d., per kurią jis pavadino Sovietų Sąjungą „blogio imperija", dar labiau sustiprino įtampą. Aukšto rango SSRS kariškiai sukruto. Pasak sovietų Generalinio štabo generolo Vladimiro Slipčenko, „kariuomenė [...] pasinaudojo šia kalba kaip pretekstu pradėti labai intensyvų pasiruošimą karui. Mes pradėjome rengti didžiules strategines pratybas. Jos buvo pirmosios, per kurias mes iš tikrųjų išbandėme mūsų mobilizaciją. Mes rengėme ne tik sausumos kariuomenės, bet ir strateginių kariuomenės rūšių pratybas. Kariškiams laikotarpis, kai mus vadino „blogio imperija", buvo iš tikrųjų labai geras ir naudingas, nes mūsų kariuomenės pasirengimas smarkiai išaugo."

Po mažiau kaip mėnesio amerikiečiai pradėjo karines pratybas, kurias Douglas MacEachinas, CŽV pagrindinis sovietų analitikas, pavadino „Amerikos didžiausiomis pratybomis prie sovietų teritorinių vandenų per visą istoriją". Jis pasakė, kad „karinės oro pajėgos „išbandė" Kremliaus gynybos sistemas ir karinio jūrų laivyno pasirengimą ginti [...] jo teritorinius vandenis. Per šias didžiules pratybas Amerikos Ramiojo vandenyno laivynas ieškojo spragų rusų okeaninio stebėjimo ir išankstinio įspėjimo sistemose. Amerikiečiai imituotavo puolimus prieš sovietų strateginius povandeninius laivus su branduolinėmis raketomis. Sovietai atsakydami surengė keletą savų pratybų, pirmą kartą repetuodami visuotinę mobilizaciją strateginių branduolinių pajėgų panaudojimo sąlygomis. Amerikiečiai ėmė rengti daugiau žvalgybinių skrydžių ir išpuolių – ypač prie Sovietų Sąjungos sienos Tolimuosiuose Rytuose. Šis nervų karas kėlė rimtą grėsmę[8].

Pulkininkas Genadijus Osipovičius buvo patyręs Sovietų Sąjungos priešlėktuvinės gynybos pajėgų (PVO) pilotas, daugiau kaip dešimt metų tarnavęs Tolimuosiuose Rytuose. Rusų aviacijos asai nelaikė PVO elitine kariuomenės rūšimi, bet ji buvo pirmoji sovietų priešlėktuvinės gynybos linija. „Tuo metu, 1982 ir ypač 1983 m., mes skraidėme dažniau negu anksčiau, – prisiminė jis. – Atskrisdavo daugiau mus provokuojančių šnipų lėktuvų. Mes gyvenome nuolatinės įtampos sąlygomis." Prieš kelias minutes iki aušros rugsėjo 1 d. rytą Osipovičiui užšifruotu pranešimu buvo įsakyta savo *Suchoj-15* gaudomuoju naikintuvu sekti neatpažintą „karinį" objektą, kuris nuo Kamčiatkos artėjo prie Sachalino salos Ochotsko jūroje[9].

„Įsibrovėlis" lėktuvas skrido virš sovietų teritorijos jau daugiau kaip valandą. Įkandin jo sekė keturi naikintuvai, bet kažkaip prarado jį iš akiračio, nespėję atlikti savo misijos – numušti jį. Sovietai manė, kad įsibrovėlis buvo amerikiečių žvalgybinis lėktuvas RC-135, kuris buvo pastebėtas anksčiau, atsiųstas su sovietų žinia stebėti sovietų raketos bandymą. Rusams buvo pasakyta, kad amerikiečių lėktuvas paliks vietovę iki 5 valandos. Buvo manoma, kad šis lėktuvas pasiliko ilgiau leisto laiko vykdyti šnipinėjimo misiją. Iš tikrųjų amerikiečių lėktuvo skrydžio kelias atsitiktinai susikirto su Pietų Korėjos KAL-007 reiso keleivinio lėktuvo *Boeing 747*, skrendančio į Seulą iš Niujorko ir pasipildžiusio degalų Ankoridže, maršrutu. Lėktuvu skrido dvidešimt devyni komandos nariai ir 240 keleivių, tarp jų JAV Kongreso narys, Džordžijos atstovas Larry P. McDonaldas, ultradešiniosios Johno Bircho draugijos pirmininkas. Pulkininkas Osipovičius ėmė ieškoti šio tariamo pažeidėjo, kuris iš tiesų buvo civilinis lėktuvas, ir apytiksliai po penkiolikos minučių jį aptiko. Ir jis, ir jo viršininkai žinojo, kad reikės veikti greitai. *Suhoj-15* skrydžio diapazonas buvo ribotas, negana to, pilotams buvo sąmoningai duodama mažai kuro. Nuo to laiko, kai prieš

keletą metų moderniausio MiG-25 pilotas nuskrido į Japoniją ir dezertyravo, PVO lėktuvams buvo įsakyta pilti mažiau kuro, kad jie negalėtų pasiekti užsienio oro uostų. Osipovičius skrydžiui daugiausia turėjo apytiksliai keturiasdešimt penkias minutes.

Boeing 747 kapitonas Chunas Byung-Inas ir jo kolegos nė nenumanė, kad jie nukrypo nuo kurso daugiau kaip 300 mylių ir skrenda per uždraustą sovietų teritoriją. Kapitonas per klaidą spragtelėjo ne tą jungiklį. *Boeingo* skrydis buvo reguliuojamas automatinio magnetinio kompaso, o ne tikslesnės inertiškos valdymo sistemos. Korėjiečių pilotas ir jo navigatorius manė, kad lėktuvas yra tarptautinėje erdvėje už 100 mylių nuo šiaurinės Japonijos pakrantės. Jie visiškai nenutuokė, kas jų laukia.

Osipovičiui buvo įsakyta įjungti gaudomojo naikintuvo šviesas, kad patrauktų *Boeingo* dėmesį, bet jos nebuvo pastebėtos. Tada jis paleido įspėjamuosius šūvius – iš viso 243 – iš savo pabūklų, bet Chunas jų negirdėjo. Kurį laiką, kaip vėliau aiškino Osipovičius, jis abejojo, ar „taikinys“ tikrai tas. „Aš mačiau dvi eiles iliuminatorių, kurie buvo apšviesti, – sakė jis vėliau. – Pagalvojau, ar tai nebus civilis lėktuvas. Kariniai krovininiai lėktuvai neturi tokių iliuminatorių. Bet aš neturėjau laiko galvoti. Aš turėjau atlikti užduotį. Aš pradėjau signalizuoti jam [pilotui] tarptautiniu kodu. Aš pranešiau jam, kad jis pažeidė mūsų oro erdvę. Jis neatsakė.“[10] Bet generolai žemėje vis tvirčiau ėmė manyti, kad *Boeingas* yra karinis lėktuvas. Jie jaudinosi, kad jeigu jie leis jam nuskristi, gaus pylos nuo savo viršininkų ir, galimas dalykas, praras savo postus. Laiko liko vis mažiau – netrukus lėktuvas būtų palikęs sovietų oro erdvę, o Osipovičiaus gaudomajam naikintuvui pasibaigęs kuras. 6.21 ryto priešlėktuvinės gynybos Sachalino saloje vadas generolas Anatolijus Kornukovas įsakė: „Objektas pažeidė valstybinę sieną. Sunaikinkite objektą. Įsakykite Osipovičiui tučtuojau jį numušti.“[11]

Osipovičius apskrido aplink *Boeing 747* ir iš penkių mylių atstumo smiliaus spustelėjimu iššovė R-98 raketą, skrendančią link šilumos šaltinio. „Aš iššoviau raketą“, – per radiją savo bazei perdavė Osipovičius. Po apytiksliai trisdešimties sekundžių jis pamatė liepsną KAL-007 uodegos skyriuje ir grįždamas į bazę pasukęs dešinėn pamatė, kaip lėktuvas dingo jūroje. „Objektas sunaikintas [...]. Nutraukiu puolimą.“

Civilio lėktuvo numušimas katastrofiškai pakenkė Sovietų Sąjungos reputacijai. Padėtį dar labiau apsunkino kvaila Kremliaus magnatų reakcija į šį incidentą. Jie melavo ir neprisiėmė jokios atsakomybės. Daug sovietų užsienio reikalų ministerijos pareigūnų ragino vadovybę pripažinti tiesą. Sergejus Tarasenko, ilgą laiką dirbęs aukšto rango diplomatu, o vėliau tapęs užsienio reikalų ministro patarėju, sakė: „Mes priėjome išvadą, kad tiesiog turime sąžiningai pripažinti, kad atsitiko kažkoks nelaimingas atsitikimas. Piloto klaida, blogas oras – viskas susidėjo į viena. Tai nebuvo iš anksto suplanuotas veiksmas.“ Mes nuėjome pas [Georgijų] Kornijenko, ministro pavaduotoją, kuris sutiko su mumis [...]. Bet jam nepavyko įtikinti vadovybės. Tai buvo prestižo klausimas, ir kariuomenė nemėgo pripažinti klaidų.“[12]

Gynybos ministras Ustinovas kategoriškai nesutiko pripažinti, kad sovietų kariuomenė numušė civilį reisinį lėktuvą. „Nesijaudinkite, – pasakė jis Andropovui, kuris labai prastos būklės priėmė jį ligoninės kambaryje. – Viskas bus gerai. Niekas nieko neįrodys. Amerikiečiai niekada nesužinos.“ Jis turbūt taip pat manė, kad reikia nukreipti dėmesį nuo jo generolų vaidmens per šį incidentą ir atskleistų priešlėktuvinės gynybos trūkumų. *Boeing 747* buvo sovietų oro erdvėje daugiau kaip dvi valandas, kol jį buvo imta vytis. Dar nemaloniau buvo tai, kad aštuonios iš vienuolikos sovietų sekimo stočių Kamčiatkos pusiasalyje ir Sachaline nepastebėjo lėktuvo[13].

Andropovas kitą dieną vis dar buvo ligoninėje, o Kremliaus magnatai privačiai susitiko apsvarstyti katastrofos pasekmes. Diskusiją vedė Konstantinas Černenko, geriausias Brežnevo draugas, kurio svarbiausia funkcija anksčiau buvo linksminti Generalinį sekretorių ir uždegti jam cigaretes. „Vienas dalykas yra aiškus [...]. Mes negalime leisti užsienio lėktuvams laisvai skraidyti per mūsų teritoriją. Jokia save gerbianti valstybė negali to leisti." Ustinovas buvo pasiryžęs ginti kariuomenę ir begėdiškai melavo. Jis pasakė, kad *Boeingas* skrido neįjungęs įspėjamųjų šviesų, nors Osipovičius sakė, kad jos buvo įjungtos. Jis taip pat pamelavo, kad korėjiečių pilotui „ne kartą buvo liepta" nusileisti sovietų oro uoste. „Mano nuomone, šioje situacijoje mes turime laikytis tvirtai ir likti ramūs. Negalime nusileisti. Jeigu nusileisime, virš mūsų teritorijos ims skraidyti visi, kas netingi." Užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyko tam neprieštaravo, nors galėjo. Jis žinojo, kokią žalą civilio lėktuvo numušimas galėjo padaryti SSRS įvaizdžiui užsienyje, bet nepasipriešino kariškiams. Jis pasakė, kad lėktuvas buvo numuštas „teisingai", nors pridūrė, kad SSRS turi būti pasirengusi, kad „imperialistinė propaganda" pasinaudos šiuo incidentu ją apjuodinti.

Vienas iš paskutinių pasisakė perspektyvusis Michailas Gorbačiovas, Andropovo numylėtinis, laikytas labai galimu kandidatu užimti jo vietą. Pagal Kremliaus taisykles, jeigu ambicingam, iškilti siekiančiam funkcionieriui kildavo abejonių dėl to, ką sakyti ar daryti, jam derėjo koneveikti „imperializmo jėgas". Todėl Gorbačiovas pasakė: „Amerikiečiai turbūt žinojo apie įsibrovimą į sovietų teritoriją. Lėktuvas buvo Rusijos oro erdvėje daugiau kaip dvi valandas, o tai aiškiai rodo, kad tai buvo gerai suplanuota provokacija [...]. Dabar nenaudinga tylėti. Turime pereiti į puolimą."[14]

Retorika darėsi vis isteriškesnė. Praėjus dienai po to, kai buvo numuštas lėktuvas, prezidentas Reaganas pavadino inci-

dentą „barbarišku visuomenės, kuri visiškai nepaiso žmogaus teisių ir negerbia jo gyvybės, aktu [...]. Tai buvo nusikaltimas prieš gamtą." Po trijų savaičių Andropovas, atsakydamas į jo žodžius, toliau įžūliai neigė sovietų veiksmus. Jis pareiškė, kad JAV surengė „klastingą provokaciją su Pietų Korėjos lėktuvu, suprojektuotu Amerikos specialiųjų tarnybų, o Reaganas asmeniškai organizavo „sąmokslą, kuris yra politinio avantiūrizmo pavyzdys" ir naudodamas „neleistinus propagandinius metodus skleidžia Amerikoje piktinančią militaristinę psichozę. Jeigu kas kada nors turėjo kokių nors iliuzijų, kad dabartinės Amerikos administracijos politika pasikeis į gerąją pusę, dabar jos visiškai išsisklaidė." Propaganda tapo rėksmingesnė, panašiai kaip per patį Šaltojo karo įkarštį šeštajame dešimtmetyje, bet tai vis dar buvo retorika. Paskui nuo žodžių buvo pereita prie veiksmų[15].

Rugsėjo pabaigoje sovietų palydovai vis užfiksuodavo strateginių raketų pakilimus iš žemyninės JAV dalies. Tai buvo neteisingi pavojaus signalai, atsiradę dėl sutrikimų sovietų radiolokacinėje sistemoje, kurie buvo greitai ištaisyti, bet abiejų supervalstybių santykiai buvo tokie blogi, kad jie dar labiau padidino įtampą, kaip ir amerikiečių invazija į Grenadą spalio 25 d., siekiant išlaisvinti salą nuo perversmą įvykdžiusios marksistinės partizanų grupės. Sovietams nerūpėjo ši mažytė Karibų sala, apie kurios komunistus jie žinojo labai nedaug. Bet beveik tuo pačiu metu amerikiečiai ėmė gabenti pirmąsias savo vidutinio nuotolio raketas į bazes Vakarų Vokietijoje. Jos buvo dislokuotos atsakant į sovietų dislokuotas panašias raketas Rytų Europoje, tačiau Andropovas jautėsi „apsuptas". Jo ribota pasaulio vizija buvo „keistas niūraus realizmo ir apokaliptinio pesimizmo mišinys", – pastebėjo vienas iš įžvalgiausių sovietų užsienio politikos analitikų. Dabar jis buvo įsitikinęs, kad įvykiai klostysis blogiausia linkme[16]. Jis įspėjo Varšuvos sutarties šalių Komunistų partijų

vadovus, kad „Vašingtonas nutarė pradėti kryžiaus žygį prieš socializmą kaip sistemą. Tie, kas dabar įsakė dislokuoti naujus branduolinius ginklus prie mūsų slenksčio, sieja savo praktinę politiką su šiuo neapgalvotu sumanymu." Jis sukvietė prie savo ligoninės lovos aukščiausio rango Kremliaus ir KGB pareigūnus. „Padėtis pasaulyje yra labai įtempta [...]. Amerikiečiai nori pakeisti egzistuojančią strateginę situaciją ir smogti pirmieji. Sovietų Sąjunga artimiausiu metu turi pasiruošti visiems galimiems netikėtumams."[17]

Tą pačią dieną prasidėjo *Able Archer* pratybos, trukusios devynias dienas, per kurias turėjo būti patikrintas NATO organizacinis ir komunikacinis pasiruošimas branduoliniam karui. Andropovas ir jo vyriausieji žvalgybos patarėjai, asmeniškai pasirinkti jo, buvo įsitikinę, kad tai anaiptol ne pratybos, o tikras pasirengimas pulti Sovietų Sąjungą ar jos imperiją Rytų Europoje. Sovietai turėjo savo planą pradėti branduolinį karą maskuojant veiksmus tariamai įprastomis, tradicinėmis pratybomis, todėl sovietų kariškiai manė, kad NATO irgi pradės puolimą tokiu pat būdu. Bet buvo nesuskaitoma daugybė kitų ženklų, kuriuos Kremlius ir KGB, gaubiami „šaltojo karo rūko", anot vieno žvalgybos analitiko, suprato neteisingai.

Able Archer 83 buvo daug didesnio masto negu ankstesnės karinės pratybos. Jos buvo labiau realistinės negu bet kada anksčiau. Jose dalyvavo NATO šalių vadovai, tarp jų Britanijos ministrė pirmininkė Margaret Thatcher ir Vakarų Vokietijos kancleris Helmutas Kohlis. KGB šnipai sužinojo apie jų dalyvavimą ir įspėjo Maskvą. Prezidentas Reaganas, jo viceprezidentas George'as H. W. Bushas ir Amerikos gynybos ministras Casparas Weinbergeris irgi ketino dalyvauti, bet paskutinę minutę atsisakė šio sumanymo. Reagano patarėjas nacionalinio saugumo klausimais Robertas McFarlane'as nerimavo, kad tokioje situacijoje, kai supervalstybių santykiai labai įtempti, jų dalyvavimas

pratybose gali būti neteisingai suprastas. Jų nedalyvavimas taip pat buvo klaidingai suprastas. Staigus politikų dienotvarkės pasikeitimas ir greitas generolų judėjimas po Vašingtoną buvo kaip tik tokie ženklai, kurių KGB pareigūnams buvo liepta ieškoti vykdant RJAN projektą. Sovietų karinė žvalgyba sužinojo, kad amerikiečių komunikacijos formatai buvo iš esmės pakeisti po ankstesnių pratybų ir vėl pranešė Kremliui apie tai, kaip apie labai neįprastą dalyką[18].

Andropovas nusprendė, kad visi šie dalykai gali reikšti tik viena: kad jo nuogąstavimai ir įspėjimai apie amerikiečių puolimą pasitvirtino. Jis paskelbė sovietų karinėms pajėgoms aukščiausio lygio parengtį ir įspėjo savo Varšuvos sutarties sąjungininkus, kad pirmą kartą po Kubos raketų krizės sovietai nusiųs branduolinius povandeninius laivus prie Amerikos pakrantės.

Amerikiečius apstulbino tokia sovietų reakcija į paprastas pratybas. Jie manė, kad tai politinis pozavimas. Melvinas Goodmanas, vienas iš aukščiausio rango CŽV sovietų ekspertų, prisimena matęs „slaptų pranešimų apie Maskvą apėmusį didžiulį nerimą. Bet, atvirai šnekant, niekas nevertino jų rimtai, išskyrus analitikus."[19] Olegas Gordijevskis, britams šnipinėjęs KGB pareigūnas, skubiai įspėjo savo viršininkus Londone apie Sovietų Sąjungos vadovybės nuotaikas. Jis prisiminė: „Kai aš pranešiau apie jas britams, jie tiesiog negalėjo patikėti, kad sovietų vadovai tokie kvaili ir siaurapročiai, jog tikėtų tokiomis nesąmonėmis [...]. Aš pasakiau jiems: gerai, aš gausiu dokumentus." Jo informacija buvo iš karto pateikta Thatcher, kuri pareikalavo informuoti amerikiečius. „Tiktai mažytė žmonių saujelė žinojo, kokia didelė baimė juos buvo apėmusi, – sakė Thatcher užsienio politikos patarėjas Charlesas Powellas. – Mes sužinojome iš tam tikrų nepaprastai aukštas pareigas užimančių agentų, jog rusai iš tikrųjų bijojo, kad Vakarai ruošiasi agresyviam branduoliniam karui prieš juos."[20]

Galiausiai CŽV pripažino, kad sovietai, nors ir paranojiškai ir nepagrįstai, bet iš tikrųjų bijo. Buvęs žvalgybos vadovas Robertas Gatesas pripažino: „Aš nemanau, kad sovietai kėlė nereikalingą paniką [...]. Regis, jie tikrai manė, kad situacija labai pavojinga. O Amerikos žvalgyba nesuprato, kaip smarkiai jie susirūpinę.“ Kai apie tai pagaliau buvo pranešta Reaganui, ši žinia smarkiai jį sukrėtė. Jis suprato, kaip tarp supervalstybių gali kilti karas, kai į viena susideda perdėta retorika, jėgos demonstravimas, nesusipratimai, naivumas ir nelaimingi atsitikimai. Jis nedelsdamas patikino Maskvą, kad *Able Archer* iš tikrųjų yra tik pratybos ir pasiuntė atsistatydinusį generolą Brentą Scowcroftą, būsimąjį patarėją nacionalinio saugumo klausimais, akis į akį patikinti sovietų vadovus, „kad mes tikrai neketiname [pulti SSRS]“[21]. Įtampa šiek tiek atlėgo, sovietai atšaukė maksimalią parengtį, bet santykiai liko labai prasti. Gruodį sovietai pasitraukė iš derybų Ženevoje dėl raketų skaičiaus sumažinimo, kurios ar šiaip, ar taip neteikė jokių vilčių pasiekti kokį nors susitarimą ir tęsėsi tiktai dėl akių. Visus likusius jam gyventi kelis mėnesius Andropovas liko piktas, irzlus ir karingas.

Po šio epizodo Reaganas smarkiai pasikeitė. Savo dienoraštyje jis prisipažino: „Per trejus metus sužinojau stebinančių dalykų apie rusus. Daug žmonių sovietų hierarchijos viršuje nuoširdžiai bijojo Amerikos ir amerikiečių. Galbūt tai neturėjo manęs nustebinti, bet nustebino.“ Supratęs tai, rūstus Šaltojo karo kovotojas tapo kur kas nuosaikesnis[22].

9

PAGRINDINIS AMERIKOS „BALANDIS“

1983 m. lapkritis, Vašingtonas

AMERIKIEČIAI VISIŠKAI NESUPRATO ŽMOGAUS, kurį jie devintajame dešimtmetyje dukart išrinko prezidentu. Net kai kurie jo artimi patarėjai ilgai nesuprato, kad Ronaldas Reaganas buvo slaptas branduolinio nusiginklavimo šalininkas, radikalus eretikas. Jis liovėsi tikėti branduolinio sulaikymo teorija, kuria nė kiek neabejojo dauguma karingų jo aplinkos žmonių. Reaganas buvo optimistas, svajotojas. Užtikrinto abipusio susinaikinimo idėją, tradicinę išmintį, kuria rėmėsi abiejų supervalstybių ir jų sąjungininkų gynyba, privačiuose pokalbiuose jis vadino „neatsakinga, visiškai pasibaisėtina [...] ir savižudiška“. Jis buvo įsitikinęs, kad gali išvaduoti pasaulį nuo masinio naikinimo ginklų. Viešai – net kai kuriems savo patarėjams – jis nedrįso to sakyti. Jis buvo dešiniųjų numylėtinis, ir šalininkai būtų jo nesupratę. Jo vidaus politika buvo konservatyvi, tačiau tarptautinėje arenoje, nors ir meistriškai sakydavo karingas kalbas, jis tapo Amerikos pagrindiniu „balandžiu“. Daugiausia pasauliui jis nusipelnė ne kaip nesutaikomas komunizmo priešas ir Šaltojo karo kovotojas, kaip jį vaizdavo daugelis jo aistringiausių gerbėjų, o kaip derybininkas, kompromisų ieškotojas, taikdarys, kuriam pavyko įgyvendinti savo viziją.

Šešiasdešimt aštuonerių metų Reaganas buvo vienas iš seniausių žmonių, išrinktų aukščiausiuoju JAV vadovu. Jis garsėjo

nenoru skaityti ir gilintis į tekstą. Bet jis ne mažiau garsėjo tuo, kad dažnai pasirodydavo esąs protingesnis negu atrodė. Per savo pirmąją kadenciją jis nepaprastai daug sužinojo apie Sovietų Sąjungą, nors, kaip jam buvo būdinga, savo žinias pateikdavo lengva forma. Jis vis dar kalbėjo paprastai, dažnai pasakodavo anekdotus ir senus pokštus. Bet jo privatus susirašinėjimas ir neseniai išslaptinti dokumentai rodo, kad nors jo liaudiškas žavumas, humoro jausmas, malonus būdas ir didžiulė ramybė buvo tikri, jo paprastas, tiesmukas elgesys buvo apsimestinis. Jis buvo daug sudėtingesnis, protingesnis ir gudresnis, negu atrodė. Per savo pirmąją kadenciją Reaganas smarkiai padidino Amerikos ginkluotę, įgyvendindamas savo karingos 1980 m. rinkiminės kampanijos pažadus pasiekti „taiką jėga". Bet didžiulis gynybos išlaidų padidinimas buvo sumanytas ne tik naujojo prezidento. Didžiąja dalimi jos buvo padidintos jo pirmtako Jimmy Karterio nurodymu, atsakant į sovietų invaziją į Afganistaną. Dislokuoti Europoje daugiau *Cruise* ir *Pershing* raketų nutarė Karterio administracija. Tačiau per pirmus ketverius Reagano prezidentavimo metus amerikiečiai pagamino ir dislokavo bent jau 700 naujų branduolinių raketų ir smarkiai padidino amerikiečių karių skaičių. Reagano biudžeto vadovas Davidas Stockmanas sakė, kad gynybos išlaidos pasiekė 1,46 trilijono dolerių ir „visas karinės pramonės kompleksas klykia iš džiaugsmo". Reaganas nesigilindavo į detales, taigi jis tik vėliau suabejojo, ar verta skirti tiek papildomų išlaidų. Per savo pirmąją kadenciją jis išleido gynybai beveik tiek pat, kiek prezidentai Nixonas, Fordas ir Karteris kartu paėmus ir daugiau negu kainavo Korėjos ir Vietnamo karas[1].

Po *Able Archer 83* pratybų Reaganas pradėjo iš esmės permąstyti visą savo strategiją Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Lemiamas posūkis įvyko praėjus savaitei po pratybų, kai jis susitiko su nepaprastai karingu gynybos ministru Weinbergeriu ir Generalinio štabo pirmininku generolu Johnu Vessey „situacijų kam-

baryje" Baltuosiuose rūmuose apžvelgti pratybas. Nors jam tai buvo neįprasta, po šio susitikimo Reaganas buvo labai niūrus. Jis suprato, kaip sakė vėliau, kad „Pentagone yra žmonių, kurie iš tikrųjų mano, kad branduolinį karą įmanoma laimėti. Aš manau, kad jie bepročiai." Reaganas ketino kelti savo kandidatūrą antrajai kadencijai per rinkimus kitais metais ir buvo įsitikinęs, kad nugalės bet kokį savo oponentą demokratų kandidatą. Dabar jis pamatė, kad jo rūsti retorika ir griežta pozicija sovietų atžvilgiu neduoda didelių rezultatų. Ji nepadarė rusų sukalbamesnių ir nepriverte jų elgtis protingiau. Ji tik sustiprino jų paranoją ir paskatino elgtis dar agresyviau. „Reagano bekompromisė politika vidinį jėgų santykį Kremliuje [...] paveikė visiškai priešingai negu numatė Vašingtonas, – sakė Anatolijus Dobryninas. – Ji sustiprino tuos [vadovybės] ir saugumo aparato atstovus, kurie ragino vykdyti tiksliai tokią pačią politiką kaip ir Reaganas."[2]

Reaganas norėjo kalbėtis su rusų vadovais, bet jis turėjo dvi problemas. Pirmoji, kaip jis kartą šmaikštavo, buvo ta, „kad jie miršta vienas po kito". Antroji buvo ta, kad labai įtakingi jo paties administracijos nariai buvo griežtai nusiteikę prieš bet kokias derybas su sovietais. Reaganas turėjo kovoti su savo paties komanda Baltuosiuose rūmuose, ir ši kova buvo beveik tokia pat įnirtinga kaip ir Šaltasis karas pasaulyje. Casparas Weinbergeris ir grupė jo įtakingiausių ir ideologinių Pentagono pareigūnų, tokių kaip Richardas Perle'as, Paulas Wolfowitzas ir Donaldas Rumsfeldas, nuolat siekė įtikinti prezidentą, kad sovietai nėra rimtai nusiteikę derėtis. Padedamas Valstybės sekretoriaus George'o Shultzo, kuris pritarė sumanymui atnaujinti kontaktus su Maskva, Reaganas, manipuliuodamas savo patarėjų grupėmis, siekė savo tikslo.

Ilgainiui Reaganas ėmė remtis viena iš jų, kad įveiktų kitą. „Kai kurie patarėjai Pentagone smarkiai priešinosi mano sumanymui apriboti ginklavimąsi [...] ir nepalaikė mano vilčių galų

gale apskritai atsikratyti branduolinių ginklų“, – pripažino jis. Bet jis nenorėjo nuteikti prieš save „pagrindinių“ rėmėjų[3]. Jis paskyrė svarbiausiu patarėju Sovietų Sąjungos klausimais pedantišką diplomatą Jacką Matlocką, kuriam pirmiausia nurodė parašyti dvidešimt penkias labai išsamias ir ilgas Rusijos istorijos, Amerikos ir sovietų santykių po Antrojo pasaulinio karo ir šiuolaikinės SSRS gyvensenos ir kultūros apžvalgas. Reaganas atidžiai jas perskaitė ir padarė išvadą, kad neabejotinai atėjo laikas pasiūlyti Kremliui vėl pradėti derybas. „Daugelis jo administracijoje [...] abejojo, kad sovietų vadovai derėsis garbingai, bet Reaganas buvo optimistas. Kad ir koks priešiškas jis buvo Sovietų Sąjungai, vis tiek manė, kad jo asmeniniai derėjimosi gebėjimai padės pakeisti jos poziciją.“[4]

1984 m. vasario 9 d. Andropovas mirė, ir jo įpėdinis nieko nenustebino. Kremliaus seniai dar nebuvo pasiruošę užleisti vietos kitai kartai ir pasirinkti jaunesnį žmogų – energingą ir gyvybingą. Jie išrinko vieną iš saviškių, žmogų, kuris nekėlė grėsmės jų išėjimo į pensiją lengvatoms ir privilegijoms. Konstantinas Černenko, „vaikščiojanti mumija“, pasak vieno iš jo paties užsienio politikos patarėjų, buvo septyniasdešimt trejų. Jį kamavo smarki astma, jis nuolat vartojo raminamuosius vaistus. Černenko buvo Brežnevo bičiulis, ir visi suprato, kad jis bus tik laikinas vadovas. Bet jis pasirodė esąs gėdingai negabus, be to, liudijo Sovietų Sąjungos ir jos imperijos supuvimą. Kad ir kokių trūkumų turėjo Andropovas, jis aiškiai buvo protingas žmogus, o Černenko lygiai taip pat akivaizdžiai nebuvo protingas. Viename CŽV pranešime jis buvo apibūdintas kaip „silpnuolis“; Černenko pavaldiniai – protingi, jauni funkcionieriai – vertino jį taip pat, ir privačiuose pokalbiuose beveik neslėpdavo savo paniekos jam[5].

Reaganas žinojo, kad tokio vadovo išrinkimas nieko gera nežada. Jau pirmosiomis savo valdymo dienomis Černenko grąžino Viačeslavą Molotovą, ilgametį Stalino pavaduotoją, į ko-

munistų partiją. Molotovas, kuriam dabar buvo devyniasdešimt treji metai, buvo pašalintas iš jos per 1956 m. Chruščiovo surengtą trumpą antistalinistinę „valymo“ kampaniją. Dabar dalis senyvų Kremliaus magnatų beveik neslėpė nostalgijos penktajam ir šeštajam dešimtmečiui, kai Sovietų Sąjunga vis dar buvo šalis tvirtovė, izoliuota nuo aplinkinio pasaulio. Černenko vėl norėjo pervadinti Volgogradą Stalingradu, nors jį pavyko perkalbėti. Vis dėlto prezidentas Reaganas pabandė pradėti derybas su naujuoju Kremliaus viršininku. Praėjus dviem dienoms nuo to laiko, kai Černenko.buvo išrinktas Sovietų Sąjungos komunistų partijos Generaliniu sekretoriumi, Reaganas parašė jam: „JAV tvirtai ketina ginti savo ir savo sąjungininkų interesus, bet mes nesiekiame kelti grėsmės Sovietų Sąjungos ir jos žmonių saugumui.“ Jis gavo stačiokišką atsakymą, kuriame Černenko paprasčiausiai padėkojo jam už laišką. Reaganas neatlyžo ir palaikė su Konstantinu Černenko ryšius – kur kas artimesnius negu kai kurie jo patarėjai įsivaizdavo. Kovą, atsakydamas į vieną Rusijos vadovo laišką, Reaganas rašė: „Jūs išsakėte viltį, kad istorija prisimins mus kaip gerus, malonius ir išmintingus vadovus. Man už tai nieko nėra svarbiau, todėl turime imtis priemonių, kad taip ir būtų.“ Balandžio 16 d. jis parašė Černenkai laišką savo ranka: „Aš daug galvojau apie sovietų liaudies tragediją ir didžiulius nuostolius per karą [...]. Tie neapsakomi nuostoliai tikriausiai smarkiai veikia jūsų mąstymą ir šiandien. Aš noriu, kad jūs žinotumėte, kad nei aš, nei Amerikos žmonės neturi jokių blogų ketinimų jūsų ar sovietų žmonių atžvilgiu. Mūsų nuolatinis ir neatidėliotinas tikslas turi būti [...] ilgalaikis įtampos mūsų santykiuose mažinimas. Pažadu visomis jėgomis siekti šio tikslo.“[6]

Reaganas nieko nepasiekė savo reveransais Sovietų Sąjungai, ir dabar jo dėmesį atitraukė rinkimų antrajai kadencijai kampanija. Tačiau jis daug galvojo apie ginklavimosi varžybas ir jo atsidavimas branduoliniam nusiginklavimui augo – griežto

kurso šalininkų jo paties administracijoje požiūriu, pavojingai smarkiai. Ruošdamasis 1980 m. rinkimams, Reaganas su savo rinkimų kampanijos organizatoriumi Stuartu Spenceriu skrido iš Los Andželo į Detroitą į respublikonų Nacionalinę Konvenciją, kur Reaganas turėjo būti paskirtas kandidatu į prezidentus, ir nuoširdžiai su juo pasikalbėjo, atvirai atskleisdamas savo požiūrį.

> Spenceris paklausė: „Kodėl vėl keli savo kandidatūrą, Ronai? Kodėl nori būti prezidentu?“
>
> Reaganas tučtuojau, nė akimirkos nedvejodamas, atsakė: „Noriu užbaigti Šaltąjį karą.“
>
> Spenceris paklausė: „Ir kaip ketini tai padaryti?“
>
> Reaganas pasakė: „Nežinau, bet turi būti koks nors būdas. Ir dabar pats laikas jį atrasti.“

Reagano Baltųjų rūmų personalo viršininko pavaduotojas Michaelas Deaveris, artimas jo patikėtinis, anksti sužinojo apie Reagano neigiamą požiūrį į branduolinius ginklus: Reaganas, sakė jis, „manė galįs įtikinti sovietus sėsti prie derybų stalo ir užbaigti branduolinės ginkluotės varžybas. Jis kėlė savo kandidatūrą į prezidento postą todėl, kad manė, jog jam lemta padaryti galą branduoliniam ginklavimuisi.“[7] Matlockas manė, kad prezidento pozicija dar radikalesnė. Jis įtarė, kad kilus karui Reaganas būtų neatsakęs į branduolinį smūgį ir nepaspaudęs branduolinio mygtuko. „Manau, širdies gelmėse jis abejojo, ar prisiverstų panaudoti prieš kitą šalį branduolinius ginklus, net jeigu Jungtinės Valstijos būtų užpultos. Jis niekada apie tai nekalbėjo, bet aš tai jaučiau [...]. Jis sakė: „Kaip gali sakyti man, JAV prezidentui, kad vienintelis būdas, kuriuo aš galiu apginti savo žmones, yra grasinti [sunaikinti] kitus žmones ar net visą civilizaciją. Tai nepriimtina.“[8]

Reaganą labai sužavėjo planas, kurį sugalvojo jo gimtosios valstijos Kalifornijos mokslininkai – įrengti kosmose lazerių ir išankstinio įspėjimo susekimo įrangos sistemą, kuri veiktų kaip

skydas prieš balistines raketas. Teoriškai idėja buvo susekti ir sunaikinti lazeriniais spinduliais raketas, kai tik jos palieka stratosferą. Reaganas norėjo įgyvendinti šią teoriją ir pritarė didžiulėms tyrinėjimų išlaidoms, kurios buvo skirtos jo privilegijuotai Strateginei gynybos iniciatyvai, dar vadinamai Žvaigždžių karų projektu. Jis buvo visiškai įsitikinęs, kad jei šį projektą pavyks įgyvendinti (ir jis tikėjo, kad amerikiečių mokslininkams tai pavyks), branduoliniai ginklai taps nereikalingi ir galų gale raketų arsenalai visose šalyse bus sunaikinti. Jis manė, kad tai buvo galutinė ginamoji sistema, galinti išvaduoti žmoniją nuo branduolinio sunaikinimo baimės, ir nuoširdžiai negalėjo suprasti, kodėl rusai šį projektą vertino kitaip – kaip į juos iš kosmoso nukreiptą pavojingą ir grėsmingą naują ginklą. Reaganas tikėjo, kad pasikalbėjęs su sovietais ir pasiūlęs pasidalyti su jais Žvaigždžių karų technologija, jis įtikintų juos pakeisti nuomonę. Bet iš pradžių Kremliuje jam reikėjo derybų partnerio, pasiruošusio su juo kalbėtis. Jo Reaganui dar teko palaukti.

10

PIRO PERGALĖ

1983 m. gruodžio 3 d., šeštadienis, Varšuva

ĮVEDUS KARO PADĖTĮ, Lechas Wałęsa Varšuvos areštinėje praleido tik keletą dienų. Paskui jis buvo išsiųstas už 500 kilometrų nuo sostinės ir beveik tiek pat nuo Gdansko nutolusį atokų Arlamovo kaimą rytų Lenkijoje prie sienos su Ukraina ir apgyvendintas medžiotojų namelyje, kuris kadaise priklausė buvusiam komunistų partijos vadovui Edwardui Gierekui. Wałęsa buvo laikomas griežto namų arešto sąlygomis, bet su juo buvo elgiamasi palyginti gerai. Kartą per savaitę jį buvo leidžiama aplankyti kunigui ir kartais žmonai, bet jis, bendrauti mėgstantis žmogus, neturėjo su kuo pasikalbėti. Jis buvo aprūpinamas didžiuliu maisto kiekiu, o cigarečių gaudavo tiek, kad galėjo rūkyti nesiliaudamas, bet turėjo per mažai galimybių mankštintis. Po vienuolikos mėnesių jis paliko Arlamovą smarkiai priaugęs svorio, išblyškęs, šiek tiek pilkesnis ir niūresnis. Jis grįžo pas Danutą ir savo vaikus, vėl ėmė dirbti Lenino laivų statykloje ir tapo garsiausiu elektriku pasaulyje. Jis kantriai laukė, įsitikinęs, kad vieną gražią dieną režimas bus priverstas derėtis su juo ir su „Solidarumu“.

„Karo laikotarpiu“ generolai bandė atkirsti Lenkiją nuo aplinkinio pasaulio – kartu stengėsi „modernizuoti šalį“. Tačiau paaiškėjo, kad šie du dalykai nesuderinami. Šaliai vadovavo

Nacionalinio gelbėjimo taryba, Lenkijoje vadinta akronimu WRONA (varna). Tarybai, kurios sudėtyje buvo vien kariškiai, vadovavo Jeruzelskis. Apytiksliai 10 000 žmonių buvo suimta ir uždaryta kalėjimuose arba keturiasdešimt devyniose paskubomis pastatytose internavimo stovyklose. Milijonai valstybės tarnautojų, nuo traukinių mašinistų iki bibliotekininkų, buvo priversti pasirašyti ištikimybės valstybei – ar, greičiau, ištikimybės valdančiai karinei chuntai – įžadus. Telefono linijos buvo atjungtos, buvo uždrausta naudoti teleksus. Daugybė laikraščių uždaryta, slaptoji policija konfiskavo 370 „neteisėtų" spausdinimo mašinų ir 1 200 kitokios įrangos, kuri galėjo būti panaudota *samizdato* leidiniams dauginti, tokių kaip kopijuokliai. Televizijos naujienas ir toliau skaitė uniformuoti žmonės. Tačiau karo padėtis vis dar buvo neryžtinga, santūri. Tokių brutalių priemonių kaip 1956 m. numalšinus sukilimą Vengrijoje nebuvo imtasi. Masinių trėmimų ir žudynių nebuvo.

Wałęsa buvo nuolat persekiojamas. Bet „Solidarumui", kad ir kaip keista, buvo leista egzistuoti pogrindyje; tai rodė pačią chuntą draskančias abejones – generolai suprato, kad devintajame dešimtmetyje jie negali naudoti barbariškų ankstesnių laikų priemonių. Aukščiausiose komunistų partijos gretose buvo konservatorių, vadinamų *Cemento* grupe, kurie norėjo daug ryžtingesnių veiksmų prieš žmones, bet Jaruzelskis paprastai į juos rimtai nežiūrėjo. Wałęsos atžvilgiu buvo pradėti tyrimai dėl smulkių mokesčių mokėjimo tvarkos pažeidimų, jį dažnai trumpam, kelioms valandoms, sulaikydavo SB, o oficiali žiniasklaida kaip įmanydama koneveikė, vadindama „apsišaukėliu Amerikos ambasadoriumi Lenkijoje". Bet jis liko tvirtas. Nesuveikus lazdos strategijai, režimas pabandė morką. Wałęsai ne kartą buvo žadėtos didelės pinigų sumos, jeigu jis emigruos. Jis atsisakė. 1983 m. balandį jis sukėlė sensaciją, kai – tariamai kiaurą parą sekamas – įsigudrino dalyvauti slaptame trijų dienų trukmės

susitikime su pogrindinio „Solidarumo“ vadovais. Slaptoji policija apie tai nieko nežinojo. Jis visada sugebėdavo palaikyti ryšius su šios neteisėtos organizacijos nariais.

Maždaug šiuo metu Wałęsa pasakė, kad jis būtų linkęs užimti švelnesnę poziciją, jeigu jam būtų leista duoti interviu televizijoje. Generolai buvo sužavėti ir manė panaudosią tai savo propagandiniais tikslais. Bet kai buvo įjungtos telekameros ir mikrofonai, Wałęsa iškalbiai pasmerkė karo padėtį ir režimą. Interviu buvo taip aiškiai priešiškas Jaruzelskiui, kad jis negalėjo būti transliuojamas per valstybinę televiziją, nors komunistų partijos propagandinė komanda bandė jį iškarpyti ir sudurstyti taip, kad tiktų rodyti visuomenei. Vyriausybė įsakė sunaikinti kasetę su interviu įrašu. Bet garso operatorius Wojciechas Harasiewiczius, „Solidarumo“ šalininkas, perdavė garso takelio kopiją *ABC News* korespondentui Varšuvoje Davidui Ensorui. Interviu buvo dažnai transliuojama per Laisvosios Europos radijo lenkų skyriaus ir *BBC World Service* laidas, o visoje šalyje buvo daromi ir platinami nelegalūs jo įrašai. Tai buvo įspūdinga karinio režimo klaida. Chunta, kaip ir galima buvo numanyti, žiauriai atkeršijo Harasiewicziui – jis buvo suimtas ir įkalintas.

Kad ir kaip generolai tūžo ant Wałęsos, jie negalėjo prieš jį imtis jokių rimtų represijų. Wałęsa buvo pernelyg garsus, ypač kai 1983 m. gruodį tapo Nobelio taikos premijos laureatu. Jis nedrįso vykti į Stokholmą atsiimti apdovanojimo, nes bijojo, kad chunta neleis jam grįžti į Lenkiją. Tad vietoj jo nuvyko Danuta ir jo vardu perskaitė padėkos kalbą. Ponia Wałęsa jau nebuvo drovi, baikšti, nervinga moteris, kaip anksčiau, kai jiedu susituokė. Nors ji buvo savo vyro šešėlyje, ji nejautė jam – ir niekam kitam, kaip aiškiai rodo viena nepaprasta kasetė, padaryta Lenkijos slaptosios tarnybos, – pagarbios baimės. Niekada nebuvusi komuniste, ilgainiui ji tapo karšta režimo priešininke. Jų namuose Pilotų gatvėje, Gdanske, kaip žinojo visa šeima, buvo

įrengta slapto klausymosi įranga. Kai kartą SB pareigūnai atvyko paimti Wałęsos apklausai, kaip jie įprastai darydavo kelis kartus per metus, jo nebuvo namie. Danuta atidarė paradines duris ir tarp jų įvyko toks pokalbis:

KAPITONAS MAREKAS ROGOWSKIS: Kur Wałęsa?

DANUTA WAŁĘSA: Tai apžiūrėkite namus. Nesivaržykite. Pone Wałęsa! Pas jus atėjo milicija. Ei, jūs [kitam jaunam policininkui, žvilgčiojančiam į kambarius]. Mano vyras tuoj grįš.

KAPITONAS ROGOWSKIS: Įleiskite mane. Aš atėjau ne pas jus.

DANUTA: Tiesiog palaukite [...]. Ką darote? Jūs elgiatės kaip banditas. Ką reiškia: „toks nurodymas“? Įsiveržti į žmogaus namus ir įrašinėti pokalbį?

KAPITONAS ROGOWSKIS: Laikykite savo rankas, ponia Wałęsa. Liaukitės mane stumdyti.

LECHAS WAŁĘSA: (sugrįžęs namo) Aš turiu nedarbingumo lapelį ir neketinu su jumis eiti [...]. Jūs negalite išvesti sergančio žmogaus jėga.

KAPITONAS ROGOWSKIS: Galime.

DANUTA: Taigi keturi buliai atėjo suimti mano vyro. Jūs esate galvažudys. O, pažiūrėkite į tą [...], jis atrodo beveik normalus [...]. Išsitrauk pistoletą ir šauk, ką prarasi? Kiaulės, žmogėdros. Taip, įrašinėkite toliau. Aš sudaužysiu šitą peleninę jums į galvas, jūs bukagalviai.

KAPITONAS ROGOWSKIS: Įspėju jus, kad policininko įžeidimas atliekant pareigas...

DANUTA: Aš esu tokia pat pilietė kaip ir jūs. Bet aš negaliu ateiti į jūsų namus ir įrašyti, ką kalbate jūs...

LECHAS WAŁĘSA: Nurimk, brangioji. Prisišauksi bėdą.

DANUTA: Jūs, farai, bėgiojate kaip katės su peršaldytomis pūslėmis.

LECHAS WAŁĘSA: Tai įsibrovimas į mano namus.

DANUTA: Šūdžiai [...]. Manęs jūs neišgąsdinsite.

KAPITONAS ROGOWSKIS: Aš paprašysiu mūsų gydytojo apžiūrėti poną Wałęsą.[1]

Daugelį metų Lecho Wałęsos sekimui buvo skiriama nepaprastai daug lėšų ir pastangų. Kartą, kiek vėliau, pamatęs dokumentus apie tris savaites trukusią jo sekimo operaciją, jis paskaičiavo, kad už jai skirtas lėšas – įrašams ir 170 valandų pokalbių iššifravimui, dvidešimt vienos aštuonių valandų darbo dienos darbo užmokesčiui – buvo galima visą mėnesį finansuoti viso Lenino laivų statyklos suvirinimo cecho darbą. Ir tai neįskaičiuojant užmokesčio už naktines pamainas, vertėjų darbo užmokesčio, automobilių ir policijos furgono prie jo namo kainos[2].

1983 m. liepą karo padėtis buvo atšaukta, bet daugelis taisyklių liko galioti, svarbiausia – „Solidarumo" ir demonstracijų draudimas. Sekinamasis karas truko dar trejus metus. Nedaugelis „Solidarumo" vadovų, kuriems pavyko pabėgti tą naktį, kai buvo paskelbta karo padėtis, visiškai išvengė kalėjimo. Kai kurie iš jų nė akimirkai negalėjo prarasti budrumo, sakė Zbigniewas Bujakas, įkvepiantis jaunas pogrindžio „Solidarumo" vadovas Varšuvoje. „Aš niekada nelikdavau vienoje vietoje ilgiau negu mėnesį – paprastai daug mažiau, – pasakojo jis. – Kiekvienam iš mūsų buvo skirtas butas, bet mes niekada nedirbome toje pačioje vietoje [...], mes niekada nesusitikdavome vienas su kitu butuose, kuriuose gyvenome." „Kurį laiką karo padėties laikotarpiu atrodė, kad „Solidarumas" dings, – sakė Bujakas, – bet mes stengėmės jį išsaugoti."

Tačiau ir režimas, ir „Solidarumas" laikėsi tam tikrų kovos taisyklių. Režimas vengė vartoti smurtą. Nors „Solidarume" buvo karštakošių, kurie turėjo ginklus, jie niekada jų nenaudojo. Bujakas sakė, kad sužinojęs, jog viena ypač radikali grupė kaupia šautuvus, ir išsiaiškinęs, kur jie yra, įsiveržė į ginklų slėptuvę, sukrovė šautuvus į furgoną ir išmetė juos į Vyslos upę prie Varšuvos. Kai kurie režimo atstovai „norėjo pastūmėti mus į terorizmą, bet mes nesirengėme veltis į gatvių kovas [...]. Žinojome, kad pralaimėtume, jeigu žengtume tuo keliu." Bogdanas Borusewiczius, Gdansko pogrindžio vadovas, pasakė, kad karo padėties laikotarpiu į jį buvo dukart šauta, bet tai buvo išimtys. Paprastai policija nenaudojo ginklų. „Jie rimtai stengėsi mus sučiupti ir suimti, bet laikydamiesi nerašyto susitarimo, pagal kurį jie nešaudė į mus, o mes nešaudėme į juos [...]. Mes neperžengdavome tam tikrų ribų, o jie nelaikė mūsų kalėjime labai ilgai[3]."

Režimas nuolat bandydavo suskaldyti opoziciją, kartais subtiliai, bet dažniau grubiai ir negrabiai, kaip ir galima buvo tikėtis iš karinės diktatūros. Istorikas ir žurnalistas Adamas Michnikas buvo įkalintas netrukus po to, kai buvo paskelbta karo padėtis. 1983 m. gruodį Lenkijos saugumo ministras generolas Czesławas Kiszczakas iškvietė Michniko draugę Basią Labudą į savo kabinetą ir paprašė, kad ji įtikintų Michniką išvykti į užsienį. „Man buvo leista rinktis – leisti Kalėdas Rivjeroje ar likti kalėjime dar keletą metų, – pasakė jis. – Sėdėdamas savo kameros kampe aš parašiau jam: „Žinau, kad manim dėtas jūs būtumėte pasirinkęs Rivjerą. Tuo mes ir skiriamės. Jūs esate kiaulės. Mes – ne. Aš myliu Lenkiją, net iš savo kameros. Nė nemanau jos palikti. Nesitikėkite to."[4]

1982 m. birželio 7 d. popiežius Jonas Paulius II Vatikane susitiko su prezidentu Reaganu. Nors jie abu laikė komunizmą blogiu, ideologiškai jie nebuvo bendraminčiai. Mat prezidentas

buvo atsivertęs griežtai amerikietiškas evangelikas. Popiežius nevaldomą rinkos kapitalizmą ir materializmą vertino beveik taip pat nepalankiai, kaip ir bedievišką socializmą, nors dauguma Jono Pauliaus II šalininkų Vakaruose nebuvo linkę skaityti jo pamokslų šia tema. Nepaisant to, popiežius ir prezidentas susitarė išvien palaikyti „Solidarumą“. Jie susitarė dalintis žvalgybiniais pranešimais iš Lenkijos, ir iš pradžių daugiausia jų turėjo Vatikanas. Ir pats popiežius, ir lenkų dvasininkija Romoje turėjo glaudžių ryšių šalyje ir perduodavo Vašingtonui svarbią informaciją. Reagano laikų CŽV vadovas Williamas Casey buvo aistringas Šaltojo karo kovotojas, sujungęs puikaus mąstytojo ir neišauklėto keistuolio savybes; jis išmoko savo amato per Antrąjį pasaulinį karą tarnaudamas Strateginės tarnybos valdyboje, kai CŽV dar nebuvo įkurta. Jis buvo nepasisotinantis skaitytojas, bet turėjo keistą įprotį pasinėręs į knygą ar įsitraukęs į įdomų pokalbį krapštyti dantis ir nagus ta pačia sąvaržėle*. Jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad reikia atnaujinti su sovietais psichologinį, kultūrį ir propagandinį karą, kuris šeštajame ir septintajame dešimtmetyje buvo pagrindinė supervalstybių kovos dalis. Lenkija, manė jis, bus svarbus šio karo frontas. Casey, kunkuliuojantis ir nenuspėjamas, taip pat buvo pamaldus katalikas. Vašingtone jis reguliariai susitikdavo su arkivyskupu Pio Laghi, Apaštališko sosto atstovu JAV, o Vatikane su kardinolu Agostino Casaroli, Kurijos pareigūnu, atsakingu už užsienio reikalus, planuodamas, kaip suteikti „Solidarumui“ materialinę paramą[5].

* Casey buvo tvirtai įsitikinęs, kad bandymą nužudyti popiežių Joną Paulių II 1981 m. gegužę organizavo KGB. Nors jo pavaduotojas Bobas Gatesas atliko išsamų tyrimą, kuris rėmėsi prielaida, kad pasikėsinimas buvo sumanytas sovietų, nepavyko rasti jokių įrodymų, kad su šiuo nusikaltimu susijusi KGB. Priešingai, patikimiausi įrodymai rodė, kad sovietai prie jo neprisidėjo. Tačiau tai nepakeitė Casey nuomonės, ir jis iki savo paskutinės dienos manė, kad KGB bandė nužudyti popiežių, pasamdžiusi Mehmetą Ali Ağca, nemokšišką mėgėją samdytą žudiką iš Turkijos.

„Solidarumą“ ėmė remti Karterio administracija. Lenkų tautybės Karterio patarėjas Nacionalinio saugumo klausimais Zbigniewas Brzezinskis buvo ryžtingas šios sąjungos šalininkas ir privačiai padėjo rinkti jai dideles lėšas. Bet viešai Amerikos vyriausybė elgėsi atsargiai: Brzezinskis teigė, kad jeigu paaiškės, jog „Solidarumą“ remia Amerikos vyriausybė, jam tai bus nenaudinga, o JAV gali užsitraukti kaltinimus kišimusi į Lenkijos vidaus reikalus. Amerika šiek tiek prisidėjo finansiškai prie „Solidarumo“ palaikomo žurnalo *Kultura* leidimo ir teikė didelę moralinę paramą. Reagano administracija iš pradžių irgi elgėsi taip pat atsargiai ir neskyrė didelių lėšų, net kai buvo paskelbta karo padėtis. Bet po metų amerikiečiai persigalvojo, ir CŽV ėmė skirti dideles lėšas, siuntė į Lenkiją spausdinimo ir transliavimo įrangą, taip pat šimtus kopijuoklių „pogrindiniam politiniam karui“, kaip jį pavadino CŽV direktoriaus pavaduotojas Robertas Gatesas. Šios lėšos ir įranga Lenkiją pasiekdavo per Amerikos profesinių sąjungų organizacijos AFL-CIO vadovą Europoje Irvingą Browną, kuris nuo pirmųjų Maršalo plano dienų glaudžiai bendradarbiavo su amerikiečių žvalgyba.

Pasak Gateso, Casey „teigė, kad „Solidarumui“ labai svarbu išsiginti JAV paramos“, taip pat kaip ir JAV nuslėpti, kad ją teikia, taigi buvo imtasi sudėtingų gudrybių, siekiant nuslėpti CŽV vaidmenį. AFL-CIO perduodavo pinigus Religingų darbininkų institutui, katalikiškai organizacijai, glaudžiai susijusiai su Kurija. Tada Vatikano bankas, kartu su *Banco Ambrosiano* per fiktyvias įmones Bahamose ir Panamoje perduodavo pinigus „Solidarumo“ emigracijoje būstinei Briuselyje, kuriai vadovavo Jerzy Milewskis. Kai generolas Jaruzelskis pradėjo savo karinį perversmą, šis fizikas ir „Solidarumo“ mąstytojas buvo Vakaruose. Šis žavingas, malonaus būdo intelektualas niekada nė neįsivaizdavo, kad kada nors taps žvalgybos agentūros pinigų plovimo komivojažieriumi, kad ir dėl labai kilnių tikslų. Jis siuntė krovinius į

Lenkiją per Švediją, paslėptus tarp Katalikų bažnyčios labdaros siuntų ir kitų teisėtų krovinių. Švedijos premjeras Olofas Palme – simpatizavęs „Solidarumui" – patikino Reaganą, kad Švedijos muitinė netikrins į Gdanską siunčiamų krovinių.

Ar Lenkijos režimas žinojo apie CŽV ir Vatikano pagalbą? Generolas Władisławas Pozoga, Lenkijos kontržvalgybos vadovas karo padėties laikotarpiu, pagyrūniškai teigia, kad žinojo. „Mes infiltravome į [„Solidarumo"] pogrindį daugybę agentų", – teigia jis. Pasak jo, kontržvalgyba turėjo šnipų „Solidarumo" būstinėje Briuselyje ir agentų Švedijoje. Pogozos viršininkas, saugumo ministras Kiszczakas, patvirtino jo žodžius. „Turėdami agentų, [...] mes stebėjome didžiulį srautą kontrabanda įvežamos spausdintos medžiagas, – sakė jis. – Mes perimdavome pranešimus, siunčiamus „Solidarumo" vadovams, tarp jų ir Lechui Wałęsai [...]. Mes atskleidėme kodus, ir šnipai Milewskio būstinėje visą kompiuteriu koduotą žvalgybinę informaciją [...] perduodavo slaptajai policijai." Saugumo tarnybos leido pravežti visą „Solidarumui" skirtą įrangą ir palaikyti ryšius su užsieniu, kad žinotų, „kas vyksta pogrindyje", – teigė Kiszczakas.

Jeigu generolai žinojo, kiek daug įrangos ir leidinių įvežama į šalį, leisdami tai daryti, jie padarė didžiulę klaidą. Spausdinimo mašinos, knygos ir komunikacinė įranga, kurią gaudavo „Solidarumas", padėjo palaikyti jo liepsną tamsiomis dienomis, kai judėjimas lengvai galėjo būti sunaikintas. Negana to, amerikiečiai atsiuntė prietaisą, sukurtą CŽV, kuris galėjo sutrikdyti televizijos signalus. Jis transliavo unikalų spindulį, kuris nutraukdavo tradicinį valstybinės televizijos signalą. Tada televizorių ekranai užtemdavo ir vietoj jos laidų pasirodydavo iš anksto įrašytas vaizdas su „Solidarumo" emblema ir užrašu, kad judėjimas gyvuoja ir pasipriešinimas gali triumfuoti. Šie vaizdai buvo transliuojami piko valandomis – pavyzdžiui, per pertraukas tarp futbolo varžybų kėlinių. Prietaisas veikė tik trumpą laiką ir ribotoje

teritorijoje – tiktai keleto kilometrų spinduliu ir kelias minutes. Bet šios transliacijos turėjo gilų psichologinį poveikį. Jos rodė, kad „Solidarumas“ vis dar gali pergudrauti ir apkvailinti režimą. Žiūrovų buvo prašoma „parodyti ženklą“, kad jie matė transliaciją įjungiant ir išjungiant šviesas namuose, todėl Lenkijoje vakarais dažnai būdavo matyti įspūdingi šviesų reginiai. CŽV nuolat rėmė „Solidarumą“ iki 1988 m. pabaigos, su trumpa pertrauka 1983 m., kai SB suėmė ir deportavo Amerikos verslininką Jamesą Howardą, kuris, kaip jie teigė, buvo CŽV agentas ir įkliuvo per susitikimą su „Solidarumo“ aktyvistais Varšuvoje. Iš viso per apytiksliai šešerius metus CŽV, Vatikano talkinama, nusiuntė „Solidarumui“daugiau kaip 50 milijonų JAV dolerių[6].

1984 m. spalio 31 d., apie ketvirtą valandą popiet, iš rezervuaro šalia mažo Vroclaveko miestelio už 120 kilometrų į rytus nuo Varšuvos buvo ištrauktas baisiai sumušto vyro kūnas. Nors jis buvo vos atpažįstamas, ištinęs ir sudarkytas, policijos narai, kurie ištraukė jį iš ledinio vandens žinojo, ką surado. Tai buvo trisdešimt septynerių metų katalikų kunigo Jerzy Popiełuszko palaikai. Jau dešimt dienų gandai apie kunigo dingimą sklandė po visą šalį. Jis buvo populiariausias žmogus Lenkijoje – populiaresnis net negu Lechas Wałęsa, nes jis vilkėjo sutaną. Dar neatradus jo kūno visi įtarė, kad jis negyvas ir kad buvo nužudytas komunistinio režimo įsakymu.

Wałęsa vadino Popiełuszką „neoficialiu „Solidarumo“ kapelionu“, o vyriausybė oficialiai smerkė jį kaip „provokatorių“. Jo įkvepiantys pamokslai Varšuvos šv. Stanisławo Kostkos bažnyčioje nuolat pritraukdavo 40 000 tikinčiųjų minias, o kartais, per šventadienius ir šventes, net daugiau. Jis sakydavo pamokslus aikštėje prie bažnyčios, bet žmonės rinkdavosi ir gretimose gatvėse jo pasiklausyti. Kiekvieną sekmadienį jis kalbėjo apie „darbininkų ašaras, sužalojimus ir kraują“. Jo pamokslai, gražiai

parašyti, elegantiškai pasakyti, buvo atvirai politiniai. Lenkijoje buvo daug problemiškų dvasininkų, bet režimo akyse Popiełuszkas buvo, be abejonės, labiausiai probleminis iš jų visų, iškalbiausias ir labiausiai gebantis įkvėpti visuomenę. Negana to, buvo žinoma, kad jis taip pat sukaupė daug grynųjų pinigų remti pogrindines „Solidarumo“ grupes Varšuvoje. Spalio 15 d. vakarą, jam grįžtant į sostinę po vizito Gdanske, trys SB pareigūnai pagrobė jo automobilį ir nuvedė kunigą į miško glūdumą. Jie neketino žudyti Popiełuszko, tik sumušti jį ir įbauginti, bet susimovė. Jie smogė jam į galvą mediniu pagaliu, ir kunigas mirė. SB pareigūnai puolė į paniką ir įmetė jį į Vyslą. Visuomenė įtūžo, ir vyriausybė pabandė reaguoti greitai. Paprastai komunistinis režimas neatiduodavo teisingumo organams perdėtai uolių slaptosios policijos pareigūnų. Buvo labai neįprasta, kad trys pareigūnai, kurie nužudė kunigą, ir jų viršininkas, kuris įsakė jį pagrobti, buvo nedelsiant suimti ir nuteisti ilgai kalėti.* Nėra įtikinamų įrodymų, kad prie nusikaltimo prisidėjo dar aukštesni saugumo pareigūnai; atrodo, kunigo pagrobimas buvo tik keleto nusikalstamų SB pareigūnų sumanymas. Bet visuomenė netikėjo tuo. Žmonės buvo įsitikinę, kad jie buvo nuteisti tik siekiant apsaugoti aukštesnius pareigūnus[7].

Popiełuszko žmogžudystė iškėlė į paviršių nesutarimus Lenkijos opozicijoje ir Bažnyčioje. Per kunigo laidotuves šeštadienį, lapkričio 3 d., šv. Stanisława Kostkos bažnyčioje kilo nepaprastų scenų. Susirinko apytiksliai 200 000 gedinčių tikinčiųjų. Pri-

* Trys žemo rango pareigūnai, tiesiogiai prisidėję prie žmogžudystės – leitenantas Leszekas Pekala, kapitonas Grzegorzas Piotrowskis ir leitenantas Waldemaras Chmielewskis – iš pradžių buvo nuteisti dvidešimt penkerius metus kalėti, bet po trejų metų jų bausmės buvo sumažintos iki šešerių ir dešimties metų. Pulkininkas Adamas Pietruszka, aukšto rango karininkas, kurio įsakymą jie vykdė, buvo nuteistas kalėti dvidešimt penkerius metus, bet 1987 m. bausmė buvo sumažinta iki dešimties metų. Paskutiniajame XX a. dešimtmetyje dukart buvo bandyta patraukti baudžiamojon atsakomybėn aukštesnius vadus, bet šie bandymai baigėsi nesėkme, nes prokurorai pateikė nepakankamai įrodymų.

mas, kardinolas Glempas, pasakė jaudinančią panegiriką apie Popiełuszko „auką“, bet iš tiesų jis tūžo ant kunigo, kad jis net savo mirtimi jam sutrukdė. Penkiasdešimt penkerių metų kardinolas buvo iš prigimties pragmatiškas, kompromiso žmogus. Popiełuszką jis laikė ne kankiniu, o bėda. Prieš jo mirtį Glempas bandė perkelti jį iš Varšuvos, kur jis buvo labai matomas, į kokią nors ramią užkampio parapiją. Glempas manė, kad atvirai politikuojantys dvasininkai kelia grėsmę Bažnyčios vienybei ir silpnina jos pozicijas derybose su komunistais. Dažnai jis palaikydavo režimą. Jis tvirtino, kad karo padėtis yra geriau negu sovietų invazija, kuri, jo manymu, būtų buvusi surengta priešingu atveju. Vienu svarbiu klausimu Jaruzelskis ir Glempas turėjo bendrą tikslą. Jie abu norėjo kito popiežiaus vizito – generolas, norėdamas įteisinti savo valdymą ir parodyti, kad Lenkija yra „normali“ šalis, o kardinolas, manydamas, kad popiežiaus vizitas sustiprins Bažnyčią ir jo paties kaip primo padėtį.

Popiežius būtų sutikęs atvykti tik tuomet, jeigu šalyje vyrautų taika. Ir Glempas, ir režimas nutarė, kad tam Bažnyčia turi atsiriboti nuo pogrindinio „Solidarumo“ veiksmų. Glempas drausmino „aikštingus“, kaip jis tvirtino, dvasininkus ir liepė pamoksluose vengti politinių temų. Jis sukvietė 300 jų į Varšuvą ir rūsčiai įspėjo: „Aš nematau jokių galimybių politinei „Solidarumo“ pergalei. Po karinės valdžios pergalės galime laukti puolimo prieš Bažnyčią. Todėl dvasininkų pareiga yra pasiruošti tam [...] sutelkiant dėmesį į religinį darbą. Dvasininkams nedera veltis į politiką.“ Jis pasakė, kad Lenkijos Bažnyčia rizikuoja apleisti savo dvasinę misiją dėl politinės ir, jeigu padėtis nepasikeis, ji pralaimės. „Kai kurie dvasininkai elgiasi kaip žurnalistai“, – sakė jis piktai[8].

Popiežius vėl apsilankė Lenkijoje 1983 m. birželį, norėdamas, pasak jo paties, grąžinti demoralizuotai tautai viltį. Pagal Vatikano susitarimą su Jaruzelskiu, kad kelionė įvyktų, jis turėjo

atšaukti karo padėtį, ir po mėnesio režimas ištesėjo savo pažadą. Šį kartą lenkai popiežių sutiko jau ne taip džiaugsmingai ir emocingai kaip prieš ketverius metus. Susitikti su popiežiumi vėl rinkosi didžiulės minios, bet susirinkusieji elgėsi santūriau. Ekstatiško džiaugsmo scenų buvo nedaug. Kaip ir anksčiau, popiežius vengė atvirai politinių pasisakymų, bet, laikydamas mišias prieš milijoną žmonių savo mylimoje Krokuvoje, užsiminė apie „baisų istorijos neteisingumą" ir paskelbė, kad lenkams „lemta laimėti" – jo auditorija suprato, ką jis turi galvoje.

Popiežiui grįžus į Romą, Glempas toliau siekė kompromiso – ir tapo vis labiau nemėgstamas. Kai jis buvo paskirtas primu, Lenkijos saugumo vadovas Czesławas Kiszczakas nusiuntė KGB Maskvoje slaptą pranešimą, kad Glempo paskyrimas smarkiai palengvins Varšuvos režimui gyvenimą: „Naujasis primas [...] nėra toks antisovietiškas kaip jo pirmtakas. Wyszynskis turėjo didžiulį autoritetą; jo žodis buvo įstatymas. Jis buvo asmenybės kulto objektas [...]. Glempas yra kitoks žmogus ir neabejotinai yra galimybių daryti jam įtaką." Jis buvo teisus. Glempo nesutarimai su „Solidarumu" iškilo į viešumą, kai jis 1984 m. pasakė vienam Brazilijos žurnalistui, kad Wałęsa prarado judėjimo kontrolę todėl, kad „Solidarumas" „tapo maišu, į kurį buvo sumesta viskas: visa opozicija, marksistai, trockistai, o paskui ir visi karjeristai bei partijos nariai". Jis išsikovojo keletą nuolaidų – režimas leido pastatyti 900 naujų bažnyčių ir leido Glempui per Kalėdas ir Velykas sveikinti tikinčiuosius per televiziją. Bet ir svarbiais, ir smulkiais klausimais jis nusileisdavo spaudimui. Lenkų kalboje atsirado naujas žodis, kuris išvertus reiškia „glempiškas" ir buvo vartojamas apibūdinti šventeivišką skystalą[9].

„Nemitologizuokime Bažnyčios vaidmens, – sakė Michnikas. – Jos parama opozicijai [...] jokiu būdu nebuvo absoliuti. Nors Bažnyčia ir laikėsi antikomunistinės pozicijos, ji nemanė, kad komunizmas tuoj žlugs. Priešingai, [ji galvojo], kad komu-

nizmas išliks, ir Bažnyčia turi protingai prie jo prisitaikyti. Aš nekaltinu vyskupų [...]. Jų pozicija buvo visai racionali. Tačiau aš nesutinku [...], kad Bažnyčios istorija būtų vaizduojama kaip nenutrūkstama pasipriešinimo nedemokratiniam režimui banga.“[10]

Generolai valdė Lenkiją nė kiek ne efektyviau negu partijos funkcionieriai. Sovietų Sąjunga suteikė jiems didžiulę finansinę paramą stabilizuoti kainas; kaip skundėsi Kremliaus magnatai, ši pagalba „išgręžė mus kaip citrinas – o jie prašo vis daugiau“. Karinis režimas griebėsi tų pačių metodų kaip ir jo pirmtakai – ir vėl pradėjo imti paskolas iš Vakarų bankininkų, kurdami dar didesnes problemas ateičiai. Jaruzelskis pradėjo suprasti, kad Lenkijos problemų neįmanoma išspręsti neatsisakius marksistinės teorijos. Bet jis dar nebuvo pasiruošęs šiam neįsivaizduojamam žingsniui ir nežinojo, kaip rasti būdą pasidalinti valdžia su savo priešininkais.

II DALIS

ATŠILIMAS

11

NAUJASIS CARAS

1985 m. kovo 10 d., sekmadienis, Maskva

TREČIĄ KARTĄ per mažiau kaip trejus metus galingiausi Sovietų Sąjungos didžiūnai susirinko patepti naują Raudonąjį carą. 7.20 vakaro po skausmingos kovos su plaučių uždegimu ir emfizema Konstantinas Černenko pagaliau išleido dvasią. Pastarąsias kelias savaites jis beveik su niekuo nesusitikdavo, išskyrus Kremliaus gydytojus ir savo artimiausius draugus. Jo mirtis turbūt atnešė palengvėjimą jam ir jo šeimai, o Sovietų Sąjungai – tikrai. Iš savo užmiesčio vasarnamių, butų Maskvoje ir ligoninių partijos vadovai nedelsdami ėmė skubėti į Kremlių parinkti istorinį kelią sovietų imperijai ir komunizmui. Kai kurie iš tų aštuoniolikos žmonių, kurie apie dešimtą vakaro pradėjo rinktis puošniuose Senato rūmuose, dirbo šiame pastate dar valdant Stalinui – taip ilgai jie buvo valdžioje. Trečiame rūmų aukšte, graikinio riešutmedžio plokštėmis apmuštoje salėje, esančioje greta partijos vadovo privataus kabineto, susirinkusiuosius pasitiko jauniausias iš jų – penkiasdešimt ketverių metų Michailas Sergejevičius Gorbačiovas.

Partijos vadovai instinktyviai buvo linkę teikti pirmenybę savo amžiaus kandidatui, nekeliančiam grėsmės jų padėčiai ir privilegijoms. Bet net jie buvo girdėję visame mieste pasakojamus anekdotus apie šalies vadovų senatvinį sukriošimą – pavyzdžiui:

„Suvažiavimas prasidėjo. Prašome delegatus atsistoti. Pradėsime tradiciškai – įnešdami Generalinį sekretorių." Dar svarbiau, tarp jų nebuvo vyresnio amžiaus žmogaus, tinkamo užimti šalies vadovo postą. Ustinovas mirė prieš kelis mėnesius, o Gromyko aiškiai pareiškė nenorįs šio posto. Gorbačiovas, sumaniai ir energingai padėdamas ligų kamuojamam Černenkai, pasirodė esąs tinkamiausias kandidatas. Jis geriausiai tiko šiam darbui ir per praeitus šalies vadovo rinkimus, kurie vyko daugiau kaip prieš metus, tačiau anuomet kelią jam užkirto grupė konservatyvių komunistų. Panorėję jie ir dabar galėjo nustumti jį į šalį, tačiau šį kartą ambicingas „jaunuolis" turėjo galingą sąjungininką. Nors Gromyko nenorėjo tapti karaliumi, jis tikrai norėjo būti įtakingu dvariškiu. Todėl Gorbačiovas sudarė su juo sandorį, nors asmeniškai jiedu šiuo klausimu niekada nesikalbėjo.

Dėl sandorio sąlygų susitarė jų atstovai. Užsienio reikalų ministrui atstovavo Gromyko sūnus Anatolijus, kuris pats buvo kylantis partijos funkcionierius. Gorbačiovo atstovas buvo jo artimas draugas Aleksandras Jakovlevas, kuris po keleto metų tapo vienu iš pagrindinių jo patarėjų. Anksčiau tą popietę, kai tapo aišku, kad Černenko valandos suskaičiuotos, jaunasis Gromyko atėjo į Jakovlevo kabinetą. „Kalbėsiu tiesiai, be užuolankų, – tarė jis. – Jeigu mano siūlymas nepriimtinas, manysime, kad aš jį pateikiau asmeniškai, savo iniciatyva. Mano tėvas yra įsitikinęs, kad susiklosčiusiomis aplinkybėms partijai gali vadovauti tiktai Gorbačiovas. Jis yra pasiruošęs palaikyti šią mintį ir imtis iniciatyvos [...]. Jam atsibodo dirbti užsienio reikalų ministerijoje ir jis norėtų pakeisti veiklos sritį. Jis galvoja apie Aukščiausiąją Tarybą." Jo žodžių reikšmė buvo aiški. Gromyko pasiūlys Gorbačiovo kandidatūrą į šalies vadovo postą, jeigu senis bus paskirtas į didžiąja dalimi ceremonialinį, bet prestižinį Aukščiausios Tarybos Pirmininko postą. Trumpai apgalvojęs šį pasiūlymą savo kabinete, Gorbačiovas liepė Jakovlevui perduoti Gromyko sūnui

savo atsakymą: „Pasakykite Andrejui Andrejevičiui, kad man visada buvo malonu dirbti su juo. Džiaugsiuosi galėdamas su juo bendradarbiauti, kad ir kokias pareigas mes eitume ateityje. Ir patikinkite jį, kad aš moku tesėti savo pažadus."[1]

Be Gorbačiovo, į Generalinio sekretoriaus postą dar pretendavo Viktoras Grišinas, septyniasdešimt vienerių seniosios gvardijos atstovas, kuris pastaruosius aštuoniolika metų vadovavo Maskvos miesto partijos komitetui. Jį išrinkus šalis būtų grįžusi į stagnacijos metus – Grišinas įkūnijo visas Brežnevo eros negeroves, nuobodybę, nykumą, tingumą ir amoralumą. Nors buvo žinoma, kad Černenko laikė Grišiną savo įpėdiniu, jo kandidatūra buvo greitai atmesta. Likus keletui valandų iki susirinkimo, KGB vadovas Viktoras Čebrikovas paskambino keliems magnatams ir pasakė jiems atsinešiąs į susirinkimą storą bylą, liudijančią, kad Grišinas, daugiau kaip kelis dešimtmečius vadovaudamas partijos Maskvos skyriui, ėmė didžiulius kyšius. Jis taip pat turėjo keblių šeimyninių ryšių, kurie neužkirto jam kelio tapti šalies vadovu, bet tikrai glumino. Grišinas buvo susijęs su Lavrentijumi Berija, galvažudžiu, kuris per Stalino valymus su pasimėgavimu nužudė daugybę žmonių ir 1953 m. buvo diskredituotas ir nužudytas – Berijos nesantuokinė duktė buvo ištekėjusi už Grišino sūnaus[2].

Kol kiti magnatai dar nebuvo susėdę pradėti svarstymo, Gromyko ir Gorbačiovas trumpai pasikalbėjo.

> „Šiuo lemiamu momentu turime suvienyti savo jėgas", – pasakė Gorbačiovas.
> „Man atrodo, kad viskas aišku", – atsakė senis.
> Gorbačiovas atsakė: „Tikiuosi, kad mudu bendradarbiausime."

Tada Gorbačiovas, kaip dėl Černenkos ligos jam jau ne kartą buvo tekę daryti pastaraisiais mėnesiais, pradėjo posėdį. Vyriau-

siasis Kremliaus gydytojas (šias pareigas vis dar ėjo daktaras Čazovas) pateikė oficialų pranešimą apie Černenko mirties priežastis ir paliko salę. Pradėdamas posėdį, Gorbačiovas tarė: „Mes visų pirma turime nuspręsti, kas bus Generalinis sekretorius [...]. Aš paprašyčiau, kad draugai išsakytų savo požiūrį šiuo klausimu.“ Per visus tokius sovietų vadovybės susirinkimus buvo nustatytas ritualas ir, kaip visada Kremliuje, ritualo buvo kruopščiai laikomasi. Po Lenino mirties įsigaliojo nerašyta taisyklė neprieštarauti žmogui, kuris kalbėdavo pirmas ir pasiūlydavo naujo Generalinio sekretoriaus kandidatūrą. Andrejus Gromyko nedelsdamas ėmė kalbėti. Jam dar net neįpusėjus sakinio, buvo aišku, kas bus kitas šalies vadovas: „Aš kalbėsiu atvirai, – sakė jis. – Galvodami apie kandidatą [...], mes visi, savaime suprantama, galvojame apie Michailą Sergejevičių. Toks pasirinkimas, mano nuomone, būtų visiškai teisingas [...]. Neslėpsiu, kad daugeliui mūsų sunku susiformuoti aiškią ateities perspektyvą, todėl privalome likti visiškai vieningi.“

Gromyko stabtelėjo. Niekas nebandė prieštarauti, taigi jis tęsė.

> Jis jau atlieka didžiąją dalį Generalinio sekretoriaus darbo, ir atlieka jį puikiai. Jis protingas ir įžvalgus, geba atskirti svarbiausius dalykus nuo šalutinių. Jis moka analizuoti [...] ir yra principingas žmogus, ištikimas savo įsitikinimams. Jis moka apginti savo poziciją ir nedvejodamas išsakys savo poziciją partijai [...]. Jis paprastai bendrauja su žmonėmis. Jei jūs esate tikri komunistai, liksite juo patenkinti, nors jo nuomonė kartais ir skirsis nuo jūsų. Kai reikia, jis moka sutarti su skirtingais žmonėmis [...]. Gorbačiovas mato ne tik juoda ir balta. Siekdamas tikslo, jis moka rasti kompromisą. Gorbačiovas laiko savo šventa pareiga budriai rūpintis šalies gynyba. Mūsų dabartinėje situacijoje tai yra šventas dalykas.

Apibendrindamas Gromyko tarė: „Michailas Sergejevičiaus moka gražiai šypsotis, bet, draugai, jo dantys geležiniai.“

Pagal kitą įsigalėjusią tradiciją po nominavimo kalbos visi turėjo pasisakyti ir vieningai pritarti pasiūlytai kandidatūrai. Ši patepimo procedūra trikdė Gorbačiovą; jis sėdėjo nudelbęs akis į savo užrašus, rašydamasis padrikas pastabas, tik retkarčiais pakeldamas akis ir nesmagiai nusišypsodamas. Premjeras Nikolajus Tichonovas, kuris nebuvo Gorbačiovo draugas ir svariai prisidėjo užkertant jam kelią į valdžią po Andropovo mirties, sakė, kad „jis yra pirmas sekretorius, nusimanantis apie ekonomiką", taip kritikuodamas Gorbačiovas pirmtakus; šie žodžiai rodė, kad ministras pirmininkas laikė juos nekompetentingais. Nikolajus Ryžkovas, kuris netrukus buvo paskirtas vietoj jo premjeru, tiesiai pasakė, koks požiūris vyravo susirinkime: „Mes žinojome, kad jeigu vėl išrinksime senį, netrukus, kaip jau ne kartą darėme trejus metus iš eilės, turėsime spausti rankas užsienio šalių vadovams per laidotuves."[3]

Apie trečią ryto Gorbačiovas grįžo į savo užmiesčio vasarnamį, esantį už pusvalandžio kelio nuo Maskvos. Jo žmona Raisa laukė jo. Jie buvo įpratę beveik kiekvieną vakarą kartu trumpai pasivaikščioti kartu prieš miegą – šie pasivaikščiojimai leisdavo jiems atsipalaiduoti ir nusiraminti, be to, kaip kartą sakė Gorbačiovas, tik per juos jie galėjo pakalbėti konfidencialiai, nes namuose KGB įtaisyti slapto pasiklausymo prietaisai įrašydavo kiekvieną jų žodį. Jis pasakė jai, kad buvo išrinktas šalies vadovu ir sutiko eiti šias pareigas. „Per visus tuos metus [...] buvo neįmanoma nuveikti svarbių, didelio masto darbų. Atrodė, tarsi mums kliudė mūro siena. Bet gyvenimas reikalauja veiksmų. Nebegalime taip gyventi", – sakė jis[4].

Kitą dieną Maskvoje kilo nepaprastas sujudimas. 7:00 visos sovietų radijo stotys transliavo Chopino muziką, o tai buvo pirmas ženklas, kad atsitiko kažkas svarbaus. Nors oficialiai apie Černenko mirtį nebuvo paskelbta, po visą miestą sklandė gandai, kad Generalinis sekretorius mirė. Niekas tuo nesistebėjo. Tačiau

net partijos biurokratijai – „aparatui“ – nebuvo pranešta, kas išrinktas kitu šalies vadovu; tai buvo paskelbta tik gerokai popiet, per susirinkimą marmuru išgrįstoje konferencijų salėje priešais Kremlių, kitoje Raudonosios aikštės pusėje. Vienas iš to susirinkimo dalyvių buvo Anatolijus Černiajevas, aukšto rango partijos pareigūnas, karštai troškęs pokyčių ir reformų Sovietų Sąjungoje. Jis vėliau ėjo svarbias pareigas vyriausybėje. „Gorbačiovo laukimo nuotaikos“ plito nuo to laiko, kai mirė Andropovas, – rašė jis savo dienoraštyje. – Valdant Brežnevui, padėtis šalyje jau buvo apgailėtina. Valdant Černenko, ji tapo gėdingai apverktina.“[5]

„Į salę prigužėjo beveik tūkstantis žmonių. Beveik lygiai ketvirtą po pusiaudienio aukščiausio rango magnatai pasirodė ant pakylos ir susėdo priešais dešimties metrų aukščio ryškiai raudonos ir oranžinės spalvos Lenino mozaiką. Andrejus Gromyko užlipo ant scenos ir priėjo prie tribūnos. Jis atidavė duoklę „brangiam, mus palikusiam draugui Černenko“, paskui, akimirką padvejojęs, trumpai paskelbė, kad vadovybė „vieningai rekomendavo [...] Michailą Sergejevičių Gorbačiovą“. Salė pratrūko plojimais. Beveik visi jaunesni negu septyniasdešimties susirinkimo dalyviai šypsojosi ir nuoširdžiai šūksmais reiškė pritarimą. „Ovacija tęsėsi bangomis ir nesiliovė ilgą laiką, – rašė Černiajevas. – Netikrumas baigėsi [...] dabar Rusija turės tikrą vadovą.“[6]

Vašingtone Ronaldo Reagano pagrindinis patarėjas SSRS klausimais Jackas Matlockas džiaugėsi ne mažiau negu Maskvoje susirinkę partijos vadovai: „Ir šalyje, ir užsienyje visi pavargo žiūrėti, kaip sovietų imperija svyruoja valdoma paliegusių ir nekompetetingų vadovų, – sakė jis. – Gorbačiovas įnešė gryno oro. Jis vaikščiojo, jis kalbėjo, vilkėjo tinkančiu kostiumu [...], taigi jis apakino pasaulį[7].“

Stebėtina, kad Michailas Gorbačiovas pasiekė Sovietų Sąjungos valdžios viršūnę. Apskritai sistema atsikratydavo protingų

žmonių su vaizduote ir teikė pirmenybę pataikūnams ir vidutinybėms. Tačiau Gorbačiovas kilo beveik nepaliaujamai ir – dar nuostabiau – išsaugojo gerąsias savo būdo savybes.

Jis gimė 1931 m. kovo 2 d. mažame Privolnojės kaime, įsikūrusiame derlingose į šiaurę nuo Kaukazo kalnų stepėse, vadinamose Kubane. Žodis „privilnoje" reiškia laisvas ir laisvūniškas, ir Kubanės žmonės nuo seno garsėjo savo nepriklausoma dvasia. Jie buvo kazokai, kurie, skirtingai nuo valstietijos beveik visuose kituose Rusijos regionuose, niekada nebuvo baudžiauninkai. Carizmo laikais jiems buvo palikta laisvė; už tai jie turėjo ginti pietinę Rusijos imperijos sieną nuo musulmonų plėšikų įsibrovimo. Po 1917 m. revoliucijos daug kazokų atsisakė pripažinti bolševikų valdžią ir kovojo prieš Raudonąją armiją pilietiniame kare. Gorbačiovo gimtasis kaimas buvo labai skurdus – įsikūrusį didžiulėse lygumose, jį sudarė apgriuvusios molio trobelės ir ūkiniai pastatai. Jo motina Marija Pantelejevna buvo tvirta, tiesmuka moteris, kuri despotiškai valdė jaunojo Gorbačiovo švelnaus būdo tėvą Sergejų Andrejevičių. Nors tuo metu komunistai persekiojo Stačiatikių bažnyčią, Vasilisa, kūdikio senelė iš motinos pusės, išreikalavo, kad berniukas būtų pakrikštytas.

Beveik vos tik jam gimus prasidėjo brutali Stalino kolektyvizacija, kuria didysis diktatorius siekė paversti pusiau feodalinę Rusiją modernia, pramonine Sovietų Sąjunga. Tai atnešė šaliai didžiules kančias, bet ypač smarkiai nuoniokojo šiaurės Kaukazą – per badą ketvirtajame dešimtmetyje mirė apytiksliai milijonas žmonių. Šis „liūdesio derlius", kaip jį buvo imta vadinti, buvo visiškai dirbtinai sukelta katastrofa. Tūkstančiai pasiturinčių valstiečių, niekinamai vadinamų buožėmis, kurie turėjo smulkius ūkius, buvo ištremti arba nužudyti. Kitų gyvybes nusinešė badas. Gorbačiovas vėliau dažnai prisimindavo, kiek daug jo kaime buvo sugriuvusių namų, likusių riogsoti, kai ištisos juose gyvenusios šeimos mirė iš bado. Privolnojės apylinkėse 1931 m.

vasarą buvo įkurtas kolūkis – *kolchoz*, – ir jo pirmuoju pirmininku, įtakingu žmogumi kaimynystėje, tapo Pantelėjus Jefimovičius Gopkolo, naujagimio Michailo Gorbačiovo senelis iš motinos pusės. Jis tvirtai rėmė kolektyvinį ūkininkavimą – ir iš įsitikinimų, ir norėdamas įsiteikti valdžiai. 1934 m., kai Gorbačiovui buvo treji metai, Andrejus, jo senelis iš tėvo pusės, atsisakė stoti į kolūkį. Už tai jis buvo apkaltintas „pavasario sėjos plano sabotavimu" ir inscenizuoto teismo sprendimu ištremtas į Sibirą kirsti medžių. Kaime likusi jo „šeima netrukus ėmė skursti ir patyrė tokias pat kančias, kokios anuomet teko daugelio žmonių daliai, – pasakojo Gorbačiovas. – Pusė šeimos mirė nuo bado."

Jis išgyveno daugiausia dėl to, kad jo kitas senelis, eidamas kolūkio pirmininko pareigas, turėjo šiokią tokią įtaką. Bet 1937 m., per Stalino didžiojo valymo įkarštį, kai milijonai žmonių buvo nužudyti arba įkalinti lageriuose, Pantelėjų Gopkolo vidury nakties suėmė slaptoji policija NKVD, ir, kaip tais laikais buvo įprasta, apkaltino jį priklausant „pogrindinei dešiniųjų trockistų kontrrevoliucinei organizacijai". Pantelėjus buvo įkalintas „ir tardomas keturiolika mėnesių [...]. Jis prisipažino įvykdęs nusikaltimus, kurių nepadarė, ir patyrė daugybę kančių. Dėkui Dievui, jis išgyveno", – vėliau prisiminė Gorbačiovas. Bet namai Privolnoje „tapo maro namais", į kuriuos žmonės nedrįso užeiti bijodami, kad jų neapkaltintų ryšiais su „liaudies priešu". „Net kaimynų vaikai atsisakė bendrauti su manimi. Tai aš atsiminsiu visą likusį savo gyvenimą." Galiausiai Gopkolo buvo paleistas ir 1941 m., apytiksliai tuo metu, kai vokiečiai užpuolė Rusiją, reabilituotas. Paskui jis beveik dar du dešimtmečius dirbo vietinio kolūkio pirmininku ir iki pat savo gyvenimo pabaigos tvirtino, kad „Stalinas net neįsivaizdavo, ką daro NKVD". Gorbačiovas slėpė šią skaudžią šeimos istoriją iki paskutiniojo XX a. dešimtmečio, kaip ir daugelis ambicingų panašios kilmės jo kartos žmonių. Ši istorija būtų suteršusi jo nepriekaištingą reputaciją

partijoje. Prasidėjus karui, Gorbačiovas tėvas buvo paimtas į kariuomenę ir pasiųstas kariauti į Rytų frontą. Gorbačiovui buvo tik dešimt metų, ir savo tėvą jis vėl pamatė tik po daugiau kaip penkerių metų. Artimiausias didelis miestas Stavropolis buvo okuotas vokiečių, bet tiktai penkis mėnesius. Privolnojė išvengė nuniokojimo ir žiaurumų, kuriuos per karą patyrė daugelis Rusijos regionų.

Gorbačiovas buvo ambicingas nuo pat vaikystės. Būdamas mažiau kaip keturiolikos metų, jis pats išsireikalavo, kad būtų perkeltas iš mažos kaimo mokyklos į didesnę vidurinę mokyklą Krasnogvardeiskojės (Raudongvardiečių) mieste, įsikūrusiame už dešimties mylių. Mokslo dienomis jis gyvendavo pas vieną pagyvenusią porą, iš kurios išsinuomojo kambarį, penktadienį popiet grįždavo namo, o pirmadienio rytą vėl eidavo į Krasnogvardeiskoję. Savaitgaliais jaunasis Gorbačiovas su motina dirbo laukuose. Mokykloje jis puikiai mokėsi ir, tiesdamas sau ateities kelią, aktyviai dalyvavo politinėje veikloje. Partija pastebėjo jo talentą ir priglaudė savo glėbyje. Gorbačiovą sukūrė partija, ir jis nuoširdžiai tikėjo komunizmu, net kai sovietų komunistų partija liovėsi egzistuoti. Laisvalaikį po pamokų ir politinės veiklos jis labiausiai mėgo leisti scenoje. Jis mėgo vaidinti, ir jam tai sekėsi. Kurį laiką net norėjo tapti teatro aktoriumi. Jo mokyklos draugai prisimena, kad nuo pat vaikystės jis buvo vadovas iš prigimties ir labai populiarus. Jie taip pat prisimena, kad Gorbačiovas nepaprastai pasitikėjo savimi. Net nuo paauglystės jis kalbėdavo su žmonėmis taip, tarsi visada viską būtų išmanęs geriau. „Atsimenu, kaip jis taisydavo mokytojus per istorijos pamokas, – pasakojo jo vaikystės meilė Julia Karagodina. – Kartą, labai supykęs ant vieno mokytojo, jis pagrasino: „Žiūrėkite, kad neprarastumėte savo mokytojo pažymėjimo“.“ Jis manėsi visada esąs teisus ir galįs tai bet kam įrodyti. Kaip mokytojai vertino tokią jo savimeilę ir pasipūtimą, mes nežinome. Bet, palaikant

partijai, jis buvo nusiųstas iš mažytės, antraeilės provincialios mokyklos į Maskvos valstybinį universitetą, patį geriausią šalyje, studijuoti teisės.

Jo stojamojo rašinio tema buvo „Stalinas – mūsų mūšio garbė, Stalinas – mūsų jaunystės skrydis". Mokykloje per atostogas jis darbavosi žemės ūkyje. Prieš pradėdamas mokytis universitete, jis visas vasaras du mėnesius sunkiai dirbdavo, padėdamas nuimti derlių, ir už šį triūsą buvo apdovanotas svarbiu valstybiniu apdovanojimu – Raudonosios vėliavos darbo ordinu. Bet 1950 m. atvykęs į Maskvą jis anaiptol netapo įžymybe. Iš pradžių kiti studentai – dauguma kurių buvo kilę iš sovietų nomenklatūros šeimų – į jį žiūrėjo kaip į kaimo stuobrį. Jie buvo sumanesni ir turėjo geresnių ryšių negu jis. Tačiau Gorbačiovas uoliai tobulino savo manieras ir aktyviai dalyvavo komunistinės jaunimo organizacijos *Komsomol* veikloje. Pasak čeko studento Zdeneko Mlynáro, jo geriausio draugo universitete, atvykusio į Maskvą mokytis pagal mainų su užsienio šalimis programą, Gorbačiovo politinės pažiūros buvo griežtai ortodoksinės – „Jis buvo tikrų tikriausias stalinistas, kaip ir visi kiti mūsų bendramoksliai."

1953 m., būdamas universiteto trečiakursis, pramoginių šokių klasėje Gorbačiovas sutiko Raisą Maksimovną Titorenko, metais už save jaunesnę, smulkutę, gražią tamsiaplaukę filosofijos studentę. Ji buvo protinga, išsilavinusi ir prašmatni jauna moteris – tokia pat įsitikinusi marksistė ir politiškai aktyvi kaip ir jis. Jaunasis Gorbačiovas pamilo ją iš pirmo žvilgsnio, o Raisa vėliau sakė draugams pamilusi jį po kurio laiko. Kitais metais jiedu susituokė ir liko ištikima pora iki jos mirties 1999 m. Raisa padarė didžiulę įtaka Michailui ir SSRS ateičiai.

Baigęs mokslus, Gorbačiovas buvo nusiųstas atgal į savo gimtąjį Stavropolio kraštą; čia jis greitai kilo partijos karjeros laiptais ir ėjo atsakingas pareigas. Kol Raisa dėstė politechnikos institute marksizmą ir rašė filosofijos daktaro disertaciją apie valstietijos

gyvenimą Kubanės kolūkiuose, Gorbačiovas neregėtai sparčiai kilo partijos hierarchijos laiptais. Didelę įtaką jo karjerai padarė „slaptoji kalba“, kurioje 1956 m. vasarį Nikita Chruščiovas atskleidė siaubingus Stalino nusikaltimus. Ši kalba sukrėtė tokius komunistus kaip Gorbačiovas, kuris, nepaisant jo šeimos istorijos ir asmeninės patirties, laikė Staliną beveik dieviška būtybe. Chruščiovas bandė vykdyti reformas ir atgaivinti jau girgždančią Rusijos pramonę ir žemės ūkį, bet susidūręs su didžiuliu pasipriešinimu pasidavė. Septintojo dešimtmečio vidury Gorbačiovų pora per atostogas du kartus leidosi į ilgas išvykas į Vakarų Europą – pirmą kartą jie keliavo automobiliu po Prancūziją, sukardami 3 000 mylių, o antrąjį – už partijos lėšas keliavo po Italiją, – ir daug sužinojo apie pasaulį. Tai, kad žemesnio negu vidutinio rango Sovietų Sąjungos pareigūnui ir jo žmonai dėstytojai buvo leista taip laisvai keliauti, rodė visišką partijos pasitikėjimą jo ištikimybe.

1967 m. vos trisdešimt penkerių Gorbačiovas buvo paaukštintas ir paskirtas Stavropolio krašto partijos vadovu – iš esmės beveik trijų milijonų žmonių valdovu, turinčiu tiesioginį ryšį su aukščiausiais Kremliaus pareigūnais. Nors kraštas buvo už tūkstančio mylių nuo „Centro“, kaip partijos žmonės visada vadindavo Maskvą, bet čia Gorbačiovas buvo kunigaikštis savo tėvonijoje. Negana to, kad Gorbačiovas buvo jaunas, energingas ir veiklus, biurokratijoje, kuri garsėjo amoralumu ir kyšininkavimu, jis pelnė nepaperkamo pareigūno reputaciją.

Jam turbūt nepakeliamai įkyrėjo gyventi tarp antro ir trečio rango regioninių biurokratų, bet gyvenimas Stavropolyje turėjo savo privalumų ir galimybių. Regione nuolat lankėsi daugelis aukšto rango ligotų Kremliaus pareigūnų gydytis jo vandenyse. Geriausi vandens procedūrų salonai ir gydyklos vyriausiesiems partijos pareigūnams buvo pavaldžios jo administracijai, ir Gorbačiovas, norėdamas įsiteikti žymiems lankytojams, labai rūpinosi

jų teikiamų paslaugų kokybe. Jis mokėjo sužavėti vyresnius ir galingesnius žmones. Pagrindiniais Gorbačiovo globėjais tapo du dažni Stavropolio vandens procedūrų salonų lankytojai – Jurijus Andropovas ir Michailas Suslovas. Jaunojo Gorbačiovo talentai, jo energija ir, svarbiausia, jo „partiškumas“, (šis tik komunistinėse šalyse vartotas žodis reiškė „atsidavimą partijos dvasiai“, nors tiksliai išversti jo neįmanoma) nutiesė jam kelią aukštyn. „Tais metais mes visi laižėme Brežnevui subinę, – sakė jis. – visi iki vieno.“

Pataikavimas visų šalių biurokratijose yra svarbi sudedamoji pasisekimo dalis, bet vėlyvojo laikotarpio SSRS jis buvo svarbus kaip niekur. Siekdamas įgyti savo viršininkų Kremliuje palankumą, Gorbačiovas nevengdavo tiesiog groteskiško pataikavimo. 1978 m. gegužę jis parašė pompastiškos, beveik nepaskaitomos knygos, parašytos Brežnevo vardu, apžvalgą. Tik žmonės, kurių širdys akmeninės, galėjo susilaikyti neprunkštę: „L. I. Brežnevas parodė lenininio tipo vadovavimo talentą, – suokė Gorbačiovas:

> Kasdien jis atlieka milžinišką darbą stiprindamas mūsų šalies galią, keldamas darbininkų gerovę, stiprindamas taiką ir tarptautinį saugumą [...]. Puikios draugo Brežnevo knygos *Mažoji žemė* puslapiuose [...] legendiniai Šiaurės Kaukazo mūšių didvyriai yra pavaizduoti aukso raidėmis [...]. Nors puslapių skaičiumi *Mažosios žemės* apimtis nėra labai didelė, bet dėl savo ideologinio turinio gilumo, autoriaus požiūrio platumo, ji yra reikšmingas įvykis visuomenės gyvenime. Šis kūrinys sulaukė šilto atgarsio sovietų žmonių širdyse [...]. Stavropolio komunistai ir visi darbininkai yra nepaprastai dėkingi Leonidui Iljičiui Brežnevui už šį tikrą partijos dvasia trykštantį literatūros kūrinį [...].“

Andropovas ir Suslovas pasirūpino, kad Brežnevui būtų parodytas šis straipsnis ir kad jis turėtų galimybę susitikti su teksto autoriumi. Nepraėjus nė šešiems mėnesiams, Gorbačiovas buvo iškviestas į Maskvą ir paskirtas į vieną aukščiausių postų Krem-

liuje. Staiga mirus galingam magnatui Fiodorui Kulakovui, kuris taip pat globojo Gorbačiovą, šis tapo atsakingas už šalies žemės ūkį. Gorbačiovas dabar stovėjo ant aukščiausio centrinės vadovybės Maskvoje laiptelio, būdamas beveik dešimtmečiu jaunesnis negu bet kuris iš jo kolegų, o Raisa buvo priimta į prestižines akademines vyresniosios filosofijos lektorės pareigas jos *alma mater* Maskvos valstybiniame universitete[8].

Ambicingi žmonės Gorbačiovo aplinkoje matė, kad jis protingas, įžvalgus ir gabus, bet niekas nežinojo, ką jis galvoja. Anatolijus Sobčiakas, kuris tuo metu irgi buvo kylantis funkcionierius, sakė:

> Gorbačiovas geriau negu bet kuris iš mūsų žinojo, kaip jaučiasi žmogus, pasmerktas kasdien atsisakyti savo valios, jam buvo aišku, kaip prisiversti kasdien žemintis dėl karjeros, kad įtiktų viršininkams. Mane labiausiai stebina tai, kad Gorbačiovas sugebėjo išsaugoti savo individualumą, gebėjimą suformuoti savo nuomonę ir priešpastatyti ją kitų nuomonei. Matyt, kaip tik siekdamas išsaugoti savąjį „aš“, jis sukūrė savo beveik nepermatomą kaukę. Jis išmoko paslėpti savo panieką tiems, su kuriais nesiteikdavo kalbėti savais žodžiais[9].

Andropovas rengė savo mėgstamą globotinį aukščiausiam postui, nors įtarė, kad dėl jauno amžiaus Gorbačiovas nebus išrinktas Generaliniu sekretoriumi iš karto po jo mirties. Bet jis pasirūpino, kad Gorbačiovas įgytų daugiau atsakomybės ir patirties, ir padėjo užtikrinti, kad, šiam postui vėl atsilaisvinus, Gorbačiovas būtų laikomas geriausiu kandidatu. Per trumpą Černenkos valdymo laikotarpį Gorbačiovas tvarkė didžiąją kasdieninio šalies valdymo reikalų dalį. Tačiau norėdamas užsitikrinti sau Generalinio sekretoriaus sostą, kurio, neabejojo jis, ilgai laukti nereikės, Gorbačiovas turėjo pagarsėti ne tik Sovietų Sąjungoje, bet ir tarptautinėje arenoje. Gorbačiovas norėjo organizuoti įsimintiną užsienio kelionę, kuri patrauktų į jį visuotinį dėmesį ir nuramintų kitus sovietų vadovus, nerimaujančius, kad, kaip tiesioginis

Kremliaus valdovo įpėdinis, jis turi per mažai patirties užsienio reikalų srityje. Jis norėjo vykti į Vašingtoną, bet tai buvo neįmanoma dėl labai šaltų sovietų ir Amerikos santykių, tad jis pasirinko vizitą į Amerikos artimiausią sąjungininkę Britaniją, norėdamas pabandyti sužavėti ne mažiau įnirtingą ideologinį priešą kaip ir Ronaldas Reaganas – Margaret Thatcher, Geležinę ledi.

Ji ne mažiau karštai troško sulaukti Gorbačiovo vizito negu jis atvykti. „Mes norėjome suprasti, kokia yra kita sovietų vadovų karta, ir tai buvo puiki galimybė, – sakė Charlesas Powellas, Thatcher užsienio politikos patarėjas. – Tuo metu mes nežinojome, ar Gorbačiovas tikrai taps naujuoju vadovu, bet atrodė, kad taip bus. Vizitas buvo nepaprastas. Nuo pat pirmųjų susitikimo minučių buvo matyti, kad Thatcher ir Gorbačiovas labai domisi vienas kitu [...], tarp jų užsimezgė kažkoks ryšys." Jis buvo pasirengęs kalbėti – labai išsamiai – bet kokia tema ir, nors nepasakė nieko naujo ar reikšmingo apie padėtį pasaulyje, svarbiausia buvo tai, kaip jis kalbėjo. Thatcher pareiškė: „Man patinka ponas Gorbačiovas. Su juo galima tartis." Po dviejų dienų, 1984 m. lapkritį, Gorbačiovas atvyko vizito į Londoną ir tuoj pat sužavėjo Vakarų žiniasklaidą. Jis buvo aiškiai naujoviškas sovietų politikas – išvaizdus, įdomus, prieinamas, o ne niūrus ir liūdnas kaip ankstesnieji, kuriuos teko pažinti Vakarams. Raisa, elegantiška, stilingai apsirengusi ir visada buvusi šalia jo, buvo visiškai kitokia negu tradicinės senamadiškos Kremliaus žmonos, paprastai rūpestingai laikytos antrame plane[10].

Prancūzijos prezidentui François Mitterrandui, kai šis lankėsi Maskvoje prieš kelias savaites, Gorbačiovas taip pat padarė įspūdį savo sumanumu, guviu protu ir humoro jausmu bei sąmoju, kurie paprastai nebuvo būdingi Rusijos pareigūnams. Gorbačiovas į susitikimą Kremliuje su Mitterrandu ir Prancūzijos senatoriumi Claude'u Estieru, kuris lydėjo Prancūzijos vadovą, atvyko šiek tiek pavėlavęs. „Gorbačiovas įbėgo, atsisėdo už stalo ir atsiprašė už

pavėlavimą, – prisiminė Estier. – Jis pasakė bandęs išspręsti vieną problemą sovietų žemės ūkio sektoriuje. Aš paklausiau jo, kada ši problema iškilo, ir jis akimirksniu pašmaikštavo: 1917-aisiais.“[11]

Bet Kremliaus didžiūnai išrinko jį aukščiausiu šalies vadovu ne už sąmojingus atsakymus. Jie manė, kad Gorbačiovas yra partijos kurso šalininkas ir tikėjosi, kad, būdamas palyginti jaunas ir energingas, jis uoliai gins sovietų imperijos interesus. Kaip tik tai jis ir pažadėjo daryti savo trumpoje kalboje po to, kai buvo išrinktas: „Nėra jokio reikalo keisti politiką, – sakė jis. – Esamas kursas yra teisingas, tikras ir išties lenininis [...], svarbiausias dalykas yra išsaugoti stiprius ryšius su kitomis didžiosios socialistinės stovyklos šalimis.“ Jo kolegos buvo pasiruošę kai kurioms kuklioms reformoms, tačiau nelaukė revoliucinių pokyčių laikotarpio. Michailas Gorbačiovas buvo užkietėjęs komunistas. Jis tikrai nebuvo panašus į žmogų, kuris imtųsi veiksmų, griaunančių komunizmą.

Praėjus keturioms dienoms po jo išrinkimo, Gorbačiovas dalyvavo tradiciškai prašmatniose savo pirmtako laidotuvėse Raudonojoje aikštėje ir surengė didingą banketą didelėje marmurinėje Šv. Georgijaus salėje Kremliuje. Kaip tik to pabūvio metu dauguma pasaulio vadovų pirmą kartą pamatė naująjį sovietų carą. Jis privačiai susitiko su kai kuriais įtakingais svečiais, tarp jų su Amerikos viceprezidentu George’u Bushu ir Valstybės sekretoriumi George’u Shultzu, su kuriais kalbėjosi apytiksliai pusantros valandos. Dažnai žmonės, susitikę su Gorbačiovu, susidarydavo apie jį skirtingas nuomones, priklausomai nuo savo nuostatų. Tai buvo vertinga savybė politikui. Antai prezidentas Reaganas kitą rytą iš savo atstovų, dalyvavusių laidotuvėse Maskvoje, gavo telegramas, išreiškiančias visiškai skirtingus požiūrius. Shultzas karštai žavėjosi naujuoju Kremliaus vadovu ir siejo su juo dideles viltis: „Gorbačiovas yra visiškai naujoviškas Sovietų Sąjungos vadovas, – parašė jis. – Jis mobilus, jaunas, energingas ir plataus

užmojo. Aš išvykau nuoširdžiai sužavėtas naujojo vadovo mąstymo platumo, gilumo ir intelektualios energijos." Busho vertinimas buvo atsargesnis. Jis apibūdino Gorbačiovą kaip „įspūdingą idėjų pardavėją", bet abejojo, ar Sovietų Sąjungoje bus kokių nors reikšmingų pokyčių:

> Jis Vakarams supakuos sovietų asortimentą patraukliau, daug efektyviau negu bet kuris iš jo pirmtakų. Jis turi nuginkluojančią šypseną, žvelgia šiltu žvilgsniu ir moka maloniai pasakyti nemalonius dalykus [...], o paskui atsitraukia, norėdamas užmegzti tikrą bendravimą su savo pašnekovais. Kartais jis elgiasi labai ryžtingai. Pavyzdžiui, kai aš iškėliau žmogaus teisių klausimą [...], jis apipylė mane tokiais pat kontrargumentais, kokius mes ne kartą girdėjome anksčiau – girdi, „jūs patys savo šalyje pažeidžiate žmogaus teises" (turėdamas galvoje afroamerikiečius). Bet vartodamas tokią retoriką, jis taip pat sako: [...] „mes pasiruošę tai apsvarstyti [...], aptarkime tai."[12]

Praėjus keletui dienų po to, kai buvo išrinktas Sovietų Sąjungos vadovu, Gorbačiovas pasikalbėjo telefonu su kiekvienu iš komunistinių Rytų Europos šalių vadovu. Jie visi paskambino į Maskvą prisiekti jam savo vasalinės ištikimybės. O iš karto po Andropovo laidotuvių jis susitiko su visais jais kartu ir pasakė norįs „plėtoti lygiaverčius santykius, [parodydamas] daugiau pagarbos jų nepriklausomybei ir suverenitetui", perspėdamas, kad jie turi „prisiimti daugiau atsakomybės už padėtį savo šalyse". Kaip pasakojo pats Gorbačiovas, jam pasirodė, kad jo kolegos „šiuos žodžius sutiko labai nerimtai". Jis be reikalo stebėjosi. Generolas Jaruzelskis sakė: „Brežnevas irgi kalbėdavo labai panašiai. Tuo laiku žodžiai mažai ką reiškė."[13]

12

KARDAS IR SKYDAS

1985 m. balandis, Rytų Berlynas

KIEKVIENĄ ANTRADIENIO POPIETĘ, trečią valandą, du galingiausi Rytų Vokietijos žmonės susitikdavo puošniame kabinete Berlyno centre, Verderšermarkte įsikūrusios komunistų partijos būstinės antrame aukšte. Partijos viršininkas Erichas Honeckeris ir jo slaptosios policijos vadovas Erichas Mielke paprastai apytiksliai valandą pusantros privačiai kalbėdavosi. Jų darbotvarkėje visada būdavo tik viena tema: valstybės saugumas, kurį du senstantys bolševikai suprato kaip partijos, oficialiai vadintos Socialistinės vienybės partija (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) saugumą.

1985 m. pavasarį Honeckeris pritarė ambicingam, nors orveliškam planui pradėti kaupti kompiuterizuotas rinkmenas ir pranešimus apie kiekvieną šalies gyventoją – apytiksliai šešiolika su puse milijono žmonių. Griežtas septyniasdešimt trejų metų Honeckeris tuo metu ėjo aukščiausio Rytų Vokietijos vadovo pareigas jau keturiolika metų. Sumanymas kurti kompiuterizuotą šnipinėjimo sistemą jam labai patiko. Tai atitiko jo norą padaryti Rytų Vokietiją pirmaujančia, pažangia, pačia moderniausia šalimi. Mielke, septyniasdešimt septynerių metų kresnas jaučiasprandis žmogus beveik visada pašaipia veido išraiška, buvo skeptiškesnis. Jam visai nepatiko ši idėja, kurią iškėlė jauni ir

entuziastingi žemesnio rango Saugumo ministerijos (*Staatssicherheit, Stasi*), kuriai jis vadovavo kaip savo tėvonijai daugiau negu ketvirtį šimtmečio, pareigūnai. Mielke labiau pasitikėjo kartotekomis ir popierinėmis rinkmenomis. Jis sakė, kad jos yra tinkamesnės negu kompiuterinės, ypač kai dingsta elektra – o „realaus socializmo" (kaip Rytų Vokietijos gyventojai politiškai korektiškai apibūdindavo padėtį savo valstybėje) sąlygomis taip nutikdavo dažnai.

Vadovaujant Mielkei, *Stasi* sukaupė stulbinamą rinkmenų skaičių. Vien jų apimtį sunku įsivaizduoti. Devintojo dešimtmečio pabaigoje jos užėmė 125 mylias lentynų, o kiekviena mylia apėmė septyniolika milijonų lapų, sveriančių penkiasdešimt tonų. Kiekviena šalis Sovietų imperijoje turėjo slaptąją policiją, susijusią artimais simbiozinės partnerystės ryšiais su KGB. Tačiau *Stasi* garsėjo kaip uoliausia ir efektyviausiai dirbanti iš visų komunistinių šalių saugumo tarnybų. Dauguma Rytų Vokietijos gyventojų eufemiškai vadino ją Firma. „Net kai ji nestebėjo ar nesiklausė mūsų, mes manėme, kad tai labai tikėtina, – prisimena daktaras Matthiasas Muelleris, kuris užaugo Rytų Berlyne aštuntajame dešimtmetyje. – Mes manėme, kad ji žino viską. Tokia ji buvo paslaptinga, galinga ir visur prasiskverbianti."[1]

Iš tiesų *Stasi* žinojo ne viską. Bet daug. *Stasi* buvo vienas iš vienų didžiausių darbdavių šalyje, kurioje nebuvo jokios oficialios bedarbystės ir kurios įmonėse dirbo stulbinamai daug darbininkų. 1975 m. viduryje *Stasi* turėjo 59 478 etatinius darbuotojus. Po dešimtmečio jų buvo 105 000, neskaičiuojant įvairių neetatinių informatorių. Vien šlykščiame *Stasi* štabe, kurį sudarė keletas smarkiai įtvirtintų pastatų Normanenstrasėje, Rytų Berlyne, dirbo apytiksliai 15 000 etatinių darbuotojų. Laikui einant, *Stasi* užverbavo daugiau kaip pusę milijono „aktyvių informatorių". Manoma, kad Trečiojo Reicho suklestėjimo laikais vienas iš 2000 gyventojų buvo Gestapo agentas. Devintojo dešimtmečio

viduryje iš šešiasdešimt trijų VDR gyventojų vienas buvo *Stasi* pareigūnas arba reguliarus informatorius. Honeckeris ir jo pakalikai sveikino glaudesnius Rytų Vokietijos ir Vakarų ryšius, užsimezgusius aštuntajame dešimtmetyje. VDR izoliacijos pabaigą jie laikė aukščiausio šalies vadovo diplomatijos triumfu. Honeckeris, paranojiškai įtarinėjęs Vakarų valstybes piktais kėslais ir sielvartavęs, kad pasaulis nelaiko Rytų Vokietijos teisėta šalimi, dabar atsikvėpė šiek tiek lengviau. Bet dėl to partija dar labiau sustiprino savų piliečių sekimą.

Kai žmonės pasitraukė į savo privatų gyvenimą, *Stasi* nusekė įkandin jų. Tie VDR gyventojai, kurie dėl kokios nors priežasties tapo agentų taikiniais, niekada nelikdavo vieni. *Stasi* gadino jų santykius ir ardė pasitikėjimą šeimose. Slaptoje aukščiausių *Stasi* vadovų, artimų Erichui Mielke, direktyvoje buvo aiškiai ir tiesiai pasakyta, ką turi daryti agentai: „Kenkti priešininkams metodiškai griaunant jų reputaciją [...], sistemingai organizuoti jų profesines ir socialines nesėkmes, siekiant pakirsti jų pasitikėjimą savimi [...], kelti abejones [...], sėti tarp jų nepasitikėjimą ir abipusį įtarumą [...], ryžtingai išnaudoti asmenines silpnybes."

Stasi pareigūnai vykdė labai įvairias užduotis, nuo banalių iki šiurpinančių. Atrodė, niekas neprasprūsta jiems pro akis. Net asmenų kvapai buvo renkami. Visuose policijos skyriuose ir *Stasi* apklausos kabinetuose kėdžių sėdynės buvo padengtos lipnių putų sluoksniu. Taip buvo renkami visų į kvotą iškviestų asmenų kvapai. Šios putos buvo saugomos stiklainiuose ir prireikus naudojamos padėti pėdsekiams šunims susekti ieškomus žmones. Nors šis būdas leido surasti tik saujelę ieškomųjų, valstybės saugumas, kuriam buvo skiriama keturi milijardai markių per metus – beveik 5 procentai šalies biudžeto, – galėjo sau leisti naudoti net tokius brangius metodus.

Devintajame dešimtmetyje jau seniai buvo pasibaigusios tos dienos, kai žmonės buvo ilgam įkalinami, fiziškai kankinami ir

paliekami pūti stovyklose. Bet tūkstančiai žmonių buvo kiaurą parą sekami. Didžioji dalis informacijos, stropiai ir išsamiai užrašytos storose *Stasi* bylose, buvo bukinanti, nuobodi ir nereikšminga. Rašytojas Lutzas Rathenow, kuris dirbo turistų vadovu Berlyne, buvo sekamas daug mėnesių. Jo prižiūrėtojams slaptojoje tarnyboje retai pavykdavo užfiksuoti reikšmingesnių pokalbių negu šis:

> Paskui Rathenow perėjo per gatvę ir užsisakė kioske dešrelę. Įvyko toks pokalbis.
>
> RATHENOW: Dešrelę, prašom.
>
> PARDAVĖJAS: Su bandele ar be?
>
> RATHENOW: Su bandele, prašom.
>
> PARDAVĖJAS: Ir garstyčiomis?
>
> RATHENOW: Taip, prašom.
>
> Daugiau jie nesikalbėjo.

Apie Wolfą Biermanną, kol jis buvo ištremtas į Vakarų Vokietiją, *Stasi* agentai parašė 40 000 puslapių pranešimų. Didžioji dalis jų niekaip negalėjo padėti apsaugoti valstybę nuo ardomosios veiklos; Biermannas buvo pagarsėjęs mergišius, bet jis niekada nieko nekalbėdavo apie politiką savo namuose, nes žinojo, kad kiekviename kambaryje yra įtaisyta slapto pasiklausymo įranga. „W. B. turėjo lytinių santykių su moterimi. Paskui jis paklausė jos, ar ji nenorėtų pavalgyti [...]. Ji atsakė, kad norėtų išgerti konjako. Ji vardu Eva Hagen. Paskui namuose buvo tylu."[2]

Ulrike Poppe buvo viena iš labai nedaugelio politinių aktyvisčių VDR. Ji priklausė pacifistų ir aplinkosaugininkų grupei, kuri tyrė taršą Berlyne. Jos vyras Gerdas buvo labai gerbiamas fizikas. „Mūsų bute buvo įtaisytas didelis mikrofonas, – pasakojo ponia Poppe. – Jis buvo prijungtas prie kabelio, kuris vedė į kitą butą

dviem aukštais žemiau, kur turbūt buvo magnetofonas. Pastate priešais mus buvo įtaisyta vaizdo kamera, nukreipta į mūsų langą. Visi mūsų privatūs pokalbiai, visi ginčai dėl to, kas turi plauti indus, visi barniai su vaikais buvo įrašyti ir perklausyti. Kiekvienas, kas įeidavo į namą, buvo nufilmuojamas vaizdo kamera.“[3]

„Firma“ persekiojo ir ujo Poppe'ų šeimą. Jie prarado savo darbus. *Stasi* agentai kaip įmanydami stengėsi išardyti Poppe'ų santuoką ir nuteikti jų sūnų Joną prieš tėvus. Viename *Stasi* pranešime paaiškinta, kokius metodus jie turi naudoti siekdami savo tikslo:

> Skatindami ją [...]išsiskirti su vyru [mes turime] įteigti, kad jeigu ji atsisakytų visos savo viešos veiklos ir liautųsi bendradarbiavusi su priešu, ji galėtų pradėti pažangių tyrimų programą [...]. Ją reikia skatinti manyti, kad išsiskyrusi su savo vyru ji įgis finansinį saugumą [...], o draudimas keliauti [jai] gali būti sušvelnintas. Kad užaštrintume santuokos krizę, kontaktiniam asmeniui „Haroldas“ bus liepta susipažindinti su ponia Poppe, siekiant užmegzti artimus santykius [...]. Gerdui Poppei reikia sukliudyti gerinti savo profesines ir socialines perspektyvas. Surengus „anoniminių“ laiškų kampaniją jis turi būti diskredituotas darbovietėje [...]. Mokyklos Nr. 15 Prenclauer Berge direktorė turi daryti teigiamą įtaką Jonui Poppe. Socialistinio auklėjimo pasisekimas parodys jų šeimai, kad jų priešiški veiksmai beprasmiai.

Poppei, kadaise vienam iš pagrindinių bendradarbių mokslinių tyrimų institute, teko eiti dirbti plaukimo baseino prižiūrėtoju[4].

Bene labiausiai pasibaisėtinus spąstus *Stasi* šnipai paspendė Verai Lengsfeld. Jos tėvas iš karto po karo ėmė dirbti *Stasi* pareigūnu. Visą savo jaunystę Vera buvo ištikimas ir klusnus nomenklatūros vaikas, bet vėliau ėmė maištauti. Ji įstojo į komunistų partiją, bet 1982 m. atsivertė į krikščionybę ir iš partijos buvo pašalinta. Ji prisidėjo prie pacifistų grupės, susijusios su Liuteronų Bažnyčia, kuri protestavo prieš branduolinių raketų dislo-

kavimą Europoje – taip pat ir prieš sovietų raketų dislokavimą VDR. *Stasi* nuolat sekė Verą, kartais trumpam suimdavo ir pasiekė, kad ji būtų atleista iš Berlyno socialinių tyrimų akademijos, kur dirbo mokytoja. Šešiasdešimt *Stasi* pareigūnų nuolat ją sekė ir pranešdavo apie kiekvieną jos krustelėjimą. Pagrindinis šnipas pasirodė esąs jos vyras matematikas Knudas Wollenbergeris, jos dviejų sūnų tėvas, kuris beveik visais požiūriais elgėsi kaip mylintis sutuoktinis, dievinantis savo vaikus. Pranešimus savo *Stasi* viršininkui jis pasirašydavo slapyvardžiu „Danielius". Jis pranešdavo apie kiekvieną jos gyvenimo detalę, jų suartėjimo momentus ir pokalbius lovoje, jos galvos skausmus, išvykas apsipirkti, blogą nuotaiką, emocinį pažeidžiamumą ir pokalbius telefonu. Wollenbergeris su ja susipažino, ją mergino ir vedė *Stasi* nurodymu. „Mūsų santuoka buvo netikra nuo pat pradžių, – sakė ji. – Mūsų šeimyninis gyvenimas, viskas [...] buvo melas." „Neįsivaizduojama", kaip vyras galėjo vesti moterį tik tam, kad ją šnipinėtų, ir „dar labiau nesuvokiama, kaip tai darydamas jis galėjo susilaukti su ja vaikų.[5]"

Kai Vera sužinojo tiesą, „atrodė, tarytum žmogus minutėlei mirė, o paskui grįžo į gyvenimą [...]. Nuostabu, kad tie pranešimai buvo parašyti tarytum apie svetimą žmogų, ne apie žmoną [...]. Aš jam buvau valstybės priešas, ir jis kaip įmanydamas kovojo su manimi, priešu." Jis sakė buvęs ištikimas VDR pilietis ir kai *Stasi* paprašė jo pagalbos, negalėjo pasakyti „ne". Eidamas iš namų į darbą, „aš tarsi pereidavau per veidrodį ir atsidurdavau visiškai kitokiame pasaulyje"[6],* – sakė jis.

* Po Vokietijos susivienijimo Vera Lengsfeld tapo Krikščionių demokratų politike, ir jai sunkiai sekėsi atsikratyti senų įpročių. Būdama parlamento nare, ji dažnai elgėsi maištingai ir kritikavo CDU (Krikščionių demokratų sąjungos) vadovybę bei kanclerę Angelą Merkel. Knudas Wollenbergeris kuriam laikui išgarsėjo dalyvaudamas pokalbių šou ir išleido ploną eilėraščių rinkinį. Gamta skausmingai jį nubaudė: jis susirgo reta parkinsonizmo forma, dėl kurios tapo pusiau aklas ir neįgalus.

Stasi prašymų nedrįso atsisakyti vykdyti tūkstančiai Rytų Vokietijos gyventojų. Žinoma, daugiausia informacijos buvo surenkama apie rašytojus, menininkus, žurnalistus ir žmones, susituokusius su užsieniečiais, taip pat ir iš Rytų bloko šalių. Ypač *Stasi* domėjosi visų šakų sportininkais, kurie vykdavo į užsienį dalyvauti tarptautinėse varžybose, kurios buvo nepaprastai svarbios vadovų prestižui. Be to, *Stasi* pareigūnai, regis, liguistai domėjosi – turbūt todėl, kad dauguma jų buvo vyrai – VDR grožio konkursų dalyvėmis. Visos jos buvo nuolat šnipinėjamos. Tiesiog neįtikėtina, kiek daug žmonių buvo pasiryžę skųsti savo kaimynus. Daugybė informatorių savo pranešimuose skundė pažįstamus, kad jų dukterys nešiojo ant kaklo grandinėlę su kryželiu arba kad jų sūnūs nešioja „pankiškas" šukuosenas. Ilgainiui režimui vis didesnį nerimą ėmė kelti maištingi jaunuoliai, tad, kaip ir kaimyninėje Čekoslovakijoje, jis ėmė kovoti su roko muzika. Informatoriai pranešdavo apie žmones, kuriuos pastebėdavo ar įtardavo gaunant laiškus iš *Drüben* – „ten" (t. y. Vakarų Vokietijos).

Mielke žvalgyboje dirbo daugiau kaip penkiasdešimt metų. Iš pradžių jis buvo gatvės galvažudys, trečiajame dešimtmetyje komunistų pusėje kovojęs su naciais. 1931 m., kai jis nužudė du policininkus ir kartą viename Berlyno bare garsiai pasigyrė šiuo pasiekimu, sovietai išvežė jį iš Vokietijos į Maskvą. Ten jis tapo etatiniu KGB pareigūnu. Per Ispanijos pilietinį karą Mielke ne kartą buvo apdovanotas medaliais, bet, kaip sakė vienas jo buvęs bendražygis, pelnė juos „ne kovodamas su fašistais, o žudydamas trockistus ir anarchistus". Kai tik rusai užėmė Berlyną, jis buvo pasiųstas padėti sukurti „kardą ir skydą" partijai Rytų Vokietijoje. Mielke buvo įsitikinęs, kad valdo efektyviausią šnipinėjimo organizaciją komunistiniame pasaulyje ir turėjo tvirtą nuomonę apie žvalgybos darbą. Efektyviausi šnipai, tvirtino jis, yra tiesiog tie, kurie turi daugiausia kontaktų su visuomene. *Stasi* stengėsi

užverbuoti tramvajų konduktorius, valytojas, gydytojus ir slauges. Mokytojai, pavyzdžiui, turėjo ypač geras galimybes išsiaiškinti, kurių vaikų šeimos žiūri Vakarų televiziją – žmones, kurie, kaip sakė Mielke, „aštuntą valandą vakaro emigruoja į kitą šalį". Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos žiūrėti Vakarų laidas buvo leidžiama. Režimas toleravo tai kaip savotiškos vakarinės politinės amnezijos formą, bet *Stasi* vis tiek rinko informaciją apie Vakarų televiziją žiūrinčius žmones. Informatoriams buvo mokama nedaug – maždaug 400 Rytų markių, apytiksliai 10 procentų vidutinio darbo užmokesčio. Didžioji dalis jų dirbdavo *Stasi* ne dėl pinigų, o siekdami pripažinimo, geresnių darbo perspektyvų ar vietos giminaičio sūnui ar dukteriai geresniame universitete. Kadangi *Stasi* tapo valstybe valstybėje, neretai vieni šnipai šnipinėjo kitus šnipus. Ir Mielke buvo sukaupęs didžiulį kiekį informacijos apie visus savo bičiulius oligarchus VDR komunistus – taip pat ir apie savo seną bendražygį Erichą Honeckerį, kuris, kaip žinojo *Stasi* vadovas, turėjo daug senų painių paslapčių[7].

Vienas rašytojas pavadino *Stasi* dvasine būsena, įtaigiai apibūdindamas gyvenimą policinėje valstybėje. Bet berlyniečiams nereikėjo jokių metaforų. Jie turėjo Sieną. Šis betoninis statinys simbolizavo Rytų Vokietijos gyventojų nelaisvę – jie buvo įkalinti vienoje iš karo nugalėtojų padalintos Vokietijos dalių. Siena atskyrė šeimas, sugriovė svajones ir beveik užgesino viltis. Vien dėl politinių priežasčių pastatyta Siena pavertė Berlyną dirbtiniu miestu, kuriame pagrindinės gatvės netikėtai baigdavosi aklagatviais. Tiems, kas bandydavo kirsti sieną neleistinoje vietoje, grėsė mirtis – 119 žmonių žuvo bandydami ją peršokti, perlipti, pereiti po ja iškastu tuneliu ar perskristi per ją. Pirmoji kliūtis buvo trijų metrų aukščio betono siena – „tolimojo užnugario užtvara". Už jos buvo įrengta dviejų metrų aukščio „signalinė tvora" iš plieninio tinklo ir spygliuotos vielos, kurią palietus įsijungdavo pavojaus signalas ir, kai kuriuose ruožuose, prožektoriai. Net

jeigu pabėgti bandančiam žmogui pavykdavo prasiveržti per šias kliūtis, už jų žemė knibždėte knibždėjo paslėptų spąstų, tokių kaip plieniniai strypai su metaliniais smaigaliais. Tačiau jau ir iki to laiko juos beveik visada pastebėdavo sargybiniai. Jų stebėjimo bokštai prie Berlyno sienos buvo išdėstyti apytiksliai kas du šimtus metrų. Kitas barjeras buvo vadinamoji „mirties juosta", šešių metrų ruožas, apipiltas smėliu (ant kurio buvo aiškiai matyti pėdsakai) ir patruliuojamas kareivių su *Stasi* dresiruotais šunimis. Už jo stūksojo trijų su puse metrų aukščio *Grenzwall 76* (pavadinta taip pagal metus, kada ji buvo sutvirtinta), apraizgyta spygliuota vieta su aštriais kaip skustuvo ašmenys spygliais; jos viršuje buvo pritaisyti kanalizacijos vamzdžiai, kad lipantieji neturėtų už ko užsikabinti. Siena buvo pastatyta neatsižvelgiant į jokią logiką. Ji skyrė ne miesto rajonus, o dažnai kirto pusiau gatves. Ji ėjo tiesiog palei ribą, kurią rusų kariai pasiekė tą dieną, kai 1945 m. gegužės 6 d. baigėsi mūšiai. Naktį vienoje miesto pusėje gatves apšviesdavo kraupi prožektorių šviesa. Tai buvo materiali keleto žmonių baimės ir paranojos apraiška.

1949 m. spalį, kai atsirado VDR ir Vokietija buvo oficialiai padalinta į dvi dalis, Berlyno siena vis dar buvo atvira. Žmonės galėjo atvykti ir išvykti kada tinkami. Daugelis gyveno vienoje miesto pusėje, o dirbo kitoje, ir važinėdavo iš vienos miesto dalies į kitą *U-Bahn* metro ir *S-Bahn* geležinkeliu. Jie turėjo pereiti per įvairius kontrolės punktus, kuriuose Rytų Vokietijos pasieniečiai tikrindavo kelionės dokumentus, bet kirsti sienos netrukdydavo. Ilgainiui, matydami, kas vyksta šalyje, iš Rytų Vokietijos ėmė išvykti vis daugiau žmonių. Režimas tapo labiau autoritarinis, ypač po 1953 m. birželio, kai keliose gamyklose kilęs streikas virto antivyriausybinėmis riaušėmis, kurias numalšino sovietų tankai. Gyvenimas Rytų Vokietijoje greitai tapo skurdesnis, labiau reglamentuotas, pilkesnis, nuobodesnis ir labiau suvaržytas lyginant su Vakarų Vokietija. Šaltajam karui įsibė-

gėjus, žmonės balsavo kojomis – tai buvo vienintelis jiems likęs būdas išreikšti savo nuomonę. 1961 m. masinis išsikėlimas pasiekė krizinį mastą. Nuo 1955 m. apytiksliai 20 000 žmonių kas mėnesį išvykdavo iš Rytų į Vakarų Vokietiją, kur jiems iš karto būdavo suteikiama pilietybė. Federacinė respublika nepripažino VDR. Kai norinčiųjų emigruoti skaičius pasiekė apytiksliai 30 000 žmonių per savaitę, griežtas stalinistas, Rytų Vokietijos režimo vadovas Walteris Ulbrichtas nusprendė, kad kažką reikia daryti. Iš pradžių sovietai griežtai pasisakė prieš sumanymą jų neišleisti ir ypač prieš planą pastatyti Sieną. Jie nerimavo, kaip reaguos Vakarai. Bet Ulbrichtas galiausiai įtikino savo šeimininkus Maskvoje, kad tai būtina VDR valstybės egzistavimui – ir jis buvo beveik teisus. Per paskutinius keliolika metų iš VDR pabėgo daugiau negu trys milijonai žmonių, daugiau negu šeštadalis gyventojų. Pusė jų buvo jaunesni nei dvidešimt penkerių, gerai išsilavinę, protingiausi ir perspektyviausi tautos atstovai.

Kai Chruščiovas įsitikino, kad JAV dėl Sienos statybos nesiims jokių veiksmų ir apsiribos protestais, jis nenoriai jai pritarė. Ulbrichtas paskyrė savo globotinį ir artimiausią patikėtinį Erichą Honeckerį atsakingu už labai slaptą operaciją „Rožė“. Kaip tik jis sugalvojo pavadinti Sieną „Antifašistiniu apsaugos barjeru“ ir nuo to laiko, bent jau viešai, niekada nevadino jos niekaip kitaip. Sienos statybos planai buvo laikomi griežčiausioje paslaptyje – net pusė Rytų Vokietijos vadovybės nežinojo visų detalių. Statybos darbai prasidėjo visiškai netikėtai, staiga, 1961 m. rugpjūčio 12-13 d., savaitgalį, ir buvo vykdomi nepaprastai greitai. Berlyno centre kelis šimtus metrų aplink kontrolės punktą *Charlie*, užtvarą, skyrusią sovietų ir amerikiečių miesto sektorius, darbininkai plušėjo kiaurą parą, ir darbas buvo baigtas per tris dienas. Šis galingas ir atgrasus simbolis įtvirtino komunistų valdymo logiką – ir Ericho Honeckerio karjera nenutrūkstamomis gijomis susijo su jo betoniniais pamatais.

Erichas Honeckeris, sakė jo buvęs bendražygis ir kolega Rytų Vokietijos vadovybėje Wolfgangas Leonhardas,

> turėjo svarbiausią savybę [...], būtiną jauno funkcionieriaus pasisekimui: absoliučiai vidutinišką intelektą. Stalinistų modelio komunistų partijoje reikia turėti gerą atmintį, gebėti įsiminti daugybę sprendimų ir paversti juos direktyvomis, taigi reikia pamatinio intelekto. Visiški kvailiai komunistams, priešingai negu nacistams, nereikalingi, nes jų ideologija yra daug sudėtingesnė. Bet pernelyg protingi žmonės irgi netinka, nes aukštesnio negu vidutinio intelekto žmonės yra linkę aiškintis paslaptis ir pastebėti trūkumus [...] ir dėl to gali tapti nepaklusnūs. Sistemą ištikus krizei, iškyla protingi žmonės: Kádáras Vengrijoje, Dubčekas Čekoslovakijoje, Gorbačiovas [...]. Bet kai padėtis normali, vadovauja vidutinybės: ulbrichtai, honeckeriai. Sistemai jų reikia.[8]

Lemiamas Honeckerio gyvenimo laikotarpis buvo dešimt metų, kuriuos jis praleido nacių kalėjime – čia susiformavo jo būdas. Ne mažesnę reikšmę turėjo ir jo vaikystė, prabėgusi Saro krašte, besiribojančiame su Prancūzija; jis buvo ketvirtas vaikas šešis vaikus auginusioje šeimoje, nuo mažens buvo auklėjamas griežtai. Jo tėvas angliakasys Wilhelmas, karingai nusiteikęs kairiųjų pažiūrų žmogus, dažnai neturėdavo darbo, ir šeimai ne sykį į akis žvelgė badas. Erichą Honeckerį išgelbėjo „Jaunieji spartakiečiai", komunistų partijos jaunimo sparno nariai; jie ėmė jį globoti, suteikė jam gyvenimo tikslą ir 1930 m., kai Honeckeriui buvo aštuoniolika, išsiuntė į Maskvą mokytis Lenino mokykloje. Po penkerių metų jam buvo įsakyta slapta grįžti į Vokietiją, įkurti Berlyne kokią nors įstaigą ir padėti Jaunųjų komunistų vadovui Bruno Baumui. Jo pirmoji misija baigėsi apgailėtina nesėkme, ir Honeckeris pasirodė esąs anaiptol ne didvyris. Nors vėliau, po karo, tapęs partijos vaduku jis teigė, kad tomis dienomis buvęs „kupinas tvirtybės" ir visada ištikimas savo komunistiniams

idealams, faktai byloja kitaip. Jis kvailai įkliuvo ir buvo suimtas. Netrukus po to, kai Honeckeris atvyko į Berlyną, jis susitarė susitikti su iš Maskvos atvykusiu kurjeriu, kuris turėjo perduoti truputį pinigų ir konfidencialius dokumentus. Po susitikimo jis suprato esąs sekamas, ėmė panikuoti ir pabėgo, palikęs dokumentus ir jį išduodančius įrodymus. Kitą dieną Honeckerį sučiupo policija. Per tardymą jis išsamiai papasakojo policininkams apie komunistinį pogrindį Berlyne, taip pat įvardijo jo vadovus, tarp jų ir Baumą, kuris buvo suimtas, įkalintas Aušvice, bet išgyveno ir atliko svarbų vaidmenį Ulbrichto valdomoje Rytų Vokietijoje. Rusų kurjerė Sara Fodorova buvo šiurpiai kankinama, bet nieko neišdavė.

Dešimtmetis Brandenburgo kalėjime pavertė jau užgrūdintą vyrą granitu. Po karo sovietai atleido Honeckeriui už išdavystę – daugelis aktyvistų padarė daug blogesnių dalykų. Jis tapo naudingas Ulbrichtui, kurį Stalinas paskyrė savo vokiško feodo satrapu. Ulbrichtas, sužavėtas Honeckerio energijos, pasirinko jį savo įpėdiniu. Iki savo penktojo dešimtmečio jis buvo komunistų jaunimo sparno vadovas, o paskui ėmė kilti partijos karjeros laiptais. Pašalinus Ulbrichtą – iš dalies padedant Honeckeriui ir kitiems įtakingiems funkcionieriams – jis, pritarus Maskvai, įšliaužė į VDR vadovo postą.

Rūstus, niekada nesišypsantis ir nepalenkiamas, šaltas ir santūrus žmogus mėgo moterų kompaniją. Sekso srityje Honeckeris nebuvo bolševikinio dorumo, kurio partija reikalavo iš aukšto rango ir įtakingų funkcionierių, įsikūnijimas. Jis buvo vedęs tris kartus, nors jo oficialioje biografijoje apie žmonas kalbama keistai miglotai. Savo pirmos santuokos su Lottie Grunel iš karto po karo jis apskritai nepaminėjo partinėje autobiografijoje – galbūt todėl, kad ji buvo politiškai įtartina kaip Jehovos liudininkų šeimos duktė. Jai pakriko psichika ir 1946 m. ji mirė. Jis nemėgo kalbėti ir apie antrąją santuoką su Edith Baumann. Honeckeris

nesakė nei kada jie susituokė (kaip jis kartą pastebėjo, jiedu susituokė „1948 m., kiek aš atsimenu"), nei kada išsiskyrė. Jo trečioji žmona buvo politiškai ambicinga, rėksminga Margot Feist, kuri pati tapo įtakinga aukšto rango partijos funkcioniere. Daugelį metų vadovavusi švietimo ministerijai, ji buvo tokia pat rūsti, kaip ir jis, ir visoje šalyje buvo vadinama Ragana arba Alyvine Drakone[9].

Kai kurie vyresni Partijos vadovai žinojo apie Honeckerio merginėjimus. „Jam patiko šviesiaplaukės merginos mėlynomis uniformomis", – pąsakojo ilgametis Berlyno partijos vadovas Günteris Schabowskis. Tokiomis uniformomis vilkėjo komunistinio jaunimo organizacijos narės. Rytų Vokietijos užsienio žvalgybos vadovas Markusas Wolfas pasakojo, kad vos prieš tai, kai Honeckeris tapo aukščiausiu šalies vadovu, jis kartą gavo „vieno suglumusio darbuotojo pranešimą, kad temstant jis matė, kaip Erichas Honeckeris paleido savo vairuotoją ir kažkur nusėlino per Berlyno gatveles. Man buvo aišku, kad Honeckeris turbūt ėjo pas kokią nors slaptą draugę [...]. Aš juokaudamas pranešiau apie tai [savo viršininkui] Erichui Mielke ir, sakydamas „na, šito tai turbūt neverta dėti į bylas", buvau beišmetąs tą pranešimą, tačiau jis mane sulaikė. „Ne, ne, – tarė jis. – Duokite jį man. Niekada nežinai, ko gali prireikti." Šis pranešimas papildė kitus nepagražintus raportus apie Honeckerio gyvenimą [Mielkės] raudonose dėžėse."[10]

Rytų Vokietijos atrodė esanti sėkmingiausia socialistinio bloko šalis. Devintojo dešimtmečio viduryje čia nebuvo eilių maisto parduotuvėse ir beveik jokio regimo skurdo. Tai buvo tvarkinga patikimų darbininkų, gyvenančių niūriuose, bet funkcionaliuose dėžučių pavidalo daugiabučiuose, visuomenė. Jos „nuo lopšio iki kapo" tipo socialinio aprūpinimo sistema kėlė pavydą visų kitų sovietų imperijos šalių gyventojams. Atviro nepasi-

tenkinimo apraiškų beveik nepasitaikydavo. *Stasi* jas išnaikino. Rytų Vokietijos gyventojams nuo vaikystės buvo įteigta, kad jie turi prisitaikyti ir jokiu būdu neišsiskirti, kad nepatrauktų į save dėmesio. Atrodė, šalies pasiekimai buvo dideli – ypač sporto srityje. Režimas išleisdavo dideles sumas siekdamas garbės bėgimo takuose, čiuožyklose ir plaukimo baseinuose. Per 1980 m. olimpines žaidynes VDR laimėjo keturiasdešimt septynis aukso medalius. Britanija pelnė penkis, o Prancūzija – šešis. 1984 m. žiemos olimpinėse žaidynėse Rytų Vokietija laimėjo devynis aukso medalius, daugiau negu bet kuri kita valstybė, taip pat ir JAV bei SSRS. Honeckeris laikė šias pergales labai reikšmingomis. Jam, kaip ir kitiems VDR vadovams, atrodė, kad šie sporto pasiekimai įteisina komunistinę valstybę nenoriai ją pripažįstančio pasaulio akyse. Šalis pasiekė ir kitų svarbių rezultatų. Švietimo standartai buvo tokie pat aukšti, kaip ir bet kurioje kitoje Europos valstybėje. Negana to, darbininkų kvalifikacija buvo kur kas aukštesnė negu reikėjo atliekant juodą darbą, kurį tekdavo dirbti daugumai žmonių. 1984 m. Pasaulio bankas pranešė, kad VDR ekonomika yra dvylikta iš sėkmingiausių pasaulyje, o kitais metais CŽV visiškai slaptame memorandume prezidentui Reaganui pranešė, kad bendrojo nacionalinio produkto požiūriu Rytų Vokietija greitai pasivys Vakarų Vokietiją.

Bet tai buvo tik miražas, pagrįstas išmoningu melu. Šalies padėtis buvo kritinė – skolos užsieniui kėlė jai mirtiną pavojų. Honeckeris ir keletas kitų aukščiausių vadovų tai žinojo, bet vis tiek nesiliovė skolintis ir leisti pinigus, visiškai nepripažindami pavojaus. Jie norėjo išsaugoti visuomenės pasitenkinimą plataus vartojimo prekių gausa ir dosniomis socialinėmis išmokomis; jie išleisdavo gynybai ir „saugumui“ – tarp jų *Stasi* – dvigubai daugiau negu dauguma jų Rytų Europos sąjungininkų ir, atrodė, visiškai negalvojo apie pasekmes. Günteris Ehrenspergeris, vienas iš partijos viršūnės finansų ekspertų, nagrinėjo augančią

įsiskolinusią problemą ir įspėjo Honeckerį, kad gali kilti rimta krizė. Tuo metu skola užsieniui per šešerius metus išaugo dešimteriopai. „Tą patį vakarą aš vėl buvau iškviestas pas jį, – pasakojo jis. – Honeckeris liepė man nedelsiant nutraukti tokius skaičiavimus ir tyrimus. Jis įsakė nebeteikti man daugiau medžiagos [...], o man liepė sunaikinti skyriuje visas statistinių duomenų bazes." Manfredas Uschneris, buvęs vyriausiasis Hermanno Axeno, vieno iš aukščiausių vadovų, patarėjas sakė, kad šie skaičiai buvo laikomi griežtoje paslaptyje, ir tik keletas elito atstovų galėjo juos pamatyti. Jei kai kurie skaičiai buvo viešinami, „jie buvo tyčia pateikiami beveik neįskaitomu formatu". Visi dokumentai buvo greitai surinkti ir sunaikinti. „Reikėjo didelių pastangų, kad suprastume mūsų įsiskolinimo dydį. Tada mums tapo aišku: VDR buvo visiškai bankrutavusi ir nėra jokio būdo išsiveržti iš [...] lemtingo įsiskolinimo, atnaujinto įsiskolinimo, naujų kreditų ir augančios procentų sumokėjimo naštos rato."[11]

1983 m. šalis taip smarkiai įsiskolino, kad vargiai bepajėgė mokėti procentus. Ją išgelbėjo netikėtas geradaris – dešiniųjų pažiūrų Bavarijos ministras pirmininkas Franzas Josefas Straussas, kuris, pastačius Berlyno sieną, ėjo Vakarų Vokietijos gynybos ministro pareigas ir pagarsėjo agresyviais pareiškimais. Ilgus dešimtmečius VDR režimas koneveikė Straussą kaip ultrareakcingą karo kurstytoją, siekiantį apginkluoti Vakarų Vokietiją branduoliniais ginklais. Honeckeris pats apibūdino jį kaip „militaristą, kuris nesulaikomai veržiasi į žygį per Brandenburgo vartus atsiimti Berlyno". Dabar Straussas, veikdamas kaip tarpininkas, padėjo VDR gauti vieno milijardo JAV dolerių kreditą iš Vakarų Vokietijos bankų konsorciumo, kad VDR galėtų išgyventi. Už tai Honeckeris sutiko užmokėti ne tik finansinę, bet ir politinę kainą. Pagal vieną susitarimo dalį, kurios VFR pažadėjo neatskleisti, VDR įsipareigojo leisti emigruoti į Vakarus 35 000 Rytų Vokietijos gyventojų. Honeckeris priėmė Straussą kaip gar-

bingą svečią savo pamėgtame medžiotojų namelyje Tiuringijoje, Verbelinzėje.

Rytų Vokietijai derybose dėl šios paskolos atstovavo vienas iš įdomiausių veikėjų, suformuotų sovietų stiliaus komunizmo. Alexanderas Schalck-Golodkowskis vykdė plataus masto spekuliacijų operacijas, VDR vardu valdydamas alternatyvią ir labai slaptą „kitą" ekonomiką, apie kurią režimas niekam neteikė jokių žinių. Golodkowskis gimė 1932 m. rusų imigrantų šeimoje Berlyne; kai jam buvo aštuoneri, jį įvaikino viena vokiečių šeima, pavarde Schalck – kaip tik dėl to jam buvo suteikta dviguba pavardė. Jis pradėjo dirbti Prekybos ministerijoje žemo rango pareigose, bet netrukus krito viršininkams į akį kaip kūrybingas ir talentingas buhalteris, be to, kaip diskretiškas, politiškai patikimas ir labai sumanus jaunuolis. Kaip tik jis vadovavo Komercinės koordinacijos biurui (*Bereich Kommerzielle Koordinierung*), vadinamam „Ko-Ko". Šiam biurui buvo pavesta uždirbti užsienio valiutą už įprastos planavimo sistemos ribų ir Schalck-Golodkowskiui buvo suteikta nepaprasta veiklos laisvė. Šią įmonę Rytų Vokietijos elitas įkūrė, kad finansuotų savo prabangią gyvenseną ir pirktų Vakarų prekes, nepasiekiamas daugumai jų tėvynainių, tačiau netrukus iš jos veiklos gaunamomis pajamomis VDR ėmė kamšyti biudžeto skyles, atsiradusias dėl nesuskaičiuojamų ekonomikos nesėkmių. Devintojo dešimtmečio vidury Rytų Vokietija visiškai priklausė nuo „Ko-Ko" teikiamų pajamų – be jų šalis nebūtų pajėgusi sukrapštyti pakankamai konvertuojamos valiutos sudurti galą su galu. Manfredas Seidelis, vienas iš žmonių, kurie pasirašydavo „Ko-Ko" čekius, sakė, kad organizacijos užduotis buvo „visomis įmanomomis priemonėmis uždirbti VDR užsienio valiutą. Jokie teisiniai apribojimai neturėjo trukdyti siekti šio tikslo – ir šalyje, ir užsienyje."[12]

„Ko-Ko" veiklą oficialiai prižiūrėjo *Stasi*, ir Golodkowskiui buvo suteiktas saugumo generolo laipsnis. Bet tiktai trys kiti

žmonės žinojo svarbiausias jo abejotinų sandorių detales: Honeckeris, Mielke bei VDR pramonės ir finansų vadovas Günteris Mittagas. Didžiulis, gremėzdiškas, linksmas ir visuomeniškas Golodkowskis su didžiuliu pasisekimu veikė kaip verslus piratas. Jis įkūrė 2 000 fiktyvių sąskaitų ir šimtus priedangos bendrovių Rytuose ir Vakaruose prekiauti vertybiniais popieriais, auksu, brangakmeniais ir visomis kitomis įmanomomis prekėmis. Golodkowskis rūpinosi, kad elitui netrūktų grynųjų pinigų laisvai konvertuojama valiuta. Honeckeris turėjo *Deutsche Handelsbank* banke Rytų Berlyne sąskaitą Nr. 0628, kurioje visada privalėjo būti bent jau šimtas milijonų markių. Bet jis ne visada naudodavo šiuos pinigus tik sau. Vienais metais jis nusiuntė keturiasdešimt milijonų markių vertės grūdų į Nikaragvą padėti sandinistams. Kitais metais, kai dėl obuolių ir bananų stygiaus VDR kilo vartotojų nepasitenkinimas dėl mažo šviežių maisto produktų pasirinkimo, Honeckeris išrašė asmeninį čekį dviem milijonams markių importuoti vaisius.

Kartais, siekdama gauti lėšų, „Ko-Ko“ naudojo žiaurias ir nusikalstamas priemones. Golodkowskis „įtikino“ keleto muziejų ir galerijų saugotojus iš naujo įvertinti kai kuriuos savo lobius ir priskirti juos „nesaugotinų“ kategorijai. Tada jie buvo parduodami Vakaruose. Devintajame dešimtmetyje iš Drezdeno kolekcijos be žinios dingo daugiau kaip 600 paveikslų. *Stasi* konfiskavo kai kuriuos privačių asmenų turėtus paveikslus ir keramikos gaminius, kurie paskui irgi buvo parduoti Vakaruose. Šių meno kūrinių savininkams buvo pateiktos didžiulės fiktyvios mokesčių sąskaitos, nors jie nieko nebuvo skolingi, ir pasakyta, kad vietoj reikalaujamų mokesčių jie gali atiduoti savo paveikslus ar vertingus senovinius dirbinius.

Rytų Vokietijos režimas toliau palaikė ryšius su Franzu Josefu Straussu ir, jo padedamas, atliko tipiškai keistą verslo avantiūrą. Golodkowskis su Straussu susitarė dėl sandėrio su broliais

Märzais, kurie valdė didžiulę mėsos kompaniją Bavarijoje. Jie nupirko Rytų Vokietijoje pigios kiaulienos ir jautienos didžiulius kiekius, kurie visiškai nebuvo užfiksuoti buhalterinėse ataskaitose nei Rytuose, nei Vakaruose. Milijonieriai mėsininkai atsiskaitė už pirkinį laisvai konvertuojama valiuta, kurią „Ko-Ko" vadovas pats asmeniškai parvežė į šalį lagaminėlyje.

Golodkowkio sąžinė liko palyginti švari. Rytų Vokietija negalėjo gyventi kaip anksčiau be jo ar kokio nors kito tokio žmogaus kaip jis. „Tai buvo tiktai mano darbas. Aš turėjau užtikrinti, kad Honeckeris turėtų pinigų siūtis kostiumus pagal užsakymą", – sakė jis.

13

LENINO APAŠTALAS

1985 m. balandžio 4 d., ketvirtadienis, Maskva

JAU PIRMOSIOMIS SAVO VALDYMO DIENOMIS Michailas Gorbačiovas parodė esąs naujo tipo Kremliaus vadovas. Praėjus trims savaitėms po to, kai jis tapo šalies vadovu, Gorbačiovas pradėjo savo pirmąją didelio masto kampaniją, stodamas į dramatišką kovą su amžina rusų yda – girtavimu. Tai buvo kilnus tikslas, vertas kovos, ir Gorbačiovas ėmėsi veikti – optimistiškai, energingai, karštai, šiek tiek pedantiškai ir, bent pradžioje, politiškai sumaniai. Tačiau ilgainiui ši kampanija sukėlė jo nenumatytų pasekmių, o šios – beveik tokią pat rimtą krizę, kaip ir ta, kurią jis bandė išspręsti. Tokios kampanijos ir įkandin sekančios krizės buvo tipiškos jo šešerius su puse metų trukusiam valdymui.

Pasibaisėtino girtuokliavimo liga, paliudyta Puškino, Dostojevskio ir Tolstojaus, kamavo Rusiją daugelį šimtmečių. XX a. pabaigoje ji turbūt buvo rimtesnė negu visais ankstesniais laikais, nors apie degtinės vartojimą baudžiavos laikais tikslių duomenų nėra. Sovietų eros pabaigoje iš apytiksliai 270 milijonų gyventojų 40 milijonų buvo oficialiai pripažinti alkoholikai. Ir šis skaičius tikrai buvo sumažintas. Asketiškasis Jurijus Andropovas ėmėsi šiokių tokių priemonių pažaboti girtuokliavimą, bet jam nieko neišėjo. Apskritai komunistai per ilgus dešimtmečius šiai problemai skyrė mažai dėmesio, nors ji labiausiai kamavo dar-

bininkus ir vargšus. Kaip ir carai, jie manė, kad alkoholiu apsisvaiginusi liaudis bus politiškai paklusnesnė. 1984 m. Sovietų Sąjungos gatvėse buvo sulaikyta daugiau kaip devyni milijonai girtų asmenų. Girtavimas pirma laiko nusinešdavo žmonių gyvybes, skatino pravaikštas, nusikaltimus, skurdą, griovė šeimas ir atnešdavo kančias.

Naujasis Kremliaus vadovas buvo pasiryžęs kaip nors su tuo kovoti. 1985 m. balandžio 4 d. Gorbačiovas sukvietė grupę pagrindinių partijos vadovų ir tiesiog paskelbė savo sprendimą, nepalikdamas jiems beveik jokių galimybių prieštarauti. Jis įvedė griežtus prekybos alkoholiu apribojimus, nors ir ne tokius drastiškus kaip JAV prohibicijos laikais, ir trigubai pabrangino degtinę. Alaus ir vyno gamyba šalyje buvo sumažinta beveik trim ketvirčiais. Vladimiras Demencevas, finansų ministras, nedrąsiai patarė veikti atsargiai – jis įspėjo, kad dėl numatytų priemonių valstybės pajamos sumažės, ir biudžete atsiras juodoji skylė. Jis pateikė savo parengtus skaičiavimus, kurie rodė, kad Gorbačiovo antialkoholinė kampanija kainuos keturis milijardus rublių tais metais ir penkiolika milijardų per penkerius metus. Nekantriai jo išklausęs, Gorbačiovas atšovė: „Tai, ką jūs sakėte, jau seniai žinoma. Mes žinome, kad alternatyvių pajamų šaltinių nėra. Bet jūs tiesiog siūlote toliau girdyti žmones. Jūs siūlote statyti komunizmą ant degtinės?“

Debatai buvo baigti. Gorbačiovo numatytas priemones buvo imta įgyvendinti, ir jis ryžtingai laikėsi savo kurso – sukeldamas katastrofą. Prie gėrimų parduotuvių nusidriekė didžiulės eilės ir nedelsiant susiformavo klestinti juodoji degtinės rinka. Didžiausia problema buvo įvairių naminių gėrimų varymas. Iš parduotuvių dingo cukrus – jį teko normuoti. Finansinė juodoji skylė, apie kurią įspėjo Demencevas, buvo dar didesnė negu jis numatė. Dėl nuodingo naminio raugo vartojimo išaugo mirtingumas. Buvo negrąžinamai sunaikinti istoriniai vynuogynai,

daugiausia Gruzijoje. Po trejų metų Gorbačiovas pripažino padaręs klaidą ir atsisakė antialkoholinės kampanijos, bet žala jau buvo padaryta[1].

Kremliaus senbuvius, labai ilgai gyvenusius ramiai ir patogiai, labiausiai pribloškė ne antialkoholinės kampanijos sumanymas, o kita Gorbačiovo iniciatyva, kurią jis pateikė tame pačiame susirinkime – iš pažiūros lyg tarp kitko, bet iš tiesų kruopščiai iš anksto apgalvojęs savo žodžius. Rinkdamas savo popierius ir ruošdamasis grįžti į asmeninį kabinetą gretimame kambaryje, jis sakė: „Draugai„ luktelėkite dar minutėlę. Aš norėčiau apsikeisti nuomonėmis apie [...] būtinybę metodiškai kovoti su puikavimusi, arogancija, tuštybe ir batlaižyste." Iškelti šią problemą Gorbačiovą turbūt paskatino pasibjaurėjimas pataikavimu ir meilikavimu, su kuriais jis taip dažnai susidurdavo Brežnevo laikais. Jis pasakė viliąsis, kad aukščiausi partijos pareigūnai rengs mažiau prašmatnių banketų, nešios mažiau medalių ant švarko atlapų ir apskritai elgsis kukliau. Kiti posėdžio dalyviai – dalis jų į susirinkimą atėjo išdidžiai pasidabinę pasižymėjimo ženklais – išėjo iš salės suglumusiais veidais.

Gorbačiovas buvo pirmas sovietų vadovas, kuris reguliariai lankydavosi viešose vietose, susitikdavo su žmonėmis ir su jais kalbėdavosi. Jis mokėjo save pateikti geriau negu didesniuose oficialiuose rinkimuose, kur dažnai imdavo daugiažodžiauti ir vartodavo nuobodžią, nesuprantamą marksistinę-leninistinę frazeologiją. Stojęs priešais didžiules plojančias minias, Gorbačiovas tiesiog sužibėdavo: jis atrodė ramus, šiltas, įdomus, atidus, labai padorus. Visuomenė juo žavėjosi, o jo pasirodymai sulaukdavo didžiulio susidomėjimo. Visiems krito į akis, kad Gorbačiovo žmona beveik visada būdavo su juo, dažnai liesdama jį ar laikydama už rankos – toks elgesys buvo normalus Vakarų vadovui, bet beprecedentis SSRS. Jis intrigavo ir įkvėpė žmones.

Gegužę Leningrade per vieną tokį savo apsilankymą, organizuotą praėjus keletui mėnesių po to, kai atėjo į valdžią, Gorbačiovas įvedė į žodyną du terminus – *perestroika* ir *glasnost*, kurie išpopuliarėjo visame pasaulyje ir tapo neatsiejamais Gorbačiovo valdymo laikotarpio simboliais. Rusų kalboje šie žodžiai turi konkrečią reikšmę, bet Gorbačiovas vartojo juos savo pasirinktomis reikšmėmis. Jis niekada nenorėjo sugriauti komunizmo. Priešingai, Gorbačiovas siekė jį išgelbėti ir apvalyti. Jo valdymo pradžioje *perestroika* – „persitvarkymas“ – reiškė gana kuklias reformas, kuriomis buvo siekiama sustiprinti darbo drausmę. Jis ėmė energingai rūpintis, kad įmonėms būtų leista rodyti daugiau iniciatyvos ir šiek tiek ekonomiškai pakeitė prekių paskirstymą šalyje. Jis atleido daugybę Brežnevo bičiulių ir biurokratų, kurie per daugelį metų pasirodė esą nekompetentingi. KGB surengė puolimą prieš galingus korumpuotus magnatus Centrinės Azijos respublikose, o Gorbačiovas supurtė partijos „aparatą“ Ukrainoje ir kituose regionuose. Taip pat jis nedrąsiai pabandė šiek tiek demokratizuoti sistemą, pakeisdamas rinkimų kandidatų sąrašų sudarymo tvarką – nors Sovietų Sąjunga vis dar liko vienpartine valstybe, Gorbačiovas leido žmonėms patiems spręsti, *kurie* komunistai bus išrinkti į tam tikrus postus. Bet nė vienas iš šių sprendimų nebuvo revoliucinis. Gorbačiovas anaiptol neketino atsisakyti centralizuoto planavimo, įvesti rinkos ekonomiką ar panaikinti komunistų valdžios monopoliją. Jis norėjo viską „pertvarkyti“, neliesdamas pamatų.

Gorbačiovas tikėjo socializmu ir buvo įsitikinęs, kad Leninas nubrėžė teisingą kursą, o reikalai pašlijo todėl, kad Stalinas nukrypo nuo jo ir „iškraipė“ socializmą. Tai buvo galinga iliuzija, kuria jis ir daug įsitikinusių komunistų iš tikrųjų tikėjo. *Perestroika*, manė Gorbačiovas, sugrąžins šalį prie Lenino idealų. Gorbačiovas dažnai kalbėdavo apie Leniną ir pagarbiai atsiliepdavo apie jį kaip „ypatingą genijų“. Ir jo žodžiuose nebuvo jokios

ironijos. Sergejus Tarasenko, labai patyręs ir įžvalgus užsienio reikalų ministerijos pareigūnas, sakė, kad dauguma *aparatčikų* visoje sovietų imperijoje tik apsimesdavo tikį Lenino mokymu. „Turėti Lenino raštus savo bibliotekoje buvo politiškai teisinga. Jeigu reikėdavo parašyti kokią nors kalbą, žmonės susirasdavo tinkamą Lenino citatą [...] tiesiog atsivertę rodyklę." Tačiau nors dauguma žmonių jau prarado tikėjimą jo mokymu, Gorbačiovas juo vis dar tikėjo. Jis dažnai citavo Leniną, manydamas, kad Sovietų Sąjungos įkūrėjo mintys labai siejasi su problemomis, kurias tenka spręsti po septyniasdešimties metų[2].

Glasnost – „viešumas" – taip pat buvo „kilnojama šventė"; šią sąvoką irgi buvo galima įvairiai interpretuoti. Iš pradžių jis žengė atsargiai, paskui pasidarė daug drąsesnis ir pakeitė sovietų ir Rytų Europos šalių gyventojų požiūrį į save. Gorbačiovas manė, kad jeigu žmonės daugiau žinos, kaip Sovietų Sąjunga veikia – arba neveikia – jie *patys* imsis ją tobulinti. Jis sakė, kad sovietų istorijoje neturi būti „jokių juodų dėmių", įsitikinęs, kad, jei žmonės žinos tiesą, jie supras socializmo pasiekimus bei klaidas ir įvertins savo vadovus. Toks Gorbačiovo požiūris buvo tipiškai optimistiškas, galima sakyti, naivus, bet jis bent jau rėmėsi moraliniu principu, kad visuomenė turi teisę žinoti, kas vyksta šalyje. Valstybėje, kuriai daugelį dešimtmečių vadovavo valdančioji klasė, paranojiškai laikiusi viską paslaptyje, viešumas buvo revoliucinga naujovė. Partija kontroliavo informaciją ir samdė tūkstančius cenzorių, siekdama užtikrinti, kad nebūtų paviešinta jokia informacija, kurios viešinti ji neleido. Valdant Gorbačiovui, cenzūra išliko, bet cenzoriai turėjo vis mažiau darbo.

Nespėjęs kaip reikiant nė kojų apšilti naujajame poste, Gorbačiovas ėmė raginti žurnalistus nebijoti demaskuoti aukštų pareigūnų korupciją, sistemos nesėkmes ir atvirai kalbėti apie kai kuriuos siaubingus sovietų istorijos įvykius. Pamažu, atsargiai, jie pradėjo juo tikėti; palaipsniui spaudos atstovai įsidrąsino

peržengti partijos propagandos ribas ir jų pateikiamas šalies paveikslas tapo tikslesnis. Sovietų Sąjungos spauda nebuvo visiškai laisva, jei toks dalykas kaip laisva spauda apskritai kur nors apskritai egzistuoja. Valstybė valdė beveik visą žiniasklaidą, nekalbant apie laikraštinio popieriaus fabrikus, visas dideles spausdinimo mašinas ir laikraščių paskirstymo tinklą. Komunistų partijos vadai vis dar galėjo priimti ir atleisti redaktorius ar net jiems pavaldžius žurnalistus. Bet dabar spauda buvo laisvesnė negu bet kada anksčiau Sovietų Sąjungos istorijoje. Laikraščių ir žurnalų puslapiuose virė karšti debatai, jie ėmė neregėtai nepagarbiai rašyti apie galingas institucijas ir pagaliau ėmė teikti skaitytojams tą informaciją, kurią jie norėjo žinoti.

Spaudos leidinių tiražai smarkiai išaugo. Ypač didelio pasisekimo susilaukė Vladimiro Starkovo savaitraštis *Argumenty i fakty*. Jis buvo imtas leisti 1979 m. apytiksliai 10 000 tiražu kaip moksliškas leidinys statistikos ir ekonomikos specialistams. Paverstas populiariu, nors ir intelektualiu laikraščiu, jis pasakojo apie paprastų žmonių gyvenimą sovietų gamyklose ir daugiabučių rajonuose; per devintojo dešimtmečio *glasnost* reformų apogėjų spaudos kioskuose buvo parduodama trisdešimt trys milijonai jo egzempliorių. Televizijos programa irgi tapo įdomesnė. Nors didelę dalį jos eterio laiko vis dar užpildydavo sausa propaganda, bet buvo imta rodyti keletą naujų ir įdomių jaunimui skirtų laidų – pavyzdžiui, savaitinė laida *Vzgliad* (*Žvilgsnis*), kuri nagrinėjo tokias anksčiau draudžiamas temas kaip AIDS, skurstantys gatvės vaikai Maskvoje, Afganistano karo veteranų vargai ar didžiuliai pinigai (pagal to meto sovietų standartus), kuriuos uždirbdavo Maskvos viešbučių prostitutės, teikdavusios savo paslaugas už laisvai konvertuojamą valiutą. Sovietai liovėsi slopinti tokias užsienio radijo stotis kaip *BBC World Service* ir *Deutsche Welle*.[3]

Pirmą kartą SSRS buvo publikuota šimtai anksčiau uždraustų kai kurių talentingiausių rusų rašytojų knygų. Dar visai ne-

seniai Aleksandro Solženicyno kūrinius buvo galima rasti tiktai *samizdato* tinkle arba išverstus į užsienio kalbą, ir juos skaitė tik saujelė Maskvos ir Leningrado inteligentų ir partijos bosų. Gorbačiovas ir jo žmona godžiai skaitydavo „pogrindinę" literatūrą, kurios daugumai Sovietų Sąjungos piliečių buvo neleidžiama net pamatyti. Dabar Solženicyno knygas didžiuliais tiražais ėmė leisti oficialios leidyklos, ir jas godžiai pirko labai raštinga visuomenė, kuri ilgą laiką visiškai neturėjo sąžiningų literatūros kūrinių. Sovietų Sąjungoje teisėtai išvydo dienos šviesą Boriso Pasternako *Daktaras Živaga* – praėjus apytiksliai dvidešimčiai metų po to, kai pasaulyje įvyko pagal šį romaną pastatyto Davido Leano filmo premjera. Didžiausia populiari *glasnost* metų sensacija buvo Anatolijaus Rybakovo *Arbato vaikai*, epinio romano apie gyvenimą Stalino valdomoje Sovietų Sąjungoje publikacija. Sprendimą publikuoti jį ar ne teko priimti pačiam Gorbačiovui, ir jis pasakė „taip".

Prasidėjo sovietų kinematografo, kuris pirmaisiais SSRS metais pagrįstai pelnė aukštą reputaciją, bet paskui daugelį dešimtmečių nesukūrė jokių dėmesio vertų kūrinių, atgimimas. Nebuvo uždraustas net sensaciją sukėlęs nepaprastai antistalinistinis alegoriškas Tengizo Abuladzės filmas *Atgaila*, kurio veiksmas vyksta ketvirtajame dešimtmetyje Gruzijoje. Kino filme buvo kalbama ir šiuolaikinėmis temomis, todėl Kremliaus reformuotojai, nenorėdami užrūstinti partijos konservatorių, kuriems kėlė siaubą pati *glasnost* idėja, „oficialiai" leido rodyti *Atgailą* ne visiems, o tik „pakviestiems" žiūrovams. Netrukus filmo gamintojai išleido tiek daug „kvietimų", kad filmą pamatė daugiau kaip dvidešimt penki milijonai žmonių. Vitalijus Korotichas, žinių žurnalo *Ogoniok* (*Liepsnelė*) vyriausiasis redaktorius, daugiausia pasinaudojo Sovietų Sąjungos žurnalistams suteikta laisve. Aukščiausi partijos vadovai padrąsino jį, sakydami, kad jo reporteriai gali rašyti ką tinkami. Jo manymu, Gorbačiovas tiktai

pusiau nuoširdžiai kalbėjo apie *glasnost*. „[Gorbačiovas] manė, kad jeigu jis išmaudys seną kekšę ir apvilks ją švariais drabužiais, ji vėl taps skaisti", – sakė jis. Tačiau transformacijų sukurtas „atvirumas" buvo toks radikalus, kad nepriklausomai nuo to, ar vadovas ir jo patarėjai numatė jos pasekmes, ar ne, pokyčiai tapo nesulaikomi[4].

Gorbačiovas nekantravo padaryti didelį įspūdį pasaulinėje arenoje. Jis manė, kad svarbiausias Sovietų Sąjungos uždavinys yra išvengti tolimesnės konfrontacijos su Vakarais. Jis ne kartą sakė savo patarėjams, kad „vidaus ir užsienio politika yra neatsiejama", suprasdamas, kad, norint vykdyti šalyje jo numatytas reformas, reikia sukurti „palankesnę tarptautinę aplinką". Nusiginklavimo derybos su JAV įstrigo. Jis norėjo pradėti jas iš naujo. Vienas iš pirmųjų Gorbačiovo sprendimų, kurį jis priėmė praėjus mažiau kaip mėnesiui po to, kai buvo išrinktas į šalies vadovo pareigas, buvo sustabdyti vidutinio nuotolio branduolinių raketų SS-20 dislokavimą Europoje. Dėl įvairių asmeninių, politinių ir moralinių priežasčių jis kaip įmanydamas stengėsi pelnyti „taikdario" reputaciją. Bet labiausiai jam rūpėjo pakeisti užsienyje požiūrį į Sovietų Sąjungą. Diplomatas Sergejus Tarasenko aiškino:

> Mes gavome labai blogą palikimą [...], nuo kurio turėjome išsivaduoti. Pirmiausia mes turėjome pakeisti šalies įvaizdį, tapti „normalia" šalimi. Kadangi mūsų valstybė buvo laikoma nusikalstama, mes visur atsitrenkdavome į sieną [...]. Pasaulio visuomenė į mus žiūrėjo kaip į barbarus. Mūsų bijojo, bet tuo pat metu mūsų niekas negerbė [...]. Mes buvome „blogio imperija". Mums reikėjo išsiveržti iš kampo, į kurį mus įvarė žmogaus teisių pažeidimų, laisvės emigruoti apribojimų, karo Afganistane ir panašios problemos, kurias galėjome tik atžariai neigti. Visose šalyse buvo rengiamos demonstracijos prieš mūsų užsienio reikalų ministrą

Gromyko. Pasaulyje mažai kas skaitė *Pravdą*, bet visi skaitė *New York Times*. *Pravdą* skaitė tik tokie žmonės kaip Fidelis Castro [...] ir Pasaulio taikos tarybos nariai, už kurių paslaugas mes mokėjome.[5]

Gorbačiovas atsisakė senų dogmų apie Sovietų Sąjungos vietą pasaulyje. Skelbdamas „naująjį mąstymą", jis kalbėjo nuoširdžiai. Jis kaltino savo pirmtakus už tai, kad šie izoliavo SSRS nuo aplinkinio pasaulio, į kurį ji, norėdama modernizuotis ir konkuruoti su Vakarais, turėjo sugrįžti. Jis visada ragino savo patarėjus pereiti prie „naujojo mąstymo", ir šiuos žodžius pokalbiuose vartojo kur kas dažniau negu *perestroika* ar *glasnost*. Daugelis *aparatčikų* buvo įpratę prie beprasmių savo vadovų šūkių ir nenuoširdžių kampanijų, kurios netrukus buvo pamirštamos, todėl manė, kad tai tik retorika ir propaganda. Bet jie klydo. Kai kurie konservatoriai suprato, kad Gorbačiovas kalba rimtai, ir baisėjosi. Iš pradžių Gorbačiovas turėjo elgtis atsargiai, kad neatstumtų savo aplinkos konservatyviųjų – daugelis jų palaikė jo kandidatūrą renkant šalies vadovą – per toli. Borisas Ponomariovas, patyręs partijos tarptautinio skyriaus vadovas, labai įtakingas žmogus Kremliuje ir palydovinių valstybių valdančiosiose partijose, niurnėjo: „Kas yra šis naujas mąstymas? Tegu verčiau amerikiečiai keičia savo mąstymą [...]. Ar mes dabar atsisakysime jėgos, kuri yra vienintelė kalba, kurią supranta imperialistai?" Bet jis nedrįso to viešai pasakyti Generaliniam sekretoriui, kuris turėjo beveik diktatoriškas galias, nors jomis nesinaudojo. „Užsieniečiai nesuprato, koks įtakingas Sovietų Sąjungoje buvo Generalinio sekretoriaus postas, – sakė Anatolijus Gromyko, buvusio užsienio reikalų ministro sūnus. – Mano manymu, tuo metu niekas nebūtų drįsęs prieštarauti [aukščiausiam šalies vadovui] ar, juo labiau, abejoti jo nuomone viešai." Valerijus Boldinas, Gorbačiovo konfidencialus sekretorius, kuris matydavo jį kiekvieną dieną

ir visur jį lydėjo*, sakė, kad užsienio reikalai buvo šalies vadovo ir mažos jo patikimiausių, artimiausių draugų grupės prerogatyva. „*Niekas* nedrįso kištis į tarptautinių ryšių sferą, jei nebuvo pakviestas arba neturėjo pavedimo dirbti konkrečia tema.“[6]

Gorbačiovas kliovėsi keletu artimų draugų ir politinių bendraminčių. Protingiausias ir talentingiausias tarp jų buvo Aleksandras Jakovlevas, intelektualus *perestroikos* įkvėpėjas ir subtilių reikalų tvarkytojas Kremliaus biurokratijos užkulisiuose. Gimęs 1923 m., Jakovlevas buvo beveik dešimtmečiu vyresnis už Gorbačiovą. Jo asmenybę suformavo patirtis Antrajame pasauliniame kare – jis tarnavo leitenantu kariniame jūrų laivyne. Pusė jo draugų žuvo, o jis išgyveno tik dėl to, kad keturi jo draugai paaukojo savo gyvybes nešdami jo kulkų suvarpytą kūną iš mūšio lauko. Jis liko pusiau neįgalus visam gyvenimui.

Jakovlevas kilo nomenklatūros karjeros laiptais, puikiai vykdydamas subtilias politines užduotis. Jis atrodė kaip partijos kurso šalininkas, neįprastai protingas ir įdomus, bet ilgainiui ir jį apniko abejonės. Pirmąsyk partijos kursu jis suabejojo 1956 m. vasarį, sėdėdamas salėje, kurioje Chruščiovas sakė savo „slaptąją kalbą“ – ten jis pirmą kartą išgirdo apie Stalino nusikaltimus. Jakovlevo abejonės dar labiau sustiprėjo, kai praėjus keletui dienų po to, kai Raudonoji armija 1968 m. įsiveržė į Čekoslovakiją, jis, kaip laikinai einantis komunistų partijos propagandinio skyriaus vadovo pareigas, nuvyko į Prahą. Skleisdamas propagandą, kad rusai gelbėja čekus nuo Amerikos imperializmo ir fašizmo, jis pats netikėjo nė vienu žodžiu.

* Boldinas buvo vienas iš keleto pagrindinių Gorbačiovo patarėjų, kurie galiausiai jį išdavė. Jis dalyvavo nepavykusiame perversme prieš Gorbačiovą 1991 m. rugpjūtį, kai blankių kietakakčių konservatorių grupė pabandė užgrobti valdžią Maskvoje, kol šalies vadovas atostogavo savo pajūrio vasarnamyje Kryme. Viena iš Gorbačiovo silpnybių buvo ta, kad jis ne visada mokėjo pasirinkti tinkamus padėjėjus ir patarėjus – ilgainiui tai sukėlė jam rimtų problemų.

Vėliau Jakovlevas sakė, kad Prahos pavasario sutriuškinimas buvo „ženklas, kad sistema pasmerkta“.

Jakovlevas vienas iš labai nedaugelio sovietų vadovybės narių gerai pažino Vakarus. 1958 m. jis pagal apsikeitimo studentais programą buvo pasiųstas mokytis Kolumbijos universitete. Gyvenimas Niujorke jam paliko labai nemalonius prisiminimus. Jis žavėjosi pažangiomis amerikiečių technologijomis ir verslumu, bet piktinosi jų įtikinėjimais apie Vakarų gyvenimo būdo pranašumą. Jakovlevas dažnai pasakodavo istoriją, kaip kartą vienoje Manhatano parduotuvėje jo buvo paprašyta nusiimti skrybėlę ir taip įrodyti, jog rusai iš tiesų neturi ragų. Būsimasis *perestroikos* krikštatėvis rašė kandžius antiamerikietiškus straipsnius sovietų spaudoje; viename iš jų Jakovlevas pastebėjo: „Amerikiečių monopolistinės pabaisos mano, kad įsigalėję pasaulyje jie pasiūlytų geriausius tarptautinės politikos problemų sprendimus. Jie laiko karą geriausiu būdu pasiekti šį tikslą [...]. Ginklų gamintojai ir kariškiai sudarė sąjungą su mirtimi [...]. Pokario Amerikos vadovai visada elgdavosi kaip kovos gaidžiai su branduoliniais nagais, besiveržiantys kovoti su komunizmu ir Sovietų Sąjunga.“[7]

Nors Jakovlevo žvaigždė partijoje kilo, 1972 m. jis prisišaukė rimtą bėdą, kai parašė straipsnį, kritikuojantį antisemitizmą ir rusišką nacionalizmą. „Bausdami“ už tai, viršininkai išsiuntė jį „iš akių“, paskyrę sovietų ambasadoriumi Kanadoje. Šioje patogioje tremtyje, kurioje jis praleido daugiau kaip dešimtmetį, Jakovlevas permąstė visą savo pasaulėžiūrą ir, laikydamas tai griežčiausioje paslaptyje, ėmė rašyti marksizmo-leninizmo kritiką – privačiuose pokalbiuose jis sakydavo, kad tai „dykinėtojų, o ne darbininkų filosofija“.

1983 m. Gorbačiovas, tuomet atsakingas už sovietų žemės ūkį, atvyko dešimčiai dienų oficialaus vizito į Kanadą, ir Jakovlevui buvo nurodyta juo rūpintis. Jie keliavo po Kanadą mažu lėktuvu, užsukdami į užkampio miestelius bei kaimus, ir tvirtai

susidraugavo. Netrukus jie atvirai kalbėjosi apie padėtį Sovietų Sąjungoje ir suprato, kad jų požiūriai nepaprastai panašūs. Jakovlevas pasakojo, kaip per vieną sustojimą jiedu dvi valandas vaikštinėjo po javų laukus. „Pasinaudodamas proga, aš pasakiau jam, ką iš tikrųjų galvoju. Jis atsiliepė tuo pačiu." Praėjus keletui savaičių po jų susitikimo, Gorbačiovas grąžino jį į Maskvą ir paskyrė įtakingo Pasaulio ekonomikos ir tarptautinių ryšių instituto vadovu. Tapęs Generaliniu sekretoriumi, Gorbačiovas paskyrė Jakovlevą partijos vadovų koordinatoriumi ir pagrindiniu naujos komandos Kremliuje nariu. Jakovlevas iš esmės atmetė komunizmo ideologiją – nors vis dar liko partijos nariu – ir tapo socialdemokratu. Jis visada ragindavo Gorbačiovą „žengti dar vieną žingsnį" radikalių reformų link. Pradėti demokratinius pokyčius, siekiant panaikinti vienpartinę sistemą ir parengti dirvą rinkos ekonomikai, pasiūlė ne kas kitas, o Jakovlevas. Gorbačiovas nebuvo pasiruošęs eiti taip toli, bet Jakovlevo mintys ir taktiniai sumanymai jam padarė didelę įtaką. Jakovlevas nuolat vadindavo palydovines valstybes „parazitiniu socializmu" ir ragino Gorbačiovą skubiai iš naujo įvertinti jų svarbą Sovietų Sąjungai[8].

Tačiau didžiausią įtaką Gorbačiovui darė jo žmona. Jackui Matlockui, tuometiniam Amerikos ambasadoriui Maskvoje, vienas aukštas Kremliaus pareigūnas, akivaizdžiai tikėdamasis, kad jo žodžiai pasieks Vašingtoną, sakė, kad „jis negali priimti sprendimų be jos patarimo". Daugelis Gorbačiovo patarėjų tvirtino tą patį. Raisa buvo protinga moteris ir neprieštaravo, kad pasaulis tai žinotų. Kremliaus pareigūnams toks Generalinio sekretoriaus žmonos elgesys buvo visiška naujovė, ir iš pradžių jie nežinojo, kaip į jį reaguoti. Nors oficialiai Sovietų Sąjungos vadovo žmonos vaidmens nebuvo, kaip sakė Boldinas, kuris bendravo su ja kiekvieną dieną, kartais ne vieną kartą per dieną, ir labai jos nemėgo, „ji tapo pirmąja Sovietų Sąjungos ledi greičiau negu Gorbačiovas suvokė tapęs partijos ir valstybės vadovu."[9]

Kai Gorbačiovų pora atvyko iš Stavropolio į Maskvą, jų vienintelis vaikas Irina buvo jau įkopusi į trečiąjį dešimtmetį ir palikusi namus, tad Raisa pasinėrė į tiriamojo darbo institute, diskusijų grupių ir konferencijų pasaulį. Raisai patiko gyventi intelektualiniame šalies centre, bet ji vengė pernelyg akivaizdžiai įsitraukti į politiką. Jos pozicija pasikeitė, kai vyras buvo išrinktas šalies vadovu. Nors anksčiau Kremliaus žmonos apsiribojo namų ūkio tvarkymu, Raisa buvo tikra feministė ir norėjo, kad į ją būtų žiūrima rimtai. Gorbačiovas jos nuomonę labai vertino. Beveik visi kiti jo aplinkos žmonės buvo vidutinio amžiaus vyrai. Daugelis jų piktinosi, kad Gorbačiovas klauso savo žmonos. Patarėjai tarpusavy liežuvavo apie jos valdingumą ir Gorbačiovo polinkį klausyti jos nuomonės. „Būdamas gana švelnaus būdo ir nemokėdamas ginti savo nuomonės, Gorbačiovas dažnai pasiduodavo žmonos įtakai [...]. Ji buvo savarankiška politinė veikėja, piršdavusi savo nuomonę“, – sakė Boldinas. Pora, kaip ir anksčiau, kiekvieną vakarą tradiciškai eidavo vienudu pasivaikščioti, ir kai kuriuos sovietų pareigūnus siutino ne tik „valdingas“ Raisos būdas, bet ir papildomas darbo krūvis, kuris jiems tekdavo dėl Gorbačiovo įpročio vakarais su ja vaikštinėti. „Jis dažnai skambindavo labai vėlai vakare, po savo vakarinio pasivaikščiojimo su Raisa, ir duodavo netikėtus nurodymus, – pasakojo Boldinas. – Gorbačiovo (ne tik jo, bet ir partijos bei visos šalies) likimą lėmė jo žmonos požiūris.“[10]

14

TYLŪS PRISIMINIMAI

1986 sausio 18 d., šeštadienis, Budapeštas

VIENĄ DALĮ SAVO IMPERIJOS sovietai laikė laboratorija išbandyti kai kurias reformas, pasiūlytas Gorbačiovo aplinkos naujojo mąstymo šalinininkų. Vengrija dažnai buvo šlovinama, bent jau Vakaruose, kaip „linksmiausias iš stovyklos barakų". Stebėtojams užsieniečiams atrodė, kad joje žmonėms gyventi lengviau ir smagiau negu kitose socialistinio bloko šalyse, kurios palyginti atrodė kur kas niūresnės. Aštuntajame dešimtetyje kelionių apribojimai Vengrijoje buvo sušvelninti, nors apsilankyti kokioje nors valstybėje už ESPT ribų vengrams buvo labai brangu, ir tik nedaugelis jų galėjo pasinaudoti šia laisve. Vis dėlto vengrai galėjo išvykti, skirtingai nuo kaimyninės Čekoslovakijos ar Rumunijos gyventojų, ir ši galimybė turėjo didelę psichologinę reikšmę. Devintojo dešimtmečio viduryje niekas nebijojo dėl politinių priežasčių atvirai kalbėtis su lankytojais iš užsienio, nebeliko beveik jokių draudžiamų temų. Budapeštas tapo pirmąja komunistinės šalies sostine, kurioje buvo pastatytas *Hilton* viešbutis – tipiškas, akį rėžiantis modernus pastatas, išdygęs senovinio vienuolyno griuvėsių vietoje ir užgožęs gražius Dunojaus vaizdus. Vengriją pirmąją iš komunistinių šalių aplankė amerikiečių evangelistas Billy Grahamas ir taip susižavėjo šia derlinga šalimi su puikia virtuve, kad devintajame dešimtmetyje

atvyko dar tris kartus. 1984 m. vasarį ją pirmąją aplankė Margaret Thatcher, kuriai buvo leista per valstybės kontroliuojamą televiziją liaupsinti vartotojiško kapitalizmo privalumus. Maždaug tuo pat metu, kai ji lankėsi Budapešte, vengrai linksmino dar vieną svarbų lankytoją – vieną iš jų kolonijos valdytojų iš Rusijos. Michailas Gorbačiovas, tuomet atsakingas už sovietų žemės ūkį, tris savaites keliavo po Vengriją studijuodamas, anot Miklóso Németho, vieno iš pareigūnų, organizavusių jo kelionę, jos „reformų pasiekimus ir rezultatus". Jis sakė „Vengrijoje pamatęs daug dalykų, kuriuos norėtų matyti Sovietų Sąjungoje."[1]

Sovietų požiūriu, Vengrija buvo teigiamas pavyzdys, kaip reikia įgyvendinti protingai valdomus pokyčius. „Vengrija nebuvo invalidas amputuotomis galūnėmis kaip Lenkija, kuri galėjo sprogti bet kuriuo metu – sakė vienas iš Gorbačiovas patarėjų. – Ji buvo stabili, klestinti šalis." Bet Vengrijos, ir ypač Budapešto išorinis blizgesys slėpė giliai įsišaknijusias problemas ir nacionalines neurozes. Vakariečiai, kurie devintojo dešimtmečio viduryje lankydavosi Budapešte ir vaikštinėjo su vietiniais gyventojais Vaci gatve, garsėjančia apsipirkimo vietų gausa, stebėdavosi vengrų požiūriu. Nors iš pradžių per pokalbius jie parodydavo šiek tiek pasididžiavimo – pavyzdžiui, dėl to, kad kai kuriose parduotuvėse buvo Vakarų prabangos prekių, kurių buvo neįmanoma rasti Prahoje, Varšuvoje ar Berlyne, ką kalbėti apie Maskvą ar Bukareštą, – bet paskui dažniausiai imdavo skųstis panašiomis negerovėmis, kokios kamavo visų socialistinio bloko šalių gyventojus: labai trūksta butų, išsiskyrusios poros priverstos gyventi kartu daugelį mėnesių ir metų, kol gauna atskirus būstus; jaunos poros būsto laukia septynerius metus ir daugiau. Ypač nelengva komunizmo laikais Vengrijoje, kaip ir visose „realaus socializmo šalyse", buvo moterims. Kiekvienas šalies gyventojas turėjo būti aprūpintas darbu, taigi beveik visos moterys dirbo. Bet vidutiniškai Vengrijoje devintajame dešimtmetyje moterų

atlyginimas buvo 30 procentų mažesnis negu vyrų, dirbančių tokį patį darbą gamyklų cechuose ar įstaigose. Paskui jos turėjo dirbti kitą darbą – namuose. Rytų Europos šalys buvo tradicinės vyrų vadovaujamos visuomenės, kuriose didžiąją dalį namų ruošos darbų atlikdavo moterys.

Režimas didžiavosi „guliašo komunizmu“, kaip šią ekonominę sistemą vadino sėkmingi ir talentingi šalies propagandininkai. Vengrija 1968 m. pradėjo eksperimentuoti su naujuoju ekonominiu mechanizmu (NEM), bet kaip reikiant reformos įsibėgėjo tik aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Jos užsienio prekybos politika buvo liberaliausia ir labiausiai decentralizuota iš visų ESPT šalių. Kolūkiams buvo suteikta plati savivalda. Ūkininkai buvo skatinami auginti vietos rinkai produktus savo žemės sklypuose kolūkių pakraščiuose. Kaip ir galima buvo tikėtis, gavę laisvę šie mažų sklypų savininkai išaugindavo beveik tiek pat produktų, kaip ir visi dideli kooperatyvai. Kai kurios monopolijos buvo suardytos. Gamyklų vadovams buvo suteikta daugiau autonomijos ir liepta siekti pelno – nors anksčiau šis žodis buvo laikytas nepadoriu, – užuot vykdžius planuose nustatytus gamybos uždavinius. Kai kurių prekių kainos pasiekė pasaulinį lygį, viršydamos nerealias kainas, nustatytas Penkmečio plane. Buvo leista steigti kai kurias privačias parduotuves ir smulkias įmones – restoranus, drabužių parduotuves, įvairias buities prietaisų taisyklas.

Kaip ir galima buvo numatyti, už valstybės nugaros suklestėjo antra, „juodoji“ ekonomika. Nors oficialiai režimas jos egzistavimo nepripažino, jis ne tik „juodąją“ ekonomiką toleravo, bet ir skatino. Savaime suprantama, šešėlinė ekonomika veikė daug efektyviau negu oficiali. Devintojo dešimtmečio vidury apytiksliai 80 000 privačiai dirbančių amatininkų – nuo santechnikų iki kelininkų – patenkindavo beveik du trečdalius visų rūšių paslaugų paklausos. Ekonomistai NEM kūrėjai sakė, kad be tokių reformų visą komunistinę sistemą apims skurdas – prasidės „de-

ficito atgaminimas“, kaip sakė Jánosas Kornai, garsiausias iš jų. NEM turėjo daug gerbėjų Vakaruose. Tokiose šalyse kaip Rytų Vokietija ir Čekoslovakija, kurių režimas pasisakė prieš reformas, Vengrijos naujovės buvo vertinamos santūriau. Honeckeris teigė: „Kapitalizmas ir komunizmas yra skirtingi ir nesuderinami kaip ugnis ir vanduo.“ VDR, sakė jis, „nebus eksperimentų poligonas“.

Tačiau NEM turėjo vieną didelį trūkumą: jis neveikė. Vengrijos klestėjimas buvo iliuzija, kaip iš asmeninės patirties gerai žinojo visi papildomai uždarbiaujantys statybininkai, taksistai, elektrikai ir virėjai, kurie dirbo du ir tris darbus, desperatiškai stengdamiesi išgyventi. „Kai mes kantriai bandydavome paaiškinti tikrąją padėtį iš užsienio atvykusiems žurnalistams ar dėstytojams, kurie sakydavo mums, kad Vengrija yra nuostabus sėkmės pavyzdys, jų akys tuoj apsiniaukdavo, – sakė Sándoras Zsindely, devintajame dešimtmetyje dirbęs chemijos tyrimų institute Budapešte. – Jie norėdavo išgirsti ne tai. Jie manė, kad mūsų kalbos rodo visiems Vidurio Europos gyventojams būdingą polinkį amžinai skųstis savo vargais.“[2] Reformos nepasisekė todėl, kad jos jungė blogiausius abiejų sistemų elementus. Vengrijoje išliko komunizmo apribojimai, o kapitalizmo teikiamos naudos šalis negavo. Partija vis dar buvo nepasirengusi paleisti pagrindines ekonomikos sektorių valdymo svirtis, nes taip rizikavo prarasti politinę valdžią. Vengrija buvo priversta griebtis tų pačių gelbėjimosi priemonių kaip ir jos kaimynės: skolintis didžiuliu mastu. Devintojo dešimtmečio viduryje jos skolos užsieniui siekė apytiksliai 18,5 milijardo JAV dolerių – daugiau kaip 200 JAV dolerių kiekvienam vengrui, beveik tiek pat, kiek žmonės vidutiniškai uždirbdavo per metus. Šalies įsiskolinimas vienam gyventojui buvo didžiausias Europoje.

1986 m. vasario 8 d. rytą kelyje šalia Nadmarošo kaimo, įsikūrusio siaurame Karpatų slėnyje už penkiolikos kilometrų į šiau-

rę nuo Budapešto, vienoje iš vaizdingiausių Vengrijos vietovių, pasirodė apytiksliai 400 žmonių grupė. Diena buvo šalta, bet Nadmarošo apylinkės visada pritraukdavo daug lankytojų – žmonės atvykdavo čia visais metų laikais, norėdami pasigrožėti nuostabiu didingojo Dunojaus vingiu. Gamtovaizdis čia pribloškiantis, bet šie keliautojai tą dieną atvyko ne pasigrožėti vienu iš Europos gamtos stebuklų. Jie susirinko protestuoti prieš bendrą Vengrijos ir Čekoslovakijos vyriausybių planą, kuris būtų amžinai sunaikinęs bukolinį šios vietovės grožį. Po dešimtos ryto eitynių dalyviai pasiekė ramią laukymę prie upės kranto, kuris buvo užtvertas vielos tvora. Kaip tik čia buvo numatyta pradėti statyti didžiulę naujos hidroelektrinės užtvanką – abi vyriausybės aiškino, kad tai didžiulio užmojo žygdarbis, vienas iš tų gigantiškų projektų, kuriais komunistai siūlėsi pasitarnauti žmonijai, sutramdydami gamtą.

Priėję prie užtvaros, demonstrantai pamatė, kad jie ne vieni. Juos pasitiko daugybė riaušių policijos pareigūnų, ginkluotų plastmasiniais skydais ir lazdomis. Jánosas Várgha, grupės vadovas, keturiasdešimt trejų metų biologas, mokslinio žurnalo bendradarbis, protestavo, sakydamas policininkų vadovui: „Mes atėjome taikiai pasivaikščioti gamtoje, nedarome nieko neteisėta, nesiimame jokių politinių veiksmų." Bet šis nepaisė jo žodžių. Policininkams buvo įsakyta išvaikyti demonstraciją. Jie ėmė šaudyti ašarinių dujų granatomis ir sumušė apytiksliai trisdešimt protestuotojų. Sugrįžęs į Budapeštą, Várgha sužinojo netekęs savo darbo *Buvar* žurnale.

Jei režimas manė, kad, išvaikęs šią demonstraciją, jis užgniaužė protestus prieš 3 milijardų JAV dolerių kainuojantį Nadmarošo dambos projektą, jis klydo. Várghos įkurta Dunojaus draugija išgarsėjo visame pasaulyje. Vengrijoje ji sulaukė didžiulio palaikymo – ją rėmė net žmonės, kuriems nerūpėjo aplinkosauga ir kurie – kaip ir dauguma vakariečių devintajame dešimt-

metyje – žaliuosius laikė keistuoliais. Per keletą savaičių daugiau kaip 10 000 žmonių pasirašė peticiją, reikalaujančią, kad abiejų šalių režimai nutrauktų savo projektą. Pasirašyti tokią peticiją buvo nepaprastai drąsus poelgis šalyje, kur po sukilimo prieš sovietus žmonės tris dešimtmečius vengė peržengti „guliašinio komunizmo“ užbrėžtas ribas.

Sumanymas užtvenkti Dunojų pirmą kartą kilo Stalino laikais. Jis derėjo su didelėmis sovietų svajonėmis paversti mažas žemdirbiškas šalis „geležies ir plieno valstybėmis“. Šeštajame dešimtmetyje šio plano buvo atsisakyta, bet aštuntajame dešimtmetyje jis prisikėlė, ir 1979 m. dvi vyriausybės pasirašė sutartį pradėti įgyvendinti projektą. Pagal jį 200 kilometrų Dunojaus atkrapoje, einančioje per Slovakiją ir Vengriją, turėjo būti pastatyta didžiulė ir sudėtinga dambų, rezervuarų ir kanalų sistema. Dunojus toje atkarpoje teka palyginti lėtai, bet tai neatbaidė planuotojų. Du kartus per dieną vanduo turėjo būti užtvenkiamas prie Čekoslovakijos pusėje esančios Gabikovo elektrinės, ir vandens lygis upėje turėjo pakilti. Vanduo taip pat turėjo būti nukreipiamas į Čekoslovakijos pusėje esantį dvidešimties kilometrų ilgio kanalą, o šis turėjo nukreipti jį į antrąją užtvanką Nadmaroše, Vengrijos pusėje, kur turėjo būti pastatyta didžiulė energiją kurianti turbina. Labiausiai šis projektas dvi komunistines vyriausybes viliojo tuo, kad didžiąją dalį išlaidų apsiėmė apmokėti Austrija, kuri už tai norėjo gauti 60 procentų energijos. Tai buvo labai ciniškas Austrijos vyriausybės sumanymas – prieš keletą metų ji pati planavo statyti užtvanką prie Hainburgo, bet jos planus sugriovė austrų aplinkosaugininkų protestai. Du komunistiniai režimai norėjo gauti laisvai konvertuojamos valiutos, nors jų pačių apsirūpinimas elektros energija būtų padidėjęs labai nedaug – Vengrijoje tik 5 procentais[3].

Čekoslovakijoje protestai prieš šį planą buvo užgniaužti. Kai tik Husáko režimas sužinodavo apie kokių nors protesto

grupių susikūrimą, jis tuojau jas išvaikydavo ir įkalindavo jų vadovus. Vengrijoje protestuoti prieš hidroelektrinės statybą iš pradžių buvo leidžiama. Partija stengėsi parodyti Vakarams savo liberalumą ir ne iš karto suprato, kad protestai prieš aplinkos niokojimą gali kelti jai politinę grėsmę. Ji leido protestuotojams valstybinėje spaudoje viešai skelbti, kad planas sukels rimtų pasekmių. Vargha, parašęs keletą straipsnių apie potencialų ekologinį plano poveikį, sužinojo, kad statant užtvanką bus užlieta 150 000 hektarų žemės, tarp jų – upės krantai, pelkynai, kuriuose gyveno 200 rūšių gyvūnų, ir puikūs žemės ūkio laukai. 1984 m. jis įkūrė Dunojaus draugiją. Dėl užtvankos taip pat turėjo būti paaukotas gražus viduramžių Višegrado miestas, nuostabų peizažą būtų subjaurojusios didžiulės ir šlykščios jėgainės, be to, ji būtų smarkiai sutrikdžiusi laivybą. Iš pradžių Dunojaus draugija buvo maža ir daugiau dėmesio sulaukė užsienyje negu Vengrijoje. Bet kai 1985 m. pabaigoje išaiškėjo sandėrio su Austrija detalės ir tapo akivaizdu, kad trys vyriausybės rimtai rengiasi įgyvendinti bendrą planą nepaisydamos protestų, jos rėmėjų skaičius ėmė greitai augti. Pagaliau atsirado problema, kuri paskatino vengrus veikti. „Ji suvienijo žmones, – sakė disidentas aktyvistas Miklósas Haraszti. – Mes galėjome pasakyti: žiūrėkite, tai tikros konkrečios problemos, susijusios su aplinka, sveikata, žeme. Mes jau kalbėjome ne vien apie didžiąja dalimi teoriškus dalykus, tokius kaip pilietinės teisės, žmogaus laisvės ir taip toliau.“[4]

Disidentų opozicijos grupėms Vengrijoje nuo septintojo dešimtmečio vidurio buvo suteikta vis daugiau laisvės, bet jos buvo mažytės ir turėjo nedaug įtakos. Jos veikė ne tiek baimės, kiek oficialiai skatinamos amnezijos atmosferoje. Komunistai, kaip ir Čekoslovakijoje, valdė „tyliai vogdami praeities atsiminimus“, kaip sakė vienas iš pogrindinių rašytojų. Tris dešimtmečius šaliai vadovavo protingas, subtilus ir meistriškas politikas Jánosas

Kádáras. Jis buvo vienintelis Rytų Europos komunistas, kuris nusipelnė galūnės „izmas“ prie savo pavardės. Kádárizmas rėmėsi žmonėmis, užmirštančiais apie 1956 m. traumą ir ypač paties Kádáro anaiptol ne didvyrišką vaidmenį tuose dramatiškuose įvykiuose. Vengrai turėjo priimti pagrindinius socializmo principus – net jei jie netikėjo nė vienu iš jų – ir susitaikyti su kolonijos padėtimi (šalyje buvo dislokuota 75 000 sovietų karių). Mainais Kádáras užtikrindavo materialinę gerovę, taiką, stabilumą ir siekė, kad rusų kišimasis būtų kuo mažiau matomas – kiek jam pavykdavo išderėti iš Maskvos.

Disidentams buvo leidžiama veikti, bet kruopščiai apibrėžtose ribose. Intelektualams Budapešto centre buvo leidžiama leisti *samizdato* publikacijas ir rengti mitingus. Juos, žinoma, stebėjo slaptoji policija, bet jai tai buvo nesunkus uždavinys. Haraszti vertinimu, devintojo dešimtmečio viduryje visoje šalyje buvo turbūt mažiau kaip tūkstantis nuolatinių opozicijos aktyvistų. Pagrindinės opozicijos grupės publikavo du žurnalus – *Beszélö* (*Kalbėtojas*) ir *Hirmondó* (*Kurjeris*), bet buvo ir daugybė mažesnių. Kiekvieną pirmadienio vakarą architekto László Rajko bute Budapešte buvo įrengiama *samizdato* leidinių „parduotuvė“. Ant ilgo stalo buvo išdėstomos įvairios publikacijos. „Klientai“, kurių vardų niekada niekas neklausdavo, išsirinkdavo pageidaujamą žurnalą, ir Rajko „kopijuotojų“ komanda pagamindavo jiems tekstus, kuriuos jie galėjo pasiimti kitą savaitę. Tai buvo nepaprastai efektyvi sistema.

Retkarčiais policija sulaikydavo ir apklausdavo kokį nors rašytoją ar aktyvistą, bet paprastai valdžia nepersekiodavo disidentų, jeigu jie apsiribodavo veikla sostinėje ir kalbėdavosi tarpusavy ar komunistų partijoje, kurioje ėmė formuotis reformuotojų sparnas. Jei jie pradėdavo agituoti žemės ūkio ar pramonės darbininkus, jiems buvo užkertamas kelias. Paskutinis politinis kalinys buvo Haraszti, įkalintas 1973 m., kai jis, šešis mėnesius

padirbęs gamykloje, parašė nepaprastai įdomią knygą *Darbininkas darbininkų valstybėje* apie pasibaisėtinas darbo sąlygas Vengrijos pramonėje ir jos slogų neefektyvumą. Išplatinęs šią knygą *samizdato* tinkle, jis buvo įkalintas aštuoniems mėnesiams. Socialinė Kádáro ir jo įbaugintos liaudies sutartis veikė, bet iki tam tikro laiko. Ilgainiui jis tapo populiarus ir sulaukė didelio gyventojų susižavėjimo. Bet dabar sutartis ėmė irti.

Jánosas Kádáras buvo dar tik įpusėjęs savo aštuntąjį dešimtmetį, išvaizdus, aukštas, smėlio spalvos plaukais, asketiško būdo vyras. Jis gimė 1912 m. gegužės 25 d. Fiumo uostamiestyje (dabar Rijeka) Kroatijoje kaip pavainikis slovakės tarnaitės sūnus (tikrasis jo vardas – Jánosas Czermanikas). Kádáro tėvas, Austrijos-Vengrijos kariuomenės eilinis, paliko juos abu vos sūnui gimus. Jis visada atsimindavo savo sunkią vaikystę. Keturiolikos metų jaunasis Jánosas paliko mokyklą ir ėmė mokytis įrankininko amato. Dar ankstyvoje paauglystėje jis įstojo į komunistų partiją, kai autoritarinio admirolo Miklóso Horthy valdymo laikais ji buvo uždrausta organizacija. Jis įtikėjo komunizmu ir niekada neprarado šio tikėjimo. Už pogrindinės partijos veiklos organizavimą 1937 m. jis buvo įkalintas beveik trejiems metams. Per karą jis vadovavo komunistų pogrindžiui, pasivadinęs Kádáro (kubiliaus, statinių gamintojo) slapyvardžiu, kurį jis pasiliko visam likusiam gyvenimui. Kai komunistai paėmė valdžią Vengrijoje, jis, kaip gabus *aparatčikas*, ėmė sparčiai kilti partijos hierarchijos laiptais. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Stalino paskirtas Vengrijos valdovu Mátyásas Rákosi įvedė brutaliausią režimą sovietų imperijoje. Nors Kádáras buvo atviro žvilgsnio linksmas žmogus, jis visada elgėsi atsargiai ir stengdavosi neatskleisti savo nuomonės. Jis turėjo subtilų humoro jausmą, bet kadangi buvo labai apdairus, retai parodydavo jį viešai. Valymo metais, kai komunistai naikino vienas kitą, atsiskleidė jam būdingas suktu-

mas ir nepatikimumas. Prireikus jis pasibaisėtinai šaltai išdavė savo geriausią draugą László Rajką* ir 1949 m. buvo priverstas stebėti jo egzekuciją. Po poros metų atėjo ir paties Kádáro eilė tapti auka. Suimtas remiantis pramanytais kaltinimais išdavyste, jis praleido trejus metus kalėjime.

1956 m. Kádáras iš pradžių palaikė revoliuciją. Jis tapo komunistų partijos vadovu, bet po kelių dienų išvertė kailį. Kai rusai atsiuntė didžiules tankų pajėgas sutriuškinti sukilimą, jis buvo paskirtas marionetinio sovietų režimo vadovu. Iš pradžių jis naudojo brutalius valdymo metodus. Apytiksliai trims šimtams vadinamųjų „sukilėlių ir kontrrevoliucionierių" buvo įvykdyta mirties bausmė. Kádáras pasirūpino, kad jo konkurentas Imre Nagy, revoliucijos politinis vadovas, būtų pakartas, nors iš pradžių Maskva tam prieštaravo. Daugelį metų jis buvo labiausiai nekenčiamas žmogus Vengrijoje. Bet ilgainiui sušvelnino savo geležinius gniaužtus. Nuo septintojo dešimtmečio pradžios Kádáras dažnai sakydavo, kad „tie, kurie nėra prieš mus, yra su mumis", ir siekė įgyti kuo didelę nepriklausomybę nuo Maskvos. Jis sukūrė savitą komunizmo prekės ženklą, kuris galų gale pritraukė tokių reformuotojų kaip Gorbačiovas dėmesį, nors „linksmosiose kareivinėse" savižudybių skaičius buvo didžiausias Europoje. Kádáras beveik niekada nekalbėjo apie 1956 m. tragediją, ir jo socialinė sutartis su vengrais visiškai priklausė nuo žmonių tylėjimo. 1956-ųjų įvykiai buvo griežtai draudžiama tema disidentams ir partijos reformuotojams. Sendamas Kádáras tapo irzlesnis ir užmaršesnis.

* Rajko, septynmečio Kádáro sūnaus krikštatėvis, kad išgelbėtų savo gyvybę, buvo priverstas aplankyti savo draugą kalėjime ir pabandyti išgauti iš jo prisipažinimą išdavyste. Jų pokalbis buvo slaptai įrašytas į juostą, ir iššifruota stenograma publikuota 1990 m. pabaigoje. Skaityti ją šiurpu, bet ji atskleidžia, koks buvo gyvenimas totalitarinėje policinėje valstybėje.

Ekonominei padėčiai blogėjant, jis bandė nutraukti reformas, kurias pats įkvėpė ir kurioms vadovavo. Jis bandė susidoroti su Dunojaus draugija, bet supratęs, kokia ji tapo populiari, ėmė vengti rimtos konfrontacijos. Privačiuose pokalbiuose Kádáras sakydavo neturįs laiko Gorbačiovui – „tam išsišokėliui". Jis pradėjo elgtis kaip senamadiškas stalinistas, ir jauni, ambicingi jo aplinkos komunistų partijos *aparatčikai* ėmė vis atviriau kalbėti, kad draugas Kádáras per ilgai užsibuvo savo poste[5].

15

„MES NEGALIME LAIMĖTI“

1986 m. sausis, Maskva

PRAĖJUS DVIEM MĖNESIAMS PO TO, kai Michailas Gorbačiovas atėjo į valdžią, jis skyrė Anatolijui Zaicevui, vienam iš protingiausių generolų sovietų vyriausiosioje vadovybėje, labai slaptą ir subtilią užduotį. Jis pasiuntė šį aukštą, liekną, keturiasdešimt ketverių metų tamsiaplaukį karininką į Kabulą, norėdamas gauti sąžiningą atsakymą į klausimą, ar gali Sovietų Sąjunga laimėti karą Afganistane. Zaicevas, labai kvalifikuotas karininkas, šiek tiek prisidėjo planuojant karo veiksmus Afganistane, tačiau nebuvo atsakingas už katastrofiškas nesėkmes, kurias rusai patyrė už savo pietryčių sienos. Kabule Zaicevas suprato, kad į Gorbačiovo klausimą iš esmės galima atsakyti tik vienu žodžiu: ne. Jis padarė išvadą, kad sovietai šį karą galėjo užbaigti tik aklinai uždarę Afganistano sienas su Pakistanu ir Iranu, kad mudžahedinai negalėtų apsirūpinti ginklais ir būtų užspeisti savo šalyje. Tačiau norint įgyvendinti šį uždavinį ir pratęsti karą, kuris truko jau penkerius su puse metų ir kainavo apytiksliai 7 500 sovietų kareivių gyvybių, į Afganistaną būtų reikėję atsiųsti dar šimtus tūkstančių karių[1].

Gorbačiovas jau buvo nusprendęs užbaigti šį karą. Zaicevo pranešimas tiesiog parūpino jam dar vieną argumentą, kurį jis galėjo pateikti keliems kietakakčiams militaristams Kremliaus aplinkoje, vis dar tikintiems, kad sovietai gali laimėti. „Mums

reikėjo nuspręsti ne ar išeiti, ar ne, o *kaip* išeiti, – sakė Andrejus Gračiovas, vienas iš Gorbačiovo artimiausių patarėjų. – Afganistane žūdavo labai daug karių, karui reikėjo skirti daug lėšų, o Sovietų Sąjunga tapo izoliuota tarptautinėje arenoje. Didžiajai vadovybės daliai buvo akivaizdu, kad mes negalime toliau mokėti tokios didelės kainos." Privačiuose pokalbiuose Gorbačiovas dažnai skubindavo savo kolegas: „Delsti negalima. Negalime leisti Brežnevo ir Andropovo karui tapti Gorbačiovo karu." Tačiau jis vis delsė, bijodamas konservatyvių kritikų pasipriešinimo ir negalėdamas rasti garbingo būdo baigti karą – ar bent jau tokio, kuris jam neatrodė žeminantis[2].

Nors iš pradžių Andropovas labai tvirtai pasisakė už invaziją į Afganistaną, netrukus jis suprato, kad, įsiveldami į karą, sovietai padarė klaidą. Per savo trumpą valdymą jis bandė susitarti šiuo klausimu su Pakistano prezidentu Zia-ul-Haqu. Jis siūlė išvesti sovietų kariuomenę, jeigu pakistaniečiai liausis rėmę islamo partizanus – „mudžahedinų teroristus", kaip jis juos vadino. Bet derybos nedavė jokių rezultatų, o pats Andropovas netrukus mirė. Gorbačiovas buvo pasiryžęs surasti išeitį. 1985 m. spalio vidury jis slaptai iškvietė Afganistano komunistų vadovą Babraką Karmalį į Maskvą ir rūsčiai įspėjo: „Iki kitos vasaros, 1986 m., turite rasti būdą kovoti už savo tikslus patys, – sakė jis. – Mes padėsime jums tiktai ginklais, ne kariais."

Paskyrę Afganistano režimo vadovu Karmalį, sovietai netrukus juo nusivylė. Gorbačiovas gaudavo daug KGB pranešimų, kuriuose jis buvo apibūdinamas kaip silpnas, kaprizingas ir neryžtingas vadovas. Gorbačiovas dažnai vadindavo Karmalį „rieste" – tai Rusijos žydų posakis, reiškiantis, kad žmogus yra nepataisomas girtuoklis. Afganistane komunistai kontroliavo sostinę ir kitus miestus, bet nors juos rėmė sovietų kariuomenė, didelė dalis atokių ir kalnuotų regionų buvo sukilėlių rankose. Gorbačiovas bandė mokyti Karmalį, kaip valdyti didžiąja dalimi

musulmonišką šalį: „Jeigu norite išgyventi, turite išplėsti režimo atramą. Užmirškite socializmą. Susitarkite su iš tikrųjų įtakingomis jėgomis šalyje, taip pat ir su mudžahedinų vadais. Turite atgaivinti islamą, gerbti tradicijas ir pabandyti parodyti žmonėms, kad jie turi kažkokią apčiuopiamą naudą iš revoliucijos.“[3]

Po dviejų dienų Gorbačiovas susitiko su savo kolegomis Kremliaus magnatais ir tiesiai pasakė: „Atėjo laikas priimti sprendimą dėl Afganistano. Nepriklausomai nuo to, ar Karmalis tam pritaria, ar ne, turime kuo greičiau iš ten pasitraukti. „Jis atėjo gerai pasiruošęs. Gorbačiovas pradėjo skaityti ištraukas iš emocingų laiškų, kuriuos gavo iš žuvusių ar sužeistų kareivių motinų. „Jos klausia: „Internacionalinė pareiga? Kam ji atliekama?“ Ar Afganistano žmonės nori mūsų pagalbos? Ar verta dėl to aukoti mūsų berniukų gyvybes? Jie net nežino, kam juos ten pasiuntė. Ką jie gina?“ Gorbačiovas įtikino savo kolegas. Nė vienas iš jų nepasisakė už tai, kad sovietų kariuomenė liktų Afganistane. Tačiau kariuomenės išvedimas vyko kankinamai lėtai[4].

Gorbačiovas turėjo sąjungininką ir draugą, kuris tapo jo kūrybiniu partneriu, padėjusiu jam radikaliai keisti sovietų imperiją. 1985 m. liepą Andrejus Gromyko, ilgai atlikęs rūstaus sovietų diplomatijos vadovo vaidmenį, buvo paaukštintas paskiriant jį į jokių galių neteikiantį Aukščiausiosios Tarybos pirmininko postą. Įvardinęs Gromyko įpėdinį, Gorbačiovas apstulbino visą sovietų politinę klasę: juo tapo Eduardas Ševardnadzė. Šis paskyrimas pribloškė ir patį naująjį užsienio reikalų ministrą – jis niekaip nesuprato, kodėl Gorbačiovas paskyrė jį į šį postą. „Bet aš nesu rusas ir neturiu jokios patirties užsienio reikaluose“, – sakė jis neryžtingai. Gorbačiovas išsklaidė visas jo abejones: „Žinau, kad jūs gruzinas, bet svarbiausia, kad esate sovietų žmogus, – sakė jis. – Neturite patirties? Šiuo atveju gal ir gerai, kad jos neturite. Mūsų užsienio politikai reikia naujo požiūrio, o pakeisti senąjį

gali tik drąsus, dinamiškas ir naujoviškas žmogus." Gorbačiovas ne visada mokėjo pasirinkti geriausius patarėjus, pagalbininkus ar patikėtinius. Bet pasirinkęs Ševardnadzę jis nesuklydo. Jiedu pažinojo ir mėgo vienas kitą daug metų, o svarbiausia – sutarė dėl pagrindinių dalykų. Ir Gorbačiovas, ir Ševardnadzė nepritarė sprendimui įvesti kariuomenę į Afganistaną. Kai jis buvo priimtas, jiedu dar neturėjo didelės įtakos Kremliaus vadovybėje ir sužinojo apie tai tik praėjus dienai po to, kai sovietų kariai atvyko į Kabulą. Susirinkime, per kurį Ševardnadzė buvo paskirtas į naująjį postą, jie abu beveik vienu balsu pavadino šį karą „nusikalstamu"[5].

Ševardnadzė, kaip ir Gorbačiovas, dažnai sakydavo, kad jį suformavo karas. Kai vokiečiai užpuolė SSRS, jam buvo trylika metų, ir vienas iš jo brolių žuvo pirmosiomis kovų dienomis. Kitas iš jo kitų dviejų brolių, beveik tuoj pat buvo pasiųstas į frontą vietoj žuvusiojo, dalyvavo karo veiksmuose iki pat karo pabaigos. Jo tėvas, mokytojas, per plauką liko gyvas per Stalino didįjį valymą. 1917 m. revoliucijos laikais jis buvo menševikas ir prisidėjo prie bolševikų tiktai per pilietinį karą. 1937 m. jis, kaip ir daugelis žmonių tuo metu, buvo apkaltintas „nukrypimu" ir įkalintas, bet tarp kitų kalinių jį atsitiktinai atpažino vienas NKVD pareigūnas, buvęs jo mokinys, kuris pasirūpino, kad vyresnysis Ševardnadzė būtų paleistas. Ševardnadzės, kilusio iš Mamati, tolimo kaimo už apytiksliai 150 mylių į vakarus nuo Tbilisio, gimtoji kalba buvo gruzinų, ir rusiškai jis visada kalbėjo su stipriu akcentu. 1948 m. jis tapo partijos nariu ir karštai palaikė jos politiką. „Komunizmas buvo mano religija", – sakė jis. Karštas tikėjimas atnešė jam materialios naudos. Jis tapo *aparato* nariu ir greitai kilo hierarchijos laiptais, užimdamas įvairius postus, tarp jų ir susijusius su vidaus saugumu. Eidamas Gruzijos milicijos viršininko, o paskui vidaus reikalų ministro pareigas, jis palaikė glaudžius ryšius su žvalgybos tarnybomis – „organais", kaip buvo vadinamos represinės institucijos. 1951 m. jis vedė

smulkutę, gražią ir žavią jauną moterį Nanuli Cargareišvili. Per valymus jos tėvas, už drąsą apdovanotas generolas, buvo suimtas vidury nakties, išvežtas ir sušaudytas. Ilgą laiką po to, prisiminė Nanuli, ji kiekvieną naktį užmigdavo raudodama. Tačiau ji prisiminė, kad vėliau nuoširdžiai raudojo ir mirus Stalinui, nes taip pat tapo įsitikinusia komuniste[6].

„Stagnacijos“ laikais Gruzijos komunistų partija buvo viena iš labiausiai korumpuotų Sąjungoje. 1972 m. respublikos partijos vadovas Vasilijus Mžavanadzė buvo pašalintas po plačiai nuskambėjusio kyšininkavimo skandalo, o jo vietą užėmė Ševardnadzė, gavęs nurodymus ištaisyti padėtį. Jis buvo labai gerbiamas už sąžiningumą ir pagarsėjo savo nenuilstama kova su Kaukazo regionui būdingomis nusikalstamumo ir kyšininkavimo ligomis. Kartą jis paprašė savo kolegų Gruzijos vadovybėje per vieną partijos susirinkimą balsuoti pakeliant kairę ranką. Šiems pakėlus rankas, Ševardnadzė pastebėjo, kad daugelis jų ant riešo segėjo įmantrius ir brangius vakarietiškus laikrodžius, kuriuos tuo laiku vargu ar buvo įmanoma teisėtai įsigyti. Kartą jis, apsirengęs valstietiškais drabužiais, prisikrovęs pilną bagažinę pomidorų, nušiurusiu senu automobiliu leidosi į kelionę iš Tbilisio į Maskvą. Tuo metu Gruzijoje buvo neseniai įvestos taisyklės, draudžiančios eksportuoti iš respublikos daržoves. Važiuodamas jis skaičiavo, kiek milicininkų jis papirko, kai buvo sustabdytas, o paskui surengė valymą Gruzijos milicijoje.

Jis buvo palyginti liberalus, bet kartais naudodavo tradicinius sovietų valdymo metodus. Aštuntajame dešimtmetyje per kampanijas prieš kovotojus už žmogaus teises jis suėmė ir įkalino daugybę disidentų, tarp jų įžymų mokslininką ir rašytoją Zviadą Gamsachurdiją. Kai reikėjo, jis nurungdavo net Gorbačiovą pataikaudamas aukštesniems vadovams; kartą vienoje kalboje jis šlovino Brežnevą už jo „požiūrio platumą, žmoniškumą, nepalenkiamą klasinę poziciją, ištikimybę, principingumą ir gebėjimą

prasiskverbti į pašnekovo sielą". Gruzinai, sakė jis, „visada bus ištikimi savo broliams rusams [...]. Gruzija vadinama saulėta žeme. Bet mums [...] tikra saulė kyla ne rytuose, o šiaurėje, Rusijoje – tai Lenino idėjų saulė."[7]

1976 m., keletu metų anksčiau negu Gorbačiovas, jis buvo paaukštintas ir paskirtas dirbti Maskvos ministerijose, bet jam teko palyginti nesvarbios pareigos. Jis dažnai susitikdavo su Gorbačiovu, kai jie abu buvo regioniniai partijos viršininkai. Ėmę dirbti kartu Maskvoje, jie tapo artimais šeimos draugais. Jie buvo diskretiški ir atsargūs partijos žmonės, bet kalbėdamiesi suprato, kad abu mato sistemos trūkumus; kaip sakė Ševardnadzė, ši sistema „pavertė žmogų sraigteliu, kuris gali būti nebaudžiamai sutraiškytas". Jie sutarė, kad šaliai būtinos reformos ir yra tik vienas būdas jas įgyvendinti. „Gorbačiovas kalbėjo man, kad yra du keliai, kuriais mes galime žengti, – sakė Ševardnadzė. – Arba mes labai smarkiai susiveršime diržus ir mažinsime vartojimą, kol mūsų žmonėms trūks kantrybė, arba sieksime sušvelninti tarptautinę įtampą, įveikti nesutarimus tarp Rytų ir Vakarų – ir [...] sutaupysime milžiniškas sumas, kurias leidžiame ginklams." Du kartus per savaitę jie susitikdavo privačiai ir ilgai kalbėdavosi, taip pat kartu dalyvaudavo kai kuriuose oficialiuose vyriausybės ir partijos susirinkimuose. Daugelį metų juos siejo nepaprastai artimi ryšiai, neįprasti sovietų politikoje[8].

Ševardnadzė turėjo puikią atmintį ir greitai išmokdavo naujų dalykų, sakė jo artimiausias patarėjas Sergejus Tarasenko. Tai buvo būtina. Praėjus trims savaitėms po jo paskyrimo užsienio reikalų ministru, jis turėjo suplanuotą susirinkimą Helsinkyje su Amerikos valstybės sekretoriumi George'u Shultzu – labai patyrusiu užsienio reikalų ekspertu – ir visiškai neslėpė nežinąs derybų detalių ir kitų techninių aspektų. Shultzui padarė įspūdį gruzino sąžiningumas ir atvirumas. Memorandume prezidentui Reaganui iš karto po susirinkimo jis parašė: „Kontrastas tarp jo

ir Gromyko buvo stulbinamas. Jis galėjo šypsotis, įtraukti, kalbėtis. Jis galėjo įtikinti ir būti įtikintas.“[9]

Platesnei visuomenei Ševardnadzė – malonaus, šilto veido, tėviškai atrodančiais žilais plaukais, linksmo būdo ir mėgstantis papokštauti ir pasikalbėti – iš karto padarė naujoviško žmogaus įspūdį. Pasak Tarasenko, jis turėjo puikius viešųjų ryšių gebėjimus:

> Jis pirmasis iš sovietų ministrų pradėjo kalbėti su protestuotojais [prieš SSRS]... Pamatęs plakatus su tokiais užrašais, kaip „Rusus lauk iš Afganistano“, jis išlipdavo iš savo automobilio, pasikalbėdavo su jais, pakviesdavo jų atstovus į ambasadą ir skirdavo jiems kelias valandas. Todėl [...] tokios demonstracijos beveik liovėsi. Per pusę metų jis įveikė antipatiją mums. Nė vienas iš ankstesnių mūsų vadovų nebuvo toks atviras ir sąžiningas. Jie [...] vengdavo klausimų. Gromyko dažnai į klausimus atsakydavo taip: „Tai provokacija. Aš atsisakau atsakyti į šį klausimą.“ O Ševardnadzė atsakydavo į klausimą, aptardavo jį. Jis [...] protingai kalbėdavosi su žmonėmis. „Tai buvo sąmoninga taktika, kurią jis ir Gorbačiovas labai išsamiai aptarė, „norėdami sugriauti SSRS kaip priešo įvaizdį“.

Kremlius smarkiai pakeitė savo imperijos valdymo būdus. Ankstesni Rusijos vadovai irgi žadėjo savo pavaldiniams kolonijose suteikti daugiau nepriklausomybės ir savivaldos, bet nė neketino to daryti. Ševardnadzė ir Gorbačiovas savo pažadus vykdė. Nuo Stalino laikų buvo nusistovėjusi praktika, kad kai kuris nors palydovinis režimas sumanydavo imtis kokių nors veiksmų, nors ir visiškai nereikšmingų, susijusių su tarptautiniais santykiais, prieš imdami veikti, jie klausdavo Maskvos pareigūnų patarimo. „Mūsų žmonės paruošdavo atsakymą – geriau apgalvokite savo sumanymą arba jo atsisakykite, – sakė Tarasenko. – Tapęs užsienio reikalų ministru, Ševardnadzė, paprašytas tokio patarimo, atsakydavo neturįs ką pasakyti. Girdi, socialistinio bloko šalys yra suverenios valstybės ir [...] gali daryti, kas joms atrodo

būtina. Jį tokie klausimai labai erzino, ir jis sakydavo, kad „šiai praktikai reikia padaryti galą“.“[10]

Pagaliau Ronaldas Reaganas Sovietų Sąjungoje surado derybų partnerį, kurio ieškojo. Gorbačiovas troško kuo greičiau susitikti su juo. Jis buvo įsitikinęs pergudrausiąs amerikietį, o Reaganas buvo įsitikinęs, kad jis pakerės rusą. Jie susitiko Ženevoje 1985 m. lapkritį – tai buvo pirmas iš keturių susitikimų, surengtų per daugiau kaip trejus metus; pokarinis pasaulis ėmė keistis. Tame susitikime Šveicarijoje nieko svarbaus nebuvo nuspręsta – nebuvo pasirašytos jokios sutartys, nebuvo padaryta jokių svarbių pareiškimų. Bet jis pradėjo unikalų asmeninės diplomatijos procesą, kuris galų gale – ir greitai – užbaigė Šaltąjį karą. Tarp jųdviejų užsimezgė įdomus ryšys, o Reaganas prisiminė, kaip per jų paskutinį asmeninį susirinkimą *Fleur d'Eau* pilyje ant Ženevos ežero kranto įžvalgiai pasakė Gorbačiovui: „Lažinuosi, kad griežto kurso šalininkams abiejose mūsų šalyse širdis kraujais srūva, kai mes spaudžiame vienas kitam rankas.“ Po susitikimo Ženevoje Reaganas ėmė dar greičiau tolti nuo savo buvusių konservatyvių šalininkų JAV, nuo kurių jis jau buvo pradėjęs atsiriboti. O Gorbačiovas stojo į įnirtingą kovą ir su Kremliaus reakcionieriais, kaip jis juos vadino, siekusiais vėl izoliuoti Sovietų Sąjungą, ir su jos galingais kariškiais. Iš pradžių Gorbačiovui Reaganas pasirodė menko intelekto žmogus. „Atrodė, kad aš susitikau su urviniu žmogumi, – sakė jis patarėjams. – Jis kalbėjo visiškas banalybes. Jis buvo taip prikamšytas stereotipų, kad nepajėgdavo įsiklausyti į proto balsą. Kai tik aš imdavau kalbėti apie detales, prezidentas tuoj pat perleisdavo pokalbio vadžias Shultzui. O kai mudu susėsdavome „pokalbiams prie židinio“, kaip juos vadino prezidentas, Reaganas naudodavosi iš anksto paruoštais tekstais.“ Vėliau Gorbačiovas ėmė Reaganu žavėtis ir jį gerbti. Reaganui iš pat pradžių patiko Gorbačiovas, kuris buvo visai kitoks negu jo įsivaizduotas

„blogio imperijos" valdovas, bet jis vis klausė savęs, ar rusu galima pasitikėti ir ar jis nuoširdžiai ketina pakeisti Sovietų Sąjungą. Jis nusprendė neturįs kito pasirinkimo, kaip tik tartis su juo.[11]

Per derybas Ženevoje jiedu, nesutardami dėl Žvaigždžių karų projekto, pagrindinio nesutarimų objekto, garsiai susibarė, nors didžiąją dalį jų penkias valandas trukusių privačių derybų atmosfera buvo šilta. Reaganas buvo visiškai atsidavęs Žvaigždžių karų projektui, o sovietai bijojo, kad jis sukels naujas kosmoso ginklavimosi varžybas, kurias jie pralaimės. Reaganas teigė, kad Strateginės gynybos iniciatyva (SDI) yra ginamoji sistema. Gorbačiovas atkakliai atsakydavo, kad rusų požiūriu ji skirta puolimui: kas sukliudys amerikiečiams užpulti Sovietų Sąjungą, jeigu jie turės patikimą skydą, apsaugantį nuo atsakomųjų veiksmų? Žvaigždžių karai „destabilizuotų viską, – pareiškė jis. – Mes turėtume stengtis pramušti jūsų skydą." Reaganas sakė, kad tai bus visiškai nereikalinga: „Patikėkite, ši sistema labai svarbi taikai, todėl mes pasidalinsime su jumis jos technologija, kai ją sukursime." Gorbačiovas nusijuokė ir tiesiai atrėžė: „Juk jūs puikiai suprantate, kad aš tuo netikiu, nes jūs nepasidalinate net technologijomis, kurios padėtų patobulinti melžimo aparatus mūsų kolūkiuose."[12]

Išeities iš aklavietės dėl Žvaigždžių karų nepavyko rasti per visą Reagano prezidentavimą, nors tai netrukdė vėliau sudaryti įvairios ginkluotės sumažinimo sutarčių, kurios sušvelnino įtampą tarp supervalstybių. Gorbačiovas gaudavo prieštaringų patarimų dėl kosminių ginklų. Sovietų kariškiai sakė jam, kad Žvaigždžių karai yra pavojinga nauja grėsmė. Žymiausi sovietų mokslininkai tvirtino, kad Amerikos planas yra „fantazija", kurios neįmanoma įgyvendinti. Garsiausias fizikas Jevgenijus Velichovas, Sovietų Sąjungos Mokslų Akademijos vicepirmininkas, ir Roaldas Sagdejevas, sovietų kosminės programos vadovas, patikino Gorbačiovą, kad visiškai patikimo, neįveikiamo kosminio skydo sukurti neįmanoma. Abu sakė jam, kad sovietai gali sukurti ne

mažiau efektyvią sistemą įveikti SDI, naudodami raketas, kurios bus kosmose tiktai kelias akimirkas, ir tikino, kad ši sistema „bus dešimt kartų pigesnė negu Žvaigždžių karų programa“. Vis dėlto lieka klausimas, kodėl Gorbačiovas buvo taip griežtai nusistatęs prieš šią programą, jeigu iš tiesų tikėjo, kad įveikti ją bus taip lengva. Gorbačiovo patarėjai sako, kad priežastis buvo politinė, o ne strateginė. Kuo daugiau amerikiečiai leido lėšų Žvaigždžių karų technologijoms plėtoti, tuo didesnį spaudimą jis patirdavo iš savo kariškių imtis atsakomųjų veiksmų. Dėl to Gorbačiovui buvo sunkiau mažinti didžiulį šalies ginklavimosi biudžetą ir skirti pinigus vidaus reikalams, gelbėti socializmą SSRS[13].

Kitas Reagano Žvaigždžių karų vizijos priešininkas buvo daug artimesnis prezidentui ideologiškai. Jo didžioji draugė ir kolegė konservatorė Margaret Thatcher labai abejojo, kad apsauginis skydas techniškai įmanomas ir dar rimtesnį susirūpinimą jai kėlė Žvaigždių karų pagrindinis tikslas. Ji manė, kad branduoliniai ginklai palaikė taiką keturis dešimtmečius. Anot jos, abiejų supervalstybių gynyba rėmėsi sulaikymo teorija. Thatcher teigė, kad branduoliniai ginklai palaiko stabilumą, o svajonės apie apsauginį skydą gali smarkiai jį sutrikdyti. Ji dažnai ir, kaip jai buvo būdinga, tiesiai bandydavo atkalbėti Reaganą nuo šio sumanymo, bet veltui. Kartą Reaganas pasakė savo Nacionalinio saugumo patarėjui Robertui McFarlane'ui, kad jis buvo „sutalžytas rankinuku“, ir išsiuntė jį į Londoną įtikinti „Margaret bent jau sušvelninti savo kritiką [...]. Ji atskaitė man tą pačią paskaitą, kaip ir [jam] ir, matydamas, kad nieko nepasieksiu, aš įsiterpiau per pauzę: „Premjere, prezidentas Reaganas mano, kad bent jau 300 milijonų JAV dolerių per metus verti užsakymai SDI kurti turėtų būti subrangos pagrindais perduoti Britanijos kompanijoms.“ [...] Ilgai patylėjusi, ji galiausiai pasakė: „Gal šis sumanymas iš tiesų ne toks jau blogas“.“[14]

16

„TEGU SAU NEKENČIA“

1986 m. sausio 26 d., sekmadienis, Bukareštas

NICOLAE CEAUŞESCU VALDOMOJE Rumunijoje sausio 26 d. buvo didžiausia šventė. Švęsti Kalėdas, savaime suprantama, buvo uždrausta, o Išlaisvinimo dienos, skirtos paminėti Antrojo pasaulinio karo pabaigą, iškilmės buvo gana kuklios. Gegužės pirmosios šventė buvo minima iškilmingai, visuose pagrindiniuose miestuose rengiant didžiules demonstracijas. Bet diktatoriaus gimimo dieną režimas pavertė išties grandioziniu vieno žmogaus gyvenimo ir pasiekimų paminėjimu. Šią dieną dauguma rumunų anaiptol nejautė šventinės nuotaikos – jų Didysis ir Išmintingas Vadovas atnešė tautai skurdą. Bet nelaimingai tą dieną atrodantys žmonės galėjo būti palaikyti politiškai nepatikimais, tad nutaisydavo laimingus veidus. Gyvenimas Rumunijoje Ceauşescu valdymo vėlyvuoju laikotarpiu tapo, pasak vieno jo seno bendražygio, kuris kadaise kalėjo su juo vienoje kameroje, „nepaliaujamomis apeigomis, kurias visa šalis rengdavo vienam žiūrovui“[1].

1986 m. sausio 26 d. *Conducător* sukako šešiasdešimt aštuoneri, nors ant visų daugelio milijonų plakatų ir fotografijų, išklijuotų visoje šalyje, jis atrodė nė diena ne vyresnis negu keturiasdešimt dvejų. Dvaro poetai rungėsi tarpusavy visų laikraščių pirmuosiuose puslapiuose. „Negaliu atsispirti troškimui pagirti

jus ir pabučiuoti jūsų smilkinius", – rašė Dumitru Brandescu. Vadovo mėgstamiausias eiliakalys Adrianas Păunescu taškėsi dar įmantresniais meilikavimais:

> Vaizduodami jį taip, mes anaiptol nemeilikaujame. Mes mylime jį už jo kovą ir jo žmoniškumą. Mes mylime jį todėl, kad ši šalis yra laisva po Saule. Siela trokšta apipilti jį panegirika[2].

Laikraštis *Luceafărul* rašė, kad tai „svarbi data Rumunijos istorijoje, kai tauta, šlovindama savo išrinktuosius, šlovina save". Visuose kituose šiai progai skirtuose leidiniuose irgi pasirodė daugelis įprastų sudievinto vadovo apibūdinimų:

> Karpatų milžinas
> Mūsų šviesos šaltinis
> Išminties ir žavesio lobis
> Zodiakas
> Mūsų aukštas standartas
> Didysis architektas
> Gyvoji ugnis
> Nauja ryto žvaigždė
> Dangaus kūnas

Net Mao Zedongas ir Stalinas būtų pasijutę nejaukiai, girdėdami tokius niekus. Bet Nicolae Ceaușescu ir jo žmona Elena, kuriai meilikavimas patiko net labiau negu jam, neturėjo jokio humoro jausmo ir neįžvelgė jame nieko juokingo. Jie tikėjo tuo, kas apie juos buvo rašoma, ir apsupo save meilikaujančiais ir pataikaujančiais dvariškiais.

Prieš kelias savaites iki jo gimimo dienos šios Beprecedenčio atsinaujinimo epochos kūrėjas, kaip komunistų partijos laikraštis *Scînteia* pavadino Ceaușescu, dar labiau sugriežtino maisto normavimą. Visada stengdamiesi nepriaugti antsvorio, jis ir

Elena maitinosi saikingai. Aštuntojo dešimtmečio viduryje jam buvo diagnozuotas diabetas ir skirtos insulino injekcijos palaikyti normalų cukraus kiekį kraujyje. Jie apkaltino rumunus antsvoriu ir įkūrė Racionalios mitybos komisiją, nustačiusią „mokslinę“ dietą, pagal kurią žmogui per metus buvo skirta 114 kiaušinių, 20 kilogramų „vaisių ir vynuogių“, 54,88 kilogramo mėsos, 14,8 kilogramo bulvių, 114,5 kilogramo miltų. Teoriškai tai buvo nebloga dieta. Bet praktiškai gyventojai anaiptol nebuvo aprūpinami visais šiais produktais. Devintojo dešimtmečio viduryje beveik kiekvienai šeimai Rumunijoje buvo sunku įsigyti maisto produktų, reikalingų išgyventi. 1985 m. pabaigoje duonos, pieno, kiaušinių, mėsos ir daržovių normavimas tapo dar griežtesnis, o eilės parduotuvėse – ilgesnės. Rumunijos žemė yra viena iš derlingiausių Europoje, ir ten turėtų būti išauginamas gausus maisto perteklius. Taip ir buvo. Bet Ceauşescu savo ekscentriška ekonomine politika sąmoningai stūmė savo liaudį į skurdą. Jis buvo pasiryžęs visiškai išsilaisvinti nuo įsiskolinimų užsieniui, manydamas, kad tai vienintelis būdas užsitikrinti nepriklausomybę.

Žinant, kokią didelę Vakarų kreditų naštą užsitraukė kitos Rytų Europos šalys, sumanymas sumažinti skolinimąsi nebuvo toks jau blogas dalykas. Bet Didysis Vadovas šį sumanymą įgyvendino pražūtingu būdu. 1982 m. jis paskelbė iki 1990 m. grąžinsiąs visas užsienio paskolas. Siekdamas šio tikslo, jis užveržė rumunams diržus. Daugiau negu trys ketvirčiai šalyje pagaminamų maisto produktų buvo parduodami užsienyje. Energija buvo griežtai normuojama, siekiant parduoti ją Italijai ir Vakarų Vokietijai. Rumunams buvo leidžiama naudoti kambaryje tiktai vieną keturiasdešimties vatų lempą, kai elektra apskritai buvo tiekiama. Šildymas elektra buvo leidžiamas tiktai dvi valandas per dieną, ir menkai apšildydavo namus; tokia padėtis pagimdė dažnai pasakojamą žiaurų pokštą: „Kas Rumunijoje šaltesnis negu šaltas vanduo? Karštas vanduo.“ Per šalčius žiemą

daug pagyvenusių žmonių mirdavo savo butuose nuo hipotermijos – skurstantiems žmonėms Vakarų Europoje tokia nelaimė buvo visiškai nežinoma. Visoje Rumunijoje labai daug jaunesnio amžiaus žmonių uždusdavo nuo dujų savo namuose. Tačiau dujomis jie apsinuodydavo ne bandydami nusižudyti, o todėl, kad norėdami sušildyti butą palikdavo dujines viryklės uždegtas ir užmigdavo – jiems miegant dujų tiekimas buvo nutraukiamas, o paskui vėl atnaujinamas.

Naktį gatvės būdavo beveik neapšviestos. Net platūs Bukarešto – kadaise vadinto Balkanų Paryžiumi – bulvarai saulei nusileidus ištuštėdavo ir likdavo tamsūs. Paskutinis kino filmų seansas kinuose buvo penktą po pusiaudienio. Kadaise Bukareštas garsėjo savo kavinių kultūra ir naktiniu gyvenimu. Dabar neliko jokių barų ar kavinių; veikė tik saujelė restoranų mieste, kuriuose dažnai lankydavosi partijos biurokratai ir jų šeimos nariai ir viešbučiuose, kuriuose apsistodavo negausūs užsienio lankytojai, gaudavę leidimą atvykti į šalį. Ceaușescu planingai siekė sumažinti naftos vartojimą. 1986 m. pavasarį, netrukus po savo šešiasdešimt aštuntojo gimtadienio, jis pradėjo įgyvendinti arklių veisimo programą, norėdamas pakeisti jais benzinu varomas transporto priemones. Ūkiuose, kurie septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje naudojo traktorius, devintajame dešimtmetyje derlius buvo nuimamas dalgiais ir pjautuvais. Vadovas vedė Rumuniją į praėjusį šimtmetį – ar dar toliau – atgal į praeitį. Siekdamas maksimizuoti gamtos išteklių, tokių kaip nafta ir dujos gavybą, jis įvedė prievartinę budėjimų sistemą, kuri priminė iki 1789 m. Prancūzijoje galiojusią *corveé* prievolę, versdamas žmones dirbti sekmadieniais ir poilsio dienomis.

Baimė ir gandai Rumunijoje buvo išplitę labiau negu bet kurioje kitoje šalyje už Geležinės uždangos. Ceaușescu atvirai žavėjosi Stalinu; dalyvaudamas jo laidotuvėse, jis nesislėpdamas raudojo. Rumunija buvo brutaliausia policinė valstybė Rytų blo-

ke, bet valdoma unikaliai rumuniškai. *Stasi* Rytų Vokietijoje buvo įkurta palaikyti tvarką, nors ir naudojo šiurpius metodus naikinti savo aukas. *Securitate* buvo įkurta įkvėpti baimę. Liviu Turcu, ėjęs šioje organizacijoje aukštas pareigas, kol devintajame dešimtmetyje pabėgo į Vakarus, iš savo patirties žinojo, kaip ji veikė. „Įsivaizduokite didžiulį aparatą, skleidžiantį bauginančius gandus ir kuriantį baimės atmosferą, kad žmonės manytų, jog, žengę bent vieną menkiausią žingsnį, kurį galima palaikyti opozicijos Ceaușescu aktu, jie užsitrauks pražūtį, – sakė jis. – Šis psichologinis teroras paralyžiavo Rumunijos gyventojus; paveikiausia dezinformacijos dalis buvo gandai, sąmoningai skleidžiami pačios *Securitate*, kad vienas iš keturių rumunų yra jos informatorius.“ *Securitate* giliai prasiskverbė į žmonių sąmonę ir pasėjo tarp jų didžiulį nepasitikėjimą vieni kitais, įtikinusi, kad tarp jų yra daugybė informatorių. Žmonės nedrįso aiškintis, ar tai tiesa, ar ne. Agentų ar informatorių skaičius nebuvo svarbus dalykas. *Securitate* skleidė žinią apie savo galybę užuominomis, apgavystėmis ir dvigubomis apgavystėmis. Tikėdama ja, visuomenė elgėsi paklusniai. „Kadangi visi manė esą sekami, jiems – šnipams – nebuvo reikalo iš tikrųjų sekti žmonių, – sakė Alexas Serbanas, beveik visą devintąjį dešimtmetį dirbęs mokytoju mažame miestelyje prie Bukarešto. – Tai buvo vienas iš baisiausių dalykų.“[3]

Formaliai rumunams nebuvo draudžiama kalbėtis su užsieniečiais. Bet apie bet kokį pokalbį su jais rumunai per dvidešimt keturias valandas privalėjo pranešti policijai. Baimindamiesi neišvengiamų apklausų ir persekiojimo, dauguma žmonių vengė bendrauti su lankytojais iš užsienio. Rumunijoje nebuvo tokių organizacijų kaip *Chartija 77*, „Solidarumas“, KOR ar Dunojaus draugija. Šalyje buvo keletas rašytojų disidentų, bet nebuvo beveik jokių opozicijos grupių. Viena jų, įsteigta devintojo dešimtmečio viduryje, pasivadino paprastu Antitotalitarinio forumo vardu. Ji susidėjo iš trijų šeimų. Jos vadovas Viorelas Hancu

paaiškino: „Jeigu mes būtume priėmę dar ką nors, būtume rizikavę, kad *Securitate* infiltruos savo agentus."[4]

Ceaușescu griežtai susidorodavo su pramonės darbininkų nepasitenkinimu. 1977 m. kalnakasiai Žiu kasybos slėnyje surengė streiką, reikalaudami padidinti darbo užmokestį ir pagerinti darbo sąlygas. Iš pradžių šalies vadovas reagavo švelniai, derėjosi ir sutiko su kalnakasių reikalavimais. Praėjus keletui savaičių po to, kai darbininkai grįžo į darbą, jis įsakė suimti streiko vadovus, kai kuriems įvykdyti mirties bausmę ir įkalinti kitus. Kitais metais darbo užmokesčio padidinimas buvo atšauktas. Po dešimtmečio sustreikavo darbininkai *Raudonosios žvaigždės* traktorių gamykloje Braove, šiaurės Rumunijoje. Ceaușescu panaudojo lygiai tą pačią taktiką. Jis nelabai išmanė klasiką, bet dažnai cituodavo savo patarėjams imperatorių Kaligulą: „Geriau, kad valdovo bijotų, negu jį mylėtų." Jis nedvejodamas susidorodavo su savo numylėtiniais. Vienas iš jų, Ionas Iliescu, buvo kylanti komunistų partijos žvaigždė, greitai kopęs jos hierarchijos viršūnės link. Savo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje ėjęs Jaunimo ministro pareigas, penktojo dešimtmečio pradžioje jis tapo partijos propagandos vadovu. Jis nuolat pietaudavo su Ceaușescu pora ir dažnai žaisdavo šachmatais su šalies vadovu, išmintingai leisdamas jam laimėti. 1971 m., išgirdęs, kad apie Iliescu kalbama kaip apie tiesioginį jo įpėdinį, Ceaușescu ištrėmė jį į provinciją, paskyręs į nereikšmingą postą. Vėliau jis leido Iliescu grįžti į Bukareštą, bet paskyrė vadovauti leidyklai, leidžiančiai tik techninius vadovus.

Niekas nežinojo, kiek Rumunijoje buvo politinių kalinių; jų niekas neskaičiavo, nors šalyje buvo statistika apie beveik visus kitus dalykus. Be to, niekas nebuvo visiškai tikras, kas yra politinis nusikaltimas, o kas ne. Jo apibrėžimas priklausė nuo *Conducător* užgaidos. 1982 m. be jokios akivaizdžios priežasties jis netikėtai pradėjo kampaniją prieš jogą. Vieną jauną Bukarešto medicinos

fakulteto studentę, grįžtančią iš treniruočių, sumušė *Securitate* agentai ir liepė liautis užsiimti joga. Ji pakluso – supratusi, kad ją visą parą seka keturi slaptosios policijos pareigūnai. Ceaușescu pasiekė, ko norėjo. Kai tik tapo žinoma, kad valdžia jogą laiko politine veikla, jogos praktikavimas dingo iš Rumunijos.

Žmonės negalėjo rasti nusiraminimo net religijoje. Ceaușescu ardė bažnyčias, noriai talkinamas bendrininkų – dvasininkų ir rabinų. Ortodoksų vyskupai, protestantų vadovai ir vengrų mažumos vadovai Transilvanijoje, tokie kaip Gyula Nagy ir László Pappas, buvo glaudžiai susiję su saugumo tarnybomis. Kaip ir Rytų Vokietija, Rumunija noriai prekiavo politiniais tremtiniais. Ceaușescu negalėjo išsireikalauti tokios pat kainos, kaip Erichas Honeckeris – Rumunija gaudavo apie 10 000 JAV dolerių už kiekvieną vokietį, „parduotą“ Federacinei Vokietijos Respublikai, ir kiekvieną žydą, išleistą į Izraelį. „Nafta, žydai ir vokiečiai yra mūsų svarbiausias eksportas“, – kartą pasakė Ceaușescu savo kontržvalgybos vadovui Jonui Pacepa, kuris vėliau pabėgo į JAV. Vokiečių mažumos (*szeklerių*) vadovai ir Mosesas Rosenas, vyriausiasis rabinas, prisidėjo prie šios prekybos ir palaikė kitokius ryšius su režimu.

Rumunijoje nebuvo leidžiama beveik jokių savilaidos leidinių. Visoje šalyje buvo tik keletas fotokopijavimo aparatų, daugiausia partijos ar vyriausybinėse įstaigose. Pagal 1983 m. kovą priimtą įstatymą kiekviena rašomoji mašinėlė turėjo būti užregistruota policijoje, o savininkas turėjo pateikti jos šrifto pavyzdį, kad ją būtų galima identifikuoti. Šio įstatymo nuostatos iškalbingai atskleidžia gyvenimo Ceaușescu valdomoje Rumunijoje sąlygas:

> Nuomoti ar skolinti rašomąją mašinėlę buvo draudžiama. Kiekvienas rašomosios mašinėlės savininkas privalo turėti milicijos leidimą, kuris suteikiamas tik gavus prašymą. Visi privatūs asmenys, kurie turi rašomąją mašinėlę, per keletą dienų turi įsigyti tokį

leidimą. Prašymas jį išduoti turi būti raštu pateiktas savivaldybės, miesto ar bendruomenės milicijai, priklausomai nuo to, kur gyvena pretendentas; prašyme pretendentas privalo pateikti apie save tokias žinias: jo vardas ir pavardė, tėvų vardai, gimimo vieta ir data, adresas, profesija, darbo vieta, rašomosios mašinėlės tipas ir modelis, kaip ji buvo įsigyta (pirkimas, dovana, palikimas) ir kokiam tikslui bus naudojama. Jei prašymas patenkinamas, leidimas turėti rašomąją mašinėlę pretendentui išduodamas per 60 dienų. Nustatytu laiku rašomosios mašinėlės savininkas turi atvykti su mašinėle į milicijos būstinę ir pateikti jos spausdinimo pavyzdį. Toks pavyzdys turi būti pateikiamas kasmet, per pirmus du metų mėnesius, taip pat po kiekvieno rašomosios mašinėlės remonto. Jei prašymas atmetamas, pretendentas per 60 dienų gali pateikti vietos milicijai apeliaciją. Jei apeliacija atmetama, jis privalo per 10 dienų parduoti rašomąją mašinėlę, (su faktūra) arba dovanoti bet kokiam asmeniui, turinčiam būtiną leidimą. Asmenys, pageidaujantys įsigyti rašomąją mašinėlę visų pirma turi kreiptis dėl leidimo ją turėti. Asmenys, paveldėję rašomąją mašinėlę ar gavę ją dovanų, turi nedelsdami kreiptis dėl leidimo ją turėti. Rašomosios mašinėlės su defektais, kurių neįmanoma pataisyti, turi būti perduodamos į tokių medžiagų surinkimo punktą, bet pirmiausia rašomosios mašinėlės raktai, skaičiai ir ženklai turi būti perduoti milicijai. Jei rašomosios mašinėlės savininkas pakeičia gyvenamąją vietą, jis turi per penkias dienas pranešti apie tai milicijai.[5]

Kai kurie pavieniai rašytojai retkarčiais atvirai ir drąsiai kritikuodavo režimą. Doina Ragena, prancūzų literatūros specialistė, dirbusi Klužo universitete, šiaurvakarinėje Rumunijoje, ne vienus metus praleido namų arešto sąlygomis. Ji sakė, kad Ceaușescu režimas „triuškino pačią žmonių sielą, žemindamas jų troškimus ir teisėtus reikalavimus, teršdamas jų sąžinę ir versdamas juos teroro spaudimu priimti melą kaip tiesą, o tiesą kaip melą.“ Meluojama buvo ir apie svarbius, ir apie nereikšmingus –

net orų prognozės buvo melagingos. Rumunijoje temperatūra oficialiai niekada nebuvo mažesnė kaip 10°C, net kai žemę nuklodavo ledas ir sniegas, nes pagal įstatymą tuomet viešuose pastatuose turėjo būti įjungtas šildymas.

Kiekvienoje įstaigoje, turinčioje daugiau kaip kelis šimtus tarnautojų, buvo pilną ar nepilną darbo dieną dirbantis oficialus atstovas ryšiams su *Securitate,* buvo ir neoficialių informatorių, pasiruošusių šnipinėti savo kolegas. Svarbių sričių įmonėse buvo po keletą šnipų. Pavyzdžiui, valstybinėje televizijos stotyje *Securitate* turėjo visą „protokolo skyrių“, kuris privalėjo užtikrinti, kad Nicolae Ceaușescu visada atrodytų kuo geriausiai. Laidų režisierius akylai sekė slaptoji policija. „Visos Ceaușescu nevalingos pauzės, neryžtingumas, mikčiojimas ir grimasos prieš transliaciją turėjo būti pašalintos, – sakė vienas televizijos žinių laidos vadovas. – Tam reikėjo daugybės darbo valandų. Atmestus filmavimo fragmentus surinkdavo *Securitate* ir sunaikindavo, kad jie nepatektų į neteisingas rankas.“ Kartą pažeidęs šias taisykles televizijos prodiuseris Nickas Melinescu sulaukė rimtų pasekmių. „Viename vaizdo įraše liko kelių sekundžių atkarpa, kurioje Ceaușescu atrodė labai prastai. Jis kuitėsi, mirksėjo, mikčiojo, ir viska tai buvo palikta. Prasidėjo tikras pragaras [...]. Aš buvau apkaltintas aplaidumu ir nušalintas nuo darbo [...], o mano atlyginimas buvo sumažintas trims mėnesiams. Tai buvo blogai, vienas iš blogiausių dalykų, kurie galėjo atsitikti.“ Elena lygiai taip pat kruopščiai rūpinosi Tautos motinos įvaizdžiu: „Buvo sudarytas didžiulis taisyklių, kaip rodyti ją leistina ir neleistina, sąrašas. Visų pirma, ją buvo griežtai draudžiama rodyti profiliu, nes ji turėjo didžiulę nosį – ir šiaip nebuvo graži moteris.“ Propagandinis partijos skyrius įsakė vaizdo įrašuose šiukštu neparodyti, kad Ceaușescu mažesnio negu vidutinio ūgio (penkių pėdų ir penkių colių). Atvykus aukštesnio ūgio užsienio svečiams, jie turėjo būti filmuojami taip, kad ūgio

skirtumas būtų kuo mažiau matomas. Prancūzijos prezidentas Valéry Giscardas d'Estaingas buvo kur kas aukštesnis už Rumunijos vadovą, todėl jie niekada nebuvo rodomi vienas greta kito. Visuose laikraščiuose dirbo vienas redaktoriaus padėjėjas, kuris turėjo svarbų darbą: tikrinti, kad Nicolae Ceaușescu vardas visada būtų parašytas be rašybos klaidų[6].

Būsimasis Rumunijos despotas gimė mažame Skorničeščio kaime vokiečių okupuotoje Valachijoje, pietų Rumunijoje. Jo motina Alexandra ir tėvas Nicolae Andru buvo vidutiniški valstiečiai, kurie būtų gyvenę geriau, jeigu tėvas nebūtų pragėręs savo žmonos ir septynių vaikų turto. Tėvas pavadino Nicolae net tris savo sūnus. Pasakojama, kad taip nutikdavo todėl, kad, kai jis, kamuojamas stiprių pagirių, nueidavo į artimiausią miestą užregistruoti jų gimimo, neįstengdavo prisiminti jokio kito vyriško vardo. Jaunasis Ceaușescu mokykloje mokėsi blogai, nors net jo pradinės mokyklos mokytojai pastebėjo, kad jis turi skvarbų protą ir beveik nesutramdomą būdą. Ceaușescu mokslai oficialiose švietimo įstaigose pasibaigė, kai būdamas keturiolikos metų jis išvyko į Bukareštą gyventi su viena iš savo ištekėjusių vyresnių seserų. Čia jis ėmė mokytis batsiuvio amato ir pasinėrė į kairiųjų radikalų veiklą – iš dalies paveiktas savo socialisto dieverio, iš dalies susižavėjęs kairiųjų pogrindininkų gyvenimu. Vienas jo amžininkas sakė: „Jį labiau traukė smurtas negu ideologija [...], jis troško būti ten, kur gatvėse vyko veiksmas."

Ketvirtajame dešimtmetyje, valdant korumpuotam ir dekadentiškam karaliui Karoliui II, Rumunija šlubčiojo nuo krizės prie krizės. Karalius buvo įsivėlęs į įvairius abejotinus finansinius sandėrius ir gyveno muilo operą primenantį meilės gyvenimą. Jo romanas su išsituokėle Magda Lupescu sulaukė dėmesio ne tik Rumunijos spaudos, bet ir daugelio kitų Europos šalių paskalų puslapiuose. Tačiau šalies ateičiai rimtesnių pasekmių atnešė ka-

raliaus flirtas su fašizmu. Jam valdant, garsioji Geležinė gvardija įgijo didžiulę įtaką viešame gyvenime, ir jaunasis Ceauşescu tapo politiniu gatvės triukšmadariu, kovojusiu prieš dešiniuosius galvažudžius. Pirmą kartą jis buvo suimtas 1933 m., būdamas šešiolikos, ir per keliolika kitų metų dar ne kartą buvo įkalintas. Komunistų partija buvo uždrausta, ir kalėjime Ceauşescu sutiko daug marksistų intelektualų, kurie tapo jo mokytojais. Be kitų dalykų jie išmokė jį kontroliuoti mikčiojimą, nors vėliau, kai jis būdavo susijaudinęs, pavargęs ar išmuštas iš pusiausvyros, vėl imdavo mikčioti. Mokydamasis iš jų, Ceauşescu pasirodė esąs labai naudingas jiems: vykdydamas jų pavedimus, vogdavo jiems maistą ir rasdavo būdų susisiekti su išoriniu pasauliu.

Išėjęs iš kalėjimo, 1938 m. viename komunistiniame Jaunimo lygos susirinkime jis susipažino ir iš pirmo žvilgsnio pamilo labai patrauklią tamsiaplaukę merginą, kurią jos draugai vadino „Pasarica“ (paukšteliu). Ji buvo Elena Petrescu, metais vyresnė už jį ir panašios valstietiškos kilmės. Būdamas labai skrupulingas, Ceauşescu visą savo gyvenimą neturėjo lytinių santykių su jokia kita moterimi. Ji buvo labiau patyrusi ir pasitikinti savimi meilės srityje, o iki jųdviejų santuokos turėjo daug romanų. Jiems nespėjus išplėtoti savo santykių, Ceauşescu vėl buvo įkalintas, bet kai pasibaigus karui buvo paleistas iš atšiauraus Tirgu Žiu kalėjimo, jie vėl susitiko ir netrukus susituokė.

Sovietams savo Rumunijos provincijoje įtvirtinus naująjį marionetinį komunistinio režimą, Stalinas paskyrė jo vadovu šaltą, protingą ir įžvalgų politinį taktiką, labai patyrusį Gheorghe'ą Gheorghiu-Deją. Ceauşescu, susipažinęs su Gheorghiu-Deju kalėjime, žavėjosi jo intelektu ir negailestingumu. Naujasis šalies vadovas pradėjo naudoti Ceauşescu kaip problemų sprendėją, nes jis ne tik turėjo įgimtų politinių ir diplomatinių gebėjimų, bet ir mokėjo naudoti prievartą savo tikslams pasiekti. Ceauşescu buvo patikėta kurti komunistinę kariuomenę, ir vėliau ši patirtis

padėjo jam kilti partijos hierarchijos laiptais. Jis dažnai atlikdavo Gheorghiu-Deju skirtą purviną darbą, organizuodamas įvairius sovietų stiliaus valymus komunistų partijoje ir jo režimui būdingas raganų medžiokles. Jis kur kas geriau orientavosi pavojingame Balkanų šalies politikos pasaulyje ir atrasdavo geriausius sprendimus greičiau negu daugelis protingesnių ir labiau išsilavinusių jo aplinkos inteligentų. Kai 1965 m. Gheorghiu-Dejas, kankinamas smarkių skausmų, mirė nuo vėžio, Ceauşescu nebuvo akivaizdus jo įpėdinis. Vyresniems konkurentams kovoje dėl valdžios sunaikinus vienas kitą, jis buvo laikomas kompromisiniu kandidatu.

Iš pradžių jis šiek tiek liberalizavo šalį, truputį sušvelnindamas cenzūrą, leisdamas steigti privačias įmones ir po pirmųjų kelių jo valdymo metų žmonės ėmė gyventi kiek laisviau. Dažnai atrodė, kad jam labiau rūpi nacionaliniai šalies interesai negu komunistinė ideologija. Bet po ilgo valstybinio vizito 1971 pabaigoje į Šiaurės Korėją ir Kiniją jis radikaliai pasikeitė. Jį labai sužavėjo Kim Il-Sung ir Mao Zedongo asmeninis stilius, valdymas, asmenybės kultas, dideli mitingai Pekine ir Pchenjane su šimtais tūkstančių žmonių, mojuojančių lyderio paveikslais ir besielgiančių su jais kaip gyvaisiais dievais. Ceauşescu buvo įsitikinęs, kad nusipelnė būti panašiai garbinamas savo šalyje, kur žmonės jį mylėjo, bet turėjo išmokti parodyti šią meilę daug akivaizdžiau. Jis vėl sugriežtino vidaus režimą šalyje ir ėmė dar negailesingiau persekioti stalinizmo priešus. Nutaręs susidoroti su tradiciniais rumunų priešais, didele vengrų tautine mažuma, gyvenančia Transilvanijoje, jis įvedė naujus įstatymus, draudžiančius vengrams mokytis savo kalba mokyklose ir turėti kultūrinius centrus. Šiems uždaviniams įgyvendinti jis smarkiai padidino finansavimą *Securitate*. Savo priešininkus jis arba nužudė, arba įkalino ir pavertė Rumuniją skurdžiausia ir nelaimingiausia Rytų Europos šalimi[7].

Rumunijos žmonės Ceaușescu vis labiau nekentė, bet užsienyje jis buvo šlovinamas. Nors Ceaușescu žiauriai elgėsi su savo liaudimi, Vakarai vertino jį palankiausiai iš visų komunistinių šalių vadovų. Priežastis buvo paprasta. Jis stengėsi įgyti kuo didesnę nepriklausomybę nuo Sovietų Sąjungos, o Šaltojo karo laikais tai buvo svarbiausia. Ceaușescu pirmtakas Gheorghiu-Dejas sėkmingai žaidė nacionaline korta. Jis išsiderėjo, kad iš Rumunijos būtų išvesta sovietų kariuomenė, ir, nors Rumunija liko ištikima Varšuvos sutarties narė, retkarčiais išsakydavo savo ypatingąją nuomonę. Ceaușescu sekė jo pėdsakais. Prieš pat Varšuvos sutarties šalių kariuomenės įsiveržimą į Čekoslovakiją 1968 m., jis atvyko į Prahą palaikyti Alexandero Dubčeko. Ceaușescu atsisakė leisti Rumunijos kariuomenei dalyvauti invazijoje ir nuolat pasisakydavo prieš Sovietų Sąjungos kišimąsi į kitų socialistinių šalių reikalus. Jis norėjo, kad Rumunijos ekonomika mažiau priklausytų nuo Rusijos, ir stengėsi užmegzti geresnius santykius su Vakarais.

Laisvojo pasaulio vadovai varžėsi tarpusavy, stengdamiesi įsiteikti Ceaușescu, komunistui, kuris drįso mesti Maskvai iššūkį. Jie nesitikėjo visiškai išplėšti Rumuniją iš Maskvos glėbio, bet manė, kad, skatindami Ceaușescu užimti dar labiau nepriklausomą poziciją, sukels sovietams daug keblumų. Taigi jie apdovanodavo jį medaliais ir pasižymėjimo ženklais, kvietė atvykti valstybinių vizitų į Vakarų sostines ir surengdavo jam prašmatnius priėmimus. Lankydamasis Paryžiuje, Ceaușescu buvo apsistojęs Eliziejaus laukuose. Jam susiruošus vizito į Londoną, Prancūzijos prezidentas Giscardas d'Estaingas įspėjo Didžiosios Britanijos vyriausybę apie Rumunijos prezidento palydos polinkį vogti žiebtuvėlius, pelenines ir visų rūšių papuošalus ir patarė britams, kad viską, ką jie nori išsaugoti, reikia arba paslėpti, arba pritvirtinti prie grindų.

Kai Ceaușescu pora 1978 m. birželį viešėjo karalienės Elžbietos II Bakingamo rūmuose, ji labai juokėsi sužinojusi, kad

rytą Rumunijos prezidentas su savo patarėjais surengė susirinkimą sode, manydami, jog visuose rūmų miegamuosiuose įtaisyta slapto pasiklausymo įranga. Per oficialų priėmimą karalienė sakė: „Mes Didžiojoje Britanijoje žavimės ryžtinga ir nepriklausoma jūsų pozicija. Dėl jos Rumunija užima ypatingą padėtį ir atlieka reikšmingą vaidmenį tarptautinių santykių srityje. Jūs, pone prezidente, esate plačiai pripažintas kaip visame pasaulyje gerbiamas, patyręs ir įtakingas valstybės veikėjas." Margaret Thatcher nesileido jos nurungiama. Ji pareiškė, kad jai „padarė įspūdį prezidento Ceaușescu asmenybė ir nepaprastai sužavėjo šio vadovo noras vadovauti savo šaliai bendradarbiaujant su kitomis valstybėmis"[8]. Karalienė jam suteikė garbės riterio vardą ir apdovanojo dar keliais medaliais.

Elena pasižymėjimo ženklų troško dar labiau negu jos vyras. Nors jos išsilavinimas buvo fragmentiškas – ji buvo išmesta iš mokyklos būdama keturiolikos metų – galų gale ji gavo chemikės diplomą. Ji norėjo būti laikoma rimta mokslininke. Jos vyras paskyrė ją ICEHCM, Rumunijos garsiausios chemijos tyrimų laboratorijos, vadove, nors jos kvalifikacijos neužteko dirbti ten net pavaldine, juo labiau vadovauti tokiai įstaigai. Kai buvo ruošiamasi Ceaușescu vizitui į Londoną, jos patarėjai pateikė paraišką priimti ją Karališkosios draugijos (narystė, kurioje Britanijos laikoma aukščiausiu apdovanojimu mokslininkams) garbės nare. Paraiška buvo atmesta. Oksfordo ir Kembridžo universitetai gavo prašymus suteikti jai garbės mokslinius laipsnius, bet atsisakė. Tačiau ji buvo priimta į Karališkojo chemijos instituto draugiją ir gavo Centrinio Londono politechnikos instituto garbės diplomą. Per apdovanojimo ceremoniją seras Richardas Normanas, instituto prezidentas, pagyrė jos įnašą „į makromolekulinės bandomosios chemijos plėtotę, ypač stereospecifinės polimerizacijos sintetinio kaučiuko pagrindu stabilizacijos ir kopolimerizacijos srityje". Mircea Corciovei, žymiausias Rumunijos chemikas, ku-

ris faktiškai atliko didžiąją dalį tyriamojo darbo jos vardu, į tai žiūrėjo filosofiškai. „Mums buvo pasakyta: nė vienas straipsnis negali būti parašytas ar publikuotas, nė viena paskaita konferencijoje negali būti perskaityta, jeigu pirmoje vietoje nebus paminėta Elena Ceaușescu. Mes niekada jos nematėme, niekada negavome iš jos žinių, niekada nesulaukdavome pripažinimo už mūsų tyrimus. Ji net nepripažino, kad mes apskritai egzistuojame. Mes rašėme straipsnius vartodami žodžius, kurių, kaip mes žinojome, kad ji nepajėgia net ištarti, juo labiau suprasti."[9]

Ne tik Rumunijoje, bet ir Vakarų Europoje buvo parašyta daugybė pataikūniškų Ceaușescu biografijų. 1983 m. Britanijoje publikuota hagiografija prasidėjo begėdiškai pataikaujančiu Roberto Maxwello, leidėjo, buvusio parlamento nario, laikraščių magnato, kuris paskui užsitraukė nešlovę, „interviu" su Ceaușescu; pirmasis Maxwello klausimas buvo toks: „Mielas pone prezidente, jūs ėjote aukščiausias politines ir valstybines pareigas Rumunijoje beveik aštuoniolika metų, ir su tuo mes šiltai jus sveikiname. Kas, jūsų nuomone, padarė jus tokį populiarų tarp rumunų?"[10]

JAV jis irgi buvo lygiai apipiltas pasižymėjimo ženklais ir pagyrimais. Prezidentas Geraldas Fordas sakė: „prezidento Ceaușescu įtaka tarptautinėje arenoje [...] yra neprilygstama." Jimmy Karteris tvirtino: „Jo prestižas neapsiriboja Rumunijos ir Europos sienomis [...]. Visas pasaulis vertina jį susižavėjęs." Net jo ekscentriškas elgesys nepakeitė amerikiečių nuomonės. Per trijų dienų vizitą JAV 1979 m. jis išėjo iš pietų, surengtų jo garbei Naujajame Orleane, todėl, kad priėmė kaip įžeidimą tai, kad vienas kardinolas prie to paties stalo sukalbėjo maldą prieš valgį. Per savo paskutinę popietę Amerikoje jis susitiko su Niujorko meru Edwardu Kochu. Prie Manhatano viešbučio, kuriame apsistojo Ceaușescu su savo palyda, maža vengrų emigrantų grupė surengė demonstraciją. Pusiaukelėje į susitikimą Kochas

paklausė: „Pone prezidente, ten kai kurie mano draugai surengė demonstraciją, protestuodami prieš jūsų politiką; jie sako man, kad jūs nesuteikiate religinės ir kultūrinės laisvės vengrams, gyvenantiems Transilvanijoje. Ar tai tiesa?" Ceauşescu ėmė trykšti įniršiu. Jis pasisuko į Amerikos diplomatinio korpuso pareigūną, lydintį jį per vizitą, ir paklausė: „Ką apie tai mano Valstybės departamentas? Kaip jis drįsta su manimi taip kalbėtis?" Šis jam atsakė, kad nepriklausomai nuo Federalinės vyriausybės politikos, Niujorko meras gali turėti savo nuomonę. *Conducător* dar labiau įsiuto. Jis įsakė savo palydai nedelsiant ruoštis grįžti į Bukareštą. Tačiau išvykimą teko šiek tiek atidėti. Elena buvo *Cartier* parduotuvėje, kur jai buvo surengtas asmeninis apsipirkimo turas, ir pareikalavo palaukti dar tris valandas. Jie išskrido namo vizito dienotvarkėje numatytu laiku. Po ketverių metų George'as Bushas, tuo metu viceprezidentas, nuvyko į Bukareštą ir po kelių valandų derybų su Ceauşescu pareiškė, kad „jis yra vienas iš geriausių komunistų".[11]

Rumunai, su jiems būdingu kartuvių humoru, vadino gyvenimą Rumunijoje socializmu vienai šeimai. Į visus aukščiausius postus šalyje ir valdančiojoje partijoje Ceauşescu paskyrė savo brolius, sūnėnus, dukterėčias ir giminaičius. Vyresnis brolis Nicolae Andruta buvo vidaus reikalų ministerijos ir saugumo tarnybos generolas leitenantas, atlikęs svarbų tarpininko tarp abiejų institucijų vaidmenį. Ilie, kitas brolis, buvo gynybos ministro pavaduotojas ir kartu su dar kitu broliu, Marianu, valdė labai slaptą ginklų verslą: jie pardavinėjo Sovietų Sąjungoje pagamintas raketas ir elektroninės komunikacijos sistemas amerikiečiams, o iš jų mainais gaudavo Vakarų ginkluotę, kurią paskui perduodavo sovietams. Kitas brolis, Florea, buvo vadovo akys ir ausys partijos laikraštyje *Scînteia*, mat buvo jo redaktorius. Jo mėgstamas svainis Gheorghe'as Petrescu buvo ministro pirmininko pava-

duotojas. Svainiai Ilie Verde ir Manea Manescu irgi buvo paskirti į aukščiausius partijos postus. Savo mėgstamą dukterėčią Maria jis paskyrė Rumunijos Raudonojo Kryžiaus organizacijos vadove. Bet jo artimiausia patarėja visada būdavo Elena, kuriai suteikė vis didesnę valdžią. Kai jis išvykdavo į užsienį, ji eidavo šalies vadovės pareigas. Nors Rumunijoje nebuvo diktatorių diarchijos, Elena buvo antroji šalyje, – ji darėsi vis vaidingesnė, vis labiau pasipūtusi, o Ceaușescu vis labiau ja kliovėsi. Ji dažnai sakydavo kitų žmonių akivaizdoje: „Aš esu vienintelis žmogus, kuriuo jis gali iš tikrųjų pasitikėti.“ Buvo matyti, kad Ceaușescu bijo jos įniršio. „Jis bijojo jos, aš esu tuo įsitikinęs, – sakė partijos istorikas Ionas Ardeleanu, kuris gerai pažinojo juos abu. – Jei jis vėluodavo pietų ar į susitikimą su ja, pažiūrėjęs į savo laikrodį, jis imdavo prakaituoti ir mikčioti.“[12]

Jiems nesisekė su vaikais. Vyriausias, Valentinas, buvo įsūnytas kūdikystėje 1948 m., ir nuo ankstyvo amžiaus sąmoningai laikomas atokiau nuo įtėvių. Jis buvo fizikas, tikrai žymus, gavęs gerą išsilavinimą Imperijos koledže Londone. Valentino tėvai nepalankiai žiūrėjo į jo santuoką su Iordana Boril, iš dalies dėl to, kad ji buvo žydė, bet pirmiausia todėl, kad ji buvo duktė vieno iš Ceaușescu konkurentų, kai septintajame dešimtmetyje partijoje kovojo dėl valdžios. Petre'as Borilas dalyvavo romantiškose kovose Ispanijos pilietiniame kare, kai Ceaușescu kentė kalėjimuose. Valentinas ir jo žmona gyveno kukliame dviejų kambarių bute neprestižiniame Bukarešto rajone, kaip vidutiniai rumunai, o visos nomenklatūros privilegijos iš jų buvo atimtos. Jis ramiai dirbo Fizikos institute. Jųdviejų santuoka truko neilgai, bet Valentinas niekada nesulaukė įtėvių atleidimo. Jis laikėsi atokiai nuo politikos, nors kartą pasakė apie savo tėvynainius: „Absoliuti valdžia sugadina visiškai, bet absoliutus paklusnumas sugadina ne mažiau.“

Jų tikra duktė Zoia, gimusi 1950 m., taip pat bandė maištauti, bet jos istorija buvo liūdnesnė. Ji buvo gabi matematikė ir stu-

dijuodama Bukarešto universitete pamatė, kokiomis sąlygomis gyvena dauguma žmonių Rumunijoje. Ji pasibaisėjo. 1974 m. ji bandė pabėgti su draugu. Ilgarankiai iš *Securitate* juos susekė*. Paskui, kaip Zoia sakė draugams, ji atsidūrė spąstuose.

Pirmosios poros kerštas buvo įnirtingas ir keistas. Jie apkaltino Bukarešto matematikos institutą, kur Zoia mokėsi doktorantūroje, kad jis įdiegė jų vienintelei dukteriai „bohemišką mentalitetą" ir tiesiog jį uždarė, išsklaidydami instituto darbuotojus po kitas mokymo įstaigas. Nors jiems toks poelgis buvo neįprastas, jie leido kai kuriems geriausiems instituto darbuotojams palikti šalį. Matematika buvo viena iš nedaugelio mokslo sričių, kuriose rumunai pasiekė didelių laimėjimų, tačiau kai daugiau kaip šimtas žymiausių matematikų pabėgo į Vakarus, šalis prarado pirmaujančias pozicijas. Zoia nenoriai grįžo į šeimos ratą ir kartais bandė kalbėti su savo tėvais apie maisto eiles ir visuotinį skurdą šalyje, „bet jie niekada neklausė manęs", – sakė ji. Ji tapo vieniša, uždara ir ėmė gerti.

Sosto įpėdinis buvo Nicu, kitas tikras jų sūnus, gimęs 1951 m. Jis buvo dar mažiau rimtas negu jo brolis ir sesuo, jaunystėje tiesiog mėgavosi privilegijomis, kurias gavo dėl savo kilmės. Jis buvo plevėsa, jaunystę leido smagindamasis su kekšėmis Buka-

* Ceauşescu pora akylai stebėjo savo vaikų asmeninį gyvenimą ir į jį kišosi. Trumpą laiką aštuntajame dešimtmetyje Zoia susitikinėjo su Petre Romanu, aukšto rango komunistų pareigūno sūnumi, žaviu ir gerų ryšių turinčiu mokslininku, kuris po revoliucijos tapo pirmuoju pokomunistinės Rumunijos premjeru. Elena visai nepritarė jų santykiams. Ji paskambino Petre tėvui Walteriui Romanui ir pareikalavo, kad pora nutrauktų santykius. „Užtenka jau vieno žydo šeimoje", – pasakė ji jam – tai buvo užuomina apie jos brolio žmoną, kuri buvo žydė. Ji ir Petre tėvas išsiuntė jaunuolį mokytis į užsienį, ir romanas baigėsi. Ji parinko savo mylimiausiam sūnui Nicu į žmonas jai labai patikusią moterį – Polianą Cristecu. Tačiau dabitiškas Ceauşescu sūnus anaiptol nenorėjo santuokinių ryšių. Vestuvinę ceremonija atliko Bukarešto meras; joje dalyvavo šeimos nariai ir keli pagrindiniai partijos vadai. Iš karto po to, kai pora pasirašė metrikų knygoje, jis pasisuko į savo nuotaką ir pasakė: „Dabar eik ir gyvenk su mano motina... ji turi miegoti su tavim, nes *ji* pasirinko tave."

rešte ir užsienio sostinėse, mėgo greitus automobilius ir, kaip ir jo sesuo, smarkiai įjunko į alkoholį. Bet jis buvo Ceauşescu poros numylėtinis, ir tėvai negailėjo jam dėmesio. Tapęs vyresnis, jis surimtėjo, nors nesiliovė smarkiai gėręs – ši silpnybė galiausiai jį pražudė. Jam buvo skirti politiniai postai ir patikėta valdyti visą šiaurinės Rumunijos provinciją. Jį prižiūrėjo beprotiškai mylintys tėvai, tikėdamiesi, kad jis perims jų vietą ir taps šalies vadovu, pratęsdamas valdančiąją komunistinę dinastiją[13].*

Moterims Liaudies Rumunijoje gyventi buvo sunkiausia. 1986 m. per savo gimimo dieną Ceauşescu paskelbė naują įstatymą, draudžiantį moterims iki keturiasdešimt penkerių darytis abortus. Paskutinius dvidešimt metų šis draudimas galiojo visoms moterims iki keturiasdešimties, bet dabar įstatymas buvo sugriežtintas, nes, vadovo manymu, jis neveikė. Ceauşescu pora svajojo padidinti Rumunijos gyventojų skaičių nuo dvidešimt trijų iki trisdešimties milijonų. 1966 m. jis pradėjo gimstamumo didinimo kampaniją, išleisdamas potvarkį, pagal kurį nėštumas tapo valstybine politika. Devintojo dešimtmečio viduryje jis pareiškė: „Vaisius yra visos visuomenės turtas. Kiekvienas, kuris vengia turėti vaikų, yra dezertyras, nepaisantis tautos tęstinumo įstatymų.“ Rumunija buvo vienintelė šalis socialistų bloke, turinti įstatymus, draudžiančius abortą, kuris visoje Rytų Europoje buvo plačiai

* Zoia Ceauşescu buvo įkalinta aštuoniems mėnesiams po revoliucijos, o kai ji buvo išlaisvinta, negalėjo susirasti jokios darbo. Jos namai buvo konfiskuoti, ir ji praleido savo paskutinius metus gyvendama laisvame savo draugų kambaryje. 2006 m. ji mirė nuo plaučių vėžio. Nicu buvo įkalintas dvejiems su puse metų. Retkarčiais jo pasisakymai, pateisinantys jo tėvų veiksmus, buvo cituojami Rumunijos spaudoje. 1996 m. jis mirė nuo kepenų cirozės. Valentinas yra vis dar gyvas. Jis po revoliucijos dažnai kritikavo savo tėvus; kalėjo devynis mėnesius, bet paskui visi jam mesti kaltinimai buvo atšaukti. Jis įsitraukė į ilgą teisinį ginčą su pokomunistinės Rumunijos valdžia, tvirtindamas, kad Ceauescu šeimai priklausęs turtas buvo konfiskuotas neteisėtai, kad ir ką jo tėvai padarė būdami valdžioje. Jis pralaimėjo.

naudotas kaip pagrindinė gimstamumo kontrolės forma. Rumunijoje kontracepcija buvo uždrausta, mokyklose vaikai negaudavo jokio švietimo lytiniais klausimais, o minimalus santuokos amžius merginoms buvo sumažintas iki penkiolikos metų.

Iš pradžių gimstamumas išaugo, bet po apytiksliai trejų metų ėmė smarkiai mažėti, ir Ceaușescu griebėsi barbariškų prievartos formų, siekdamas jį vėl padidinti. Moterys buvo verčiamos kas tris mėnesius atlikti privalomą medicinos patikrinimą. Būriai ginkluotų pareigūnų, pramintų menstruacine policija, surinkdavo jas darbovietėse ir veždavo į klinikas. Ten, paprastai dalyvaujant *Securitate* pareigūnui, gydytojai patikrindavo, ar jos nėra pastojusios ir ar nenutraukė nėštumo. Nėščios moterys, kurios nepagimdydavo atėjus laikui, būdavo kviečiamos į policiją ir kvočiamos. Moterys, kurias ištikdavo persileidimas, sulaukdavo įtarimų atlikus abortą. Vietovėse, kuriose gimstamumas mažėjo, gydytojai buvo baudžiami, todėl jie, savaime suprantama, ėmėsi klastoti skaičius. „Jei mūsų rajone mirdavo vaikas, mes netekdavome nuo 10 iki 25 procentų savo atlyginimo, net jei taip atsitikdavo ne dėl mūsų kaltės", – sakė Bukarešto gydytoja Geta Stanescu.*

Kaip ir galima buvo tikėtis, abortus buvo imta daryti nelegaliai. Rumunijoje mirtingumas nuo nėštumo nutraukimo buvo aukštesnis negu bet kurioje kitoje Europos šalyje. Nelegalūs abortai buvo atliekami pasibaisėtinomis sąlygomis. Bukarešto savivaldybės ligoninei kasmet tekdavo gydyti apytiksliai 3 000 nepavykusių abortų aukų, ir apytiksliai 200 iš jų reikėdavo rimtos chirurginės pagalbos. Bukarešte dėl nepavykusio nėštumo

* Moterys, kurios turėjo penkis ar šešis vaikus, buvo apdovanojamos Motinystės medaliu; turinčios septynis-devynis vaikus, buvo apdovanojamos Motinos garbės ordinu, o turinčioms dešimt ir daugiau vaikų buvo suteikiamas Motinos didvyrės titulas. O tos moterys, kurios nepagimdydavo savo šaliai vaikų, sulaukdavo griežtų finansinių bausmių. Vyresnės negu dvidešimt penkerių metų poros, kurios nesusilaukdavo vaikų, mokėdavo didesnius mokesčius.

nutraukimo kasmet mirdavo daugiau kaip tūkstantis moterų. Neteisėti abortai paprastai kainuodavo tiek, kiek vidutinis rumunas uždirbdavo per du ar keturis mėnesius. Nepavykus abortui, moterys iš baimės dažnai nedrįsdavo kreiptis medicinos pagalbos. „Paprastai moterys labai bijodavo atvykti į ligoninę; kai jos patekdavo pas mus, dažnai jau būdavo per vėlu, – sakė Savivaldybės ligoninės gydytojas Alexanderas Anca. – Daug jų mirdavo namie.“ Kai devintajame dešimtmetyje pablogėjo gyvenimo sąlygos ir šalis nugrimzdo į skurdą, ėmė sparčiai augti vaikų mirtingumas – mirdavo iki dvidešimt penkių naujagimių iš tūkstančio gimusių gyvų – tris kartus daugiau negu vidutiniškai Europoje. Kartu su mirtingumu augo ir valstybinių vaikų prieglaudų skaičius; devintojo dešimtmečio viduryje jose augo apytiksliai 100 000 paliktų vaikų, kurių šeimos nenorėjo ar nepajėgė auginti. Privačiuose pokalbiuose su patikimais žmonėmis Bukarešto gyventojai dažnai vadindavo šį miestą „Paranopoliu“. Bet kuo alkanesni darėsi rumunai, kuo labiau šalo žiemą, tuo garsiau jie turėjo giedoti liaupses žmogui, kuris atnešė jiems kančias[14].

17

ČERNOBYLIS: BRANDUOLINĖ KATASTROFA

1986 m. balandžio 26 d., šeštadienis, Ukraina, Pripetė

ČERNOBYLIO ATOMINĖS ELEKTRINĖS, esančios apytiksliai už 140 kilometrų į šiaurę nuo Kijevo, inžinieriai trečią dieną vykdė tariamai rutinišką reaktoriaus Nr. 4 bandymą. Jie bandė nustatyti, ar reaktorius galėtų veikti varomas elektra, pagaminta jo paties turbinų. Atlikti tokį bandymą neturėjo būti sudėtinga, juo labiau pavojinga. Tokie bandymai būdavo nuolat vykdomi su daugeliu panašių vandeniu aušinamų RBMK reaktorių, kuriuos sovietai pastatė nuo šeštojo dešimtmečio. Bet inžinieriai padarė keletą klaidų ir neatidžiai stebėjo, kaip bandymas vyksta. Niekas nepastebėjo, kad galia reaktoriuje smuko iki kritiškai žemo lygio. Pagaliau klaida buvo pastebėta tik popietės pabaigoje. Elektrinės mokslininkai ketino nutraukti bandymą ir atidėti jį vėlesniam laikui. Bandymas nebuvo skubus. Bet elektrinės direktoriaus pavaduotojas Anatolijus Diatlovas buvo tikras, kad visos ankstesnės klaidos ištaisytos, todėl nusprendė tęsti bandymą kaip planuota.

Tik po pirmos valandos nakties inžinieriai pastebėjo, kad galia vėl pavojingai smarkiai smuko – iki 1 procento jos normalaus lygmens. Tai reiškė, kad siurbliai, turėję palaikyti vandens cirkuliaciją ir aušinti branduolinį reaktorių, nebeveikė. Trečdalis kilogramo branduolinio kuro 1 661 hermetiškame plieno strype

smarkiai perkaito. Inžinieriai paspaudė avarinį išjungimo mygtuką, bet buvo jau per vėlu. 1.23 ryto per kupolo formos reaktoriaus salės stogą prasiveržė galingas sprogimas, išsviesdamas į nakties dangų raudonas karštas branduolinio kuro nuolaužas, cemento ir plieno gabalus. Šis radioaktyvus sprogimas buvo dešimt kartų galingesnis už Hirosimos atominę bombą. Po keturių sekundžių kitas didžiulis sprogimas sugriovė dvi reaktoriaus Nr. 4 sienas; jis sukėlė gaisrą, nuo kurio liepsnos mažytės labai radioaktyvaus grafito dalelės iškilo 1200 metrų į orą. Radioaktyvų debesį vėjas tuoj.pat ėmė ginti į šiaurės vakarus. Po apytiksliai penkių minučių pirmieji inžinieriai, bandę kontroliuoti reakciją, buvo pasiųsti į beviltišką avarijos likvidavimo misiją be jokios apsauginės aprangos ar įrangos ir bergždžiai bandė išjungti reaktorių rankiniu būdu. Du darbininkai, kurie per sprogimą buvo reaktoriaus patalpoje, patyrė nepaprastai skausmingus nudegimus. Jie buvo nuvesti į gamyklos pirmosios pagalbos kabinetą, kuris prieš keletą metų buvo uždarytas. Vadovai manė, kad jo niekada neprireiks, nes elektrinė veikė labai sklandžiai. Daugelį valandų Černobylyje niekas neįsivaizdavo, kiek radioaktyvių medžiagų pateko į aplinką. Geigerio skaitikliai, kuriuos jie naudojo pastate, buvo skirti matuoti žemus radiacijos lygmenis. Dabar jie neveikė. Galingesni įrenginiai, skirti matuoti didelę radiacinę taršą atmosferoje, buvo užrakinti seife, manant, kad jų niekada neprireiks.

Vietiniai ugniagesiai į katastrofos vietą atvyko per dešimt minučių, bet be specialios įrangos. Į pagalbą buvo iškviesti kariniai ugniagesiai, kurie pasirodė maždaug po pusvalandžio. 3.30 ryto bendromis pastangomis jiems pavyko pažaboti ugnį reaktoriaus salėje, bet pats reaktorius vis dar degė ir skleidė radioaktyvias dulkes. Černobylio elektrinės direktorius Viktoras Briuchanovas auštant pranešė savo viršininkams Maskvoje, kad kilo tam tikrų nedidelių problemų, bet reaktorius Nr. 4 vis dar veikia ir radia-

cijos lygmuo elektrinėje „yra normalaus lygio ribose“. Tai buvo melas. Briuchanovas tapo direktoriumi sakydamas savo viršininkams tik tai, ką jie norėjo išgirsti.

Šis aukšto rango biurokratas turėjo inžinieriaus, nors ne branduolinės energetikos srities, išsilavinimą ir būdamas tik trisdešimt penkerių metų tapo branduolinės elektrinės vadovu. Sovietų sistemoje retai kam pavykdavo iškilti tokio jauno amžiaus. Bet jis visada sugebėdavo įvykdyti savo užduotis, numatytas Plane – taip jis įtikdavo ir viršininkams, ir darbininkams, kurie gaudavo premijas. Jeigu dėl to jam reikėdavo pažeisti keletą taisyklių, jis nedvejodamas taip ir padarydavo, tikėdamasis, kad kol pažeidimai bus atskleisti, jis jau bus paskirtas į kokias nors naujas, aukštesnes, pareigas. Prieš ketverius metus buvo kilęs smulkus incidentas viename iš kitų elektrinės reaktorių; Briuchanovas griežtai uždraudė viešinti informaciją apie incidentą ir ištaisė gedimus Maskvai apie juos dar nesužinojus.

Pirmiausia jis siekė apsaugoti save – ne tiek nuo radiacijos, nes iš pradžių nemanė, kad problema labai rimta – kiek, kaip buvo įprasta sovietų biurokratams, nuo kaltinimų aplaidumu. Anatolijus Sitnikovas, vienas iš jo aukščiausio rango inžinierių, sakė jam manąs, kad reaktorius sugedo. Briuchanovas nepatikėjo juo. Sitnikovas nuėjo pažiūrėti pats ir gavo mirtiną radiacijos dozę. Jis papasakojo direktoriui, ką pamatė savo akimis. Šis atšovė Sitnikovui, kad jis perdeda. Vis dėlto Briuchanovas ėmėsi kai kurių veiksmų: netrukus po pokalbio su Sitnikovu, kuris jau buvo pasmerktas ir tai žinojo, jis įsakė atjungti visas nesvarbias telefono linijas Černobylio apylinkėse, kad visuomenę pasiektų kuo mažiau „neleistinos“ informacijos[1].

Kariškiai buvo pirmi pašaliečiai, sužinoję apie katastrofą. Jų instinktas išlaikyti paslaptį buvo dar stipresnis negu vidutinio lygmens komunistų partijos pareigūno. Absurdiškas pastangas

nuslėpti avariją Černobylio elektrinėje – net kai apie ją žinojo visas pasaulis – iš dalies lėmė tai, kad Sovietų Sąjungoje visus branduolinės energetikos reikalus, ir civilius, ir karinius, iš esmės kontroliavo ginkluotosios pajėgos. Kariuomenės generalinio štabo viršininkui Sergejui Achromejevui apie avariją buvo pranešta apie 2.20 ryto, bet jam pateikta informacija buvo paviršutiniška. Jis nežinojo, kokia didžiulė žala padaryta Černobylyje ir kad radioaktyvių nuodų debesį vėjas nuginė už Sovietų Sąjungos sienos. Sovietų premjeras Nikolajus Ryžkovas apie avariją buvo informuotas tik po 6:00, ir nedelsdamas paskambino Gorbačiovui. Jie abu buvo suklaidinti; energetikai ir kariškiai patikino juos, kad ugnis sutramdyta ir didelio radiacijos nutekėjimo nebuvo. Jiems buvo pranešta, kad devyni elektrinės darbuotojai yra sunkios būklės, o dvidešimt penki kariškiai patyrė vidutinio sunkumo sužalojimus, bet gynybos ir energetikos ministerijos nerekomendavo evakuoti iš rajono gyventojų, teigdamos, kad tai sukels paniką.

Per keletą valandų kariškiai įvertino katastrofos mastą. Reaktorius vis dar buvo raudonai įkaitęs ir sekmadienį ryte mokslo ekspertai nusprendė, kad vienintelis būdas jį ataušinti yra barstyti iš oro smėliu iš gretimo karjero. Tai buvo sudėtinga ir pavojinga procedūra, jai atlikti reikėjo pilotų drąsos ir tikslumo. Ši užduotis buvo pavesta „darbinių“ sraigtasparnių MiG-8 eskadrilei. Dėl karščio ir didelės radiacijos spinduliuotės susiformavo nepaprastai aukšta temperatūra, ir pilotai turėjo surasti būdą greitai pasiekti kraterį, tiksliai numesti smėlio maišus kruopščiai apskaičiuotoje vietoje, o paskui pasitraukti nuo karščio – ir visa tai jie turėjo padaryti per kuo trumpesnį laiką. Jie surengė devyniasdešimt tris tokius „bombardavimo“ reidus be apsauginės aprangos. Vienas iš pilotų vėliau atsiminė, kad po sėdynėmis jie pasidėdavo švinines plokštes ir juokavo vienas su kitu: „Jei nori būti tėveliu, sėklides slėpki po švinu.“ Pokštavimas neapsaugojo pilotų nuo vėžio, kuriuo jie vėliau susirgo.

Pareigūnai Maskvoje žinojo, kad reaktoriaus branduolys vis dar dega. Gorbačiovas nusiuntė komisiją, vadovaujamą premjero, perimti vadovavimą avarijai likviduoti ir pateikti Kremliui sąžiningą informaciją. Jie atvyko vėlyvą šeštadienio popietę. Sekmadienio rytą, praėjus daugiau kaip pusantros dienos po sprogimų, vietos valdžia pagaliau nusprendė, kad atėjo laikas evakuoti Pripetę, miegamąjį miestą, turintį apytiksliai 45 000 gyventojų, įsikūrusį vos už trijų kilometrų nuo Černobylio elektrinės. Pagal sovietų standartus Pripetė buvo gerai pastatytas pramoninis miestas, įsikūręs gražiose apylinkėse, kurios nebuvo visiškai subjaurotos reaktorinių kupolų. Tylaus zvimbimo, kurį skleidė elektrinė, mieste beveik nebuvo girdėti. Pripetė buvo švari, daugiabučiai namai tvirti, o gyventojai, kurių dauguma dirbo Černobylyje, turėjo puikių galimybių pailsėti. Miestą supo graži miškinga vietovė, pušys šalia vingiuojančios upės. Pavasario savaitgalis buvo gražus ir šiltas. Nuo miesto pakraščio, mėgstamos miestiečių pasivaikščiojimų vietos, žmonės matė, kaip smarkiai nukentėjo jėgainė ir kaip sunkiai dirba gelbėtojai. Bet visą šeštadienį jiems buvo sakoma, kad nėra jokio pavojaus, kad radiacijos lygmuo tik šiek tiek viršija normą ir nėra dėl ko jaudintis. Taigi jie pasinaudojo šiltu oru ir išėjo pasivaikščioti į užmiestį. Vaikai žaidė lauke. Susituokė šešiolika porų. Ta pavasario diena niekuo neišsiskyrė iš kitų.

Sekmadienio rytą gyventojams buvo liepta skubiai išvykti, bet dauguma jų tikėjosi, kad po kelių dienų bus saugu sugrįžti. Jie paliko butuose didžiąją dalį savo mantos. 13.30 jie visi išvyko, ir Pripetė atrodė kaip miestas vaiduoklis; jo vieninteliai gyventojai buvo naminiai gyvūnai, palikti manytis savarankiškai. Jie arba nudvėsė, arba sulaukėjo. Evakuacija buvo pradėta per vėlai. Jei žmonės būtų buvę perkelti anksčiau, galbūt jie būtų išvengę ilgo buvimo didelės radiacijos zonoje pasekmių. Arba jei po kelių valandų jie būtų gavę jodo, galbūt jie būtų išvengę skydliau-

kės vėžio, kuriuo vėliau susirgo tūkstančiai Pripetės gyventojų. Šimtai jų per trejus metus mirė nuo vėžio ir leukemijos, o per dešimtmetį – dar daugiau[2].

Sekmadienio popietę žinia apie avariją Černobylyje pasklido visame pasaulyje. Vėjas nuginė radioaktyvų debesį į šiaurės vakarus, kur jis užteršė radioaktyviomis dulkėmis rytų Lenkiją, Baltijos respublikas ir Skandinaviją. Sekmadienio popietę viena Helsinkio laboratorija pranešė, kad radiacijos lygis šešis kartus viršija normalų foną. Ankstyvą pirmadienį, balandžio 28 d. rytą, *Studsvik* energijos laboratorija Baltijos pakrantėje Švedijoje ir *Forsmark* atominė elektrinė už apytiksliai aštuoniasdešimties kilometrų į šiaurę nuo Stokholmo užfiksavo radiaciją, 150 kartų viršijančią natūralų foną. Iš pradžių buvo manyta, kad taršos priežastis yra kokio nors branduolinio ginklo bandymas arba atsitiktinis sprogimas paleidimo šachtoje. Bet netrukus švedai išsiaiškino, kad debesis buvo atgintas nuo jėgainės – branduoliniai ginklai ir branduolinės elektrinės skleidžia skirtingas skilimo medžiagas. Apskaičiavę vėjo kryptį ir greitį, švedai oficialiai paskelbė, kad greičiausiai įvyko didelis sprogimas sovietų atominėje elektrinėje, nuo kurios radiacija pasklido po Šiaurės Europą. Ši žinia kelioms dienoms prikaustė viso pasaulio dėmesį.

Sovietai neteikė jokios informacijos. Jie neinformavo nei šalių, kurios buvo užterštos radiacija, vyriausybių, nei savo žmonių Ukrainoje, Rusijoje ir Baltarusijoje. Jie nepranešė apie avariją ir savo draugams „socialistinių šalių sandraugoje“. Tai buvo ne pirma branduolinė katastrofa sovietų istorijoje. Nors apie tai nežinojo nei kitos pasaulio šalys, nei sovietų visuomenė, nuo to laiko, kai penktojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjunga tapo branduoline valstybe, šalyje buvo kilęs bent jau vienas nelaimingas atsitikimas branduolinių ginklų bandymo

vietoje ir trylika rimtų reaktorių avarijų. Per ankstesnę avariją Černobylio reaktoriuje Nr. 1, įvykusią 1982 m., buvo pratrūkęs centrinis kuro agregatas, ir į aplinką prasiskverbė radiacija, nors palyginti nedidelė. 1975 m. Leningrado elektrinės RBMK tipo reaktoriaus, panašaus į keturis Černobylio reaktorius, branduolys iš dalies sutirpo, išmesdamas į atmosferą radiaciją. Bet vėjas nunešė radioaktyvų debesį į Sibirą. 1985 m. Balakovo elektrinėje prie Volgos upės šalia Samaros miesto žuvo keturiolika darbininkų, kai, jiems iš naujo paleidus branduolį po rutiniško remonto, 500°C garų srautas prasiveržė į reaktoriaus salę[3].

Sovietai visada laikė šiuos incidentus paslaptyje, o jeigu sulaukdavo kokių nors klausimų, teigdavo, kad jokio nelaimingo atsitikimo nebuvo. Paklusdami instinktui, jie ir šiuo atveju elgėsi tradiciškai. Tai buvo pirmas rimtas Michailo Gorbačiovo *glasnost* politikos išbandymas – ir jis labai nuvylė. Sekmadienį, dieną po sprogimo, laikraščiui *Izvestija* buvo liepta neminėti avarijos. Gorbačiovas ne pats įsakė tylėti, bet žinojo, kad toks įsakymas duotas, ir jo neatšaukė. Pirmadienio rytą pasaulio žurnalistai karštligiškai skambino telefonu į SSRS, norėdami gauti atsakymus į oficialius klausimus. Sovietų vyriausybė vis dar nieko nesakė. 11:00 aukščiausio rango magnatai pirmą kartą po katastrofos susitiko Kremliuje. Kariškiai vis dar siūlė tylėti ir paskelbti paneigimą, teigdami, kad avariją Černobylyje reikia laikyti valstybine paslaptimi. Prasidėjo ilgi debatai apie nelaimingą atsitikimą. Pagrindinė jų tema buvo tokia – kiek informacijos atskleisti? Kad ir kaip keista, Ševardnadzė apie nelaimingą atsitikimą sužinojo tik kitą rytą, praėjus daugiau kaip keturiasdešimt aštuonioms valandoms po sprogimų. Netrukus pasaulio vadovai ir užsienio ambasados ėmė protestuoti prieš sovietų elgesį. Bet slaptumo kultūra buvo taip smarkiai įsišaknijusi, kad niekas nepagalvojo pranešti užsienio reikalų ministrui, jog netrukus jam teks spręsti diplomatinę krizę.

Iš pradžių tiktai Ševardnadzė ir Jakovlevas patarė atskleisti nors kokią informaciją apie tai, kas nutiko Černobylyje. Ševardnadzė citavo vos prieš keletą dienų pasakytą Gorbačiovo kalbą apie „atvirumą", kurioje jis pareiškė: „Mes kategoriškai nesutinkame su tais, kurie reikalauja dozuoti informaciją visuomenei. Negali būti per daug tiesos." Ševardnadzė pacitavo šiuos žodžius be jokios ironijos. Paskui jis sakė, kad avarijos Černobylyje neįmanoma paneigti. „Tai įžeidimas sveikam protui, tai absurdiška. Kaip galima paslėpti tai, ko neįmanoma paslėpti? Kaip [čia susirinkę] žmonės gali skųstis, kad mes viešai skalbiame savo purvinus baltinius, jeigu jie radioaktyvūs ir atsidūrė viešumoje nepaisant mūsų valios?" Jam pavyko įtikinti Gorbačiovą. „Mes turime paskelbti pranešimą kiek galima greičiau. Delsti negalima", – pasakė jis. Bet kariškiai ir konservatyvūs biurokratai tokiam sprendimui nepritarė. Ėjo valandos, nieko nevyko, ir tik popietės pabaigoje buvo paskelbtas trumpas ir visiškai bespalvis pranešimas: „SSRS Ministrų Taryba praneša, kad Černobylio atominėje elektrinėje įvyko nelaimingas atsitikimas. Vienas iš keturių atominių reaktorių buvo pažeistas. Imamasi priemonių pašalinti nelaimingo atsitikimo pasekmes. Aukoms teikiama pagalba. Įkurta vyriausybinė komisija."[4]

Šis pranešimas nepateikė beveik visiškai jokios naudingos informacijos, iškėlė kur kas daugiau klausimų negu atsakė. Kaip ir galima buvo numanyti, kadangi pasaulinė žiniasklaida iš Maskvos oficialiai sužinodavo labai nedaug ir nė vienas Vakarų žurnalistas nebuvo prileistas net artyn prie katastrofos vietos, ėmė plisti vis šiurpesni gandai. Žurnalistai pasakojo apie tūkstančius žuvusiųjų per sprogimą ir daugybę radiacijos paveiktų žmonių Ukrainoje. Kai kuriems sovietų vadovams, rodės, didesnį nerimą kėlė avarijos aprašymai Vakarų spaudoje negu radiacinis debesis. KGB vadovas Viktoras Čebrikovas teigė, kad prieš SSRS organizuota „šmeižto" kampanija, ir pasiūlė kovoti su ja tradiciniais

metodais. Antradienį, balandžio 30 d., praėjus keturioms dienoms po katastrofos, jis pranešė Gorbačiovui: „Imamasi priemonių kontroliuoti užsienio diplomatų ir korespondentų elgesį, ribojamos jų galimybes rinkti informaciją apie [...] Černobylį ir panaudoti ją kurstyti antisovietinę kampaniją Vakaruose.“

Tą antradienį *Pravdai* buvo pirmą kartą leista pranešti apie katastrofą, bet pasakojimas buvo kruopščiai cenzūruotas ir trumpas. Jame buvo pranešta, kad „aštuoniolikos žmonių būklė yra rimta“. Tą pačią dieną slaptame pranešime Kremliaus pareigūnai buvo informuoti, kad 1 882 žmonės gydomi ligoninėje ir kad 204 žmonės (tarp jų šešiasdešimt keturi vaikai) nukentėjo nuo didelės radiacijos. Sovietai pralaimėjo propagandinį karą. Gorbačiovo tikrai negalėjo pasigirti veiksmingai sprendęs Černobylio katastrofos padarinius. Jis nenuvyko ten susitikti su aukomis ar parodyti, kad kontroliuoja situaciją. Jis neužtikrino, kad būtų laikomasi jo atvirumo politikos. Vietoj to jis slėpė tiesą nuo šalies ir pasaulio visuomenės. Jis tylėjo apie tai aštuoniolika dienų po nelaimingo atsitikimo, o ir vėliau pasisakė neįspūdingai. Tik gegužės 18 d. per televiziją jis pranešė apie „mus ištikusią didelę nelaimę“, bet pateikė visuomenei neteisingus nukentėjusiųjų skaičius ir melavo apie pastangų valdyti situaciją veiksmingumą; po jo kalbos reaktoriaus branduolys degė dar tris savaites. Užuot pasakęs tiesą, jis senamadišku Šaltojo karo stiliumi koneveikė Vakarus už „Sovietų Sąjungos šmeižimą [...], beprasmišką antisovietinę kampaniją ir melų kalną“. Buvo visai nepanašu, kad jis „mąsto naujoviškai“.

Černobylio katastrofa smarkiai paveikė Gorbačiovą. Ji sudavė triuškinantį smūgį visuomenės pasitikėjimui juo ir jo pasitikėjimui tais, su kuriais jis dirbo. Ši tragedija aiškiai atskleidė, kaip neveiksmingai funkcionavo sovietų sistema, ir paskatino jį dar energingiau bandyti ją reformuoti. Per krizę jis pasirodė nevy-

kusiai, bet jis buvo pasiryžęs iš jos pasimokyti. Pataikūnai pareigūnai, saugodami savo subines, jam melavo. Trys pagrindiniai Černobylio elektrinės vadovai – direktorius Briuchanovas, jo pavaduotojas Diatlovas ir vyriausiasis inžinierius Nikolajus Fominas – buvo nuteisti kalėti iki dešimties metų už jų neteisingus sprendimus, klaidas ir melavimą tą lemtingą naktį. Tačiau Gorbačiovas puikiai suprato, kad dėl nelaimės kalta visa sistema: siekiant įvykdyti Planą, elektrinę buvo imta eksploatuoti pernelyg skubotai; nebuvo paisoma saugumo taisyklių; reaktoriai turėjo projektinį defektą.. Jeigu Černobylio reaktorius būtų buvęs apsaugotas betono ir plieno gaubtu, tokiu, kokie įrengti amerikiečių, Vakarų Europos ir japonų elektrinėse, jis beveik tikrai būtų sušvelninęs sprogimą. Bet virš sovietų reaktorių tokie gaubtai nebuvo pastatyti. Jie buvo labai brangūs, o jų statyba trukdavo pernelyg ilgai. Černobylio katastrofą lėmė nevykęs sovietų būdas tvarkyti reikalus. Vis dėlto Gorbačiovui reikėjo atrasti dar keletą kaltininkų. Jis tūžo ant branduolinės energetikos mokslinių centrų vadovų, kurie neprisiėmė jokios atsakomybės, ir Energetikos ir planavimo ministerijos pareigūnų, kuriuos jis laikė nekompetentingais. Praėjus devynioms savaitėms po sprogimo, 1986 m. liepos 3 d., pirmadienį, jis sukvietė apytiksliai dvidešimt pareigūnų ir ėmė trinkti jiems galvas. Gorbačiovas drožė tiesiai:

> Trisdešimt metų jūs tvirtinote mums, kad nėra jokio pavojaus. Manėte, kad mes žiūrėsime į jus kaip į dievus. Štai kodėl visa tai įvyko, štai kodėl viskas pasibaigė katastrofa. Niekas nekontroliavo ministerijų ir mokslinių centrų. Viskas buvo laikoma paslaptyje [...]. Vadovybė nepriimdavo net sprendimų, kur statyti atomines elektrines. Sistema rėmėsi aklu paklusnumu, batlaižyste, slaptumu, favoritizmu, klaniniu valdymu. Ir visai nematyti, kad jūs padarėte būtinas išvadas. Priešingai, atrodo, kad jūs bandote viską paslėpti [...]. Bet mes jums to neleisime. Mes patyrėme didelių nuostolių, ir ne tiktai ekonominių. Buvo žmonių aukų, ir jų

> skaičius išaugs dar labiau. Avarija pakenkė mums politiškai. Nukentėjo visas mūsų darbas. Dėl to, kas įvyko, kilo pavojus mūsų mokslui ir technologijoms [...]. Nuo šiol visa, ką mes darome, bus matoma mūsų žmonėms ir pasauliui. Mums reikia turėti visą informaciją.

Jis sakė, kad mokslininkų ir kariškių veiksmus turi kontroliuoti kokia nors nepriklausoma institucija ir kad jie turi išmokti atsakyti už savo veiksmus[5].

Černobylis pavertė Gorbačiovą dar karštesniu branduolinio nusiginklavimo šalininku. Nuo šiol jis nuolat kartodavo, kad branduolinis karas bus „kur kas baisesnis negu tūkstantis Černobylių. Jis ėmė dar atkakliau siekti susitarimo dėl ginkluotės apribojimo su amerikiečiais. „Nuo Kubos raketų krizės dar joks įvykis nebuvo taip smarkiai paveikęs sovietų vadovybės kaip Černobylio avarija“, – sakė vienas iš Gorbačiovo patarėjų. Pirmą kartą slapčiausia, neliečiama, labiausiai privilegijuota sovietų sistemos dalis – jos branduolinė programa – tapo kritikos objektu.

Černobylio avarija padarė Gorbačiovui ir smarkų asmeninį poveikį. Reagano aplinkoje buvo pareigūnų, kurie abejojo, ar jis paspaustų branduolinį mygtuką kokiomis nors aplinkybėmis. Sovietų Sąjungoje kai kurie kariškiai žinojo, kad Gorbačiovas jo nepaspaus, ir dalis jų dėl to jį niekino. Netrukus po Černobylio katastrofos Gorbačiovas dalyvavo karinių pratybų imitacijoje Kremliaus bunkeryje. Atėjo laikas, kai sovietai turėjo atsakyti į tariamą amerikiečių puolimą. Vėliau Gorbačiovas pasakojo vienam iš savo pareigūnų: „Iš centrinio valdymo pulto atėjo signalas: mūsų šalies link skrenda raketos, priimkite sprendimą. Praėjo kelios minutės. Informacija kartojosi. Turėjau duoti komandą suduoti atsakomąjį smūgį. Aš pasakiau: „Ne, aš nespausiu to mygtuko net mokomaisiais tikslais.“[6]

18

ETNINIS VALYMAS

1987 m. birželis, Sofija

PAPRASTAI JIE PASIRODYDAVO NAKTĮ, visiškai sutemus. Bulgarų šarvuočiai apsupdavo kaimą, ryški prožektorių šviesa ir kareivių riksmai pažadindavo taikiai miegančius žmones, ir prasidėdavo teroras. Milicininkai, kaip liudininkai rašė vėliau, įsiverždavo į etninių turkų gyvenamus namus ir grasindami ginklais pakišdavo namų šeimininkui vyrui užpildyti vardų keitimo formą, reikalaudami pasirinkti naujus slaviškus vardus sau ir kitiems šeimos nariams, pakeisiančius jų tikruosius musulmoniškus vardus. Jei vyrai atsisakydavo tai padaryti ar aiškiai dvejojo, milicininkai juos sumušdavo. Dažnai jie buvo priversti stebėti, kaip prievartaujamos jų žmonos ir dukterys. Jei jie vis tiek atsisakydavo – musulmonai vardus laiko šventais, – jie buvo suimami ir įkalinami belaisvių stovyklose ar tiesiog nužudomi vietoje. Visa tai buvo būtina, kaip privačiame pokalbyje Bulgarijos premjeras Georgi Atanasovas sakė kitiems komunistų partijos vadovams Sofijoje, „norint liepsna ir kardu galutinai išspręsti turkų klausimą, kartą ir visiems laikams“.[1]

Dauguma bulgarų nežinojo, kad „turkų klausimas“ apskritai egzistuoja. Etninių turkų diaspora apėmė apytiksliai 900 000 žmonių; turkai sudarė 10 procentų Bulgarijos gyventojų ir koncentruotai gyveno dviejuose svarbiausiuose rajonuose šalies šiaurės rytuose ir toli šalies pietuose. Jie buvo osmanų palikuonys, kurie

valdė Bulgariją daugelį šimtmečių, o dabar tapo bejėge mažuma. Daugelį kartų turkai taikiai gyveno su savo kaimynais bulgarais puikiai žemdirbystei tinkamose žemėse ir buvo pelnę darbščių ir sumanių ūkininkų reputaciją. Nors turkai laikėsi kai kurių musulmoniškų papročių, daugelis jų nepraktikavo jokios religijos. Jie buvo gerai išsilavinę ir integruoti į Bulgarijos visuomenę. „Sunkiai galėjai atskirti etninius turkus nuo bulgarų, nebent pagal vardus, – sakė Ionni Pojarleffas, fizikas, kuris gyveno Sofijoje, bet daugelį metų turėjo namą viename iš vadinamųjų turkų kaimų. – Mes visi buvome engiami kartu. Bet nuo devintojo dešimtmečio vidurio režimas ėmė engti turkus – ir tai pakeitė viską.“[2]

Šią brutalią kampaniją Bulgarijos diktatorius pradėjo ciniškai bandydamas atitraukti savo valdinių dėmesį nuo sunkių ir blogėjančių gyvenimo sąlygų šalyje. Todoras Živkovas valdė šalį nuo 1954 m. Nors išoriškai vis dar atrodė, kad jis laiko šalį geležiniuose gniaužtuose ir žmonės jo, kaip visada, bijojo, devintojo dešimtmečio viduryje pasirodė ženklų, kad jo valdžia ima silpti. Bulgarija, kaip ir kaimyninė Rumunija, niekada nebuvo demokratiška. Ji įgijo nepriklausomybę tiktai aštuntajame XIX a. dešimtmetyje ir buvo valdoma iš pradžių senovinio Rytų, o paskui komunistinio despotizmo stiliumi. Živkovo valdžia buvo absoliuti ir vienasmenė, kaip pašos ar vakarietiško monarcho. Nors jis nebuvo toks pabaisa kaip Ceaușescu, žiaurumas jam buvo nesvetimas. Jo Balkanų gulage buvo atšiaurių stovyklų, tokių kaip garsieji Skravenos ir Beleno lageriai, kuriuose septintojo dešimtmečio viduryje buvo įkalinti tūkstančiai politinių kalinių. Živkovas nužudė šimtus priešininkų ir turėjo ištikimą slaptąją policiją *Sigurnost*, jo aštrų kardą ir tvirtą skydą.

Prieš tapdamas aukščiausiu partijos vadovu, jis buvo atsakingas už privačią kariuomenę, Liaudies miliciją, ir penktojo dešimtmečio pabaigoje organizavo valymus prieš „nukrypėlius“. Jis mokėjo žiauriai naudoti jėgą. Bet jis niekada nesiekė būti

gyvuoju dievu. Živkovas tik norėjo likti valdžioje, kad galėtų toliau didžiuliu mastu grobstyti pinigus, kuriuos slėpė Šveicarijos bankuose, ir keliauti po šalį savo malonumui, apsistodamas dviejuose tuzinuose gerai įrengtų rūmų, kuriuos pasisavino savo šeimos poreikiams. Žemaūgis, kresnas, mopso veidu, kartais, kai to norėdavo, jis suspindėdavo liaudišku „dėdės Tošo" žavesiu ir kalbėjo paprastų bulgarų kalba. Bet, kaip privačiuose pokalbiuose sakydavo jo senas užsienio reikalų ministras Petaras Mladenovas, „Živkovas yra liguistas, įtarus ir maniakiškai ambicingas".[3]

Valdžios viršūnę jis pasiekė kaip ortodoksinis stalinistas, bet tris dešimtmečius būdamas valdžioje jis prireikus ne kartą keitė ir modifikavo savo poziciją. Kaip tik todėl, pajutęs grėsmę, jis nutarė sužaisti nacionaline korta ir pradėjo barbarišką priverstinę turkų asimiliaciją. Anksčiau, aštuntajame dešimtmetyje, režimas privertė apytiksliai 100 000 Bulgarijos slavų musulmonų, vadinamų pomaksais, pakeisti savo musulmoniškus vardus. Įgyvendindamas šį sumanymą, jis nesusidūrė su didelėmis problemomis ir nesulaukė didelio atviro pasipriešinimo. Nors apytiksliai 500 pomaksų buvo įkalinti už tai, kad atsisakė vykdyti nurodymą, smurtas buvo beveik nenaudojamas. 1985 m. Živkovas uždraudė mokymo įstaigose vartoti turkų kalbą, uždarė islamo kultūrinius centrus ir „paragino" turkus pakeisti savo vardus. Šimtai tūkstančių turkų tai padarė iki 1987 m. vidurio, ir kampanija, skelbė režimas, buvo užbaigta. Vienas Živkovo patarėjas sakė, kad ji buvo „visiškai savanoriška, nes šalį apėmė spontaniška pasididžiavimo Bulgarija banga". Toli nuo sostinės, kur visuomenė nematė, kas vyksta, asimiliacijos kampanija vyko anaiptol ne savanoriškai, ir tiesa apie ją išaiškėjo tik vėliau. Milicija surengė naktinius reidus šimtuose kaimų, beveik 1 000 etninių turkų per juos buvo nužudyti ir daugiau kaip 25 000 įkalinti[4].

Tuo metu, kai buvo siaubiami turkų kaimai, kitose Bulgarijos kaimiškose vietovėse sparčiai vyko statybų darbai. Praveco

kaimas, esantis už apytiksliai 120 kilometrų į rytus nuo Sofijos, turintis apytiksliai 4 200 gyventojų, buvo paverstas „pavyzdiniu kaimu“. Vienas iš nedaugelio greitkelių šalyje sujungė jį tiesiai su sostine. Kaime buvo pastatytos lengvosios pramonės gamyklos. Kolūkis buvo aprūpintas nauja įranga ir keliems privatiems ūkininkams – nors Bulgarijoje tai buvo neįprasta – buvo leista dirbti savo žemę. Daug namų buvo atstatyta, tarp jų kažkada kuklus namas, kuriame 1911 m. rugsėjo 7 d. gimė Todoras Živkovas. Jis buvo paverstas muziejumi, šlovinančiu didvyrišką vaidmenį, kurį Bulgarijos vadovas atliko kovoje už socializmą, jo pasiaukojančią kovą partizanų gretose per karą ir įkvepiantį, dešimtmečius trukusį vadovimą šaliai. Iš tikrųjų Živkovas, beveik visą jaunystę dirbęs valstybinėje raštinės reikmenų įstaigoje, ketvirtajame dešimtmetyje buvo smulkus funkcionierius komunistiniame pogrindyje ir niekada nedalyvavo jokiuose kariniuose partizanų pasipriešinimo naciams veiksmuose. Įtakingu komunistinio judėjimo veikėju jis tapo tiktai po karo, kai buvo paskirtas Sofijos labai visų nekenčiamos policijos vadovu.

Nacionalizmas buvo dviašmenis kardas palydovinių režimų diktatoriams. Komunistiniams vadovams, kurie buvo paskirti į savo postus sovietų, buvo sunku efektyviai jį naudoti ilgą laiką. Visuomenė iš baimės tylėdavo, bet privačiuose pokalbiuose žmonės keldavo keblius klausimus apie šalies kolonijinę priklausomybę nuo sovietų imperijos. Bulgarijoje šis klausimas buvo dar keblesnis. Bulgariją su Rusija siejo ilgamečiai ir glaudūs kultūriniai ryšiai. Carai išlaisvino bulgarus nuo Osmanų valdymo, ir abi šalys buvo tradicinės sąjungininkės. Rusų ir bulgarų kalbos panašios. Ir bulgarai, ir rusai naudojo kirilicą, nuo seno išpažino stačiatikių tikėjimą. Po Antrojo pasaulinio karo Bulgarija atrodė vergiškiausia iš visų palydovinių valstybių. Georgi Dimitrovas, jos pirmasis komunistinis vadovas, gimė Bulgarijoje, bet beveik du dešimt-

mečius gyveno emigracijoje. Kai naciai apkaltino Dimitrovą (neteisingai) padegus Reichstagą, šis gudrus bolševikų aktyvistas išgarsėjo visame pasaulyje. Jis daugelį metų gyveno SSRS ir būdamas Kominterno vadovu daugeliui žmonių kėlė baimę. Kai Stalinas išsiuntė jį atgal į Sofiją paversti Bulgarijos sovietų pavyzdžio komunistine valstybe, jis jau buvo Sovietų Sąjungos pilietis.

1949 m. Dimitrovui mirus, Sofijoje prasidėjo žiauri kova dėl valdžios. 1955 m. Bulgarijos vadovu buvo išrinktas Maskvos palaikomas Živkovas. Atėjęs į valdžią, Živkovas pranoko visus kitus socialistinių šalių vadovus pataikavimu besikeičiantiems Kremliaus valdovams. Sofijoje dažnai buvo pasakojamas anekdotas, kad kai Chruščiovas (vėliau jis buvo pakeistas Brežnevu) susitiko su Živkovu, šis jo paklausė: „Todorai, jūs rūkote?" Šis akimirksniu atsakė: „O ką, turėčiau rūkyti?" 1972 m. Živkovas, anaiptol nejuokaudamas, kreipėsi į Brežnevą, prašydamas priimti Bulgariją į Sovietų Sąjungą šešioliktąja respublika. Brežnevas išmintingai atmetė jo prašymą[5].

Živkovas išsaugojo valdžią tris dešimtmečius tiesiog uoliai vykdydamas bet kokius Maskvos nurodymus. Bet dabar jo santykiai su Sovietų Sąjunga vėso. Pagrindinė priežastis, nors ir ne vienintelė, buvo finansinė. Sovietai Bulgarijai, kaip ir kitoms ESPT šalims, teikė milžiniškas subsidijas pigios naftos forma. Bulgarija tuoj pat parduodavo ją Vakarams pasaulio rinkos kainomis ir pasisavindavo laisvai konvertuojamos valiutos skirtumą. Sužinoję apie tokį sukčiavimą, sovietai įsiuto. Bulgarija, kaip ir dauguma kitų palydovinių valstybių, buvo smarkiai įsiskolinusi Vakarams – devintojo dešimtmečio viduryje jos skola siekė daugiau kaip 10 milijardų JAV dolerių. Bulgarai teisinosi savo dideliu įsiskolinimu, bet taip tik dar labiau įsiutino sovietus. Kai naftos kainos buvo aukštos ir kilo, bulgarų sukčiavimas sovietus tik erzino – jie gaudavo dideles pajamas. Bet kai devintojo dešimtmečio viduryje naftos kainos ėmė smarkiai mažėti, Sovietų Sąjunga neteko beveik pusės savo

užsienio pajamų. Jai ėmė grėsti ekonominė katastrofa, ir Maskva ėmė vis labiau piktintis Bulgarijos elgesiu. Kremliaus pareigūnai niekada neatleido Živkovui, ypač Michailas Gorbačiovas, kuris pareiškė: „Visiškai nepriimtina, kad Sovietų Sąjungos gyventojai taip aukotųsi vien tam, kad padėtų draugui Živkovui".[6]

Gorbačiovui Bulgarijos diktatorius buvo vienas iš vadinamosios „keturių gaujos", kaip sovietų lyderio patarėjai vadino keturis griežtosios linijos šalininkus, įstrigusius senuosiuose laikuose, kurie nenorėjo keistis ir priimti „naujojo mąstymo", turėjusio išgelbėti komunizmą. Sovietų vadovui jis buvo toks pats kaip Honeckeris, Husákas ir Ceauşescu. Sovietų vadovą jie ėmė vis labiau erzinti. Gorbačiovas buvo mįslė Živkovui, kuris, dabar jo aštuntojo dešimtmečio viduryje, buvo sugadintas ilgos valdžios ir prabangaus gyvenimo. Iš pradžių Živkovas elgėsi kaip visada – mėgdžiojo Maskvos šeimininką. Jis šlovino *perestroiką* ir *glasnost*, su susižavėjimu kalbėjo apie Gorbačiovą ir pasiūlė savo reformos planus, išpūstai pavadintus „Pagrindinės mintys apie tolesnį socializmo kūrimą Bulgarijoje". Jis siūlė dar liberalesnes reformas negu Sovietų Sąjungoje, ypač prekybos liberalizavimo ir privačių įmonių kūrimo srityje, bet nė nemanė jų įgyvendinti. Didžioji Živkovo klaida buvo ta, kad jis manė, jog Gorbačiovas irgi netiki reformų idėjomis. Jis manė, kad užteks tiesiog paskelbti įspūdingus pareiškimus, pritarti sovietų lyderiui, jeigu šis pasiteiraus jo nuomonės, bet iš tikrųjų nedaryti nieko. Supratęs, kad Gorbačiovas nusiteikęs rimtai, jis bandė atsiriboti nuo sovietų. Bet buvo jau per vėlu.

Šalyje neregėtai suaktyvėjo Živkovo opozicija. Ji vis dar buvo prislopinta, bet dabar jis turėjo rasti naujų būdų ją įveikti. Živkovas mokėjo įsiteikti ir meilikauti inteligentijai, kad išlaikytų ją savo pusėje. Retkarčiais jis grįždavo prie brutalių praeities metodų, bet apskritai, kaip sakė eseistė ir istorikė Maria Todorova, „jam pavykdavo tvirkinti ir skaldyti [...] mus, nekuriant kankinių". Papirkinėjimo ir bauginimo derinys veikė ilgą laiką, bet dabar liovėsi

veikęs. Bulgarijoje vis dar nebuvo leidžiami *samizdato* leidiniai, bet disidentai pamažu ėmė veikti viešai. Jie ėmė rengti susirinkimus ir net steigti pusiau oficialias grupes. Jie dar nedrįso kalbėti apie atsisakymą nuo komunizmo, juo labiau kritikuoti aukščiausio šalies vadovo. Tai buvo pernelyg pavojinga. Bet jie svarstė galimybę kurti nepriklausomas profesines sąjungas, tokias kaip „Solidarumas", ir ypač daug kalbėjo apie aplinkosaugą. Iš Giurgiu, Rumunijoje, esančios cheminių medžiagų gamyklos atsklindantys nuodingi dūmai dusino Rusę, gražų seną pasienio miestą prie Dunojaus šalies šiaurėje. Daugybė žmonių mieste ir aplinkiniuose kaimuose sirgo sunkiomis plaučių ligomis. Planas užtvenkti du Dunojaus intakus hidroelektrinės statybai kėlė grėsmę istorinio Rilos vienuolyno šalies pietvakariuose, vienos iš garsiausių Bulgarijos turistinių vietų, išlikimui. Traikos lyguma šalia sienos su Graikija kadaise garsėjo kaip derlingiausia žemdirbystės vietovė Bulgarijoje, bet pastaruoju dešimtmečiu jos dirvožemį užteršė juodųjų metalų gamyklos atliekos. Bulgarijos miestuose oro užterštumas septyniolika kartų viršijo Europos vidurkį. Kovotojai su aplinkos tarša susibūrė į laisvą draugiją, pasivadinusią *Ecoglasnost*.[7]

Živkovas nelabai nerimavo dėl keleto aplinkosaugos kampanijos dalyvių, tačiau nenorėjo nė girdėti apie laisvą profesinę sąjungą, kuri galėtų sukiršinti darbininkus. Jis vis dar laikė visus valdžios svertus savo rankose. Jis ir keli jo amžiaus bičiuliai pasitraukė dar toliau į savo pasaulį; dėdė Tošo vis dažniau užsimiršdavo piktnaudžiaudamas alkoholiu. Kai devintojo dešimtmečio pabaigoje prancūzų žurnalistė Sylvie Kaufmann atvyko imti iš jo interviu, susitikimas buvo paskirtas 10:00. Živkovas pradėjo pokalbį pasiūlydamas žurnalistei brendžio. Ji, ką tik papusryčiavusi, atsisakė. O jis išgėrė keletą taurių. Kalbėdamas jis dažnai sunkiai suregzdavo sakinį. „Buvo nesmagu, – sakė ji. – Kalbėdamas apie Gorbačiovą, Živkovas vadino jį Brežnevu." Vertėjas bandė jį taisyti, bet Živkovas vis tiek sakė „Brežnevas"."[8]

19

PAŽEMINTAS RAUDONOJOJE AIKŠTĖJE

1987 m. gegužės 28 d., ketvirtadienis, Maskva

TĄ ŠILTĄ PAVASARIO VAKARĄ, kai buvo galima vaikščioti beveik vienmarškiniam, Raudonojoje aikštėje viskas atrodė ramu ir normalu. Dailininkas mėgėjas pasistatė molbertą vienoje iš tradicinių vietų, kad matytų, kaip saulės spinduliai apšviečia svogūno pavidalo šventojo Vasilijaus soboro kupolus. Prie įėjimo į Lenino mauzoliejų vaikštinėjo keletas turistų. Kiti žvalgėsi į GUM prekybos centro langus, žiūrėdami, ar neseniai neatvežė kokių nors naujų ir įdomių prekių. Bet, kaip paprastai tų laikų Rusijoje, nieko nauja ir įdomaus nebuvo. Vienintelis neįprastas dalykas buvo tik netrukus po šešių valandų virš Maskvos miesto centro pasigirdęs neryškus zvimbimo garsas ir danguje pasirodęs mažas, lengvas, žemai skrendantis propeleriu varomas lėktuvas. Sovietų Sąjungoje privačių lėktuvų nebuvo, taigi niekas nesuprato, iš kur jis atsirado. Baltas lėktuvas kuriam laikui dingo iš akiračio. Paskui netikėtai vėl pasirodė prie pat žemės. Jo ratai ėmė dardėti per grindinio akmenis prie Spasko vartų, vedančių į Kremlių, ir netrukus jis sustojo beveik Raudonosios aikštės vidury.

Dailininkas pamanė, kad tai koks nors aviacinis ar sportinis renginys, nes tą dieną buvo minima Pasieniečių diena, nedidelė valstybinė šventė. Kai kurie užsienio turistai susidomėjo, many-

dami, kad tai gali būti Michailo Gorbačiovo lėktuvas. Jo būstinė buvo vos už apytiksliai 300 metrų. Keli sargybiniai stovėjo suglumusiais veidais, bet nieko nedarė. Lėktuvo variklis išsijungė, propelerio mentės liovėsi suktis, ir iš piloto kabinos išlipo lieknas, tvirtas tamsiaplaukis jaunuolis su akiniais, vilkintis raudoną lakūno kostiumą. Jis pareiškė esąs Matthiasas Rustas, devynioliktmetis banko kasininkas iš Hamburgo, atvykęs į sovietų sostinę su „taikos misija“. Aplink Rustą susirinko draugiškai nusiteikusi minia, ir jis dalino autografus, kramtydamas duoną, kurią geranoriai žiopliai įkišo jam rankas. Pilotas rimtai paaiškino atvežęs dvidešimt dviejų puslapių planą, kaip sunaikinti visus ginklus ir užbaigti Šaltąjį karą. Jis sakė norįs susitikti Sovietų Sąjungos vadovą ir aptarti šį planą. Po apytiksliai tris ketvirčius valandos trukusios visiškos sumaišties, jį pagaliau nusivedė milicija[1].

Drąsus ir keistas Matthiaso Rusto nuotykis prasidėjo prieš dvi savaites. Gegužės 13 d. jis išsinuomojo iš savo skraidymo klubo prie Hamburgo *Cessna 172-B*, vieną iš mažiausių rinkos komercinių lėktuvų, ir nuskrido juo iš pradžių per Baltiją į Norvegiją. Pabuvęs ten keletą dienų, jis nuskrido į Suomiją. Tik gegužės 28 d. jis po 13:00 pakilo iš Helsinkio Malmio oro uosto, pranešęs Suomijos skrydžių valdymo tarnybai, kad skrenda į Stokholmą. Iš karto po savo paskutinio kontakto su suomių dispečeriais jis pasuko į rytus. Helsinkio dispečeriai bandė susisiekti su juo ir pranešti, kad jis nukrypo nuo kurso į Švediją, bet jis išjungė savo radiją. Sovietų karinis radaras pastebėjo jį 14.29, kai tik jis kirto jų oro erdvę Suomijos ir Estijos pasienyje, skrisdamas apie 1 800 pėdų aukštyje. Jo lėktuvui buvo priskirtas „kontaktinis“ numeris 8255, skiriamas įtariamiems priešo lėktuvams. Bet dėl nesusipratimų, klaidų ir klaidingų sprendimų virtinės sovietų kariuomenė patyrė vieną iš skaudžiausių pažeminimų po Antrojo pasaulinio karo[2].

Kai tik Rusto lėktuvą pastebėjo rusų priešlėktuvinė gynyba, buvo pasiųstas MiG-23 gaudomasis naikintuvas išsiaiškinti, koks tai orlaivis. Pilotas pranešė, kad tai „lengvas sportinis lėktuvas, skrendantis šiek tiek žemiau debesų". Karinių oro pajėgų vadovybei toks pranešimas neatrodė labai tikėtinas, bet po korėjiečių *Boeing 007* katastrofos, įvykusios prieš ketverius metus, sovietų priešlėktuvinei gynybai buvo aiškiai uždrausta imtis agresyvių veiksmų prieš bet kokį civilį lėktuvą. Rustui skrendant toliau į rytus Maskvos link, buvo pasiųsti dar du gaudomieji naikintuvai sekti lėktuvo, bet tarp žemų debesų jie pametė *Cessna* iš regėjimo lauko. Kai radaras vėl užfiksavo Rusto lėktuvą, jis buvo supainiotas su oro balionu. Paskui jis buvo „pamestas" antrą kartą ir susektas vėl po ketvirčio valandos, bet nacionalinės priešlėktuvinės gynybos sistemos aukšto rango karininkai nusprendė, kad *Cessna* yra „paukščių būrys [...]. Mes nusprendėme, kad tai žąsys". Per kitas svarbias dvidešimt minučių, kol Rustas pasiekė Maskvą, sostinės centrinis priešlėktuvinės gynybos rajonas buvo uždarytas atlikti rutiniškų radiolokacinės įrangos remonto darbų, taigi lėktuvas apskritai nebuvo pastebėtas[3].* „Mano planas buvo nusileisti Raudonojoje aikštėje, – sakė Rustas. – Bet ten buvo per daug žmonių ir aš bijojau juos sužeisti. Galvojau nusileisti Kremliuje, bet ten buvo per mažai vietos. Aš tris kartus apsukau ratą aplink Raudonąją aikštę, ieškodamas, kur nusileisti. Norėjau, kad vieta būtų labai vieša." Pagaliau jis

* Rustas buvo nuteistas ketveriems metams laisvės atėmimo, bet kalėjo tik aštuoniolika mėnesių KGB kameroje, atskirai nuo kitų kalinių. Su juo buvo elgiamasi palyginti gerai, atsižvelgiant į sumaištį, kurią jis sukėlė. Anatolijus Černiajevas savo dienoraštyje rašė, kad švelnus elgesys su juo rodė, kaip smarkiai pasikeitė Sovietų Sąjunga. „Ne taip seniai jis būtų buvęs išvestas, sušaudytas ir niekas niekada nebūtų sužinojęs, kas jam nutiko", – rašė jis. Rustas grįžo į Vakarų Vokietiją, bet nerado sau vietos gyvenime. Jis imdavosi atsitiktinių darbų finansiniame sektoriuje ir ne kartą buvo įkalintas už įvairius kriminalinius nusikaltimus – nuo vagysčių ir sukčiavimo iki seksualinės prievartos prieš vienuolę.

nusileido Vasilevsko Spuske prie Kremliaus sienų ir riedėjo žeme apytiksliai 300 metrų prieš sustodamas. Jis nuskrido daugiau kaip 600 kilometrų per sovietų teritoriją ir nekliudomai nusileido sovietų valdžios sosto papėdėje[4].

Kai Matthiaso Rusto lėktuvas nusileido Maskvoje, sovietų vadovas Gorbačiovas dalyvavo Varšuvos sutarties organizacijos susirinkime Berlyne ir jau buvo blogos nuotaikos, kai išgirdo šią nemalonią žinią. Jis kelias valandas kentė Ericho Honeckerio, Gustávo Husáko ir kitų senų Rytų Europos stalinistų retrogradų, kurie kėlė jam neviltį ir nuobodulį, draugiją. Sovietų Generalinio štabo viršininkas maršalas Sergejus Achromejevas visiškai nebuvo informuotas apie fiasko su Rustu, kol jaunasis vokietis neatsidūrė tardymo kameroje ir buvo tardomas KGB. Per karą Achromejevas kovojo Leningrado fronte, pelnė daugybę apdovanojimų ir Sovietų Sąjungos didvyrio vardą. Bet jis labai bijojo pranešti Gorbačiovui apie tą vakarą Maskvoje nutikusį nepaprastą įvykį. Vadovas netvėrė įtūžiu. Visi jo aplinkos žmonės žinojo, kad privačiuose pokalbiuose Gorbačiovas dažnai vartodavo vaizdingus ir nepadorius keiksmažodžius. Šį kartą jis tiesiog taškėsi keiksmais. „Tai nacionalinė gėda [...], tokia pat baisi kaip ir Černobylis“, – tūžo jis. Senas karys galėjo tik pritarti. Gorbačiovas sakė savo patarėjams įtariąs kariuomenės vadovybę – su kuria jis nesutarė dėl ginklavimosi apribojimo ir gynybos biudžeto sumažinimo – sąmoningai leidus šiam lėktuvui nusileisti Raudonojoje aikštėje: girdi, galimas daiktas, kad jie taip norėjo politiškai jį sukompromituoti. Jis sakė neleisiąs jiems nebaudžiamai krėsti tokius pokštus. „Jie užtraukė gėdą šaliai [...], pažemino mūsų liaudį. Ką gi, gerai, parodykime visiems, kam priklauso valdžia šioje šalyje. Ji priklauso politinei vadovybei [...]. Mes padarysime galą šiems isteriškiems tarškalams apie kariškių pasipriešinimą Gorbačiovui.“[5]

Jis nutraukė savo vizitą Berlyne ir grįžo į Maskvą. Kitą dieną sukvietę aukščiausius kariuomenės vadus jis visų kitų Kremliaus vadovų akivaizdoje ištrinko jiems galvą. Gorbačiovas buvo negailestingas. Generolo Piotro Luševo, kariuomenės vado, atsakingo už Maskvos gynybą, jis paklausė: „Lėktuvas pažeidėjas buvo Šeštosios armijos zonoje dvi su puse valandos [...], ar apie tai jums buvo pranešta?" Luševas atsakė: „Ne, aš sužinojau, kai lėktuvas nusileido Maskvoje." Gorbačiovas labai sarkastiškai įgėlė: „Tikriausiai jums pranešė kelių inspekcija?" Jis kalbėjo daugiau kaip valandą, kaltindamas „gynybos ministeriją visišku beviltiškumu [...], aplaidumu, profesiniu nekompetentingumu", o aukšto rango generolus – mėginimu sabotuoti jo reformas. Žiūrėdamas į gynybos ministrą maršalą Sergejų Sokolovą, jis drėbė: „Tokiomis aplinkybėmis, jumis dėtas, aš nedelsdamas atsistatydinčiau." Sokolovas, kuris vadovavo sovietų daliniams, įsiveržusiems į Afganistaną, atsistojo, išsitempė, atidavė pagarbą ir tuoj pat atsistatydino. Jis tučtuojau buvo pakeistas generolu Dmitrijumi Jazovu, maloniu ir širdingu žmogumi, turinčiu niekada neatsisakančio padėti žmogaus reputaciją, kuris „peršoko" daug aukštesnio rango ir labiau kvalifikuotų kandidatų. Aleksandrui Koldunovui, sovietų priešlėktuvinės gynybos vadui, buvusiam Antrojo pasaulinio karo meistriškam pilotui, nebuvo leista atsistatydinti ar išeiti į pensiją. Jis buvo iš karto atleistas už „aplaidumą". Apibendrindamas Gorbačiovas tarė: „Šis incidentas politinėmis pasekmėmis blogesnis už visus, kurie įvyko anksčiau... Liaudis prarado tikėjimą kariuomene, dėl kurios žmonės ilgą laiką taip smarkiai aukojosi. Buvo suduotas smūgis politinei šalies vadovybei, jos autoritetui."[6]

Achromejevas, kaip ir Luševas, išsaugojo savo postą, bet daugiau kaip 150 karininkų buvo atleisti, kai kurie teisiami karo tribunolo už jų vaidmenį per incidentą su Rustu. Daugiausia tai buvo karininkai, laikyti *perestroikos* priešininkais. Nors ir smar-

kiai pažemintas, Gorbačiovas, visada stengęsis išnaudoti aplinkybes, pasinaudojo šiuo incidentu sutriuškinti kariuomenę. Per metus buvo pakeisti visi aukščiausi sovietų gynybos ministerijos, Generalinio štabo, Varšuvos sutarties ir visų karinių apygardų vadai. „Net per Stalino 1937–1938 m. surengtą kruviną Raudonosios armijos gretų valymą nebuvo pakeista tiek daug aukščiausių vadų", – pastebėjo vienas karinis stebėtojas. Gorbačiovas savo kariuomenės vadovus ėmė vis labiau niekinti. Nuo šiol per susirinkimus jis dažnai ironiškai šaipydavosi iš jų uniformuotų dalyvių ir laidydavọ tokius komentarus: „Taigi, drauge generole, ką mes pulsime šiandien?" Kariškiai labai piktinosi tokiu elgesiu. Kurį laiką atrodė, kad jis juos nugalėjo. Bet jie surado būdų atsikeršyti[7].

20

KETURIŲ GAUJA

1987 m. birželis, Maskva

RYTŲ IR VIDURIO EUROPOS diktatoriams prireikė daug laiko suprasti, kad nuo šiol jiems teks manytis savarankiškai. Net kai rusai jiems aiškiai pasakė daugiau neginsią komunizmo ir sovietų imperijos tradiciniu būdu – tankais ir kariais, – jie nenorėjo tuo patikėti. Tokie žmonės kaip Honeckeris, Živkovas ir Husákas buvo įpratę paklusniai vykdyti Maskvos nurodymus. Ceaușescu buvo labiau nepriklausomo būdo, bet jis buvo įstrigęs šeštojo dešimtmečio ideologijos spąstuose. Jiems buvo suteikta tam tikra ribota autonomija. Apskritai, kuo didesnė buvo palydovinė šalis, tuo daugiau ji turėjo laisvės manevruoti. Ilgainiui Rytų Europos šalių vadovai įgijo daugiau savarankiškumo, bet visi jie buvo susitaikę su kolonijų padėtimi ir vengė užrūstinti savo feodalinius siuzerenus. Jų šalyse niekas nelaikė jų teisėtais vadovais, ir jie patys puikiai tai suprato. Jų valdžia rėmėsi sovietų jėga, o ne žmonių valia, ir savo padėtį jie galėjo išlaikyti tik remiami SSRS. Jie tarnavo Kremliui.

Bet dabar nuotaika Maskvoje keitėsi. Kai atėjęs į valdžią Michailas Gorbačiovas įspėjo palydovinių valstybių vadovus, kad jie turi „prisiimti didesnę atsakomybę“ už savo šalis, iš pradžių jie žiūrėjo į jo kalbas pro pirštus. Jie laikė jas formaliu ritualiniu naujojo valdovo pareiškimu. Kiti sovietų vadovai irgi kalbėda-

vo panašiai, bet netrukus iš viršaus vėl pasipildavo nurodymai, ir sovietai vėl imdavo kasdien kištis į pačius įvairiausius reikalus – didelius ir mažus. Dabar sovietų nurodymų srautas virto mažyte srovele, ir visas imperijos mechanizmas ėmė irti. Sovietų patarėjams, kurie turėjo didžiulę galią ir įtaką visose vyriausybės ministerijose ir partijos sekretoriate nuo Berlyno į Sofiją, Maskva liepė likti nuošalėje. Jų patarimai paprastai apsiribodavo tokiais žodžiais: „Gerai, draugai [...], darykite taip, kaip jums atrodo geriausia." Tai trikdė ir erzino Maskva besikliovusią Keturių gaują, kuri dabar atsidūrė visiškai nepažįstamoje padėtyje.

Tapęs aukščiausiu šalies vadovu, Gorbačiovas turėjo mažai patirties santykių su Rytų Europa srityje. Jis buvo lankęsis palydovinėse šalyse trumpų vizitų, kai buvo atsakingas už sovietų žemės ūkį, bet pernelyg nesigilino į SSRS ir jos Europos kolonijų santykius. Vienas iš jo geriausių draugų Maskvos universitete buvo čekų „reformuotojas komunistas" Zdenkas Mlynáras, vienas iš Prahos pavasario vadovų. Bet po sovietų invazijos 1968 m. jis buvo išmestas iš partijos ir išvyko į Vieną. Po daugelio metų Gorbačiovas sakė, kad „didžiausią klaidą Sovietų Sąjunga padarė 1968 m. Prahoje užgniaužusi demokratines reformas [...]. Jei visos šitos šalys tada būtų pradėjusios reformuoti savo visuomenes, rezultatai būtų buvę visiškai kitokie." Nežinia, ar jis taip galvojo ir tuo metu. Šiaip ar taip, partijos aplinkoje, kai kopė slidžiu keliu į valdžios viršūnę, jis tikrai neišsakydavo tokių eretiškų nuomonių. Tapęs Kremliaus šeimininku, Gorbačiovas manė, kad padėtis sovietų imperinėse valdose stabili. Lenkiją kontroliuoti buvo tradiciškai sudėtinga, bet generolas Jaruzelskis, rodės, atkūrė ten taiką ir tvarką. Rumunija ėjo savo keliu, bet iš esmės buvo ištikima. „Kitose šalyse viešpatavo ramybė, ir tai leido tikėtis, kad bent jau artimiausioje ateityje nebus jokių siurprizų, – sakė Gorbačiovo patarėjas Andrejus Gračiovas. – Gavęs oficialius [palydovinių šalių

vadovų] patikinimus ištikimybe, Gorbačiovas nebekvaršino sau galvos dėl Rytų Europos."[1]

Praėjus apytiksliai pusantrų metų, jis pradėjo svarstyti šį klausimą iš naujo, smarkiai paveiktas Ševardnadzės ir Jakovlevo, kurie buvo tvirtai įsitikinę, kad sovietai turi dar labiau sušvelninti savo kontrolę „išorinėje imperijoje". Gorbačiovas dabar laikėsi nuomonės, kad palydovinės valstybės yra našta Sovietų Sąjungai, kurios šalis nebegali leisti sau nešti. „Norėdama nusipirkti ištikimybę ir politinį patikimumą – ir garantuoti minimalų vidaus stabilumą – Sovietų Sąjunga savo subsidijomis palaikė Rytų Europos šalyse kur kas aukštesnį negu daugumos sovietų piliečių gyvenimo lygį", – sakė Gračiovas. Tai daryti kainavo vis brangiau. Kiekvieną kartą, kai vienoje iš palydovinių valstybių kildavo politinė krizė, ją tekdavo švelninti skiriant dar daugiau subsidijų. Gorbačiovas sakė, kad išlaikyti Rytų Europos šalis „stabilias", teikiant garantijas jų vertybiniams popieriams, kainavo apytiksliai 10 milijardų JAV dolerių per metus. Kai kurie ekonomistai jam sakė, kad, be to, sovietų ekonomika praranda dar 30 milijardų JAV dolerių dėl papildomų finansinių subsidijų. Šie skaičiai Gorbačiovą sukrėtė, ir jis tvirtai nusprendė, kad nuo šiol „socialistiniai broliai" turi patys apmokėti savo sąskaitas. 1986 m. lapkritį jis sukvietė palydovinių šalių vadovus į susitikimą Maskvoje, kuris sudrebino socialistinį pasaulį[2].

Jis paskelbė revoliuciją kolonijų ir Maskvos santykių, nusistovėjusių nuo Stalino laikų, srityje. Šių santykių sistema rėmėsi žaliavos srautu iš Sovietų Sąjungos į palydovines šalis, ir pramoninių prekių srautu priešinga kryptimi. Dabar Gorbačiovas paskelbė, kad „prekyba turi remtis abipuse nauda ir tikromis rinkos sąlygomis". Jis turėjo galvoje, kad satelitinės valstybės turės atsiskaityti už importuojamas žaliavas pasaulinėmis kainomis, o Sovietų Sąjunga galės rinktis, ar pirkti žemos kokybės pramonines prekes, pagamintas Poznanėje, Leipcige ar Bratislavoje, ar ne.

Taip pat jis visiškai aiškiai pasakė, kad SSRS neteiks garantijų Vakarų bankams už paskolas, kurias Rytų Europos šalys sukaupė per praėjusius metus. Ne visi jo klausytojai iš karto suprato, kokią didelę reikšmę turi jo žodžiai. Gorbačiovas vienu mostu transformavo socialistinę imperiją – arba „nužudė ją", kaip pripažino vienas Rytų Vokietijos pareigūnas, dalyvavęs derybose. „Ekonominiu požiūriu jo pranešimas buvo tarsi sovietų karių atšaukimas iš Rytų Europos", – sakė vienas iš kitų *aparatčikų*, kurie girdėjo Gorbačiovo pareiškimą[3].

Kai kiti vadovai pamažu suvokė sovietų pozicijos pasikeitimo pasekmes, juos apėmė siaubas. Jie nebegalėjo tikėtis palyginti lengvo gyvenimo, kurį užtikrindavo Maskvos garantuoti kreditai ir pigios naftos bei dujų srautas iš Rytų. Tuo pat metu Gorbačiovas išdrožė jiems visiems ilgą paskaitą apie pokyčius, kuriuos jis vykdo Sovietų Sąjungoje, apie *perestroiką* ir *glasnost*. Klausydamasi jo, keturių gauja ėmė jaustis vis labiau nejaukiai. Jis manė, kad jo pavyzdys paskatins palydovinėse valstybėse imitatorių bangą. Jis tikėjosi, kad Rytų Europoje atsiras daug „mažų Gorbačiovų", kurie visi vykdys savas reformas, žengdami koja kojon su juo, nes jų elitas įprato sekti Sovietų Sąjungos pavyzdžiu. „Per ilgą laiką įsivyravo paternalizmo inercija, – sakė Gorbačiovas. – Socialistinėse šalyse [...] priklausomybės ir paklusimo vadovui tradicijos, noras pritarti „vyresniajam broliui" beveik kiekviename žingsnyje, vengiant prisišaukti Kremliaus rūstybę, turi [...] gilias šaknis." Svarbiausia, jis buvo įsitikinęs, kad gavę pasirinkimą žmonės socialistinių šalių sandraugoje nuspręs pasilikti pažįstamoje sistemoje, sovietų orbitoje. Jis vis dar taip tvirtai ir naiviai tikėjo savo ideologija, kad, atrodo, užmiršo, kad palydovinėms valstybėms komunizmą durtuvais atnešė jo pirmtakai. Jis nemanė, kad jis prisiima rimtą riziką, atleisdamas sovietų gniaužtus[4].

Pasak Valerijaus Musatovo, sovietų komunistų partijos įtakingo tarptautinio skyriaus vadovo pavaduotojo, Gorbačiovas

„niekino" daugumą Rytų Europos vadovų, išskyrus Jaruzelskį, kurį mėgo, ir Kádárą, kurį gerbė. Jis labai niekino pataikūną Živkovą, o Honeckerį ir Husáką laikė nuobodybėmis. „Jie yra reakciniai likučiai, Brežnevo laikų liekanos", – dažnai sakydavo jis konfidencialiuose pokalbiuose. Vėliau jis, šiek tiek apdairiau, sakė: „Nors jie dar nebuvo seni, bet buvo ganėtinai akivaizdu, kad septyniasdešimtmečiai vadovai, kurie stovėjo [...] prie valdžios šturvalo du ar tris dešimtmečius, išsisėmė." Ceauşescu, kurį vadino „Rumunijos fiureriu", Gorbačiovas labai nekentė. „Visi mato jo puikybės paklydimą. [Rumunija] visiškai priklausoma nuo jos vadovo didžiųjų ambicijų ir ėmė vis daugiau panėšėti į arklį, čaižomą ir varomą žiauraus raitelio. Savo gyvenime aš susitikau daug ambicingų žmonių [...]. Sunku įsivaizduoti aukšto rango politiką, visiškai neturintį tuštybės. Tačiau Ceauşescu šiuo požiūriu yra neprilygstamas"[5], – sakė jis.

Gorbačiovas nemėgo lankytis kitose socialistų bloko šalyse, ir keletas jo patarėjų sakė, kad jiems visada būdavo sunku sudaryti tokių vizitų dienotvarkę, nes jis vis negalėdavo apsispręsti, kokiose vietovėse apsilankys, o kokiose – ne. Šiaip ne taip, susiruošęs atvykti vizito, jis kalbėdavo mandagiai, bet siekė, kad jo lankomoje šalyje visuomenei neliktų jokių abejonių, kad jis skatina vadovus vykdyti reformas. Bet jis pats ne kartą keisdavo kursą, painiodavosi ir ne visada aiškiai išsakydavo savo nuomonę. Lankydamasis Čekoslovakijoje 1987 m. balandį, jis siekė vengti pasakyti, kad 1968 m. surengę invaziją į šią šalį rusai pasielgė neteisingai. Tai nuvylė pogrindžio disidentus. Jam su palyda rengiantis išvykti iš Prahos, vienas Vakarų reporteris paklausė jo atstovo, kas, Gorbačiovo manymu, skiria Alexandero Dubčeko Prahos pavasario reformas ir dabartinės Sovietų Sąjungos *perestroiką* ir *glasnost*. „Devyniolika metų", – atsakė šis. Tokiu atsakymu jis papiktino opoziciją ir sudavė smūgį režimui.

Gorbačiovas labiau mėgo lankytis žavesnėse Vakarų sostinėse, kur jis greitai tapo politine superžvaigžde. Ten jį nuolat džiugiai pasitikdavo didžiulės minios žmonių, trokštančių pamatyti Rusijos vadovą, kuris galėjo šypsotis, kalbėtis neskaitydamas iš anksto paruoštų kalbų ir buvo aiškiai žmogiškas. Gorbačiovas turėjo svarių politinių priežasčių nukreipti dėmesį į Vakarus. Jam reikėjo sumažinti tarptautinę įtampą, kad galėtų sumažinti ginklavimosi išlaidas, ir spręsti neatidėliotinas šalies problemas. Bet daug žmonių, kurie dirbo artimai su juo, sutinka, kad jo stulbinantis asmeninis pasisekimas užsienyje – „Gorbymania", kuri tęsėsi jo pirmus metus valdžioje – paveikė jo elgesį. Joks kitas sovietų vadovas nebuvo toks ekstravagantiškas ir nesielgė kaip Vakarų politikas. Spauda ir televizija Amerikoje ir Europoje rašė apie jį kaip apie garsenybę. Žurnalistai išsamiai rašė apie jo išvaizdą, elgesio manieras ir gestus, nors kalbas tik trumpai paminėdavo, nes jis dažnai kalbėdavo labai ilgai ir daug tuščiažodžiaudavo. Kurį laiką Vakarų spauda buvo įsimylėjusi jo žmoną. Žurnalistai nepaliaujamai rašė apie jos drabužius, makiažą, jos kirpėją. Ji dievino dėmesį. Jis mėgo susitikti su pasaulio vadovais, užsienio ambasadoriais ir Vakarų žurnalistais, bet labai nuobodžiavo per susitikimus su partijos funkcionieriais iš Varšuvos ar Berlyno. Gorbačiovas puoselėjo savo įvaizdį ir mokėjo manipuliuoti Vakarų žiniasklaida. Jis galėjo būti daugiažodis, bet jis suprato skambių frazių vertę. Jis, ar greičiau Genadijus Gerasimovas – jo svarbiausias atstovas ir viešųjų ryšių patarėjas, aukštas, tamsiaplaukis malonaus būdo buvęs ambasadorius Portugalijoje, sugalvojo posakį apibūdinti Gorbačiovo politiką Sovietų Sąjungos palydovinių valstybių atžvilgiu. Brežnevo doktrina, sakė jis, yra negyva. Dabar sovietai vadovaujasi Sinatros doktrina. „Jūs juk žinote jo dainą „Savaip" (*My Way*). Taigi [...] visos šitos šalys viską gali daryti savaip."

21

GORBAČIOVO VIETNAMAS

1988 m. balandžio 19 d., antradienis, Vašingtonas

CŽV ŠTABE LENGLYJE, VIRDŽINIJOJE, dirbo grupė aukšto rango pareigūnų, vadinamų „kraujo leidėjais“. Jie buvo taip pavadinti dėl Michailo Gorbačiovo dažnai vartojamo Afganistano karo apibūdinimo – „mūsų kraujuojanti žaizda“. Jie siekė, kad sovietų pajėgos liktų įstrigusios Afganistano kalnuose kuo ilgiau ir kad jų išlaikymas ten kainuotų kuo brangiau. Oficialiai amerikiečiai skelbė norį, kad sovietai paliktų Afganistaną. Reikjaviko susitikime 1986 m. rudenį prezidentas Reaganas maldavo savo kolegą rusą išvesti sovietų karius iš šios šalies. Islandijoje jiedu dramatiškai pareiškė susitarę dėl drąsios ir įkvepiančios sutarties, leisiančios sunaikinti visus branduolinius ginklus. Įgyvendinti ją kliudė Reagano prisirišimas prie Žvaigždžių karų projekto, nors paaiškėjo, kad yra ir labai daug kitų kliūčių, dėl kurių tokį sumanymą įgyvendinti neįmanoma. Vis dėlto nuo to laiko Gorbačiovas liovėsi vadinti amerikiečius „ta gauja“, o Reaganą „urviniu žmogumi“, ir jiedu ėmė labiau pasitikėti vienas kitu.

Tačiau Afganistano klausimu sovietai supratimo iš JAV nesulaukė. Amerikiečių ginklų, per Pakistaną tiekiamų mudžahedinams, srautas, anksčiau tekėjęs nedidele srovele, virto plačia upe. „Šį karą mes kariavome auksu, o ne krauju“, – sakė Frankas Andersonas, CŽV pareigūnas, atsakingas už ryšius su partiza-

nais. Nuo 1986 m. pabaigos „Dievo kovotojams" buvo siunčiami pažangiausi, naujausi ginklai, tokie kaip *Stinger* raketos „žemė-oras", kurios pakeitė karo veiksmų pobūdį. Rusai jau nebegalėjo iš nedidelio aukščio bombarduoti mudžahedinų bazių ar apšaudyti afganų kaimų be rimto pavojaus prarasti lėktuvus ir pilotus. Karštai palaikomi CŽV direktoriaus Casey, o kai 1987 m. gegužę po staigios ir kankinančios ligos jis mirė, jo pavaduotojo Roberto Gateso, „kraujo leidėjai" laimėjo ginčą su savo priešininkais Valdyboje. „Afganistano operacija tiesiog puiki, – sakė Casey visai prieš savo mirtį. – Paprastai visi kalba, kad dideli blogi amerikiečiai skriaudžia čiabuvius. Situacija Afganistane visiškai priešinga. Ten rusai muša mažiukus. Mes patys į tą karą neįsivėlę. Mudžahedinai yra labai motyvuoti kovoti. Mums reikia tik teikti jiems pagalbą – vis didesnę."[1]

Jie nežinojo, kaip karštligiškai sovietai bandė rasti būdą išsikapstyti iš to liūno. Bet CŽV visada buvo stulbinamai blogai informuota apie sovietų ketinimus Afganistane. Likus keletui mėnesių iki sovietų invazijos, ji tvirtino, kad rusai nesiųs kariuomenės į Afganistaną. 1979 m. gruodžio 17 d., pirmadienį, tuometinis CŽV direktorius admirolas Stansfieldas Turneris pranešė prezidentui Karteriui, kad, nors šalia sienos su Afganistanu vyksta sovietų kariuomenės judėjimas, „mes nemanome, kad tai pasirengimas invazijai", ir patikino jį, kad nėra jokių svarių priežasčių dėl to nerimauti. Praėjus dviem dienoms po to, kasdieniniame nacionalinės žvalgybos pranešime prezidentui, kuris buvo informuojamas visais svarbiais užsienio klausimais, numatė, kad „sovietų dislokavimo tempas nerodo [...], kad vyksta kažkas neįprasta". Po trijų dienų daugiatūkstantinis sovietų kariuomenės kontingentas kirto sieną ir užėmė šalį[2].

Sovietų pasitraukimas iš Afganistano buvo ilgas ir skausmingas. Naujasis vadovas 1985 m. galėjo tiesiog išvesti karius ir paskelbti

tarptautinio socializmo „pergalę", arba, pasielgdamas sąžiningiau, atšaukti kariuomenę, pripažinti pralaimėjimą ir apkaltinti už tai savo pirmtakus. Gorbačiovas būtų pelnęs garsių aplodismentų visame pasaulyje, jei jis būtų padaręs taip per keletą savaičių ar mėnesių po išrinkimo į naująjį postą. Bet jis stokojo valios ir drąsos. Net jo karščiausi gerbėjai suprato, kad delsdamas jis daro lemtingą klaidą. Jakovlevas ir Gorbačiovo svarbiausias užsienio politikos patarėjas Anatolijus Černiajevas, nuolat sakydavo jam, kad baigti Afganistano karą turi būti aukščiausias prioritetas. Bet Gorbačiovas svyravo ir dvejojo, nesiryždamas pasipriešinti Kremliaus konservatoriams, KGB ir kariuomenei. „Afganistanas buvo mūsų Vietnamas, – sakė Černiajevas, – bet mes įklimpome rimčiau negu amerikiečiai Vietname. Šis karas buvo didžiulė našta, slėgusi [...] reformas ir labai varžiusi mūsų manevro laisvę."[3]

Babrakas Karmalis, kurį sovietai 1979 m. užėmę šalį paskyrė Afganistano vadovu, 1986 m. gegužę buvo pašalintas iš posto. Jį pakeitė Mohammedas Najibullah, išvaizdus ir protingas trisdešimt devynerių metų gydytojas, kilęs iš vienos turtingiausių Afganistano paštunų aristokratiškų šeimų ir keletą metų negailestingai vadovavęs partijos saugumo tarnybai. Nors „Najibas", skirtingai nuo Karmalio, paprastai būdavo blaivus, jam, kaip ir jo pirmtakui, visiškai nesisekė kovoti su partizanais ar pritraukti paramą Kabulo komunistiniam režimui.

Gorbačiovas ne kartą sakė tvirtai apsisprendęs išvesti kariuomenę. „Mes kovojome Afganistane jau šešerius metus, – 1986 m. lapkričio 13 d. sakė jis savo Kremliaus kolegoms. – Jeigu nepradėsime keisti savo metodų, neišsikapanosime iš ten dar dvidešimt ar trisdešimt metų. Mes neišmokome ten kariauti. Mes turėjome aiškų tikslą – įtvirtinti Afganistane draugišką ir neutralų režimą. Ar mums reikia ten socializmo? Mes turime užbaigti šį procesą kuo greičiau – baigti viską, išvesti kariuomenę per me-

tus, daugiausia per dvejus." Paskutinis iš senosios gvardijos, priėmusios sprendimą pradėti invaziją, Andrejus Gromyko vis dar buvo įtakingas tarp Maskvos politikos brokerių. Jis pakeitė savo nuomonę apie karą: „Mes neįvertinome sunkumų, kai [...] nutarėme suteikti afganų kariuomenei paramą, – sakė jis. – Dabar reikia aktyviai ieškoti politinio sprendimo. Žmonėms akmuo nuo širdies nusiris, jeigu žengsime šiuo keliu."

Dabar sovietų kariškiai sutiko, kad karo Afganistane laimėti neįmanoma. Maršalas Sergejus Achromejevas, ginkluotųjų pajėgų vadas, buvo prieštaringa asmenybė. Ilgus metus jis karštai garbino savo globėją ilgametį gynybos ministrą Ustinovą. Achromejevas buvo karštas komunistas ir nuolat pasisakydavo už ginklavimosi išlaidų didinimą siekiant atremti „imperialistinę ekspansiją". Bet jis laikėsi eretiškos nuomonės, kad, remdama režimus problemiškose Trečiojo pasaulio vietose, tokiose kaip Etiopija, Angola ir Nikaragva, Sovietų Sąjunga tik tuščiai švaisto pinigus. Aukštas, bet pakumpęs, akiniuotas, šešiasdešimt trejų metų, jis labiau panėšėjo į rusų inteligentą negu kariškį. Jis, kaip jam buvo liepta, atliko svarbų vaidmenį planuojant invaziją į Afganistaną 1979 m., nors pats labai abejojo, ar verta ją pradėti. Iškviestas pas Gorbačiovą, jis pasakė, kad karo laimėti neįmanoma. „Afganistane nėra tokio žemės ploto, kuris kada nors nebuvo užimtas sovietų karių, – sakė jis. – Vis dėlto didžioji dalis šalies teritorijos lieka sukilėlių rankose. Mes kontroliuojame Kabulą ir provincijų centrus. Bet mes negalime įvesti savo politinės valdžios teritorijoje, kurią užimame. Mes pralaimėjome kovą dėl Afganistano žmonių. Vyriausybę palaiko labai nedidelė gyventojų dalis." Tačiau sovietų kariai dėl to nekalti, tvirtino jis. Jie drąsiai kovoja nepalankiomis sąlygomis. Bet iš to, kad jie laikinai užima miestus ir kaimus tokioje didelėje teritorijoje, mažai naudos, nes mudžahedinai pasitraukia į kalnus, palaukia, kol sovietų kariai išvyksta, ir sugrįžta. Laimėti „neįmanoma.

Mes galime palaikyti dabar susiklosčiusią situaciją. Tačiau tokiu atveju karas tęsis ilgai."[4]

Nors Gorbačiovas buvo įsitikinęs, kad pasitraukti iš Afganistano būtina, jis vis delsė ir dvejojo. Sovietų pajėgoms nebuvo duota jokių konkrečių nurodymų daugiau kaip metus po to, kai buvo priimtas sprendimas pasitraukti. Kremliaus vadai toliau tarėsi. Supervalstybei buvo sunku pripažinti pralaimėjimą. „Situacija nėra paprasta. Įeiti buvo nesunku [...], bet rasti būdą išeiti yra tikras galvosūkis", – kartą dejavo Gorbačiovas:

> Mes galime išeiti greitai, apie nieką negalvodami [...]. Bet taip išeiti negalime, nes ims nerimauti mūsų draugai Indijoje [...] ir Afrikoje. Beatodairiškas pasitraukimas jų akyse smarkiai sumenkins Sovietų Sąjungos autoritetą [...]. Ir jie pasakys mums, kad, jeigu paliksime Afganistaną, imperializmas tęs puolimą. Kaip mes pasiteisinsime savo žmonėms, jeigu netrukus po kariuomenės išvedimo ten prasidės tikros skerdynės ir bus įkurtas priešiškas Sovietų Sąjungai režimas? Kariuomenės išvedimas gali sulaukti prieštaringų vertinimų. Milijonas mūsų kareivių kovojo Afganistane. Ir visa tai, pasirodo, veltui [...]. Jie pasakys: jūs užmiršote apie aukas ir šalies autoritetą. Žmonėms bus skaudu. Jie paklaus: už ką žuvo tie kareiviai?[5]

JTO prižiūrimos derybos Ženevoje dėl karo nutraukimo prasidėjo 1987 m. pradžioje. Jos vyko vėžlio žingsniu. Sovietai norėjo užsitikrinti, kad Kabule liktų „draugiška" jiems vyriausybė. Ševardnadzė nuolat maldavo amerikiečių nutraukti ginklų tiekimą mudžahedinams, bet veltui. Amerikiečiai norėjo, kad sovietai tęstų kovos veiksmus ir patirtų kuo didesnių nuostolių. Galima teigti, kad JAV be reikalo užtęsė šį karą, trukdydama sovietams pasitraukti iš Šaltojo karo mūšio lauko. „Tiekdami ginklus, amerikiečiai tiktai uždelsė karą, – sakė Aleksandras Jakovlevas, pagrindinis *perestroikos* mąstytojas. – Gorbačiovas,

Ševardnadzė ir aš buvome [...] įsitikinę, kad mums nereikia Afganistano, kad mums nėra ten kas veikti. Mes ar šiaip, ar taip būtume pralaimėję tą karą. Turėjome pasimokyti iš britų patirties ir suprasti, kad Afganistano užkariauti neįmanoma. Bet kova tarp dviejų politinių sistemų vertė mus ir amerikiečius daryti kvailystes."[6]

„Kraujo leidėjų" argumentas buvo paprastas: jie nemanė, kad sovietai iš tikrųjų rengiasi pasitraukti. Kai Reagano patarėjų susirinkime Shultzas pasakė, kad Ševardnadzė patikino jį, jog rusai tikrai pasitrauks –, „ir aš juo tikiu" – CŽV direktorius Robertas Gatesas jį suniekino. „O aš netikiu, – pareiškė jis. – Nemanau, kad jie iš tikrųjų ketina išeiti." Jis pasiūlė Shultzui lažintis iš 10 dolerių, kad rusai „artimiausioje ateityje" nepasitrauks iš Afganistano[7]. Pagaliau 1988 m. balandį sovietai pateikė savo kariuomenės išvedimo tvarkaraštį. Jie ketino pradėti procesą gegužės 15 d., išvesdami 109 000 karių, dislokuotų Afganistane. Visi kareiviai turėjo grįžti iki kitų metų vasario 15 d. Gorbačiovas tūžo, kad amerikiečiai „neketina mums padėti", bet galų gale jis suprato, kad jie neturėjo priežasčių padėti rusams išsikapanoti. „Mes pasitrauksime, kad ir ką darytų amerikiečiai, – sakė jis savo kolegoms magnatams Kremliuje. – Geriau būtų daryti tai pagal sutartį, bet mums pirmiausia rūpi tai, kad ten vis dar žūsta mūsų berniukai. Jau nekalbant apie tai, kad šis karas mums kasmet kainuoja milijardus." Gorbačiovui prireikė trejų metų priimti galutinį sprendimą pasitraukti ir dar beveik metų visiškai išvesti iš Afganistano kariuomenę, nes jis kaip įmanydamas siekė įrodyti, kad sovietai pasiekė savo tikslus šioje šalyje. „Turime sakyti, kad mūsų žmonės atidavė savo gyvybes ne veltui."[8]

22

SENIO PASAKOJIMAI

1987 m. rugsėjo 7 d., pirmadienis, Bona

TAI BUVO iškiliausias Ericho Honeckerio gyvenimo momentas. Apie 11:00 jo reaktyvinis lėktuvas *Iljušin* nutūpė Bonos oro uoste po penkiasdešimt penkių minučių skrydžio iš Berlyno. Nusileidęs trapu, jis paspaudė rankas pasitinkantiems pareigūnams ir apžiūrėjo garbės sargybą. Paskui buvo sugrotas Rytų Vokietijos valstybės himnas, ceremoningai pakelta Vokietijos Demokratinės Respublikos vėliava su jos komunistine emblema, ir paprastai rimtame VDR vadovo veide nušvito plati, patenkinta šypsena. Iš džiaugsmo jis tiesiog švytėjo. Jis buvo pirmas Rytų Vokietijos vadovas, priimtas Federacinėje Respublikoje, ir pagaliau jo šalis įgijo labiausiai trokštamą tarptautinę padėtį. „Šį vizitą jis laikė savo iškiliausiu pasiekimu, – sakė Günteris Schabowskis, Berlyno komunistų partijos vadovas, vienas iš galingiausių oligarchų VDR. – Jam labiausiai rūpėjo, kad Rytų Vokietija būtų pripažinta pasaulyje, pirmiausiai – Vakarų Vokietijoje. Jos pripažinimas [...] buvo Rytų Vokietijos teisės egzistuoti, jos neliečiamumo pripažinimas."

Honeckeris buvo puikiai nusiteikęs per visą jo penkias dienas trukusią kelionę. Net kai Helmutas Kohlis, didžiulio ūgio žmogus, kur kas aukštesnis už jį, iškėlė draudžiamą Vokietijos susijungimo temą savo kalboje, plačiai transliuotoje Rytuose, Honeckerio nuotaika nesugedo. Kalbėdamas viešai, jis visiškai

nepaminėjo Berlyno sienos ar sienų klausimo, ir tiesiog pakartojo įprastą atsakymą, kurį visada pateikdavo paklaustas apie susivienijimą: „Socializmo ir kapitalizmo sistemos yra tarsi ugnis ir vanduo." Privačiame pokalbyje jis kategoriškai paneigė įsakęs Rytų Vokietijos pasieniečiams šaudyti į žmones, kurie bandė bėgti į Vakarus; šypsodamasis jis pasakė Kohliui: „Tiesiog tai netiesa. Mes tik saugome sieną [...] kaip ir jūs."[1]

Skatinamas jausmų, jis aplankė savo gimtąjį Saro kraštą ir netoliese esantį Tryro miestą, kuriame gimė ir užaugo Karlas Marksas. Jo šeimininkai šiuo vizitu anaiptol nesižavėjo. Dorothee Wilms, ministrė, atsakinga už ryšius tarp dviejų Vokietijų, sakė: „Mums buvo nesmagu [...] Kohlis sakė, kad tai buvo vienas apmaudžiausių momentų jo politiniame gyvenime. Bet mes turėjome jį priimti – kad pagerintume mūsų tautiečių vokiečių padėtį." Honeckeriui teko kaip reikiant pasistengti, kad gautų leidimą vykti į šią istorinę kelionę. Daugelį metų, nepaisant gausių Honeckerio prašymų, sovietai neleido jam vykti į Vakarų Vokietiją, nes Rytų ir Vakarų santykiai buvo labai blogi. Honeckeriui galiojo bent jau vienas toks pat apribojimas kaip ir kitiems Rytų Vokietijos gyventojams: jis negalėjo važiuoti į Vakarų Vokietiją. Bet dabar jam pavyko įtikinti Gorbačiovą pritarti šiai kelionei, nes vienas iš pagrindinių pastarojo tikslų buvo užmegzti artimus ryšius su Vakarais. Nauja skambi Gorbačiovo frazė, kurią jis mėgdavo kartoti Vakarų sostinėse, buvo tokia: „Europa – mūsų bendri namai."[2]

Grįžęs į Berlyną, Honeckeris galėjo ilsėtis ant laurų ir džiaugtis savo triumfu, tačiau vietoj to jis vėl ėmėsi darbo, dabar dar tvirčiau tikėdamas, kad jo tikslas teisingas ir kad amžius nesumažino jo fizinių ir protinių gebėjimų. Jis visada buvo sporto fanatikas. Savo rūmuose Vandlice, priemiestyje už dvidešimt penkių kilometrų į šiaurę nuo Berlyno, rezervuoto apytiksliai dviem dešimtims aukščiausio rango partijos oligarchų, jis įrengė sporto salę, kuria naudojosi kiekvieną dieną. Rytų Vokietijos

vadovas nenorėjo net klausytis kalbų apie ekonomines ar liberalias reformas. Jis tvirtai laikėsi įsikibęs stalinistinių tiesų, kuriomis niekada neabejojo. Visą gyvenimą jis pataikavo Maskvai ir sovietų komunistų partijai. Dabar, pirmą kartą gyvenime, jis ėmė kritiškai vertinti Kremliaus vadovybę ir niekinti Gorbačiovą. Savo patikėtiniams jis sakė: „Jeigu Gorbačiovas elgsis taip ir toliau, po dvejų metų socializmui ateis galas." Nors jis buvo vienas iš nedaugelio žmonių, kurie žinojo pavojingą VDR ekonomikos padėtį, jis elgėsi taip, tarsi jo šalis būtų sovietų bloko sėkmės pavyzdys. Netrukus po vizito į Vakarų Vokietiją Honeckeris apsilankė Sovietų Sąjungoje ir lydėjo Gorbačiovą kelionėje į pramoninį miestą Sverdlovską (dabar, kaip prieš 1917 m. revoliuciją, Jekaterinburgą, kur buvo nužudytas paskutinis caras ir jo šeima). Jis tikino Rusijos vadovą, kad *perestroikos* projektas pražudys šalį: „Pažiūrėkite, parduotuvių lentynos čia visiškai tuščios, nėra net tualetinio popieriaus, – sakė jis Gorbačiovui. – Tai yra reformų pasekmė. Mums nereikia jų VDR." Jis aiškiai pasakė Rytų Vokietijos kontržvalgybos vadovui Markusui Wolfui: „Aš niekada neleisiu čia to, kas vyksta Sovietų Sąjungoje. Niekada."[3]

Kai kurie jaunesni Berlyno vadovybės nariai pasisakė už nedidelį žiniasklaidos kontrolės sušvelninimą. Jų požiūris buvo ignoruojamas. Honeckeris ir jo kolegos oligarchai – kurių vidutinis amžius tuo laiku buvo šešiasdešimt devyneri metai – nusprendė imtis prieš kitaminčius griežtų priemonių. Jie dar labiau sugriežtino cenzūrą. Už propagandą VDR buvo atsakingas Joachimas Hermannas – vienas iš pagrindinių Honeckerio parankinių. Liaudies demokratijoje propagandos vadovo pareigos buvo labai svarbios. Anksčiau jis dirbo *Neues Deutschland*, svarbiausio partijos leidinio, redaktoriumi. Vienas telefonas ant jo rašomojo stalo buvo tiesiogiai sujungtas su kiekvieno šalies laikraščio, radijo stoties ir televizijos studijos redaktorių raudonaisiais telefonais. Hermannas bent jau kartą per dieną susisiekdavo su kiekviena

iš šitų žiniasklaidos priemonių. Duodamas joms nurodymus, jis dažnai atkartodavo tai, ką jiedu su Honeckeriu buvo nutarę per savo kasdienius susitikimus. Honeckeris dažnai pats patikrindavo svarbiausių laikraščių, tokių kaip *Neues Deutschland*, pirmuosius du puslapius, ištaisydavo klaidas, pakeisdavo maketą, jeigu šis jam nepatikdavo, ir net apkarpydavo nuotraukas. Nė vienam režimo funkcionieriui ar VDR žurnalistui neatrodė keista, kad šalies vadovas randa laiko tikrinti rytinių laikraščių tekstus. Schabowskis, pats kadaise buvęs *Neues Deutschland* redaktoriumi, kalbėdamas apie žurnalistų vaidmenį „realiame socializme", sakė: „Jie turėjo [atlikti] valdžios apologetų vaidmenį. Jų svarbiausia funkcija buvo ne informuoti, o skleisti propagandą ir diegti ideologiją. Dažnai faktai buvo tiesiogiai falsifikuojami, bet ne visada ir ne visose situacijose. Blogiausias socialistinės žiniasklaidos bruožas buvo tas, kad ji [...] ignoravo tikrovę."[4]

Nors Maskva ėmė vykdyti *glasnost* politiką, Berlynas nesirengė sekti jos pavyzdžiu. Pagrindinis partijos ideologas Kurtas Hageris sakė: „Tik todėl, kad mūsų kaimynas pakeitė savo namuose tapetus, nereiškia, kad mes irgi turime pakeisti savo tapetus." Kai kurie sovietų laikraščiai ir periodiniai leidiniai buvo uždrausti Rytų Vokietijoje (pavyzdžiui, žurnalas *Sputnik),* nes Honeckeris manė, kad jų parama Gorbačiovo stiliaus reformoms daro ardomąjį poveikį. Jis neleido partijos atstovams viešose kalbose vartoti žodžių *perestroika* ir *glasnost.* 1988 m. sausį Honeckeris surengė diplomatams didelę medžioklę savo medžiotojo namelyje Tiuringijoje. Tai buvo metinis ir paprastai oficialus renginys. Vienu metu jis pasivedė sovietų ambasadorių Viačeslavą Kočemasovą į šalį privačiai pasikalbėti. Anot ambasadoriaus, jis pasakė:

> Noriu pasakyti jums, kad nuo šiol mes nebevartosime žodžio *perestroika,* ir noriu, kad jūs suprastumėte, kodėl; paskui galite pasakyti tai visiems, kas turi tai išgirsti Sovietų Sąjungoje. *Perestroika*

> yra žingsnis atgal nuo leninizmo ir mes esame [...] kategoriškai prieš tokią revizionistinę sovietų istorijos interpretaciją. Mes esame prieš sovietų žmonių pasiekimų juodinimą ir menkinimą. Yra kai kurių dalykų, kuriems mes negalime pritarti. Netiesa, kad Stalinas buvo toks pats blogas kaip Hitleris, kaip neseniai rašė jūsų žurnalas *Novoje vremia*. Štai kodėl mes neleisime publikuoti jo vertimo į vokiečių kalbą [...]. Neleisime griauti visko, kuo milijonai žmonių, taip pat ir VDR, tikėjo daugelį metų[5].

Knygų cenzūra tapo dar griežtesnė, o įtartini rašytojai ir menininkai buvo vis akyliau sekami. Romanistą Stefaną Heymą, kuris nacių valdymo metais pabėgo į JAV ir dėl politinių įsitikinimų po karo nusprendė sugrįžti į Rytus, o ne Vakarus, ėmė sekti dvigubai didesnis *Stasi* agentų skaičius negu anksčiau. Retkarčiais, šaltomis dienomis, jis išnešdavo jiems ant padėklo puodelių su kava. Tačiau sužinojęs, kad net jo valytoja buvo agentė, už atlyginimą rinkusi informaciją apie jį ir vogusi jo rankraščius, kad *Stasi* galėtų juos nukopijuoti, liovėsi rūpintis jų gerove. Rašytojai Rytų Vokietijoje buvo įtraukti į sudėtingą cenzūros sistemą. Kaip ir kitose Rytų bloko šalyse, bet koks tekstas galėjo būti publikuojamas tik leidus režimui, kuris turėjo septyniasdešimt aštuonias valstybines leidyklas. VDR net literatūra tapo Plano dalimi. Kai kurie rašytojai pasakiškai praturtėdavo, nes jų autoriniai honorarai priklausė nuo to, kiek kūrinio egzempliorių buvo išspausdinama, o ne nuo to, kiek parduota. Režimo mėgstami autoriai buvo apdovanojami leidžiant jų kūrinius didžiuliais tiražais, nepaisant to, kad dažnai jie būdavo pompastiški. Keista, bet rašytojams, kurių kūriniai buvo uždrausti Rytuose, dažnai buvo leidžiama publikuoti juos Vakaruose – jeigu tik jie sumokėdavo tris ketvirčius autorinio honoraro ir avanso valstybei. Vyriausybė nuspręsdavo, kiek ir kokių knygų publikuoti kiekvienais metais, nors anaiptol ne visada parinkdavo aktua-

liausias iš jų. Negana to, Rytų Vokietijos sistemoje kiekvienam rašytojui prieš knygos publikavimą buvo skiriamas „padėjėjas", atlikdavęs pusiau redaktoriaus, pusiau mentoriaus funkcijas – ir dažnai dirbdavęs *Stasi* – jis „padėdavo" parengti kūrinį publikuoti. Tokia sistema skatino užmaskuotą savicenzūrą, kurią aprašė poetas ir romanistas Günteris Kunertas:

> Kaip autoriai mes visada bandydavome užbėgti už akių cenzoriui, nuspėti, ką jis perskaitys tarp eilučių. Tai reiškia, kad mes patys įlįsdavome į cenzoriaus kailį [...]. Po poros dešimtmečių mes taip įpratome prie šio antro balso, tūnančio mūsų galvose, kad ėmėme laikyti jį savu. Mes manėme, kad mes rašome laisvai, savo nuožiūra, bet taip nebuvo. Tai buvo šlykščiausias sistemos aspektas – ji leido mums manyti, kad esame laisvi, ir mes patys norėjome [tuo] tikėti. Taigi mes prisidėjome prie mūsų pačių priespaudos.

Tarp žodžių, kuriuos cenzoriai dabar laikė problemiškais, buvo „sovietai", „*glasnost*", „reforma" ir „aplinkosauga"[6].

Bonoje Honeckerio sudaryta sutartis su Vakarų vokiečiais turėjo ilgalaikių pasekmių. Netrukus jo patarėjai ir *Stasi* pradėjo suprasti, kad, pasirašydamas ją, Honeckeris padarė klaidą. Nuo to laiko, kai buvo pastatyta Berlyno siena, beveik niekam, išskyrus žmones, kruopščiai patikrintus saugumo pajėgų, ar kaliniams, parduotiems federalinei respublikai, nebuvo leidžiama važiuoti į Vakarus, net trumpų vizitų. Dabar Honeckeris sušvelnino taisykles ir leido vyresniems žmonėms, kurie turėjo artimų giminaičių Vakarų Vokietijoje, pasimatyti su savo šeimos nariais. Gauti vizas buvo sunku, procesas trukdavo ilgai, bet išvykti buvo įmanoma, ir netrukus tai sukėlė režimui rimtų problemų. Dabar Rytų Vokietijoje buvo dvi gyventojų klasės: tie, kurie galėjo išvykti, nors ir laikinai, ir tie, kurie negalėjo. Pokalbiai apie kelionę „ten" tapo daugumos Rytų Vokietijos gyventojų užstalės tema, ir milijonai žmonių labiausiai troško išvykti iš šalies.

Ankstyvą 1987 m. gruodžio 8 d. rytą Čekoslovakijos policija ir pareigūnai nuo *StB* saugumo tarnybos pradėjo supti Kampos parką, žavingą mažą atvirą erdvę Prahos centre prie pat Karolio tilto. Per praėjusius penkerius metus šią dieną čia susirinkdavo tūkstančiai jaunų žmonių paminėti Johno Lennono mirties. Be futbolo rugtynių, šie minėjimai buvo didžiausi vieši surinkimai Čekoslovakijoje nuo Prahos pavasario laikų. Jie pritraukdavo daugiau kaip penkis tūkstančius žmonių. Paskutiniai du minėjimai, organizuoti Johno Lennono taikos klubo, prasidėjo kaip festivaliai, kuriuose buvo atliekamos nužudyto muzikanto dainos. Vėliau jų dalyviai ėmė elgtis maištingai ir buvo išvaikyti riaušių policijos; kai kuriuos Lennono gerbėjus policininkai sumušė ir daugelį suėmė. Šiais metais režimas svarstė, ar nevertėtų uždrausti minėjimo. Bet lenonistai, kaip save vadino čekų Lennono gerbėjai, buvo žinomi Vakaruose, tad vyriausybė leido jį rengti, tačiau liepė organizatoriams pasirūpinti, kad jis nevirstų politine demonstracija. Komunistai manė žiną, kaip sutramdyti grupes jaunų žmonių, kuriuos jie laikė hipiais, opozicionieriais ir įvairiais pacifistais, pakvaišusiais dėl mirusios pop žvaigždės.

Ankstyvą popietę Kampos parke susirinko apytiksliai 1500 žmonių, per garsiakalbius buvo leidžiama *Beatles* muzika ir keletas uždraustų čekų kompozitoriaus Karelo Krylo dainų. Kai kurie žmonės šoko, nepaisydami stingdančiai šalto vėjo. Policininkai nesiėmė jokių veiksmų. Kai kurie net dainavo, pritardami Lennono įrašams. Paskui Ota Veverka, vienas iš susirinkimo organizatorių, rašytojas, muzikantas, pasirašęs *Chartiją 1977*, užlipo ant pakylos ir ėmė kalbėti. Jis perskaitė, kaip jis sakė, „peticiją prieš branduolinius ginklus, prieš „brolišką kariuomenę", laikinai dislokuotą mūsų šalyje (nors šis laikinumas [...] regisi amžinas), ir prieš kitus dalykus, kurie man nepatinka. Ir aš manau, kad kitiems mūsų susirinkimo dalyviams jie irgi nepatinka."
Jį greitai apsupo žmonės, trokštantys pamatyti peticiją. Polici-

ninkai suprato tai kaip ženklą, kad jiems metas veikti. Jie suėmė Veverką ir apytiksliai tuziną kitų aktyvistų, sumušė keletą kitų ir paskelbė, kad minėjimas baigtas[7].

Nieko nuostabaus, kad balsingiausiai Čekoslovakijoje protestavo nepatenkintas jaunimas ir išreiškė savo jausmus per roko muziką. Prieš dešimtmetį nepasitenkinimo katalizatorius buvo muzikos grupė *The Plastic People of the Universe.* Saujelė inteligentų Prahoje ir Bratislavoje skaitė *samizdato* literatūrą. Po dešimties metų pogrindinės veiklos, palyginti plačiai nušviečiamos Vakarų žiniasklaidoje, *Chartija 77* įgijo šiek tiek naujų šalininkų. Iki 1988 m. pabaigos tiktai apytiksliai tūkstančiui žmonių užteko drąsos pasirašyti po šiuo dokumentu ir taip patraukti į save *StB* dėmesį. Praėjus dviem dienoms po Johno Lennono minėjimo Kampos parke, *Chartija 77* nariai surengė demonstraciją Vaclovo aikštėje. Joje dalyvavo apytiksliai 200 žmonių. Palyginti su Lenkija, kur Bažnyčia tapo beveik nepriklausoma valstybe valstybėje, ar net Rytų Vokietija, kur keletas liuteronų pastorių pradėjo nedrąsiai reikšti nepritarimą režimui, Čekoslovakija buvo nereliginga šalis. Iš dalies tai lėmė istorinės priežastys – bažnyčios lankymas mažėjo nuo Švietimo laikų, – iš dalies taip buvo todėl, kad Čekoslovakijos režimui po karo sekėsi užgniaužti, persekioti ir ardyti Bažnyčią šalyje.

Katalikų bažnyčia, dominavusi Čekoslovakijoje, šeštajame dešimtmetyje buvo įnirtingai persekiojama. Kai kurios parapijos tiesiog liovėsi egzistuoti. Daugiau kaip 10 000 dvasininkų ir vienuolių buvo įkalinti priverčiamojo darbo stovyklose, ir daugelio jų niekas jau nebematė. Katalikai leido partijai diktuoti, kas gali būti kunigu, o kas – ne. Tie kunigai, kurių pamokslai nepatikdavo valdžiai, buvo atleisti iš darbo. Vatikanas aštuntojo dešimtmečio pabaigoje paskyrė Miloslavą Vlką Hradec Kralovės, tradiciškai svarbaus piligriminių kelionių centro už aštuoniasdešimt kilometrų į rytus nuo Prahos, vyskupu. Režimas vetavo jo

kandidatūrą todėl, kad savo parapijoje jis pritraukė į Bažnyčią per daug jaunimo. Negana to, atėmė iš Vlko kunigo licenciją, ir jis buvo priverstas imtis pienininko darbo. Tarp protestantų dvasininkų knibždėte knibždėjo policijos bendradarbių ir agentų. Religija menkai veikė gyvenimą čekų žemėse, bet truputį didesnę įtaką darė Slovakijoje, kuri buvo daugiausia katalikiška. Bet net ten Bažnyčia buvo sugniuždyta. Neturėdamas nei politinio, nei religinio balso, jaunimas rado ypatingą būdą išreikšti savo nepasitenkinimą per muziką.

Per dvidešimt „normalizavimo" metų čekai išmoko bijoti. Ir priežasčių bijoti buvo daug. Žmogaus teisių aktyvistas Jií Wolfas kalėjo trejus su puse metų kalėjime už veiklą *Chartijoje 77*. Beveik iš karto po to, kai buvo išlaisvintas, jis parašė laišką Austrijos ambasadai Prahoje apie blogas kalinimo sąlygas Čekoslovakijoje. Jis vėl buvo suimtas, apkaltintas ardomąja veikla ir nuteistas dar šešeriems metams. Čekai, kaip jiems būdinga, į tokius dalykus reagavo su juodu humoru. Protestai prieš ilgas įkalinimo bausmes priminė šauniojo kareivio Šveiko pokštą: „Niekada nemaniau, kad jie nuteis nekaltą žmogų dešimčiai metų [...]. Girdėjau, kad nekalti žmonės nuteisiami penkeriems metams, bet dešimčiai? To jau per daug."[8]

Nors ir pokštaudami, čekai paisė įspėjimų ir dažniausiai elgėsi paklusniai. Kaip rašė Havelas, kuris išdidžiai gyrėsi esąs lenonistas, du užmaršties dešimtmečiai sukėlė apatiją ir pagimdė veidmainiavimą:

> Viskuo, ką sako oficiali propaganda, dabar nuoširdžiai tiki labai mažai žmonių [...] kur kas mažiau negu bet kada anksčiau. Bet veidmainių skaičius nuolat auga; iš esmės kiekvienas gyventojas yra priverstas veidmainauti [...] Retai [...] rasi kitą tokią socialinę sistemą, taip atvirai ir įžūliai reikalaujančią, kad žmonės ją palaikytų už jos siūlomą tam tikrą naudą; ji peršasi neprincipingiems ir silpnabūdžiams žmonėms, paruošusiems padaryti bet ką, kad įgy-

> tų valdžios ir asmeninės naudos, gimusiems liokajams [...]. Nenuostabu, kad labai daug viešų ir įtakingų postų užima, daugiau negu kada nors anksčiau, žinomi karjeristai, prisitaikėliai, apgavikai ir abejotinos reputacijos žmonės; trumpiau – tipiški kolaborantai[9].

Režimo statytiniai vis dar palyginti mažai rūpinosi Johno Lennono klubo ir kitų panašių grupių tokiais pavadinimais kaip *Džiazo skyrius* ir *Linksmesnės dabarties draugija* veikla. Bet jiems kėlė nerimą, kad Gustávas Husákas ėmė švelninti savo kontrolės gniaužtus. Griežto kurso šalininkų grupė ilgai planavo sąmokslą pašalinti jį iš partijos vadovo posto dėl to, kad, jų manymu, septyniasdešimt penkerių metų Husákas rodė lemtingą silpnybę opozicijos atžvilgiu. Sklido gandai, kad jis smarkiai įjunko į alkoholį ir buvo išsekęs. Jie ėmėsi veikti netrukus po sambūrio Kampos parke ir *Chartijos 77* demonstracijos. Husákas visiškai nesistengė išsaugoti savo posto. Jis sutiko esąs pavargęs ir pasitraukė oriai. Gruodžio 17 d. jis buvo „paaukštintas" paskiriant į didžiąja dalimi formalų valstybės prezidento postą.

Sužinoję, kas bus jo įpėdinis, čekai pasibaisėjo. Milošas Jakešas buvo truputį jaunesnis (jam buvo šešiasdešimt penkeri metai) už Husaką stalinistas – toks, koks šis buvo jėgų sužydėjime. Stambus tamsiaplaukis išpurtusiu veidu, buvęs elektrikas, jis buvo vienas iš tų griežtojo kurso šalininkų, kurie nekentė Prahos pavasario reformų, prašė Kremlių atsiųsti kariuomenę į šalį ir buvo atsakingi už Dubčeko pažeminimą. Jis vadovavo po 1968 m. surengtai raganų medžioklei. Jis vykdė šią užduotį su pasimėgavimu. Apytiksliai pusė milijono komunistų buvo išmesta iš partijos; tūkstančiai dėstytojų, mokytojų, valstybės tarnautojų ir žurnalistų buvo atleisti iš darbo. Jis asmeniškai prižiūrėjo daugelį pokalbių, per kuriuos žmonės privalėjo pasirašyti ištikimybės valstybei ir partijai įžadus. Jeigu jam atrodė, kad žmogus dvejoja, jis pasirūpindavo, kad skeptikas prarastų

savo darbą. Jam sunkiai sekėsi viešai kalbėti – jis murmėdavo ir painiodavosi, skaitydamas iš anksto paruoštas kalbas, prikimštas žargono. Kai kurie jo pavaldiniai niekino jo intelektualinius pajėgumus. Komunistų partijos sluoksniuose Prahoje buvo plačiai paplitęs pokštas, kad „Jakešas neišlaikytų melo detektoriaus testo, jeigu pradėtų sakinį nuo žodžių „Aš galvoju".

Jakešo aplinkos žmonės, atvedę jį į valdžią, buvo protingesni, bet taip pat septintojo dešimtmečio viduryje prisidėjo prie brutalaus 1968 m. svajonių malšinimo. Premjeras Lubomíras Štrougalas buvo žinomas galvažudys, turėjęs glaudžių ryšių su KGB. Vasilis Bilakas, svarbus partijos politikos brokeris per praėjusius dvidešimt penkerius metus, buvo įsitikinęs, kad Gorbačiovo stiliaus „pertvarka" yra komunizmo išdavystė. Amerikos senatorius Johnas Glennas, kuris kaip Amerikos delegacijos vadovas atvyko į Prahą, paklausė jo, kodėl čekai nemėgdžioja sovietų reformų. Jis atsakė: „Jūs, amerikiečiai, vis kaltindavote mus, kad mes esame sovietų marionetės, vergiškai mėgdžiojančios sovietų modelį. Dabar jūs kaltinate mus, kad mes nepakankamai tiksliai laikomės sovietų modelio." Ideologijos vadovas Janas Fojtíkas įspėjo, kad tie komunistai, kurie kels sovietų invazijos klausimą, bus pašalinti iš partijos: „Aš esu įsitikinęs, kad mes galime užmegzti dialogą su protingais žmonėmis, – sakė jis. – Bet negali būti jokio dialogo su tais, kurie ketina sunaikinti mūsų visuomenę."[10]

Sovietai norėjo atsikratyti Husáko, bet juos suglumino tai, kad iškilo Jakešas, kuris, kaip jie žinojo, visiškai nepritarė jų naujajam mąstymui. Bet Gorbačiovo komanda nesiėmė jokių veiksmų užkirsti tam kelią – pasak vieno sovietų lyderio patarėjo, tai rodė, kad jam neberūpi imperija Rytų Europoje.

Rykliai, kurie suko ratus aplink Jánosą Kádárą Budapešte praėjus šešiems mėnesiams po Husáko atleidimo, buvo visiškai kitokie. Jie buvo jaunesnė partijos elito karta, nekantraujanti, kad

senis užleistų jiems valdžią, ir įsitikinusi, kad komunizmas pasmerktas. Skirtingai nuo Lenkijos, kur revoliucija kilo iš apačios, iš darbininkų „Solidarumo" judėjimo, Vengrijoje pokyčiai kilo iš viršūnės. Atsitraukimui nuo komunizmo vadovavo komunistai. Kádáras valdė Vengriją tris dešimtmečius, ir jį norom nenorom buvo ėmę gerbti net daugelis jo priešininkų. Tačiau dabar ta pagarba ėmė nykti. „Guliašo komunizmas" savo laikais buvo drąsus ir originalus. Bet dabar visi aiškiai pamatė jo trūkumus.

Kádáras valdė autoritariškai, nors pagal Šaltojo karo laikų standartus jis buvo palyginti švelnus despotas. Jis gyveno kukliai su savo žmona Mária, ir nepasidavė užmiesčio rezidencijų, aptarnaujamų daugybės tarnų, užsienio banko sąskaitų ir *Savile Row* kostiumų pagundai. Jis neleido sukurti savo asmenybės kulto. Budapešte buvo sunku rasti jo paveikslą, o partijos laikraštyje *Népszabadság* (*Laisva liaudis*) jo fotografijos buvo publikuojamos retai. Bet jis aiškiai degradavo ir pradėjo atrodyti kaip senas stalinistas, nors iš tikrųjų jis toks niekada nebuvo. Jis tapo užmaršus, kartojosi per susirinkimus ir prarasdavo minties giją, sakydamas ilgus padrikus monologus. Kai kurie jo pavaldiniai jautėsi nesmagiai ir norėjo, kad jis savanoriškai užleistų savo vietą. Naktį jis beveik nesudėdavo bluosto, kankinamas kaltės, kaip sakė kai kurie jo draugai, dėl savo vaidmens brutaliose represijose po 1956 m., ir ypač dėl sprendimo pakarti savo tuometinį konkurentą Imre Nagy. Jo protas dėl senatvės dar nebuvo taip aptemęs, kad jis nematytų, jog reforma, kurią jis sumanė, nepasisekė. Todėl jis nutarė sugrįžti į ortodoksinį ir pažįstamą kelią – bent jau ekonominės politikos srityje. Jis bijojo, kad Gorbačiovas daro rimtų klaidų, kurios nuves komunizmą į kapą. 1987 m. vasarą ekonomistų ir komunistinių teoretikų grupė pateikė jam esmingesnių reformų paketą. Jis vetavo šias idėjas ir išvarė iš partijos patarėjus, kurie drįso jas siūlyti.

Jaunesni partijos funkcionieriai nusprendė, kad vienintelis būdas išsaugoti savo padėtį, yra pašalinti Kádárą. Dauguma par-

tijos narių jiems pritarė. Tačiau pakeisti vadovą buvo pavojinga ir sudėtinga. Tinkamiausias Kádáro įpėdinis buvo penkiasdešimt septynerių premjeras Károly Grószas, technokratas, pasisakantis už „vidurio kelią“, tvirtas partijos kurso šalininkas. Šis žemaūgis, liesas, bet raumeningas vyras buvo paprastai atsargus ir pragmatiškas, bet galėjo būti ir negailestingas. Jo pagrindinis bendrininkas, nors jie netrukus smarkiai susikivirčijo, buvo pagrindinis partijos reformų sparno atstovas Imre Pozsgay, energingas, gero būdo, riebus, įtaigus ir akiplėšiškas žmogus, kuris net tada sakė Vakarų žurnalistams, kad, jo manymu, po kelerių metų Vengrija bus „kaip Austrija – o gal net kaip Švedija“. Toks požiūris tuo laiku buvo tikra erezija. Bet nors eiliniai partijos nariai sutiko, kad Kádárui atėjo metas pasitraukti iš valdžios, sąmokslininkams reikėjo liberalų pagalbos ir paskatinimo[11].

Grószas daugelį metų laikė Kádárą tėvišku vadovu, bet 1988 m. pradžioje pasakė, kad, turint omenyje amžių, „dėl partijos interesų“ jam atėjo laikas atsistatydinti. Kádárui nepanorus paklausyti jo patarimo, Grószas pasiuntė į Maskvą tarpininką Gyulą Thürmerį, Vengrijos partijos pagrindinį specialistą Sovietų Sąjungos klausimais, kurį trumpo pokalbio priėmė Gorbačiovas. Nors Sovietų Sąjungos vadovas gerbė Kádárą kaip seną komunizmo valstybės veikėją, jis manė, kad dabar jam atėjo laikas pasitraukti ir užleisti vietą reformuotojams. Bet Gorbačiovas nenorėjo, kad kas nors pamanytų, jog jis kišasi į svetimus reikalus. Jis nuolat sakydavo, kad tie laikai, kai Sovietų Sąjunga parinkdavo kitų šalių vadovus, jau praėjo. Jis diplomatiškai pasakė Thürmeriui, kad Kádáras yra nusipelnęs žmogus, „kuris turi suprasti, kaip jam elgtis tokioje istorinėje situacijoje“. Jis pridėjo, kad „tai yra visiškai neoficialus pasiūlymas“. Thürmeriui grįžus į Budapeštą, Kádáras paklausė jo, ką jam pasakė rusai; šis tiksliai atkartojo Gorbačiovo žodžius. „Jis išklausė mane be komentarų“, – sakė Thürmeris.

Vasario pabaigoje Budapešte apsilankė Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Gromyko. Kádáras sakė jam ketinąs likti valdžioje iki 1990 m. Sužinoję apie tai, Gorbačiovo patarėjai įspėjo jį, kad „jei Kádáras kabinsis į valdžią, Vengrijoje gali kilti rimtų [...] konvulsijų". Sovietų komunistų partijos svarbiausias ideologas Vadimas Medvedevas sakė Gorbačiovui, kad Kádárą reikia įtikinti pasitraukti ir užleisti vietą Grószui, bet visa tai reikia padaryti „pagal priimtas dviejų partijų santykių normas". Kai balandį Budapešte pravažiuodamas apsilankė sovietų premjeras Nikolajus Ryžkovas, Kádáras paklausė jo, ką jam derėtų daryti ateityje. Ryžkovas atsakė tiesiai: „Jūs turite atsistatydinti." Kádáras piktai atsakė: „Jūs irgi taip sakote?" Grószas, netekęs kantrybės, balandį ėmė viešai kalbėti apie „biologinius dėsnius", kurie veikia pagyvenusius vadovus. Vėlyvą gegužės 2 d. vakarą Kádáras iškvietė Grószą į savo kabinetą ir pareiškė norįs atsistatydinti. Tačiau jis vis delsė. Jis atsistatydino tik tiesiogiai įsikišus sovietams. Šį reikalą sutvarkė KGB pirmininko pavaduotojas Vladimiras Kriučkovas. Jis dirbo Vengrijoje diplomatinį ir žvalgybinį darbą 1956 m. sukilimo laikais ir pažinojo Vengrijos vadovą nuo tų skausmingų ir smurto kupinų dienų. Jis susitarė, kad Kádáras būtų paskirtas į naujai įsteigtą nominalaus partijos vadovo – pirmininko – postą, jeigu pasitrauks iš valdžios savo valia. Bet Kádáras vis tiek bandė kabintis į valdžią. Partijos susirinkime, kuris vyko gegužės 20 d. milžiniškame profesinės sąjungos pastate Budapešto centre, jis pasakė ilgą kalbą, kurioje teisino savo veiksmus. Jo kalbą lydėjo tyla. Tą vakarą Grószas perėmė iš jo partijos vadovo postą. Galiausiai Kádáras liko sėdėti salėje vienui vienas, laukdamas savo žmonos, kuri turėjo parvežti jį namo. Taip apgailėtinai baigėsi jo nepaprasta ir dramatiška karjera[12].

Prie Kádáro pašalinimo svariai prisidėjo Vakarų Vokietijos vyriausybė. Kai Grószas ėmėsi veiksmų pašalinti Kádárą,

Horstas Teltschikas, kanclerio Helmuto Kohlio užsienio politikos patarėjas, pasakė perversmo organizatoriams, kad jei jiems pavyks pašalinti Kádárą ir pradėti ūkio reformas, „Vakarų Vokietijos vyriausybė palaikys jų programą [...] finansiniais kreditais [...]. Mes išlaikysime savo žodį [...], suteikdami milijardų Vokietijos markių kreditus.“ Kodėl Vakarų Vokietijos vyriausybė padėjo nuversti ilgametį Vengrijos vadovą? „Mes turėjome palaikyti reformos politiką, kad ir kur ji būtų vykdoma, bet, aišku, [...] mes tikėjomės, kad tai padidins spaudimą Rytų Vokietijai.“ Teigiama, kad mainais Vakarų Vokietija pareikalavo, kad naujieji vadovai Budapešte perduotų Bonai Varšuvos sutarties paslaptis – iš esmės paversdama Vengriją Vakarų šnipų organizacija. Bet abi pusės visada tai neigė; nors įtarimai išlieka, nėra jokių įrodymų, galinčių paremti vieną iš žaviausių sąmokslo teorijų apie komunizmo žlugimą[13].

Iš Vakarų Vokietijos gauti pinigai buvo iš karto panaudoti mokėti palūkanas už kitas negrąžintas užsienio paskolas, paaiškino Miklósas Némethas, keturiasdešimtmetis ekonomistas, kuris po Grószo užėmė premjero postą. Némethas jau anksčiau suprato, kad „trumpai tariant, komunizmas visiškai sukiužo. Tuo metu mes buvome atsidūrę prie bedugnės krašto, prie visuotinės krizės slenksčio. Socialistų bloko, komunistinės sistemos žlugimas prasidėjo tuo metu, kai Vakarų bankai ir finansų institucijos ėmė teikti paskolas tokioms šalims kaip Vengrija. Tuo metu mes jau buvome pakliuvę ant jų kabliuko.“ Įžvalgus, protingas, įspūdingos išvaizdos ir ramių manierų Némethas buvo paskirtas komunistų vyriausybės premjeru. „Bet aš žinojau, kad vienpartinėje sistemoje neįmanoma padaryti gyvenimo geresnio, pasiekti, kad reformos veiktų, – sakė jis. – Norint įgyvendinti esmines reformas, reikėjo iš pagrindų pakeisti ne tik šalies ekonomiką, bet ir politinį gyvenimą. Tai yra reikėjo atsisakyti komunistinės sistemos.“[14]

23

BAIGIAMOJI FAZĖ LENKIJOJE

1988 m. rugpjūčio 31 d., trečiadienis, Varšuva

LENKIJOJE VĖL – eilinį kartą – kilo streikų banga. Pramonės darbininkų protestų banga, kuri ritosi per šalį nuo vasaros pradžios, atrodė labai įprasta. Lenkijoje jos dažnai kildavo per praėjusį dešimtmetį. Bet šį kartą krizė ir chaosas atrodė neįveikiami, ir režimas nebeturėjo būdų su jais kovoti. Vyriausybė išbandė visus įprastus valdymo būdus: papirkinėjimą, prievartą ir pagaliau pilietinį karą prieš savo liaudį. Nė vienas iš jų nesuveikė. Šalis atsidūrė prie ekonominio, politinio ir moralinio žlugimo slenksčio. Režimas, kuriam vis dar daugiausia vadovavo kariškiai, nors karo padėtis buvo jau seniai atšaukta, nutarė išbandyti naują būdą: pradėti rimtas derybas su „Solidarumu“. Kai vidaus reikalų ministras ir buvęs saugumo vadovas generolas Czesławas Kiszczakas tą nepakeliamai karštą dieną susitiko su Lechu Wałęsa Varšuvos centre ir pasiūlė su juo „viską aptarti“, prasidėjo tiesioginių derybų procesas, kuris atvedė prie Rytų Europos komunizmo žlugimo.

Karo padėtis laikinai palengvino režimo padėtį, bet problemos neišsprendė. Pasak vieno aukšto rango pareigūno, „sunaudojusi visas savo jėgas ir vaizduotę kovai su „Solidarumu“ 1980–1982 m., komunistų partija susilpnėjo“. Partija lemtingai prarado tikėjimą pati savimi. Per paskutinius penkerius metus

ją paliko daugiau kaip trys milijonai narių. Per 1986 m. atliktą vidaus apklausą partijoje beveik trečdalis jos narių prisipažino nuolat dalyvaujantys katalikiškose mišiose, o dar 20 procentų lankė bažnyčią, bet to nepripažino. Dabar didžiąją dalį partijos narių sudarė vyresni žmonės ir tie, kurie įstojo daugiausia norėdami išsaugoti savo darbo vietas. Jauni žmonės į partiją beveik nestodavo. Jie suprato, kad būti partijos nariu jau ne taip naudinga, kaip anksčiau: nomenklatūros sistema iro.

Ieškodamas išeities iš aklavietės, Jaruzelskis ėmėsi didžiulio taktinio žygio ir pralaimėjo. Praėjusį lapkritį – po konsultacijų su Gorbačiovu – jis paskubomis surengė referendumą, kuriuo ketino laimėti gyventojų pritarimą *perestroikos* stiliaus reformų paketui. Jis bandė pateikti save kaip liberalą, nors atstovavo, kaip Adamas Michnikas sakė, „ne tiek komunizmui su žmogišku veidu, kiek komunizmui su išmuštais dantimis". Per referendumą buvo užduoti keisti, detalūs klausimai: pavyzdžiui, kiek, rinkėjų nuomone, turi padidėti kainos – ir ar „jūs pritariate vyriausybės ūkio reformoms, net jei dėl jų reikės dvejus ar trejus metus aukotis?" Paskui buvo pateikti migloti klausimai: „Ar jūs pritariate esminio Lenkijos demokratizavimo modeliui?" Generolo patarėjai patikino jį, kad plebiscitas yra protingas būdas pastatyti opoziciją į vietą. Jei „Solidarumas" ragins balsuoti „už", jis taps režimo partneriu. Jei jis ragins balsuoti prieš, tai galima bus pavaizduoti kaip priešiškumą reformoms. Bet pasirodė, kad referendumas buvo įspūdinga klaida. Jame dalyvavo 67 procentai rinkėjų ir 66 procentai iš jų pasakė „Taip". Tačiau tai vis tiek buvo režimo pralaimėjimas. Jaruzelskis pats pridėjo pražūtingą sąlygą referendumo taisyklėse, kad reformų priemonėms turi pritarti 51 procentas registruotų rinkėjų. Pridėjus susilaikiusiuosius, generolas „laimėjo" 44 procentus balsų. Referendumu buvo siekta parodyti, kad vyriausybė tokia pat demokratiška kaip ir „Solidarumas". Vietoj to Jaruzelskis pasirodė kaip pralaimėtojas.

Bet pralaimėti jis nemokėjo. Netrukus po referendumo žlugimo Lenkiją sukrėtė viena iš finansinių krizių, sukelta, kaip paprastai, skolos užsieniui. Nedaug trūko, kad šalis taptų nepajėgi vykdyti savo įsipareigojimus už paskolas. Lenkijoje tokia padėtis susidarė ne pirmą kartą, bet dabar situacija buvo blogesnė negu anksčiau. Infliacija siekė daugiau kaip 50 procentų ir sparčiai augo. Pragyvenimo lygis smarkiai smuko. Labai trūko pirmo būtinumo prekių: pieno, daugelio vaistų, vatos, higienos priemonių, daugumos rūšių mėsos, duonos, šviežių daržovių, mineralinio vandens. Tai buvo laikas, sakė Michnikas, „kai didžiausia svajonė buvo rasti nusipirkti ritinį tualetinio popieriaus“[1].

Sunkiausia buvo moterims, nes joms daugiausia tekdavo stovėti eilėse. Alina Piekowska, dirbusi medicinos seserimi Lenino laivų statykloje, buvo „Solidarumo“ aktyvistė nuo pirmų 1980 m. streiko dienų ir ištekėjo už vieno profesinės sąjungos organizatoriaus, kuris karo padėties metais tapo vienu iš „Solidarumo“ pogrindžio vadovų. „Reikėjo grumtis, kad įsigytum pagrindinių dalykų, tokių kaip skalbimo milteliai, – sakė ji;

> Tai buvo beveik neįmanoma [...]. Aš turėjau trinkti galvą kiaušinio tryniais, nes nebuvo šampūno. Norint įsigyti prekių, reikėjo daug laiko ir kantrybės [...]. Dirbančiai moteriai trūko laiko (dieną). Jei norėjai gyventi bent kiek padoriau, visą laiką atimdavo darbas ir stovėjimas eilėse. Vienas iš blogiausių dalykų buvo tas, kad aš vis mažiau laiko skirdavau šeimos santykiams, bendravimui su vaiku [...]. Patenkinti augančių paauglių poreikių buvo neįmanoma. Nepakako baltymų ir dalykų, kurie būtini besivystančiam vaikui [...]. Kai užmokėdavau už vaikų darželį ir nuomą, mažai kas likdavo. Jeigu būtume neturėję informacijos apie gyvenimą kitose šalyse, savo padėtį būtume vertinę kitaip. Bet mes žinojome, kaip gyvena [kiti] žmonės[2].

1988 m. balandį Jaruzelskis padarė tai, ką darė visi jo komunistiniai pirmtakai Lenkijoje. Jis pakėlė kainas – 40 procentų didžiajai daliai

maisto produktų. Per keletą savaičių darbas didžioje šalies dalyje sustojo. Pirmas streikas, vykęs gegužės 1 d., prasidėjo autobusų ir tramvajų parke šiaurės vakarų mieste Bidgoščiuje, kur darbininkai pareikalavo 60 procentų padidinti atlyginimą. Streikai plito greitai. Lenino plieno liejykloje Nova Hutoje, milžiniškoje gamykloje šalia Krokuvos, 15 000 vyrų sudėjo įrankius ir pareikalavo 50 procentų padidinti darbo užmokestį. Saugumo pajėgos šturmavo gamyklą ir sulaikė apytiksliai tuziną darbininkų, taip pat „Solidarumo" patarėją Jaceką Kuronį. Dėl streikų sustojo darbas šešiolikoje anglių kasyklų ir laivų statykloje Ščecine. Streikai buvo planuojami visose šalies transporto įmonėse ir Gdansko gamyklose.

Nepasitenkinimas atgaivino „Solidarumą", kuris tuo metu išgyveno nuosmukio laikotarpį. Jo narių skaičius buvo perpus mažesnis negu per sąjungos pirmojo sužydėjimo 1980–1981 m. apogėjų, kai jų buvo apytiksliai devyni milijonai. Karo padėtis ir vėlesni stagnacijos metai sudaužė žmonių viltis ir daugeliui sukėlė apatiją. „Solidarumo" įtaka nyko. Į nykštuką panėšėjantis Jerzy Urbanas, kaip Jaruzelskio spaudos atstovas, atlikęs Lenkijos komunizmo šauklio vaidmenį, dažnai vadino „Solidarumą" „neegzistuojančia organizacija", o Lechą Wałęsą – „buvusios profesinės sąjungos buvusiu vadovu" arba „privačiu asmeniu". Arkivyskupas Glempas sakė viceprezidentui Bushui, kuris aplankė Varšuvą per rinkimų turnė 1987 m. pabaigoje, kad „Solidarumas" yra „užverstas puslapis Lenkijos istorijoje"[3].

Režimas kaip įmanydamas stengėsi diskredituoti Wałęsą. Slaptoji policija bent jau dukart griebėsi grubios klastotės. Ji išleido filmą *Pinigai*, per kurį tariamai rodė jį prie gimtadienio iškilmių stalo su savo broliu Stanisławu besikalbantį apie tai, kiek grynųjų pinigų „Solidarumo" vadovas asmeniškai gavo iš Vakarų. Tačiau šis bandymas apjuodinti Wałęsą, kaip ir daugelis kitų SB operacijų, nepavyko. Dialogas buvo sudarytas sukompiliavus kai

kuriuos Wałęsos pasisakymus ir suderinus juos su klaidinančiomis ištraukomis iš pavogtos kasetės su vaizdo įrašu, užfiksavusiu jo susitikimus su kitais „Solidarumo“ veikėjais. Balsas buvo ne Wałęsos, o jį mėgdžiojančio aktoriaus. Tai buvo šmeižikiškas filmas ir taip akivaizdžiai suklastotas, kad davė visiškai priešingus rezultatus. Jaruzelskis sakė sovietų ambasadoriui Aristovui, kad SB renka naują medžiagą, įskaitant pornografines nuotraukas, kuriose Wałęsa užfiksuotas kompromituojančiose pozose, kurios, kaip sakė generolas, demaskuos „Solidarumo“ vadovą kaip „klastingą, negarbingą asmenį su milžiniškomis ambicijomis“. Jos taip ir nebuvo paviešintos, nes SB jų tiesiog neturėjo[4].

Pradėjo sklandyti gandai, kad Wałęsa yra SB informatorius ir karo padėties metais išdavė valdžiai apytiksliai dešimtį „Solidarumo“ aktyvistų. Šias istorijas noriai skleidė jo priešininkai profesinėje sąjungoje, su kuriais jis buvo susikivirčijęs. Tiesa, kaip rodo viena SB byla, aštuntojo dešimtmečio pradžioje Wałęsa iš tiesų palaikė „ryšius“ su slaptąja policija. Dokumentuose jis vadinamas Boleku ir akivaizdžiai siejamas su žvalgybos tarnybomis. Jis pasirašė kelis „apklausos protokolus“, bet tai buvo tik rutiniški pareiškimai, kuriuos jis darydavo sulaikytas kvotai. Juose nėra beveik jokio turinio. Be to, šiuos protokolus jis pasirašė, kai dar nebuvo tapęs „Solidarumo“ vadovu ir neturėjo didelės įtakos. SB garsėjo pomėgiu perdėti savo kompetenciją – dažnai jos pareigūnai girdavosi užverbavę informatoriais įtariamus žmones, nors tik užduodavo jiems kelis klausimus. Kaip ir visos šnipinėjimo agentūros, ji buvo suinteresuota priskirti sau nebūtus pasiekimus. KGB ir lenkų saugumo bylos neįrodo nieko prieš Wałęsą. Viename sovietų dokumente tvirtinama, kad kartą karo padėties laikais sulaikę Wałęsą SB pareigūnai bandė jį įbauginti, „primindami jam, kad jie užmokėjo jam pinigus ir įrašė iš jo gautą informaciją“. Tai bene vienintelė užuomina apie Wałęsai perduotus pinigus jam užvestose lenkų ir rusų slaptosios policijos

bylose, nors jas sudaro tūkstančiai puslapių. Daugiau negu tikėtina, kad gandai apie Wałęsos bendradarbiavimą su SB buvo tik įvairių bandymų apšmeižti jį dalis. Wałęsa visada neigė kada nors ką nors išdavęs SB ir nėra jokių įrodymų, kad jis kada nors tai padarė – juo labiau kai buvo sulaikytas už drąsų pasipriešinimą kariniam režimui, kuriuo įsiutino chuntą[5].

Streikai tęsėsi visą vasarą, ir Wałęsa stojo jiems vadovauti. Dabar jis buvo įsitikinęs, kai tai bus paskutinė kova su komunistais, bet laimėti bus sunku. „Aš žinojau, kad komunistinei sistemai atėjo galas, – sakė jis. – Problema buvo rasti geriausią būdą jos atsikratyti." Jis nuolat ragino režimą derėtis dėl „antikrizinio fronto" suformavimo. Generolas Jaruzelskis visada laikė save realistu. Vienas pokalbis su Gorbačiovu pagaliau įtikino jį, kad atėjo laikas pripažinti faktą, kad vyriausybei reikia „Solidarumo". Kai kurie komunistai reformuotojai ėmė taip kalbėti jau anksčiau. Užsienio reikalų ministras Marianas Orzechowskis sakė: „Karo padėtis galėjo suveikti tiktai vieną kartą [...]. Kariuomenės ir policijos nebeįmanoma mobilizuoti prieš visuomenę." Naujasis premjeras Mieczysławas Rakowskis teigė, kad atėjo laikas oficialiai pripažinti realybę. „Praktiškai mes jau pripažinome opoziciją kaip ilgalaikį elementą šalies politiniame žemėlapyje", – sakė jis. Tačiau generolas delsė.

Liepos 12 d. Gorbačiovas apsilankė Varšuvoje ir buvo džiaugsmingai sutiktas, daugiausia „Solidarumo" šalininkų. Jaruzelskis pasakė sovietų vadovui, kad jis svarsto galimybę legalizuoti „Solidarumą" ir derėtis su Wałęsa. Gorbačiovas paklausė, ko jis laukia, ir paragino imtis veiksmų. Tačiau Jaruzelskis žinojo, kad sovietai nesiims jo gelbėti, jei jo politiniam likimui kils pavojus, ir turėjo atsižvelgti į savo interesus. Dėl streikų šalis beveik visiškai sustingo. Lenkija buvo beveik nevaldoma. Jaruzelskiui pavyko gauti iš sovietų penkių šimtų milijonų dolerių paskolą,

kad atitolintų gresiantį bankrotą, bet jis suprato, kad iš Vakarų jis pinigų nebegaus, jei neras būdo susitarti su „Solidarumu“[6].

Rugpjūčio 26 d. Jaruzelskis susisiekė su Wałęsa ir pasiūlė „Apskritojo stalo diskusiją“, siekiant rasti išeitį iš aklavietės, kurioje atsidūrė Lenkija, bet aptarti detales pavedė savo vidaus reikalų ministrui. Kiszczakas buvo įdomi asmenybė: dabita žvalgybininkas, šešiasdešimt trejų metų karjeros pareigūnas, kuris, kaip tokios profesijos žmogus, buvo ganėtinai žavus ir turėjo gerą humoro jausmą. Jis užmezgė įdomius, beveik draugiškus santykius su opozicija, nors buvo jų nesutaikomas priešas, atstovavęs atšiauraus karinio valdymo fasadui. Jis buvo vienas iš pagrindinių Apskritojo stalo derybų rėmėjų ir svariai prisidėjo prie jų sėkmės, tuo pat metu šnipinėdamas opoziciją. Susitikęs su Wałęsa, jis pasakė, kad vyriausybė sutiks įteisinti „Solidarumą“ ir pradėti plataus spektro demokratines reformas, jei profsąjungos vadovas įtikins streikuojančius darbininkus grįžti į savo darbo vietas. Wałęsa suprato, kokie dideli statymai. Jis nutarė turįs priimti pasiūlymą, nors streiko nutraukimas galėjo dar labiau pakenkti jo autoritetui „Solidarumo“ gretose. Daugelis artimiausių Wałęsos patarėjų įspėjo jį, kad įsitraukdamas į derybas jis padarė didžiausią savo gyvenimo klaidą. Bronisławas Geremekas, vienas iš apdairiausių „Solidarumo“ vadovybės narių, suprato režimo taktiką. „Jie norėjo sutrikdyti „Solidarumą“, suskaldyti ir sukompromituoti mus“, – sakė jis. Wałęsa įtikino jį ir kitus abejojančiuosius, kad nėra jokios alternatyvos. Jis sakė suprantąs gresiančius pavojus, bet manąs, kad „apskritas stalas geriau negu kvadratinė kamera“. Neįmanoma laimėti nesikalbant, pridūrė jis. Svarbu buvo ir tai, kad derybas palaikė popiežius ir Lenkijos Bažnyčia, kuri buvo viena iš pagrindinių Apskritojo stalo rėmėjų[7].

Bet net derybos dėl derybų vyko sunkiai. Wałęsa pareikalavo iš Kiszczako nustatyti laiką, kada bus įteisintas „Solidarumas“. Policijos viršininkas atsakė, kad tai neįmanoma. Sąjunga galinti

būti įteisinta ar neįteisinta, priklausomai nuo to, kaip pasisuks derybos. Wałęsa nusileido. Paskui kelias dienas jis keliavo po šalį, karštai įrodinėdamas darbininkams, kad derybos su režimu yra vienintelis būdas gauti tai, ko jie nori. Jis patikino darbininkus, kad jie gali juo pasitikėti – jis jų neišduosiąs. Nors ir nenoriai, didžioji dalis „Solidarumo" narių jo paklausė.

Jaruzelskis turėjo savų problemų. Jo patarėjai – ypač Rakowskis – suformavo cinišką strategiją, leisiančią, kaip jie jį patikino, generolui išsaugoti tikrąją partijos valdžią, nors atrodys, kad „Solidarumui" suteiktos didelės nuolaidos. Opozicijai bus skirti keli ministrų postai naujojoje „vienybės" vyriausybėje. „Solidarumas" prisiims dalį atsakomybės už krizę – ir kaltės, jei išspręsti jos nepavyktų. Apsidžiaugę, kad Lenkijoje vyksta liberalizacijos procesas, Vakarai pasiūlys naujas paskolas. Jie įtikino Jaruzelskį. „Dėl to verta rizikuoti", – pasakė jis. Daugelis aukšto rango partijos pareigūnų šį sumanymą vertino labai skeptiškai. Konservatorių „Cemento grupė" buvo įsitikinusi, kad pasidalyti valdžia reiškia galų gale ją prarasti ir bijojo prarasti savo lengvatas ir privilegijas. „Daugelis mūsų bijojo, kad [jeigu pripažinsime „Solidarumą"] dabar [...], mes nesugebėsime išlaikyti džino butelyje, – sakė Stanisławas Ciosekas, buvęs Lenkijos ambasadorius Maskvoje. – Partijai daug suprantamesnė ir patikimesnė atrodė Katalikų bažnyčia, kita stipri ir centralizuota struktūra, negu nežabotas „Solidarumas"."[8]

Kai kurie funkcionieriai baiminosi, kad jų gyvybei kils pavojus, jeigu „kontrrevoliucionieriai ir reakcionieriai užvaldys šalį". Jie pareikalavo ir gavo daugiau laiko apsvarstyti tokį reikšmingą sprendimą, kuris, kaip sakė vienas iš jų, „bus mūsų pabaigos pradžia". Generolui teko smarkiai pakovoti, kad įtikintų savo draugus pritarti jo nuomonei.

24

VADOVAUTI IMA PREZIDENTAS BUSHAS

1988 m. lapkričio 8 d., antradienis, Vašingtonas

TRIUŠKINANTI George H. W. Busho pergalė Amerikos prezidento rinkimuose beveik nieko nenustebino. Jis aštuonerius metus ėjo viceprezidento pareigas Ronaldo Reagano administracijoje, be to, buvo žinoma asmenybė ir anksčiau. Jį palaikė vienas iš populiariausių prezidentų Amerikos istorijoje, o jo demokratas priešininkas Michaelas Dukakis buvo blankus ir nevykusiai vykdė rinkimų kampaniją. Nepaisant Irano-Kontros skandalo, kuris kilo per paskutinę Reagano kadenciją, amerikiečiai nepaprastai juo žavėjosi ir jį mylėjo. Jam pavyko pasiekti svarbiausią savo tikslą – Amerika didžiavosi pati savimi. Jis galėjo pagrįstai tvirtinti, kad jo dėka sumažėjo Šaltojo karo įtampa. Daugelis amerikiečių gerbė Bushą, nors nelabai jį mėgo. Reaganas buvo šiltas ir prieinamas, o patricijaus išvaizdos Bushas kartais atrodydavo šaltas ir tolimas. Rinkimų metu šiam sveikai atrodančiam, aukštam, energingos eisenos politikui buvo šešiasdešimt ketveri metai. Jis rengėsi eiti aukščiausias Amerikos politikos pareigas daugelį dešimtmečių. Bushas buvo senatoriaus sūnus, turėjo plačių pažinčių tarp Vašingtono politikų, nors trečiajame savo gyvenimo dešimtmetyje persikėlė į Teksasą, ėmėsi naftos verslo ir uždirbo didelius turtus. Antrojo pasaulinio karo metais jis tarnavo naikintuvo pilotu ir pelnė ne vieną apdovanojimą. Bushas

tarnavo ir respublikonų, ir demokratų administracijose – ambasadoriumi Kinijoje, CŽV direktoriumi, ambasadoriumi JTO, o galiausiai tapo viceprezidentu. Jis buvo labai patyręs politikas, ypač užsienio reikalų srityje.

Bushas niekada nebuvo konservatyvaus Respublikonų partijos sparno numylėtinis. Jis laikėsi nuosaikių pažiūrų, vadovavosi tradicijomis ir nedemonstruodavo savo religingumo. Priešingai negu Reaganas, kuris, kaip jis kartą sakė konfidencialiame pokalbyje, tapo „pernelyg sentimentalus sovietų atžvilgiu", Bushas nepasiduodavo romantiškiems polėkiams. Jis buvo kasdieniškas ir pragmatiškas. Nors Bushas nebuvo karingas neokonservatorius (tokius žmones jis vadino „intelektualiais marginaliniais galvažudžiais") kaip ideologai, kurie supo Reaganą jo pirmosios kadencijos laikais, jis laikėsi tradicinio požiūrio, kad branduoliniai ginklai keturiasdešimt metų užtikrino taiką. Kovotojus už nusiginklavimą, tokius kaip Reaganas, jis laikė neatsakingais svajotojais, kurie gali pažeisti globalinį supervalstybių balansą. Jis skeptiškai vertino Vašingtone praėjusiais metais pasirašytą sutartį, kurią Reaganas laikė vienu iš iškiliausių prezidentavimo pasiekimų. Pasirašius sutartį dėl vidutinio nuotolio raketų, pirmą kartą buvo panaikintas visas branduolinių ginklų diapazonas. Viešai Bushas palaikė šį susitarimą, pagal kurį buvo sunaikinti šimtai Europoje dislokuotų abiejų didvalstybių antžeminių raketų, bet privačiuose pokalbiuose išsakė tam tikras abejones. Jis netikėjo, kad sovietai pasiruošę atsisakyti savo Rytų Europos imperijos, ir manė, kad visos jų kalbos apie „Sinatros doktriną" yra tik viešųjų ryšių triukas. Jis niekinamai atsiliepdavo apie „teatrą", kuriuo, anot jo, tapo tiesioginės Reagano ir Gorbačiovo susitikimų transliacijos. Viena scena, kurią jis pamatė per televiziją, kai Reaganas prieš metus lankėsi Maskvoje, užpykdė jį. Prezidentui vaikštinėjant po Raudonąją aikštę, Gorbačiovas netikėtai sustabdė mažą berniuką ir paprašė jį „paspausti ranką seneliui Reaganui". Vienam repor-

teriui paklausus prezidento, ar jis vis dar laiko Sovietų Sąjungą Blogio imperija, jis nusišypsojo ir tarė: „Ne, aš kalbėjau apie kitą laiką, kitą erą." Nuo to įvykio Bushas ėmė sąmoningai skeptiškiau atsiliepti apie Sovietų Sąjungą, ir per rinkimų kampaniją dažnai sakydavo, „kad Šaltasis karas dar nesibaigė"[1].

Bushas ne vienus metus pažinojo daugelį CŽV pareigūnų dar prieš tapdamas jos direktoriumi valdant prezidentui Fordui. CŽV pranešimus jis vertino rimtai. O Reaganas tikėjo tuo, ką sakė CŽV tada, kai jis norėjo tuo tikėti. Jis buvo įsitikinęs, kad Gorbačiovas yra patikimas žmogus ir nuoširdžiai nori radikalių pokyčių sovietų imperijoje. Jis manė, kad Gorbačiovą reikia visaip skatinti. Jo aukščiausio rango žvalgybos agentai duodavo jam skirtingų patarimų. CŽV direktoriaus pavaduotojas Robertas Gatesas daugelį metų buvo vienas iš pagrindinių Valdybos analitikų Sovietų Sąjungos klausimais. Jis labai abejojo Gorbačiovo motyvais ir perspektyvomis, tad nuolat patardavo Reaganui nesudaryti sutarčių su juo. 1987 m. lapkričio 24 d., likus dviem savaitėms iki sutarties dėl vidutinio nuotolio raketų pasirašymo, jis nusiuntė Reaganui visiškai slaptą memorandumą:

> Sovietų vadovai iš esmės sutaria, kad reikia modernizuoti šalies ekonomiką – bet ne tiek dėl pačios modernizacijos. Jie siekia ne pagerinti sovietų piliečių gyvenimą, o stabilizuoti SSRS vidaus politikos padėtį, įtvirtinti savo asmeninę valdžią ir sustiprinti bei išplėsti sovietų įtaką užsienyje. Sovietų diplomatija iš tikrųjų smarkiai keičiasi. Tačiau nei šiuo metu, nei perspektyvoje nematyti jokių esminių pokyčių sovietų vidaus ir užsienio politikoje [...]. Partija tikrai išsaugos savo valdžios monopoliją [...]. Pagrindinis ekonominės modernizacijos tikslas, kaip ir Petro I laikų Rusijoje, lieka toliau stiprinti sovietų karinę galią ir politinę įtaką. Vakariečiai ilgus šimtmečius vis tikėdavosi, kad Rusijos ekonominė modernizacija ir politinės reformos – net revoliucija – užbaigs despotizmo laikus, ir šalis taps vakarietiška. Nuo 1917 m. Vakarai

> vis tikėjosi, kad dėl vidaus pokyčių SSRS represinis komunistinis valdymas taps švelnesnis šalies viduje ir mažiau agresyvus užsienyje. Šios viltys ne sykį sudužo [...].[2]

1988 m. rugsėjį, likus vos dviem mėnesiams iki rinkimų, CŽV užtikrintai atmetė bet-kokių esminių pokyčių palydovinėse valstybėse galimybę. Konfidencialiame pranešime Reaganui apie Varšuvos sutarties valstybių ateitį buvo teigiama:

> [Gorbačiovas] neabejotinai pasiruošęs kištis į Rytų Europos reikalus, siekdamas išsaugoti šiame regione komunistų partijos valdymą ir lemiamą sovietų įtaką. Gorbačiovui, kaip ir jo pirmtakams, Rytų Europa nepaprastai svarbi. Ji tarnauja kaip buferinė zona, karinė ir ideologinė, tarp SSRS ir Vakarų, kaip bazė plėsti sovietų valdžią ir įtaką visoje Europoje, kaip tiltas prekiauti su Vakarais ir perimti jų technologijas. Rytų Europa yra pagrindinė išorinė sovietų sistemos kolona [...]. Sovietai neabejotinai tvirtai pasiryžę naudoti ginkluotą jėgą, kad išsaugotų šiame regione komunistų valdžią ir sovietų įtaką [...]. Gorbačiovo bendradarbiavimo Europoje plėtojimo vizija „Europa – bendri namai“ numato didelę nacionalinę autonomiją, kur kas didesnę negu leistų bet kuris kitas sovietų vadovas [...]. Maskvai bus labai sunku skatinti šią liniją Vakaruose, neįvedant naujų divizijų į Rytų Europą. Berlyno siena liks [...].[3]

Reaganas beveik nepaisė CŽV skepticizmo. Kaip senas Šaltojo karo kovotojas, jis suprato, kas tai lemia. Gatesas vėliau sakė, kad vienintelis paaiškinimas, kodėl „Gipperis“ ignoravo CŽV patarimus, buvo tas, kad jis ėmė senti. „Baigiantis jo antrajai kadencijai, mes ne kartą girdėjome jį be jokio tikslo pasakojantį [savo senas istorijas], – sakė Gatesas. – Aš maniau, kad jis vis dar supranta problemas, bent jau svarbias, bet jo gebėjimai, kuriuos aš kadaise laikiau [...] stebuklingais, nyko kiekvieną dieną. Per vieną pokalbį su juo 1987 m. man pasirodė, kad po penkių minučių jis turbūt neprisimins mano vardo.“[4]

Į aukštus savo administracijos postus Bushas paskyrė tokius pat nuosaikius ir pragmatiškus žmones. Valstybės sekretoriaus pareigas jis patikėjo savo artimam draugui Jamesui Bakeriui III – respublikonui iš Teksaso, subtiliam ir nuovokiam senos Hiustono teisininkų giminės atstovui. Šis šviesiaplaukis, vikrus penkiasdešimt aštuonerių metų vyras per pirmąją Reagano kadenciją ėjo jo administracijos vadovo pareigas, per antrąją buvo paskirtas finansų ministru, o paskui ėmė vadovauti Busho prezidento rinkimų kampanijai. Ankstesnėje administracijoje jis pelnė Vašingtone tvirto derybininko, puikiai mokančio pasiekti susitarimą, reputaciją. Jo pirmas patarimas naujajam prezidentui Bushui buvo „vengti skubos [...]. Didžiausios klaidos, ypač administracijos valdymo pradžioje, dažnai būdavo padaromos ne dėl neapdairumo, o dėl perdėto įkarščio.“ Naujasis Nacionalinio saugumo patarėjas generolas Brentas Scowcroftas Nixono prezidentavimo laikais buvo karinių oro pajėgų vadas ir Henry Kissingerio pavaduotojas Nacionalinio saugumo taryboje. Būdamas kur kas karingesnis negu jo pirmtakas, Scowcroftas patarė Bushui būti atsargiam plėtojant santykius su Michailu Gorbačiovu. „Akivaizdu, kad vadovai Kremliuje rinko Gorbačiovą [...] ne sugriauti sistemą, o grąžinti ją ant bėgių, – sakė jis. – Atrodė, svarbiausi jo šalininkai tikrai suprato, ką daro. Negi jie visi klydo? [...] Aš taip nemaniau.“[5]

Norėdamas sužinoti ir pasverti priešingą nuomonę, jis klausydavosi ir tų ekspertų, kurie optimistiškiau vertino santykių su sovietais plėtojimo perspektyvas. Ambasadoriaus Maskvoje postą jis patikėjo Jackui Matlockui, o puiki jauna, vos trisdešimt ketverių metų dėstytoja iš Stanfordo universiteto Condoleezza Rice tapo patarėja Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos klausimais.

25

TRIUMFAS MANHATANE

1988 m. gruodžio 7 d., trečiadienis, Niujorkas

TAIMSKVERO SKELBIMŲ LENTOSE mirgėjo užrašai SVEIKAS ATVYKĘS, DRAUGE GENERALINI SEKRETORIAU GORBAČIOVAI. Žemiau šių žodžių ryškiai raudona spalva švytėjo kūjo ir pjautuvo emblema. Visame Manhatane, pasaulinio kapitalizmo Mekoje, gatvių pakraščiuose rikiavosi niujorkiečiai, mojuojantys Sovietų Sąjungos vėliavomis – jie laukė keturiasdešimt septynių automobilių autokolonos, lydinčios žinomiausią pasaulyje komunistą. Tūkstančiai žmonių skandavo „Gorby, Gorby". Virš minių buvo matyti šimtai plakatų su užrašu „Palaiminti yra taikdariai". Volstritas optimizmą išreiškė tradiciniu būdu. Rinkos indeksai smarkiai išaugo. Važiuodamas savo *Zil* limuzinu Gorbačiovas, kaip pats prisipažino, jautė prieštaringus jausmus. Iš dalies toks sutikimas jį pralinksmino. Jis buvo pernelyg protingas, kad nepastebėtų džiaugsmingo jo sutikimo JAV ironijos. Tačiau minios sveikinimai glostė Gorbačiovo savimeilę, ir jis buvo įsitikinęs, kad nusipelnė tokių liaupsių. Tą rytą jis pasiekė vieną iš savo didžiausių triumfų.

Sakydamas dramatišką kalbą Jungtinių Tautų Organizacijoje, jis atsisakė didžiosios dalies ideologinių nuostatų, kuriomis Sovietų Sąjunga rėmėsi daugiau kaip septynis dešimtmečius. „Klasių kovos" koncepcija – marksistinio istorijos supratimo

pagrindas – jau nebegyva, pareiškė sovietų vadovas, – dabar ją pakeitė „visuotinės žmogiškosios vertybės“. Jos apimančios pilietines teises ir individo laisves, kurias, kaip jis pripažino, Maskva kartais pažeisdavo. Šaltasis karas, kuriam supervalstybės keturiasdešimt metų švaistė savo energiją, yra baigtas: „Mes matome užgimstant naują istorinę tikrovę – superginkluotės atsisakymo ir perėjimo prie protingo gynybos pakankamumo principo.“ Jis atmetė jėgos naudojimą kaip būdą spręsti tarptautines problemas. Pakalbėjęs apie bendrus principus, jis perėjo prie praktinių reikalų. Norėdami parodyti savo ketinimų nuoširdumą, sovietai, sakė jis, vienašališkai sumažins savo kariuomenę puse milijono kareivių. Jis paskelbė, kad iš Rytų Vokietijos, Čekoslovakijos ir Vengrijos netrukus bus išvesta 50 000 sovietų karių ir 5 000 tankų, o Rytų Europos žmonėms bus leista patiems rinktis savo likimą. „Kiekvienas turi turėti laisvę pasirinkti. Negali būti jokių išimčių.“ Jis kalbėjo tik daugiau kaip valandą – trumpai pagal jo standartus, – bet tai buvo išskirtinis pasirodymas. Jam baigus, kelias sekundes tvyrojo tyla. Paskui jo auditorija – prezidentai, premjerai ir ambasadoriai – pamažu atsistojo ir ėmė audringai ploti. Ilgamečiai JTO tarnautojai sakė dar niekada nematę tokio emocionalaus sutikimo Generalinėje Asamblėjoje[1].

Tačiau Gorbačiovui neilgai teko džiaugtis savo šlove. Kai jis važiavo iš JTO pastato papietauti su prezidentu Reaganu ir naujai išrinktu prezidentu Bushu, jam iš Kremliaus skubiai paskambino premjeras Nikolajus Ryžkovas ir papasakojo apie baisų 6,9 balo pagal Richterio skalę žemės drebėjimą, kuris kiek anksčiau tą rytą nusiaubė Armėniją. Nors tikslių žinių dar nebuvo gauta, Ryžkovas sakė, kad žuvusiųjų skaičius beveik tikrai siekia tūkstančius. Iš pradžių Gorbačiovas toliau laikėsi vizito tvarkaraščio. Jam po keleto minučių susitikus su Reaganu, prezidentas pasiūlė amerikiečių pagalbą Armėnijai. Minutėlę pagalvojęs Gorbačiovas su dėkingumu ją priėmė, žengdamas dar vieną istorinį

žingsnį. Po Antrojo pasaulinio karo dar nė vienas sovietų vadovas nebuvo priėmęs užsienio pagalbos. Gorbačiovas ketino išvykti iš JAV kitą dieną ir vykti vizito į Londoną derėtis su Margaret Thatcher, su kuria jiedu užmezgė glaudžius ryšius, nors dažnai ginčydavosi. Bet visą dieną gaudamas vis baisesnes žinias apie žemės drebėjimo padarytą žalą Armėnijoje, jis nusprendė nutraukti savo kelionę ir grįžti į Sovietų Sąjungą. Iš ryškiomis šviesomis ir plojimais jį pasitikusio Niujorko, jis skrido tiesiai pas kenčiančius Leninakano ir Spitako, dviejų Armėnijos miestų, beveik visiškai sunaikintų žemės drebėjimo, žmones. „Per visą savo gyvenimą aš niekada nemačiau nė tūkstantosios dalies tokių kančių, kokias pamačiau čia", – sakė jis netrukus po to, kai atvyko į Armėniją ir pamatė, kaip smarkiai nuniokota žemės drebėjimo vieta[2].

Pastangos padėti žemės drebėjimo aukoms baigėsi tragišku fiasko. Jos parodė, kad Sovietų Sąjunga veikiau yra Trečiojo pasaulio valstybė, o ne tikra supervalstybė – „Aukštutinė Volta su branduoliniu ginklu", kaip ją taikliai apibūdino buvęs Vakarų Vokietijos kancleris Helmutas Schmidtas. Dėl nekompetentingumo, korupcijos ir skurdo buvo prarasta dar daugiau gyvybių ir kilo dar daugiau kančių. Kariuomenė pasiekė žemės drebėjimo vietą gana greitai, bet turėjo labai mažai sunkiosios įrangos pakelti nuolaužas, todėl mažai ką galėjo padaryti. Kariai patruliavo sugriautose vietose su paruoštais ginklais, lyg būtų laukę puolimo, užuot padėję įveikti stichinės nelaimės padarinius. Išgyvenusiems žmonėms buvo atvežta palapinių, bet anaiptol nepakankamai apytiksliai pusei milijono žmonių, po žemės drebėjimo netekusiems savo namų. Trūko transporto pasiekti kaimo vietovių žmones, baisiai kenčiančius šaltą žiemą. Keletą dienų į nelaimės vietą buvo siunčiama per mažai gydytojų, slaugytojų ir apgailėtinai mažai vaistų. Civilinės gynybos vadovai tiesiog nepajėgė susidoroti su jiems iškilusiu uždaviniu. Greitai tapo aišku,

kodėl katastrofos mastas buvo toks didžiulis. Faktiškai nė vienas pastatas sugriuvusiuose miestuose negalėjo atlaikyti net nestipraus žemės drebėjimo. Pasirodė, kad plieno armatūra, kuria turėjo būti sustiprintas betonas, buvo pavogta ir parduota juodojoje rinkoje. Vyriausybės ir partijos pareigūnai tai žinojo, bet vis tiek leido statyti daugiabučius, ligonines ir mokyklas be sutvirtinimo, nors suprato, kaip tai pavojinga Kaukazo regione, kur visada egzistuoja žemės drebėjimo pavojus. Dauguma iš 25 000 žuvusių žmonių buvo palaidoti po nuolaužomis. Tai buvo, kaip vėliau sakė vienas Kremlių̨s pareigūnas, „labai sovietinė katastrofa“[3].

Net radikalus sprendimas priimti išorinę pagalbą davė priešingą rezultatą. Nors Gorbačiovas ir Kremliaus vadovai troško gauti britų, amerikiečių, Vakarų vokiečių ir prancūzų pagalbą, biurokratai tolimoje Armėnijoje nežinojo, kaip elgtis su šitais užsieniečiais, tarp kurių buvo viceprezidento Busho jaunesnysis sūnus Jebas, greitai atsiųstas su geros valios misija iš Amerikos pagalbos misijos, mat darbuotojai turėjo įveikti daugybę biurokratinių kliūčių, kol jiems buvo leista atvykti į nelaimės vietą. Tačiau vienas Gorbačiovo reformų aspektas – *glasnost* – davė rezultatų. Sovietų televizija ir laikraščiai nušvietė žemės drebėjimą labai išsamiai – kaip dar nė vienos ankstesnės vidaus katastrofos. Geriausiu laiku televizija rodė, kaip Ryžkovas, koordinuojantis paramos darbą, koneveikė sovietų užsienio reikalų ministerijos pareigūnus už tai, kad jie nesuteikė užsienio savanoriams deramos pagalbos. „Kai kurios užsienio grupės išvyksta sunkia širdimi, – sakė premjeras. – Ne dėl to, ką jie pamatė, bet dėl požiūrio, su kuriuo susidūrė.“ Milijonų dolerių vertės užsienio – ir Maskvos – pagalba taip ir nebuvo nugabenta toliau Armėnijos sostinės Jerevano oro uosto. Ten didžioji jos dalis buvo išgrobstyta ir parduota juodojoje rinkoje.

Nors Gorbačiovas visame pasaulyje buvo tapęs tikra garsenybe, jo populiarumas šalyje smarkiai smuko. *New York Times* veda-

masis straipsnis netrukus po jo triumfuojančios kalbos JTO paklausė skaitytojų: „Įsivaizduokite, kad ateivių erdvėlaivis priartėja prie žemės ir atsiunčia žinią: „Nuveskite mus pas jūsų vadovą.“ Kas tai būtų? Be abejonės, Michailas Sergejevičius Gorbačiovas.“ Tačiau Sovietų Sąjungoje jo pasirodymai dabar geriausiu atveju buvo sutinkami abejingai, o blogiausiu atveju, kaip Armėnijoje po žemės drebėjimo, labai priešiškai. „Mes pažadėjome, kad padėtis pagerės, bet ji pablogėjo“, – pripažino Jakovlevas po pirmų „restruktūrizacijos“ metų. Pragyvenimo lygis krito greitai. Smarkus naftos kainų ir pajamų iš alkoholio sumažėjimas sukėlė sunkių ekonominių padarinių. Sovietų Sąjunga buvo daug laisvesnė, bet ir daug chaotiškesnė. Gorbačiovui darėsi vis sunkiau vykdyti reformas šalyje ir ypač sovietų komunistų partijoje. Net kai kurie Gorbačiovo karšti šalininkai pamatė jo stiliaus ir „projekto“ silpnąsias puses. Ten buvo labai daug įkvepiančios retorikos, bet mažai praktinių detalių. „Gorbačiovas niekada neparengdavo apgalvoto plano, – sakė Anatolijus Dobryninas, kuris mėgo savo viršininką ir labai juo žavėjosi, bet dažnai ant jo pyko. – Negalima tiesiog išeiti į Kremliaus priebutį ir paskelbti, kad nuo rytojaus mes pradedame kurti rinkos ekonomiką. Gorbačiovas niekada neturėjo programos. Jis šokinėjo nuo vienos jam patikusios idėjos prie kitos. Vieną dieną jis „reformuodavo“ vieną dalyką, kitą dieną imdavosi ko nors visiškai kita.“[4]

Kitas didelis gerbėjas, kuris dirbo Gorbačiovo vadovaujamas daugelį metų, sakė, kad jo visas valdymo metodas buvo „sukinėjimasis ir blaškymasis“. Jis nemokėjo nubrėžti aiškaus kurso ir laikytis jo ilgą laiką. Dažnai jis paskelbdavo radikalią naują politiką, bet per ilgai delsdavo ją įgyvendinti. Akivaizdus pavyzdys buvo kariuomenės išvedimas iš Afganistano. Bet jis panašiai svyruodavo visose srityse. Jo patarėjas Anatolijus Černiajevas tvirtino, kad Gorbačiovas nepradėjo jokių reikšmingų ūkio reformų, kai turėjo galimybę, o paskui prasidėjo tokia ekonominė krizė,

kad nebebuvo prasmės net bandyti. Viena iš priežasčių buvo ta, kad jis labai menkai išmanė, kaip funkcionuoja rinkos ekonomika. Gorbačiovas kartą pasakė Amerikos valstybės sekretoriui Jamesui Bakeriui, kad pavojinga palikti kainas nekontroliuojamas, nes „tai ištuštins žmonių kišenes". Bakeris, kuris buvo Amerikos finansų ministras, atsakė paprastu laisvosios rinkos argumentu: ilgainiui atsitiks visiškai priešingai – pakilusios iki rinkos lygmens kainos paskatins gamybą ir vystymąsi, tada prisipildys žmonių kišenės. Atrodė, Gorbačiovas to nesuvokė[5].

Kai kurie įtakingi komunistiniai oligarchai ėmė gailėtis jį išrinkę. Gromyko daugiausia padėjo Gorbačiovui įžengti į aukščiausios valdžios postą. Pastaraisiais metais jis sakė partijos pareigūnams padaręs „klaidą" ir pavadino Gorbačiovo komandą „marsiečiais", nesuprantančiais pasaulio, kuriame gyveno dauguma žmonių, ir neišmančiais *realpolitik*. „Įsivaizduoju, kaip suglumo JAV ir kitos NATO šalys [...]. Jiems tikra mįslė, kodėl Gorbačiovas ir jo draugai [...] nesuvokia, kaip naudoti spaudimą valstybės interesams ginti."[6]

Gorbačiovas buvo ne kartą rimtai susirėmęs su partijos tradicijų šalininkais. Likus mėnesiui iki Gorbačiovo kelionės į Jungtines Valstijas, partijos vadovybė svarstė pilietybės grąžinimo rusų rašytojui Aleksandrui Solženicynui, kuris ištremtas gyveno Masačusetse, klausimą. KGB viršininkas Viktoras Čebrikovas griežtai pasisakė prieš šį sumanymą. Jis patarė Gorbačiovui: „Mes turime palikti galioti potvarkį, atimantį iš Tėvynės išdaviko pilietybę." Gorbačiovas atsakė: „Taip, Solženicynas yra užkietėjęs ir nesutaikomas režimo priešas. Bet jis labai principingas žmogus. Ir teisinėje valstybėje mes netrauksime žmonių baudžiamojon atsakomybėn už jų įsitikinimus. O kaltinimai „išdavyste" apskritai neparemti jokiais įrodymais. Ir apskritai, šiuo atveju buvo pažeistos visos procedūrinės normos, nebuvo net teismo [...], taigi šis pasiūlymas netinkamas." Čebrikovas suniurzgėjo:

„Bet jis tikrai išdavė [...]“ ir nutilo nebaigęs sakinio. Gorbačiovas tik atsikrenkštė, reikšdamas susierzinimą. Bet šis pokalbis įvyko prieš dvejus metus iki to laiko, kai jis pasirašė potvarkį, grąžinantį rašytojui pilietybę[7].

Likus dviem savaitėms iki Gorbačiovo kalbos JTO, jis rimtai susikibo su kariškiais dėl kariuomenės sumažinimo, apie kurį planavo paskelbti Niujorke. Gynybos ministras Jazovas ir dauguma generolų įnirtingai priešinosi šiam sumanymui. Toks žingsnis, teigė jie, parodys silpnybę, o kariuomenė yra būtina saugoti imperiją. Gorbačiovas piktai įtikinėjo juos:

> Kam mums reikia tokios didelės kariuomenės? Tiesa yra ta, kad mums reikia kokybės, ne kiekio. Kodėl mes išleidžiame gynybai du su puse karto daugiau negu Jungtinės Valstijos? Jokia šalis pasaulyje – išskyrus neišsivysčiusias, kurioms mes brukte brukame ginklus, negaudami jokio užmokesčio – neleidžia kariuomenei tiek daug lėšų skaičiuojant vienam gyventojui [...]. Ar mes norime ir toliau panėšėti į Angolą? [Kariuomenė] vis dar gauna talentingiausius mokslininkus ir technikus, didžiausią finansinę pagalbą, kuri visada suteikiama be klausimų [...]. Kam mums reikia šešių milijonų žmonių kariuomenės? Ką mes darome? Mes pašaliname talentingiausius jaunuolius iš intelektinio fondo. Kas įgyvendins mūsų reformas?

Jis primetė savo valią, ir gynybai skiriamos lėšos buvo sumažintos, nors ir lėtai. Bet jis susidūrė su augančiu pasipriešinimu, nes daugelis žmonių vis aiškiau matė, kad jo vidaus politika neduoda numatytų rezultatų[8].

Gorbačiovas ir Ševardnadzė nuolat kovojo su svarbiausiu Kremliaus konservatorių atstovu Jegoru Ligačiovu, pilku ir neįkvepiančiu *aparatčiku*, dešimtmečiu vyresniu negu Gorbačiovas, antruoju asmeniu sovietų vadovybėje. Iš pradžių Ligačiovas palaikė antikorupcijos kampanijas ir padėjo atleisti kai kuriuos

nekompetentingus komunistinius baronus regionuose. Bet po keleto metų jis pradėjo skųstis, kad Gorbačiovas nori „sugriauti" socialistinę santvarką ir pradėjo regzti prieš jį intrigas. 1988 m. pradžioje Ligačiovas buvo perkeltas į žemesnes pareigas, bet vis tiek liko įtakingu vadovybės nariu. Jis įspėjo Gorbačiovą, kad šis rizikuoja „sugriauti" sovietų bloką. „Be abejonės, mes išsikapanosime ir išgyvensime, – sakė jis. – Bet yra socialistinės šalys, pasaulinis komunistinis judėjimas, ką daryti su jais? Mes rizikuojame prarasti šį galingą palaikymą, kuris egzistavo šalia [mūsų]. Mes turime galvoti ne tik apie praeitį, bet ir apie ateitį." Gorbačiovas išjuokė jį ir kitus „panikierius, kurie bijo prarasti tai, ką sukūrė Stalinas". Pagautas pykčio, Ševardnadzė, sukeldamas pasibaisėjimą Ligačiovui ir kitiems senosios partijos gvardijos nariams, kirto: „Kalbant apie komunistinį ir darbininkų klasės judėjimą, gelbėti nelabai yra ką, – pareiškė jis. – Paimkite, pavyzdžiui, Bulgariją ir senesnių laikų Lenkiją, paimkite dabartinę VDR ir Rumuniją. Argi tai socializmas?"[9]

Gorbačiovas niekada neturėjo nuoseklios politikos palydovinių valstybių atžvilgiu. Jis nenorėjo imperijos naštos, bet aišku, kad jis niekada kruopščiai neapmąstė atsitraukimo pasekmių. Jis manė, kad sovietų ryšiai su didesnėmis Vakarų šalimis kur kas svarbesni negu seni „broliški santykiai" su socialistinių šalių sandrauga. 1988 m. spalį, kai Gorbačiovas pirmą kartą susitiko su Helmutu Kohliu, buvo akivaizdu, kad jam šis susitikimas daug svarbesnis – ir malonesnis – negu jo šalti susitikimai su Honeckeriu. Vakarų Vokietija sovietų politikoje užėmė svarbesnę vietą negu Rytų Vokietija. Kai užgriuvo vidaus problemos, Gorbačiovas paliko kitiems spręsti kasdieninius reikalus, susijusius su Rytų ir Vidurio Europa. Mintyse jis seniai atmetė galimybę naudoti jėgą siekiant išlaikyti sovietų palydovų kontrolę. Jis dažnai tai sakydavo – ne kartą ir diktatoriams, kurie tikėjosi, kad sovietų kariuomenė padės jiems išsilaikyti valdžioje.

Dauguma jo patarėjų sutiko su tuo. Georgijus Šachnazarovas, vienas iš jo labiausiai nusimanančių Rytų Europos ekspertų, sakė jam, kad geriausias būdas išsaugoti įtaką šiame regione yra „naudoti pavyzdžio jėgą, ne jėgos pavyzdį“[10].

Jakovlevui ir Ševardnadzei pavyko įtikinti dvejojančius biurokratus padaryti nesikišimą aukščiausiu sovietų užsienio politikos principu. Daugiau kaip keturiasdešimt metų sovietų prioritetas buvo išsaugoti savo Europos imperiją. Dabar viename labai slaptame sovietų užsienio reikalų ministerijos politikos pareiškime apie Rytų Europos ateitį buvo sakoma, kad palydovinių valstybių neverta stengtis išlaikyti:

> Sąjungininkės stengiasi gauti daugiau iš Varšuvos sutarties, pirmiausia iš Sovietų Sąjungos, negu pačios prie jos prisideda ir rodo nepriklausomybę, kenkdamos bendriems interesams. Tuo pat metu atrodo neįtikima, kad artimoje ateityje kuri nors iš šalių sąjungininkių nutars palikti Varšuvos sutartį. Vakarų didvalstybės nenori konfrontacijos su mumis dėl Rytų Europos. Kilus aštrioms krizėms [...] atskirose šalyse, jos, labiausiai tikėtina, elgsis santūriai ir nesikiš į [jų] vidaus reikalus, juo labiau naudodamos karinę jėgą, tikėdamosis, kad vėliau už jų kantrybę bus atlyginta. Privalome turėti galvoje, kad mūsų draugams neseniai ėmė atrodyti, kad, vykstant intensyviam SSRS ir JAV dialogui, ryšiai su socialistinėmis šalimis mums tapo antraeiliai [...]. Mes turime remtis nuostata, kad karinės jėgos naudojimas, sprendžiant nesutarimus su socialistinėmis šalimis [...], iš mūsų pusės yra visiškai neįmanomas net ekstremaliausioje situacijoje (išskyrus išorinės agresijos prieš mūsų sąjungininkus atvejus). Karinė intervencija ne sutrukdytų, bet paaštrintų socialines ir politines krizes, sukeltų masinius protestų protrūkius ar net ginkluotą pasipriešinimą ir galiausiai tik sustiprintų antisovietines nuotaikas. Tai rimtai pakirstų Sovietų Sąjungos autoritetą, pablogintų mūsų santykius su Vakarų didvalstybėmis [...] ir paskatintų Sovietų Sąjungos izolia-

> ciją. Jei vienoje ar kitoje socialistinėje šalyje situacija pablogės, mes turime susilaikyti [...] nuo atviros paramos represiniams valdžios veiksmams[11].

Gorbačiovas nemanė, kad palydovinės valstybės ims skubėti siekti nepriklausomybės. Tai buvo jo didžiausia klaida. Jis manė kad, kai jis lankėsi Berlyne ar Prahoje, kur jį sveikino didelės minios, džiaugsmingai skanduodamos „Gorby, Gorby" ir mojuojančios plakatais su užrašu „*Perestroika*", žmonės palaikė jo komunizmo reformos stilių. Jis buvo įsitikinęs, kad Rytų Europos šalys nuspręs likti Sovietų Sąjungos sąjungininkės. Kad klysta, jis suprato tik tuomet, kai liovėsi egzistuoti Sovietų Sąjunga. Gorbačiovas nesuprato, kad demonstrantai, prisidengdami jo vardu, protestavo prieš savo vadovus. Bet retkarčiais mintis, kad jie gali norėti atgauti laisvę, jam vis dėlto ateidavo į galvą. 1988 m. pabaigoje jis sakė savo patarėjams: „Šitų šalių žmonės paklaus, „kokį saitą Sovietų Sąjunga panaudos, kad išlaikytų mūsų šalis?" Jie tiesiog nežino, kad jei jie patemptų už šio saito smarkiau, jis nutrūktų."[12]

III DALIS

REVOLIUCIJA

26

ŽODŽIŲ KARAS

1989 m, sausio 1 d., sekmadienis, Budapeštas

ABIEJŲ SUPERVALSTYBIŲ karinės žvalgybos pareigūnai ėmė vis labiau nerimauti dėl beprecedenčio kariuomenės dalinių judėjimo prie 100 kilometrų Vengrijos ir Rumunijos sienos. Karas tarp dviejų šalių, susietų Varšuvos sutartimi, atrodė neįmanomas. Tačiau įvykiai plėtojosi pavojinga linkme. Rumunai savo sienos pusėje daugelį savaičių statė sutvirtintą spygliuotos vielos tvorą. Tai buvo antra Geležinė uždanga, daugiausia skirta laikyti žmones, įkalintus Rumunijoje. Kai pasienyje pasirodė naujai mobilizuotų ir smarkiai ginkluotų karių divizijos, įtampa išaugo dar labiau. Vengrai ėmėsi atsakomųjų veiksmų. Naujasis Vengrijos komunistų partijos vadovas Károly Grószas, valdęs šalį šiek tiek daugiau kaip šešis mėnesius, perkėlė pasienyje su Austrija dislokuotą rinktinį pulką prie sienos su Rumunija. Tokį sprendimą jis priėmė ne vien simboliškai siekdamas parodyti, kad Vengrija dabar atsigręžė į Vakarus. Jis rimtai baiminosi, kad Rumunijos diktatorius gali pradėti invaziją.

Rusai sunerimo. Konfliktas tarp „broliškų sąjungininkų socialistinėje sandraugoje“ jų imperijoje teoriškai buvo neįmanomas. Anksčiau buvo negalima viešinti net smulkių nesutarimų tarp palydovinių valstybių – Sovietų Sąjungos maloningai vedamos pirmyn, jos, pagal tradiciją, turėjo rodyti vienybę. Komunistinės

šalys, teigė marksizmo-leninizmo teoretikai, jau praėjo „buržuazinio nacionalizmo etapą“, kuris sukėlė du pasaulinius karus. Bet dabar sovietai nebematė prasmės vykdyti savo imperinę misiją. Jie nebeturėjo jėgų kontroliuoti visko, kas vyko jų feoduose, ypač įvykių Rumunijoje.

Vengrai ir rumunai buvo istoriniai priešai. Labiausiai jie nesutarė dėl gražios, kalnuotos ir miškingos Transilvanijos – vieno iš derlingiausių Europos regionų. Transilvanija ilgus šimtmečius priklausė Vengrijai, bet po Pirmojo pasaulinio karo pagal Trianono sutartį atiteko Rumunijai. Nugalėta Vengrija skausmingai išgyveno savo praradimą, o negausios vengrų nacionalistų grupės manė, kad Vengrija turi prigimtinę teisę į šį kraštą. Transilvanijoje gyveno apytiksliai pusantro milijono vengriškai kalbančių gyventojų, sudarančių Rumunijoje gausią mažumą, kuri kultūriškai orientavosi į Budapeštą. Ceauşescu pusantro dešimtmečio engė vengrus. Jis uždraudė mokyti vengrų kalbos Transilvanijos mokyklose, bandė užgniaužti vengrų Reformatų Bažnyčią, uždarė vengrų kultūrinius centrus Transilvanijos miestuose ir Vengrijos konsulatą Kluže, pagrindiniame regiono mieste. Taip jis siekė sunaikinti Rumunijoje vengrų bendruomenę.

Apytiksliai trečdalis vengrų turėjo giminių Transilvanijoje. Ceauşescu siekė nutraukti jų ryšius. Jis neleido Rumunijos piliečiams lankytis Vengrijoje ir kliudė vengrams atvykti į Transilvaniją. Kai Rumunijoje devintajame dešimtmetyje pablogėjo gyvenimo sąlygos, jis uždraudė vengrams siųsti į Rumuniją maisto siuntinius, kad šie taip palengvintų savo giminaičių ir draugų Transilvanijoje vargus. Ceauşescu daugumą Budapešto reformų idėjų laikė griaunamosiomis. Jis neleido įvežti į Rumuniją vengriškų laikraščių, net pagrindinių komunistų partijos leidinių. Jis uždraudė įvežti ir sovietų spaudos leidinius, kai patarėjai parodė jam pataikūniškus atsiliepimus tam tikruose Rusijos laikraščiuose apie *perestroiką* ir *glasnost*.

Transilvanijos vengrų mažuma paskutinę Ceaușescu idėją pertvarkyti šalies gyvenimo sąrangą laikė dar didesne grėsme vengrų gyvenimo būdui. Diktatorius vadino savo didžiąją viziją Rumunijos kaimo „susisteminimu". Jis ketino visiškai sugriauti 8 000 iš 13 000 Rumunijos kaimų ir jų vietoje pastatyti 500 didelių žemės ūkio pramonės centrų. Žemės ūkio darbininkai – nuo šiol nieko nebuvo galima vadinti valstiečiu – turėjo gyventi tokiuose pačiuose betoniniuose daugiabučiuose kaip ir miesto proletariatas. Ceaușescu manė, kad tai bus pažangus žingsnis, kuris atneš komunistinio planavimo privalumus apgriuvusiems ir nuskurdusiems kaimams be kelių, vandentiekio ir kai kuriose vietose be elektros. Be abejo, jis taip pat manė, kad „žemės ūkio darbininkus" dideliuose daugiabučiuose bus lengviau stebėti negu tradiciniuose kaimuose, išsibarsčiusiuose po visą Rumuniją. Nors iki 1988 m. buvo sugriauti tiktai trys kaimai, esantys šalia Bukarešto ir prie jau egzistuojančių didelių kolūkių, bet sklandė gandai, kad sisteminimo programa tuoj prasidės Transilvanijoje ir netrukus pasieks vengrų kaimus. Išgąsdinti šio gando, daugybė žmonių, rizikuodami savo gyvybe ir turtu, ėmė bandyti ištrūkti iš Rumunijos. Per ilgus metus tik saujelei jų pavyko iš Transilvanijos prasmukti į Vengriją ir pradėti naują gyvenimą. Dabar daugiau kaip 25 000 išvyko vos per keletą savaičių. Daugelis jų žuvo bandydami pereiti sieną ir tūkstančiai buvo suimti pakeliui pasienio link.

Pabėgėlių antplūdis sukėlė Vengrijoje krizę. Praeityje Kádáro režimas dažnai priekaištaudavo Rumunijos režimui dėl jo elgesio su vengrų mažuma. Nors tarp dviejų šalių prieš dvidešimt metų buvo pasirašyta sutartis, pagal kurią „neteisėti" pabėgėliai turėjo būti grąžinti į Rumuniją, vengrai nė vieno iš jų negrąžino į „švelnų" *Securitate* glėbį. Saujelę pabėgėlių, kuriems pavyko pasiekti Vengriją, valdžia šiltai sutiko ir aprūpino būstu. Dabar, pabėgėlių srautui smarkiai išaugus, kilo problema. Juos prižiū-

rėjo giminaičiai, draugai, bažnyčios ir labdaringos organizacijos. Vengrijos žmonės buvo dosnūs. Bet visuomenė piktinosi, kad vyriausybė per mažai stengiasi padėti naujiems atvykėliams ir skyrė jiems pragyventi tik nedideles pašalpas. Teisinė jų padėtis buvo neaiški. Jie nebuvo tikri dėl savo ateities, o Ceauşescu reikalavo grąžinti juos į Rumuniją. Vengrai pasiūlė pakviesti nepriklausomus tarpininkus į Transilvaniją patikrinti tenykščių žmonių gyvenimo sąlygų, bet Ceauşescu pareiškė neįsileisiąs jų į šalį.

Taip kilo dar viena vengrus audrinusi problema, prisidėjusi prie Dunojaus užtvankos statybos. Ji buvo emociškai dar paveikesnė negu aplinkosaugos problemos, nes palietė vis dar atvirą nacionalinį nervą. Iš pradžių vyriausybė nejautė pavojaus. Komunistai manė, kad antirumuniški protestai taps priemone žmonėms nuleisti garą ir sumažins spaudimą valdžiai. Vienas iš žinomiausių komunistinių reformuotojų Imre Pozsgay pats tapo vienu iš pagrindinių kampanijos prieš Ceauşescu vadovų, sakydamas, kad jo „nesuvokiamas ir idiotiškas politinis pozavimas yra įžeidimas Europos civilizacijai ir nusikaltimas žmogiškumui“[1].

1988 m. pavasarį ir vasarą Budapešte ir kituose dideliuose miestuose buvo surengtos didžiulės demonstracijos. Iš pradžių jų dalyviai reikalavo, kad vyriausybė suteiktų daugiau pagalbos Transilvanijos pabėgėliams, bet greitai ėmė kelti ir antikomunistinius šūkius. „Žinoma, mes buvome susirūpinę dėl vengrų Transilvanijoje, bet pirmiausia ėjome į demonstracijas todėl, kad nekentėme komunistų, – sakė Sándoras Zsindely, kurio šeima prižiūrėjo kelis pabėgėlius. – Šitos demonstracijos buvo vienintelis būdas tai parodyti.“[2]

Reformuotojai partijoje nuvertė Kádárą siekdami laimėti laiko. Jie vylėsi, kad seniui pasitraukus visuomenė manys, jog *ancien regime* laikai baigėsi, ir šiltai pasitiks jo įpėdinius. Jie klydo. Didžiausios demonstracijos buvo surengtos birželio 28 d., praėjus šešioms savaitėms po to, kai buvo nuverstas Kádáras. Daugiau kaip

90 000 žmonių žygiavo Budapešto, apytiksliai pusantro milijono gyventojų turinčio miesto gatvėmis. Grószui padidėjo spaudimas ir iš išorės, ir šalyje. Ceaușescu pakvietė naująjį Vengrijos vadovą į konferenciją Arade, mažame miestelyje prie pat Vengrijos ir Rumunijos sienos, aptarti pabėgėlių klausimo. Grószas priėmė kvietimą, nepaisydamas savo artimų patarėjų, aukšto rango komunistų partijos pareigūnų atkalbinėjimų ir augančios opozicijos perspėjimų, kad vengrai iš šio susitikimo nieko nelaimės. Per jųdviejų susitikimą, įvykusį rugpjūčio pabaigoje, Ceaușescu elgėsi neįprastai mandagiai ir maloniai. Ir nors jis neprisiėmė jokių tvirtų įsipareigojimų, kaip norėjo Grószas, pavyzdžiui, vėl atidaryti Klužo konsulatą, Rumunijos diktatorius patikino jį užtikrinsiąs pilietines teises vengrų mažumai ir pasirūpinsiąs, kad Transilvanijos mokyklose būtų mokoma vengrų kalba. Grószas grįžo į Budapeštą įsitikinęs, kad susitarė su Rumuniju diktatoriumi. Bet iš tiesų šis tik užliūliavo jo budrumą, o paskui netikėtai smogė klastingą smūgį. Vos tik grįžęs iš Arado, Ceaușescu įnirtingai pasmerkė „neleistiną Vengrijos kišimąsi į Rumunijus reikalus. Rumunijas partijos laikraštis *Scînteia* paskelbė, kad Vengrija „dabar kelia tokius reikalavimus, kokių nesiryžo kelti net fašistinis admirolas Horthy ketvirtajame dešimtmetyje“[3].

Pagrindiniai jo paties partijos veikėjai apkaltino Grószą naivumu už tai, kad jis patikėjo Ceaușescu pažadais ir parodė silpnybę. Jis niekada neatgavo autoriteto ir dėl to buvo priverstas suteikti opozicijai didelių nuolaidų, kurių anksčiau neketino daryti. Buvo priimti nauji įmonių veiklą reglamentuojantys įstatymai, smarkiai susilpninę komunizmo pamatus, nors finansinis jų poveikis pasireiškė tik po kurio laiko. Centralizuotas planavimas iš esmės buvo panaikintas. Privatiems asmenims buvo leista turėti akcijų; privačių firmų dydis buvo neberibojamas; buvo leista steigti akcines bendroves; užsienio firmoms leista įsigyti bet kokias Vengrijos bendroves. Buvo įvesta daug naujų mokes-

čių lengvatų. „Mes įplaukėme į nežinomus vandenis“, – pareiškė Reszö Nyersas, vienas iš ekonomistų, kurie sukūrė šių įstatymų projektą[4].

Žodžių karas su Rumunija vis labiau kaito. Lapkritį abi šalys atšaukė savo diplomatus. Ceaușescu pareikalavo grąžinti pabėgėlius. Vengrija atsakydama suteikė pabėgėliams prieglobstį ir pasirašė 1951 m. JTO Konvenciją dėl pabėgėlių. Dar nė viena iš sovietų bloko šalių nebuvo pasirašiusi šio dokumento – Vengrija buvo pirmoji. Tuo ji siekė įgyti teisėtą priežastį atsisakyti grąžinti pabėgėlius iš Transilvanijos, kaip buvo numatyta dviejų šalių sutartyje. Partijos advokatai patarė vyriausybei tai padaryti teigdami, kad JTO sutartis anuliuoja bet kokią sutartį, pasirašytą tarp Varšuvos sutarties šalių. Ceaușescu įspėjo, kad jeigu kils ginkluotas konfliktas, „Rumunija turi galimybę sukurti branduolinius ginklus“. Jo teiginys buvo abejotinas, bet Grószas negalėjo būti visiškai įsitikinęs, kad tai blefas. Prieš kelis mėnesius jis labai nustebo sužinojęs, kad sovietai dislokavo branduolinius ginklus Vengrijoje. Nors jis buvo premjeras, niekas jam apie tai nepranešė. Vengrijoje apie tai žinojo tik komunistų partijos vadovas, gynybos ministras ir du kariuomenės generolai.

Kitų metų pradžioje Ceaușescu dar labiau sustiprino pasienio tvorą ir ėmė svaidytis dar karingesniais pareiškimais. Rumunijos kariuomenė buvo tris kartus didesnė negu Vengrijos. Jeigu būtų kilęs ginkluotas konfliktas, neaišku, kas būtų laimėjęs. Ilgainiui pranešimai iš Maskvos tapo ramesni; juose buvo teigiama, kad Rumunijos *Conducător* paprasčiausiai barškina kardu, ir kivirčas tarp kaimyninių valstybių išblės, bet Grószas nesidžiaugė. Jis visą savo gyvenimą ištikimai tarnavo komunistų partijai ir pradėjo suprasti, kaip greitai keičiasi šalis. Tą dieną partijos laikraštis *Népszabadság* pašalino šūkį „Viso pasaulio proletarai, vienykitės“ iš savo pirmojo puslapio. Po dešimties dienų, sausio 11 d., Grószo vadovaujama Vengrija tapo pirma socialistų bloko šalimi,

kurioje buvo leista steigti komunistams oponuojančias partijas, nors jis pats tuo visai nesidžiaugė.

Tai buvo istorinis sprendimas, kuris, kaip Grószui sakė ištikimi seni draugai, padarė jį komunizmo duobkasiu. Kurį laiką jis svarstė, ar nevertėtų imtis drastiškų veiksmų. Jis nurodė savo patikimiausiems patarėjams parengti planą paskelbti karo padėtį Vengrijoje, jeigu kiltų karas su Rumunija ar visuotinis ekonominis krachas. Tai partijai galėjo būti vienintelis būdas išsaugoti valdžią. Jis aptarė šį sumanymą su keliais žmonėmis Vengrijoje, bet, pasak jo užsienio politikos patarėjo Gyula Thürmerio, Grószas paklausė generolo Jaruzelskio, kuris įspėjo jį šiukštu neįgyvendinti šio plano. Lenkijoje karo padėties įvedimas davė mažai naudos. „Mes laimėjome tą mūšį, bet karą pralaimėjome“, – pasakė generolas. Jis patarė Grószui toliau bandyti tartis su opozicija. Grószas susitaikė su mintimi, kad jam tikriausiai lemta būti vienu iš trumpiausiai valdžiusių vadovų komunistinių šalių istorijoje[5].

27

HAVELAS KALĖJIME

1989 m. sausio 16 d., pirmadienis, Praha

ČEKOSLOVAKIJOS KOMUNISTAI savo perspektyvas vertino optimistiškiau ir nematė jokių priežasčių atsisakyti valdžios. Jie numatė, kad opozicija metų pradžioje gali surengti protestus gatvėse, ir pasiruošė juos užgniaužti įprastomis priemonėmis. Milicijai ir slaptajai tarnybai *StB* visoje Čekijos sostinėje buvo paskelbta ypatingoji parengtis; vidaus reikalų ministerija įspėjo savo pareigūnus, kad jiems gali tekti tramdyti „priešus [...], riaušininkus, chuliganus ir kontrrevoliucionierius“[1].

Režimas žinojo, kad *Chartijos 77* ir kitos opozicijos grupės rengiasi paminėti Jano Palacho savižudybę. Prieš dvidešimt metų tą dieną dvidešimtmetis Prahos ekonomikos mokyklos studentas atsistojo ant Čekoslovakijos nacionalinio teatro laiptų Vaclovo aikštėje, lygiai 16:00 išsitraukė butelį iš plastikinio maišelio, kurį laikė rankose, apsipylė benzinu ir padegė savo paltą degtuku. Po trijų dienų jis kankindamasis mirė vienoje Prahos ligoninėje – nudegimai apėmė 85 procentus jo kūno. Jis paliko raštelį, kuriame paaiškino nematęs kito būdo protestuoti prieš sovietų invaziją į Čekoslovakiją, surengtą prieš penkis mėnesius, tik susideginti. Kai kurie drąsūs žmonės šlovino Palachą kaip kankinį, bet režimas jį visiškai suniekino. Jo pelenai, iš pradžių palaidoti vienose kapinėse prie Prahos, po kurio laiko buvo pa-

šalinti iš kapinių ir pakeisti seno pensininko, visiškai nesusijusio su mirusiu jaunuoliu, palaikais. Opozicijos grupės paskelbė visą savaitę nuo sausio 21 d. 1989 m. „Palacho savaite“ ir pareiškė organizuosiančios renginius paminėti jo mirties metines.

Du dešimtmečius Jano Palacho vardas oficialioje žiniasklaidoje beveik nebuvo minimas. Dabar režimas nusprendė, kad atėjo laikas tiesiogiai pulti jo atminimą. Sausio 12 d. komunistų partijos laikraštis *Rudé Pravo* (*Raudonasis kelias*) apibūdino jo savižudybę kaip „beprasmišką, tragišką aktą“ ir paskelbė, kad visi jo minėjimo sąmbūriai ar demonstracijos bus uždrausti. Po dviejų dienų laikraštis tęsė puolimą: „Disidentų, kurie bando stumti į pavojų mūsų jaunuolių gyvybes, niekas neklausys, – rašė jis. – Mes neleisime kelti pavojaus respublikai.“ Dauguma čekų, nesidomėjusių politika, iki tol apskritai nežinojo, kad beveik visiškai užmirštoms Palacho žūties metinėms paminėti bus organizuoti kokie nors protestai. Opozicionierių skaičius tuo metu, kaip pripažino vienas disidentas, „siekė keletą tūkstančių šalies regionuose, kelis šimtus sostinėje ir mažiau kaip tuziną visuose vadovaujančiuose postuose“. Tačiau beprecedentiškai išviešinusi informaciją apie rengiamus protestus valdžia pati užtikrino, kad į sambūrius susirinktų didelės minios, net jeigu policija panaudos smurtą prieš protestuotojus.

Atkreipę visuomenės dėmesį į Palacho savaitę, komunistiniai vadovai, kaip vėliau pripažino vis labiau nekenčiamas Milošas Jakešas, paprastai pravardžiuojamas Tešlaveidžiu dėl jo stambaus sudėjimo, padarė didžiulę klaidą. Tačiau taip jie siekė parodyti, kam priklauso valdžia Liaudies Čekoslovakijoje. Pastaraisiais metais režimas siuntė opozicijai prieštaringus signalus. Prieš du mėnesius Jakešas leido Alexanderui Dubčekui priimti Bolonijos universiteto garbės laipsnį. Per praėjusius dvidešimt metų Dubčekas diskretiškai susilaikydavo nuo politinių komentarų ir didžiąją laiko dalį dirbo žemo rango tarnautoju Slovakijos

miškininkystės komisijoje. Italijoje jis pagaliau nutraukė tylą, aistringai gindamas savo veiksmus per Prahos pavasarį ir kalbėjo apie „nepalyginamą moralinį smukimą", ištikusį Čekoslovakijos režimą nuo tų laikų. Vyriausybė pareiškė labai nenoriai leidusi Dubčekui grįžti į tėvynę. Paskui ji priėmė tvirtą sprendimą susidoroti su kitaminčiais. 1988 m. gruodžio 10 d., Žmogaus teisių dieną, Prahos partijos viršininkas Miroslavas Tpánas asmeniškai vadovavo policininkams, vaikantiems protestuotojus miesto centre purkštais. „Nebus jokio dialogo", – pareiškė jis[2].

Į Palacho minėjimo demonstracijas Vaclovo aikštėje sausio 15 d. dalyvavo apytiksliai keturi su puse tūkstančiai žmonių, kur kas daugiau negu bet kokioje kitoje atvirai politinėje demonstracijoje nuo 1968 m. Tai buvo visiškai taikus protestas, tačiau riaušių policija puolė demonstrantus, suėmė devyniasdešimt vieną žmogų ir sumušė daug kitų. Kaip ir galima buvo tikėtis, dėl to kilo pasipiktinimas užsienyje, bet disidentų grupes labiausiai nustebino pačių čekų reakcija. Praeityje dauguma žmonių, apatiškų ir „mirtinai abejingų", kaip sakė vienas *Chartijos 77* aktyvistas, būtų kuo greičiau sprukę šalin, kad neprisišauktų bėdos. Dabar daugelis demonstracijose nedalyvavusių praeivių protestavo prieš policijos brutalumą.

Kitą dieną mažesnė grupė demonstrantų grįžo į Vaclovo aikštę padėti gėlių toje vietoje, kur susidegino Palachas. Václavas Havelas buvo ten ir papasakojo, kas įvyko: „Aš nusprendžiau stovėti ant šaligatvio ir laikytis ceremonijos nuošalėje, kad, jeigu policija pultų vaikyti jos dalyvių, galėčiau pranešti draugams ir užsienio žiniasklaidai, – sakė jis. – Policija tikrai ėmė juos vaikyti, bet taip nevėkšliškai, kad sužadino praeivių susidomėjimą; sambūris tuoj išaugo į didelę spontanišką demonstraciją. Aš stebėjau visa tai per atstumą, susižavėjęs, nors žinojau, kad anksčiau ar vėliau jie gali mane suimti. Paskui aš pasišalinau iš Vaclovo aikštės rašyti savo pranešimo. Pakeliui namo aš buvau suimtas."

Demonstracijos vyko dar keturias dienas, ir visas jas smurtu išvaikė policija. Daugiau kaip penki šimtai žmonių buvo suimti ir pusė jų patraukti baudžiamojon atsakomybėn, daugiausia už chuliganizmą arba viešos tvarkos trikdymą. Ota Veverka iš Johno Lennono taikos klubo buvo nuteistas metus kalėti. *Chartija 77* atstovas Alexanderas Vondra, kuriam prieš jo suėmimą pavyko padėti tris narcizų žiedus Palachui pagerbti, buvo nuteistas laisvės atėmimu lygtinai ir turėjo sumokėti apytiksliai šimto dolerių baudą. Havelas buvo apkaltintas „viešų neramumų kurstymu ir pasipriešinimu valdžiai per uždraustą demonstraciją". Jis buvo įkalintas devyniems mėnesiams. Užsienio vyriausybių ir žmogaus teisių gynėjų užsienyje protestus buvo galima saugiai ignoruoti. Sunkiau buvo atmesti peticijas, reikalaujančias paleisti Havelą; jas pateikė šalies gyventojų grupės, kurios anksčiau laikėsi tyliai, tokios, kaip oficialios rašytojų organizacijos ir Aktorių sąjunga. Svarbiausią peticiją pasirašė daugiau kaip keturi tūkstančiai žmonių – neregėtai daug tokiam protestui Čekoslovakijoje. „Režimas aiškiai to nesitikėjo ir nežinojo, kaip reaguoti, – sakė Havelas. – Nesunku įkalinti atskirus disidentus, bet įkalinti visus garsius šalies aktorius? To padaryti jie jau nedrįso."

Šiuo atveju vyriausybė ėmė viešai vadinti Havelą „tvarkos pažeidėju", siekdama jį diskredituoti. Spauda rašė apie įkalintą nepataisomą nusikaltėlį intelektualą, pabrėždama, kad jis kilęs iš privilegijuotos ir turtingos šeimos. Komunistai nenumatė, kokias pasekmes sukels tie bandymai jį suniekinti. Dauguma čekų, niekada anksčiau apie jį negirdėję, dabar sužinojo, kas jis toks. Jis įgijo drąsaus antikomunisto reputaciją. „Aš buvau labai ypatingas kalinys, – sakė jis. – Aš buvau griežtai izoliuotas nuo kitų kalinių ir griežtai sekamas, bet vis dėlto su manimi buvo elgiamasi labai apdairiai. Palyginti su ankstesnio kalinimo sąlygomis, jaučiausi beveik kaip kurorte. Aš kalėjau kameroje su dviem specialiai parinktais komunistais, kurie daugelį metų

buvo kalinami už ekonominius nusikaltimus ir bijojo su manimi net kalbėtis, kad nepablogintų savo padėties.“[3]

Režimas buvo patenkintas, kad parodydamas jėgą pamokė opoziciją ir susidorojo su Václavu Havelu. Kai per vakarėlį Vakarų Vokietijos ambasadoje vienas Amerikos pareigūnas paklausė ideologijos vadovo Jano Fojtiko apie jo požiūrį į dramaturgą, šis atsakė: „Havelas moraliai nereikšmingas ir žmonėms visiškai nerūpi. Komunizmas [čia] išliks.“[4]

28

APSKRITASIS STALAS

1989 m. sausio 16 d., pirmadienis, Varšuva

APYTIKSLIAI TUO PAT METU, kai Prahoje buvo suimtas Václavas Havelas, generolas Jaruzelskis Lenkijoje sulaukė nepagarbaus elgesio – tokių dalykų jis nebuvo patyręs jau daugelį metų. Generolas buvo nepratęs būti įžeidinėjamas, juo labiau ištikimų tam tikro amžiaus komunistų, kurie paprastai gerbė rangą. Bet tuomet Lenkijos komunistų partijos sesijoje seni partijos nariai ėmė jam piktai moralizuoti už nuolaidžiavimą priešams ir socializmo tikslo išdavimą. Lenkijos komunistų partijoje galiojo nerašyta taisyklė, kad Jaruzelskio negalima kritikuoti asmeniškai, kaip kokio civilio politiko. Viešumoje su juo reikėjo elgtis pagarbiai. Tačiau susirinkę didelėje, bjaurioje baltoje Lenkijos vieningosios darbininkų partijos būstinėje, įsikūrusioje Naujojo pasaulio gatvės ir Jeruzalės prospekto sankryžoje Varšuvos centre, šalies aukščiausio rango komunistai ignoravo šią taisyklę. Jaruzelskis buvo pasiryžęs pradėti derybas su „Solidarumu“ ir pasiekti sprendimą, kuris užtikrintų taiką Lenkijos pramonės įmonėse. Pastaruosius tris mėnesius „Solidarumas“ buvo pasiruošęs pradėti derybas. Wałęsa, panašiai kaip Churchillis, sakė: „Aš pasiruošęs derėtis nors su pačiu velniu, jeigu tai bus naudinga Lenkijai.“ Dabar generolas susidūrė su komunistų pasipriešinimu: jie norėjo blokuoti bet kokį susitarimą su opozicija, pagal kurį tektų atiduoti partijos valdžią[1].

Jaruzelskiui ir premjerui Mieczysławui Rakowskiui buvo nelengva paaiškinti, ką jie turėjo galvoje, kalbėdami apie susitarimą pasidalinti valdžia. Dauguma partijos vadovų jų sumanymą vertino skeptiškai. „Kilo didelis pasipriešinimas, – sakė daktaras Januszas Reykowskis, psichologijos profesorius Varšuvoje ir žinomas komunistas, dvidešimt penkerius metus buvęs vidaus reikalų ministerijos patarėju. – Daug žmonių partijoje „Solidarumą“ laikė užsienio agentų ir avantiūristų šutve.“ Didžiausio pasipriešinimo sulaukė jo sumanymas įteisinti laisvąsias profesines sąjungas. Generolas sakė, kad be „Solidarumo“ neįmanoma išlaikyti stabilią ekonomiką, ir partija jau neturi neribotos valdžios, kokią turėjo daugelį dešimtmečių. Paskui, remdamasis karo padėties patirtimi, jis pareiškė, kad sąjungos sunaikinti nepavyks. „Turime pradėti su jais derėtis, kito pasirinkimo nėra“, – sakė jis. Premjeras perspėjo, kad „jei partija kabinsis į pasenusias idėjas, kils revoliucinių neramumų“. Jis kelis kartus pakartojo: „Mes nė nemanome atsisakyti valdžios [...], mes ieškome būdo išsaugoti valdžią[2].“

Tuo metu komunistų partijos narių skaičius sparčiai mažėjo, ir pusė jų buvo vyresni kaip penkiasdešimties metų. Beveik visi partijos vadovai buvo septintos dešimties vidurį pasiekę vyrai, užkietėję komunistai, kurių geriausios dienos buvo „socialistinės disciplinos“ laikai, kai „Solidarumas“ dar nebuvo gimęs. Jerzy Wiatras, Varšuvos universiteto politologas ir įtakingas Lenkijos komunistų veikėjas, pripažino: „Mes gal ir būtume laimėję kovą su inteligentija, bet kai kilo konfliktas su darbininkais, visas mūsų įsivaizduojamas kortų namelis pradėjo byrėti.“ Daugelis partijos narių nesuprato „Solidarumo“ – ši nehierarchinė, akivaizdžiai nedrausminga jėga jiems buvo visiškai svetima[3].

Vienas iš pagrindinių Lenkijos komunistų partijos konservatorių „Cemento grupės“ vadovų buvo Alfredas Miodowiczius, oficialaus vyriausybės palaikomo profesinių sąjungų judėjimo,

visiškai priklausomo nuo komunistų partijos, vadovas. Paprastai šiurkštokas, bet geraširdiškas, linksmas ir globėjiškas žmogus, mėgęs traukti savo pypkę ir ramiai gyventi, dabar buvo sutrikęs, niūrus. Jis atsiminė, kas nutiko jo organizacijai OPZZ 1980–1981 m., per metus ir keturis mėnesius, kai įsikūrė „Solidarumas“, ir abi organizacijos ėmė tarpusavy varžytis. „Solidarumas“ triumfavo, pritraukdamas beveik dešimt milijonų narių, o jo vadovaujama profesinė sąjunga ir partija beveik išnyko. Įteisinus „Solidarumą“ bus dar blogiau, sakė jis.

Miodowiczius turėjo ir asmeninį motyvą suardyti derybas su „Solidarumu“. Lapkričio pabaigoje jis pasirodė tiesioginiuose televizijos debatuose su Lechu Wałęsa. Tai buvo pirmas kartas po 1981 m., kai dauguma lenkų pamatė „Solidarumo“ vadovą – daugelis žmonių buvo jau užmiršę, net kaip jis atrodo. Jis atrodė gyvybingas, kalbėjo drąsiai ir įkvepiančiai. Miodowiczius buvo patyręs kalbėtojas, įpratęs rodytis per televiziją. Bet Wałęsa sutriuškino jį. Komunistas kalbėjo žargonu ir rėmėsi statistika, o Wałęsa pasinaudojo savo šiurkštoko, bet geraširdžio ir žavingo „liaudies žmogaus“ stiliumi. Pasakęs, kad „Vakarai važiuoja automobiliu, o mes – dviračiu“, jis laimėjo visų žiūrovų simpatijas. Miodowiczius nesugalvojo, ką atsakyti, ir atrodė pažemintas. Dabar jis, rūsčiai žvelgdamas Jaruzelskiui į akis, pareiškė, kad pavojinga suteikti daugiau propagandinių ginklų populiariam ir labai charizmatiškam priešininkui[4].

Po daugiau kaip dešimt valandų – dvi dienas – trukusių karštų debatų Jaruzelskis pagaliau pareikalavo priimti sprendimą. Jis ir jo patarėjai žinojo, kad balsų skaičius skirsis labai nedaug. Kai kurie jo patarėjai buvo įsitikinę, kad jis pralaimės. Jaruzelskis pasitelkė pavojingą naują taktiką. Netikėtai prieš pat balsavimą dėl „Solidarumo“ legalizavimo jis pagrasino atsistatydinti, jeigu jo siūlymas bus atmestas. „Aš nemačiau jokio kito kelio kaip tik šantažuoti juos.“ Jis įtikino vidaus reikalų ministrą

generolą Kiszczaką, gynybos ministrą generolą Florianą Siwickį ir Rakowskį pareikšti, kad jie atsistatydins kartu su juo; „kartu mes jėga“, – sakė jis. Generolas pareikalavo neatidėliotino pasitikėjimo votumo sau pačiam. Jeigu komunistai nori pabandyti įveikti konstitucinę krizę be galingiausio savo režimo nario, tegu bando. Generolas laimėjo triuškinančia dauguma. Kitą dieną jis paskelbė, kad vasario 6 d. su „Solidarumu“ prasidės Apskritojo stalo derybos, per kurias jis tikėjosi pasiekti galutinį ilgametės krizės sprendimą. Tą dieną senoji partija mirė[5].

Vėjuotą, pilką ir šaltą rytą prašmatniuose balto fasado neoklasikiniuose Radvilų rūmuose Varšuvos senamiestyje prasidėjo komunistų ir „Solidarumo“ derybos. Popiežius atsiuntė telegramą, kurioje rašė melsiąsis už derybų sėkmę. Prieš prasidedant deryboms, jis paaiškino vienam Vatikano svečiui dilemą, kuri turėjo būti išspręsta Lenkijoje: „Vyriausybė turi visą fizinę valdžią, bet jokios įtakos, o opozicija turi įtaką, bet jokios fizinės valdžios.“ Disidentas Adamas Michnikas, vienas iš pagrindinių dalyvių derybose, šią dilemą apibūdino kitaip: abi pusės esančios silpnos, ir kaip tik todėl turi rasti kompromisą. „Valdžia per silpna mus sutrypti, o mes esame per silpni ją nuversti“, – sakė jis[6].

Iš tikrųjų derybos vyko prie aštuonių stalų – spurgos formos, su tuščia erdve vidury. Nuo šios dienos apskriti stalai – parinkti tokios formos siekiant sumažinti trintį tarp derybininkų ir parodyti, kad jie visi lygūs – tapo revoliucijos Rytų Europoje simboliu. Daugiau kaip du mėnesius įvairios „Solidarumo“ aktyvistų komandos kruopščiai derėjosi su generolais ir partijos pareigūnais dėl išsamių sutarčių paketo – tam prireikė devyniasdešimt dviejų derybų sesijų. Buvo deramasi dėl darbo sąlygų cechuose, saugumo pramonės įmonėse, sveikatos apsaugos ir švietimo. Bet visi svarbiausi susitarimai dėl būsimų rinkimų, „Solidarumo“ teisių užtikrinimo ir būsimos demokratinės Lenkijos formos buvo priimti penkeriose labai slaptose Kiszczako ir Wałęsos de-

rybose viename vasarnamyje Magdalenkoje, miestelyje už dvidešimt penkių kilometrų į pietvakarius nuo Varšuvos. Šį prabangų namą vidury miško, visą parą saugomą sargybinių, SB naudojo kaip poilsio centrą.

Faktas, kad komunistai apskritai kalbėjosi su opozicija, suglumino net tuos „Solidarumo" narius, kurie atkakliai siekė priversti valdžią derėtis. Kai Adamas Michnikas atvyko į derybų atidarymo ceremoniją, jis susidūrė su keblia situacija. „Norint patekti į debatų kambarį, reikėjo pakilti laiptais į viršų, kur atvykusiuosius pasitiko generolas Kiszczakas", – sakė jis.

> Aš pasislėpiau tualete, kad niekas nepamatytų manęs, spaudžiančio ranką buvusiam policijos vadovui. Bijojau, kad žmona išvarys mane iš namų. Taigi aš suradau slaptavietę, palaukiau kelias minutes [...], bet kai išėjau, Kiszczakas vis dar stovėjo ten pat, tiesdamas savo ranką. Šviesos, telekameros, sujudimas. Taip aš praradau savo politinę skaistybę. Praėjus tik dvejiems su puse metų po to laiko, kai buvau paleistas iš kalėjimo, aš, kaip ir mano kolegos, draugai iš Pogrindžio, spaudžiau ranką valdžios atstovams. Supratau, kad [dalyvauju] istoriniame įvykyje. Demokratinė opozicija pagaliau peržengė teisėtumo slenkstį[7].

Visuomenė pabudo iš apatijos. Prieš prasidedant Apskritojo stalo deryboms, „Solidarumas" išsikovojo svarbią nuolaidą – galimybę lygiomis teisėmis kalbėti per oficialią valstybinę žiniasklaidą. Kiekvieną vakarą per televiziją lenkai galėjo pamatyti „Solidarumo" vadovus, kantriai aiškinančius, kas vyko tos dienos derybose. Tokie žmonės kaip Geremekas, Mazowieckis ir Kuroński ekranuose atrodė inteligentiški, padorūs ir patriotiški žmonės, o ne „išdavikai" ir „chuliganai", kaip juos vaizdavo oficiali propaganda. „Solidarumui" dažniausiai atstovavo Geremekas, ramus, rimtas, mandagus ir kantrus buvęs Viduramžių istorijos profesorius, kalbėjęs švelniai, bet stebėtinai įtikinamai. Jis pagarsėjo

gebėjimu paprastais žodžiais pagrįsti požiūrius, kuriems pritarė didžioji dauguma žmonių.

Komunistus ne mažiau nustebino oponentų, su kuriais jiems teko derėtis, asmeninės savybės. Krzysztofas Dubiskis, vidaus reikalų ministro Kiszczako asmeninis sekretorius, sakė: „Valdžia galų gale pamatė, kad jų oponentai yra ne priešai ar užsienio agentai, o normalūs žmonės, kurie rūpinosi valstybės interesais." Iš tikrųjų režimas žinojo beveik viską apie „Solidarumo" derybininkus. Nors Kiszczakas ir tapo reformų šalininku, bet jis vis dar buvo slaptosios policijos pareigūnas – ir iš prigimties, ir pagal profesiją. Jis įsakė slapta klausytis visų jų pokalbių telefonais ir įtaisyti pasiklausymo prietaisus visose patalpose, kuriomis per derybas naudojosi „Solidarumo" atstovai ir Bažnyčios stebėtojai.

29

MIRTINI ŠŪVIAI

1989 m. vasario 5 d., sekmadienis, Rytų Berlynas

NAKTIS BUVO GIEDRA, bet labai šalta – termomentro stulpelis rodė –3°C ir žemę dengė ledo pluta. Du jauni vyrukai, Rytų Vokietijos piliečiai, linksmai besišnekučiuodami ir juokaudami, ėjo Berlyno rajono Treptovo gatvėmis. Pažiūrėjęs į juos, niekaip nebūtum supratęs, kokį desperatišką, drąsų ir beprotišką veiksmą jiedu rengiasi atlikti. Dvidešimtmetis Chrisas Gueffroy dirbo barmenu. Po trijų mėnesių jis turėjo būti pašauktas į kariuomenę atlikti privalomosios dvejų metų karinės tarnybos. Jis nebuvo politiškai aktyvus, bet labai nenorėjo tarnauti kariuomenėje. Jis dažnai žiūrėjo Vakarų Vokietijos televiziją, iš kurios sužinodavo apie išorinį pasaulį, ir svajojo keliauti. Labiausiai jis norėjo pamatyti Ameriką. Jo senas draugas Christianas Gaudianas neseniai iš vieno pažįstamo, kuris tarnavo kariuomenėje pasieniečių dalinyje prie sienos su Tiuringija, išgirdo nepaprastą žinią. Girdi, jam slapta buvo pranešta, kad režimas atsisakė „mirtinų šūvių" politikos ir atšaukė įsakymą pasieniečiams šauti į kiekvieną, kas bando neteisėtai kirsti Berlyno sieną.

„Sienos šuolininkų", kaip jie buvo vadinami, žūtys buvo kruopščiai slepiamos. Oficiali žiniasklaida jų visiškai neminėjo, nors retkarčiais pasirodydavo straipsniai apie dvylika pasieniečių, kurie per tuos metus didvyriškai žuvo kovose vykdydami savo

pareigą Tėvynei. Bet visi Rytų Vokietijos gyventojai žinojo, kad daugelis žmonių buvo nušauti bandydami pabėgti, o keletui tai pavyko. Nors valdžia viešai visada neigė įsakiusi šaudyti į bėgančiuosius, visi žinojo, kad tai tiesa. Tie du jaunuoliai žinojo, kad per paskutinį bandymą neteisėtai kirsti sieną Berlyne žuvo dvidešimt ketverių metų Lutzas Schmidtas, 1987 m. vasario 12 d. jis bandė sunkvežimiu prasiveržti per Sieną šalia Šionenfeldo oro uosto. Pasieniečių kulka pervėrė jam širdį. Vietos laikraščiuose oficialiai buvo pranešta, kad jis žuvo per „tragišką eismo įvykį". Bet tai buvo prieš dvejus metus. Nuo to laiko Rytų Vokietijoje buvo panaikinta mirties bausmė, Ronaldas Reaganas, stovėdamas prie Brandenburgo vartų prieš aštuoniolika mėnesių, ragino sovietus „nugriauti šią sieną", ir vos prieš tris savaites Erichas Honeckeris pasirašė Europos bendradarbiavimo sutartį, kuri numatė, kad kiekvienas žmogus „turi teisę nevaržomai išvykti iš savo šalies [...] ir į ją sugrįžti". Du draugai, Gueffroy ir Gaudianas, buvo įsitikinę, kad jų girdėtas gandas yra teisingas. Jie nusprendė patikrinti, ar švelnesnis įvaizdis, kurį Rytų Vokietija pateikė pasauliui, atitinka tikrovę.

Apie 23:00 jie priartėjo prie Brico rajono kanalo, sienos, skiriančios Rytų Berlyną nuo Vakarų Berlyno Noikelno rajono. Netoliese buvo žinomas sodų rajonas. Du draugai įsilaužė į vieną sodo trobelę, susirado kauptuką su metaliniais dantimis, ir pririšo jį prie stiprios virvės. Jie ketino užsikabinę kauptuku perlipti per pirmąjį barjerą – trijų su puse metrų aukščio tvorą. Tai jiems nesunkiai pavyko. Pakeliui link sienos Gueffroy juokaudamas sakė Gaudianui: „Įsivaizduoji, netrukus aš paskambinsiu savo motinai iš Kudamo [pagrindinio Vakarų Berlyno apsipirkimo bulvaro] ir pasakysiu: „Labas, mama, spėk, kur aš esu?" Gaudianas atsakė, kad turbūt taip ir bus.

Už penkių metrų buvo antra, žemesnė tvora, į kurią jiems taip pat pavyko palyginti lengvai įlipti. Bet ji buvo prijungta

prie signalizacijos sistemos; lipdami jie aktyvavo garsų pavojaus signalą. Vietovę netikėtai apšvietė ryškios prožektorių šviesos. Išgirdę signalą ir išvydę šviesas, pasieniečiai iš artimiausio stebėjimo bokšto iššovė įspėjamuosius šūvius. Du jaunuoliai išsigando ir puolė prie trečios metalinio tinklo tvoros – paskutinės užtvaros prieš sieną. Čia jie susidūrė su dviem sargybiniais, kurie ėmė šaudyti iš automatinių šautuvų. Gueffroy į krūtinę pataikė dešimt kulkų, ir jis tučtuojau mirė. Gaudianas buvo sužeistas į koją ir krito ant žemės.

Patologas savo pranešime parašė, kad Gueffroy „mirtis ištiko dėl natūralių priežasčių". Gueffroy motinai nebuvo leista pamatyti jo kūno. Ji nesutiko kremuoti lavono, bet valdžia vis tiek jį kremavo. Atsitikus tokiems incidentams, *Stasi* visuomet taip darydavo, kad niekas nepamatytų kūne kulkų padarytų žaizdų. Paprastai žuvusiųjų laidotuvėse dalyvaudavo tik artimiausi šeimos nariai. Tačiau šį kartą į jas susirinko daugiau kaip 120 žmonių, kurie išgirdo apie incidentą. Gaudianas buvo suimtas ir Pankovo apygardos teisme gegužės 24 d. nuteistas trejus metus kalėti „už bandymą neteisėtai pereiti sieną". Du sargybiniai, Ingo Heinrichas, iššovęs lemtingus šūvius, ir jo būrio draugas Andreasas Kühnpastas buvo apdovanoti pasižymėjimo ženklais ir 150 Rytų Vokietijos markių premijomis. Jų viršininkai pasakė jiems: „Nesisielokite dėl to, kas atsitiko [...], jūs pasielgėte teisingai", nors abu perkėlė į kitas pareigas.*

* Abu buvo teisiami 1992 m. pavasarį; savo gynybą jie grindė teiginiu, kad „tuo laiku mes paklusome Vokietijos Demokratinės Respublikos įstatymams ir nurodymams". Heinrichas buvo nuteistas kalėti trejus su puse metų, o Kühnpastas – dvejus metus lygtinai. Jų teismas nustatė precedentą pokomunistinėje suvienytoje Vokietijoje, kad pareigūnai, „paklusę įsakymams", galiojant Rytų Vokietijos įstatymams prieš 1989 m. lapkritį, gali būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Vėliau buvo nuteisti keli aukšto rango politikai, taip pat pasieniečiai ir žemo rango pareigūnai.

Šį kartą režimui nepavyko, kaip paprastai, nuslėpti žmogžudystės. Oficialiame pranešime įprasta VDR kalba buvo parašyta, kad pasieniečiai „įvykdė taktinį sienos apsaugos veiksmą ir sulaikė abu pažeidėjus". Bet vienam iniciatyviam reporteriui iš Vakarų Vokietijos *Frankfurter Rundschau* laikraščio pavyko slapta prasmukti į kremavimo salę, ir ši istorija buvo plačiai nušviesta Vakarų Vokietijos televizijoje, kurią žiūrėjo dauguma Rytų Vokietijos gyventojų. Honeckeris sulaukė pasmerkimo visame pasaulyje. Sovietai atsiuntė mandagų, bet griežtą protestą, klausdami, ar šio jaunuolio mirtis tikrai buvo būtina. Net Honeckeris suprato, kad praėjo laikai, kai prie sienos buvo galima nebaudžiamai šaudyti jaunuolius.* Po dviejų mėnesių jis atšaukė įsakymą šaudyti į bandančius neteisėtai pereiti sieną. Bet kadangi oficialiai tokio įsakymo niekada niekas nebuvo davęs, ir Honeckeris prieš pusantrų metų žiūrėdamas Vakarų Vokietijos kancleriui Helmutui Kohliui į akis prisiekė jo nedavęs, sprendimas jį atšaukti buvo valstybinė paslaptis. Chrisas Gueffroy buvo paskutinis iš 238 žmonių, nušautų besiveržiant į laisvę per Berlyno sieną. Bet jis nebuvo paskutinis žuvęs. Kovo 8 d. Winfriedas Freudenbergas, trisdešimt trejų metų cheminės gamyklos šalia Berlyno darbininkas, užpildė savadarbį balioną dujomis ir perskrido per sieną. Jis nuskrido į Vakarų Berlyno priemiestį Celendorfą, bet paragauti laisvės nespėjo. Jo balionas nukrito, ir nuo smūgio į žemę jis tučtuojau mirė[1].

* Dokumentinių įrodymų, kad į bėgančiuosius buvo įsakyta šaudyti, buvo rasta tik 2004 m. 1966 m. tuometinis gynybos ministras Heinzas Hoffmanas raštiškai įsakė: „Bet kas, kas negerbs mūsų sienos, gaus kulką." 1974 m. vadovybė sugriežtino taisykles ir išleido raštišką instrukciją, kad pasieniečių vadai turi būti nubausti, jei sėkmingų išsigelbėjimų skaičius išaugs. Honeckeris nurodė: „Bandymų prasiveržti pro sieną atveju turi būti negailestingai naudojami šaunamieji ginklai – ir draugai, kurie sėkmingai panaudojo savo šaunamuosius ginklus, turi būti pagiriami."

30

DRAUGYSTĖS TILTAS

1989 m. vasario 15 d., trečiadienis, Afganistanas, Termezas

GENEROLUI LEITENANTUI BORISUI GROMOVUI buvo patikėta nepavydėtina užduotis. Šis lieknas, išvaizdus ir veržlus keturiasdešimt penkerių metų vyras buvo sovietų pajėgų Afganistane vadas. Jam buvo įsakyta organizuoti Raudonosios armijos išvedimą po beveik dešimties metų bergždžio karo Afganistano kalnuose, bet taip, kad jis neatrodytų kaip pralaimėjimas. Michailas Gorbačiovas ir sovietų vyriausioji vadovybė ne kartą prisiekė, kad sovietų pajėgos pasitrauks tvarkingai, o ne chaotiškai, kaip amerikiečiai iš Vietnamo. Jie prisiminė, kaip chaotiškai amerikiečių sraigtasparniai kilo nuo Amerikos ambasados Saigone stogo, ir pareikalavo, kad pasaulis nieko panašaus nepamatytų Kabule. Likus vos kelioms dienoms iki paskutinių karių pasitraukimo, kalbėdamasis Kremliuje su Ševardnadze, sovietų lyderis pasakė, kad „pralaimėjusiųjų padėtis nepriimtina. Negalime pasirodyti prieš pasaulį apatinėmis kelnaitėmis ar iš viso be nieko.“[1]

Atsitraukimas yra ne tik nemaloniausias karinis manevras generolui, bet ir dažnai sudėtingiausias. Kad ir kaip jam buvo skaudu tai daryti, Gromovas išvedė Sovietų Sąjungos kariuomenę iš Afganistano meistriškai, efektyviai ir net savotiškai elegantiškai. Vykdant Ženevos susitarimą, rusų tankai, artilerija ir kareiviai traukė Salango magistrale atgal į SSRS nuo praėjusios

gegužės. Jie traukėsi tuo pat keliu, kuriuo ir įžengė į šalį, kirsdami sūroką Amudarjos upę sovietų pastatytu Draugystės plieno tiltu. Gromovas, kaip ir apytiksliai 100 000 karių, kuriems jis komandavo, džiaugėsi grįžęs namo. Šis garsaus Raudonosios armijos karininko, kuris per Antrąjį pasaulinį karą žuvo keldamasis per Dnieprą, sūnus padarė žaibišką karjerą. Būdamas dvidešimt ketverių, jis buvo kuopos vadas, nesulaukęs nė trisdešimt penkerių – pulkininkas, o trisdešimt devynerių – generolas majoras. Jis gimė lapkričio 7 d., švenčiausią sovietų kalendoriaus dieną, kai buvo minimos bolševikinės revoliucijos metinės.

Kaip ir daugelis sovietų karininkų, Gromovas buvo karštas komunistas. Paskui pamažu jį apniko abejonės, daugiausia sukeltos Afganistano konflikto. Jis nekentė Afganistano, laikydamas jį atsilikusia šalimi, neverta naudos, kurią gali atnešti socializmas. Jis nekentė neįmanomo laimėti karo, kurį, neapsvarstę galimų pasekmių, pradėjo jo politiniai šeimininkai. Dabar jis jau trečią kartą keliavo ten atlikti užduoties. Pirmą kartą į Afganistaną jis atvyko 1980 m., dar būdamas pulkininkas, kai invazija buvo ką tik prasidėjusi. Pastaruosius porą metų jis buvo sovietų pajėgų vadas. Gromovas matė, kaip žūsta jo draugai, ir išgyveno asmeninę tragediją, kai jo mylima žmona žuvo per lėktuvo katastrofą Karpatuose. Jis beveik negalėjo skirti laiko savo sūnums Maksimui ir Andrejui, kurie užaugo be tėvo, kol jis vykdė savo pareigą toje pragaištingoje vietoje – Afganistane.

Nors ir kokia nedidvyriška buvo jo užduotis, jis buvo pasiryžęs organizuoti tvarkingą ir vertą pagarbos pasitraukimą. Svarbiausia, jis norėjo užtikrinti, kad žūtų kuo mažiau kareivių, kuriuos jis vadino savo „berniukais“. Beveik 15 000 sovietų kareivių, daugiausia jauni šauktiniai, veltui žuvo kare, kuris, kaip jis suprato per daugelį metų, buvo strategiškai nereikšmingas Sovietų Sąjungai ir neturėjo nieko bendra su kova už komunizmą. Daugiau kaip 53 000 karių buvo sužeisti. Viešai Gromovas šiauš-

davosi prieš kiekvieną, drįsusį pasakyti, kad sovietai pralaimėjo Afganistane. Kai kariai pradėjo grįžti namo praėjusią gegužę, jis pareiškė žurnalistams: „Kariuomenės išvedimas nėra pralaimėjimas. Tai internacionalinės misijos pabaiga [...]. Nė vienas mūsų būrys, net mažiausias, niekada neatsitraukė. Štai kodėl negali būti jokių kalbų apie karinį pralaimėjimą."[2]

Kalbėdamas konfidencialiai su savo patarėjais ir artimiausiais bendražygiais jis pripažino tiesą. Gromovas norėjo sumažinti nukentėjusiųjų skaičių – bent jau iš sovietų pusės, – tačiau vis dar buvo priverstas tęsti karo veiksmus. Siekdamas apsaugoti namo grįžtančių karių ir ginkluotės vilkstines nuo partizanų puolimo, jis įsakė sovietų specialiosioms pajėgoms sunaikinti daugybę kaimų, įsikūrusių palei magistralę Salangas-Termezas, pagrindinį kelią į Sovietų Sąjungą. Net per keletą paskutinių karo, kainavusio daugiau kaip milijoną afganų gyvybių ir daugiau kaip tris milijonus jų pavertusio pabėgėliais, savaičių žuvo šimtai žmonių.

Likus keturioms savaitėms iki galutinio išvedimo termino, ilgoms sovietų įrangos ir karių kolonoms vykstant Draugystės tilto link, Gromovas gavo žinutę iš Ahmado Shaho Massoudo, mudžahedinų vado, kuris kontroliavo aukštumas palei didžiąją dalį sovietų atsitraukimo kelio. Massoudas pasiūlė paliaubas: „Mes kentėme karą ir jūsų buvimą čia dešimt metų, – rašė jis. – Dievo padedami, mes pakęsime jus dar keletą dienų. Bet jei jūs pradėsite karo veiksmus prieš mus, mes duosime jums deramą atkirtį." Paliaubos galiojo tik ribotoje teritorijoje. Tarp išvykstančių sovietų ir kitų partizaninių grupių iki pat pabaigos tęsėsi įnirtingos kovos. Oro sąlygos irgi atsiėmė savo duoklę. Vilkstinės įstrigdavo kalnuose spaudžiant smarkiems šalčiams. Kartais sniegas blokuodavo magistralę daugeliui dienų. Paskutinių sovietų karių, žuvusių Afganistane, gyvybes nusinešė griūtis[3].

Gromovo vadovaujamas sovietų Keturiasdešimtosios armijos dalinys, penki šimtai 201-osios Žvalgybinės divizijos karių pasiekė

Draugystės tiltą ankstyvą galutinio termino dienos, sutartos Ženevos susitarime, rytą. Savo sienos pusėje kariai surengė rafinuotą vaidinimą, apsimesdami, kad viskas gerai. Jų atvykimas turėjo priminti pergalės paradą, o ne išvargusios ir nugalėtos kariuomenės sugrįžimą. Mažas Termezo miestelis buvo papuoštas kuopų ir pulkų vėliavomis. Karinis orkestras grojo maršus. Užrašas ant didžiulio raudono transparanto, pakabinto toje vietoje, kur kariai pasiekė sovietų žemę, skelbė: „Tėvynės įsakymas įvykdytas". Specialiai atskraidintos karių šeimų minios puošė karius gėlių vainikais. Tačiau kad ir kaip tai buvo pateikta, pasitraukimas iš Kabulo vis tiek atrodė žeminantis Sovietų Sąjungai. Šį klausimą kruopščiai apgalvojo Rytų europiečiai, kurie svajojo netrukus pamatyti Raudonąją armiją paliekant ir jų žemes.

Paskutinis palikęs Afganistaną rusų karys buvo generolas leitenantas Borisas Vsevolodovičius Gromovas. Žengdamas įkandin savo karių, jis pažeidė įprastą karinį protokolą, tačiau generolas buvo ekstravagantiškas žmogus, mokėjęs dramatizuoti situaciją ir pasinaudoti viešųjų ryšių galimybėms. Jis iš anksto pasakė savo kariams ir reporteriams išvyksiąs tik tada, kai žinos, kad visi jo kariai saugiai pasiekė SSRS. Tokiu savo poelgiu jis užsitraukė viršininkų rūstybę. Išgirdęs apie tokius Gromovo ketinimus, gynybos ministras maršalas Dmitrijus Jazovas paskambino generolui ir užriaumojo: „Kodėl išeini paskutinis, o ne pirmas, kaip dera vadui?" Gromovas atsakė: „Taip aš nusprendžiau [...]. Manau, kad penkerių su puse metų tarnyba Afganistane suteikia man teisę šiek tiek pažeisti kariuomenės tradicijas." Ministras nieko neatsakė. Apie 9:00, likus paskutiniems keliems šimtams metrų iki tilto, Gromovas liepė savo vairuotojui važiuoti pirmam kita transporto priemone ir pats sėdo prie savo šarvuočio vairo. Pervažiavęs tiltą, jis iššoko iš šarvuočio, trumpam atsisuko, mesdamas paskutinį žvilgsnį į Afganistaną, ir ramiu žingsniu įžengė į sovietų teritoriją. Čia jį pasveikino Rusijos televizijos

komanda ir jo keturiolikos metų sūnus Maksimas, spausdamas rankoje gvazdikų puokštę[4].

Tuo tragiškas SSRS vaidmuo žemėje, turinčioje seną tradiciją nugalėti užsienio grobikus, nesibaigė. Najibullah žinojo, kad jis negalės ilgai išlikti valdžioje pasitraukus sovietams. Mudžahedinai kontroliavo keturis penktadalius šalies ir susitelkė paskutiniam puolimui. Jie rengėsi užimti šalies antrą didžiausią miestą Džalalabadą ir ketino pulti Kabulą. Kovo pradžioje Najibullah užvertė Gorbačiovą desperatiškais prašymais suteikti pagalbą, kad jis laimėtų nors kiek laiko. „Jis maldavo mūsų [...] surengti oro antskrydį iš sovietų teritorijos – kitaip po kelių dienų viskas žlugs“, – pasakojo Černiajevas.

Ševardnadzė ir Kriučkovas, kuris dabar buvo KGB vadovas, ragino patenkinti Najibullah prašymą. Ševardnadzės pozicija buvo gana įdomi, žinant jo neigiamą požiūrį į sovietų dalyvavimą kare. Jis buvo kelis kartus susitikęs su Najibullah, ir per paskutinį juodviejų pokalbį, įvykusį prieš kelias savaites, patikino jį, kad sovietai nepaliks jo visiškai. Dar prieš šį susitikimą per asmeninį pokalbį su Gorbačiovu jis sakė: „Turime pripažinti, kad paliekame šalį liūdnos būklės [...]: jos miestai ir kaimai sugriauti, sostinė badauja.“ Dabar jis tikino Gorbačiovą, kad sovietai turi palaikyti Najibą ir nesulaužyti savo žodžio. „Privalome jį paremti, – pasakė jis, – kitaip būsime išdavikai [...]. Parodysime, kad netesime savo pažadų ir paliekame draugus [...]. Ką pasakys Trečiasis pasaulis?“ Gorbačiovas treptelėjo koja, netekęs kantrybės klausytis savo užsienio reikalų ministro: „Ne. Jokiu būdu. Aš griežtai prieš bet kokį bombardavimą ar kažką panašaus. Kol aš esu Generalinis sekretorius, niekam neleisiu sulaužyti pažado [pasitraukti], kurį mes prisiėmėme viso pasaulio akivaizdoje. Argi nežinojome, ką darome, kai nusprendėme atšaukti savo karius? Apie jokį bombardavimą negali būti net kalbų.“ Ilga sovietų agonija Afganistane baigėsi[5].

31

UŽDANGA KRENTA

1989 m. kovo 3 d., penktadienis, Kremlius

VENGRIJOS PREMJERAS Miklósas Némethas po dešimtos valandos ryto žengdamas į Gorbačiovo kabinetą nerimavo ir jaudinosi. Jis gana gerai susipažino su sovietų vadovu per pastarojo vizitus į Budapeštą. Némethas labai simpatizavo Gorbačiovui ir juo žavėjosi, tačiau nerimavo dėl jo reakcijos į svarbią žinią, kurią rengėsi pranešti. Jaunatviškos išvaizdos Némethas pasakė jam, kad vengrai planuoja nugriauti 300 kilometrų palei Vengrijos sieną su Austrija nusidriekusios spygliuotos vielos, kuria tekėjo elektros srovė. „Ji jau nebenaudinga ir sulaiko tik VDR ir Rumunijos gyventojus, kurie bando neteisėtai bėgti į Vakarus", – sakė jis. Gorbačiovo jo žodžiai visiškai nesutrikdė. Daugiau kaip keturiasdešimt metų Geležinė uždanga buvo įtaigiausias sovietų jėgos ir jos imperijos Europoje platybės simbolis. Tai buvo akivaizdus materialus priminimas apie besitęsiančią ideologinę Rytų ir Vakarų kovą. Dabar Vengrijos premjeras čia, Kremliuje, siūlė nugriauti šį barjerą, kuris buvo laikomas labai svarbiu sovietų interesams. Ne taip seniai jo pirmtakai būtų pasielgę su vengru kaip su išsišokėliu iš kolonijos ir nusiuntę jį į Lubianką ar vadovauti kokiai nors druskos kasyklai. Gorbačiovas suprato, koks reikšmingas šis momentas, nors neparodė beveik jokios reakcijos. O Némethas, su nerimu laukdamas atsakymo, patikino: „Mes,

žinoma, turėsime pasikalbėti su draugais" kitose Varšuvos sutarties šalyse. Gorbačiovas, kaip vėliau prisiminė Némethas, tik pažiūrėjo į jį išsiblaškiusiu žvilgsniu ir tarė: „Mes turime griežtą pasienio režimą, bet irgi tampame atviresni."[1]

Vengrijoje Geležinė uždanga jau ilgą laiką iro, o dabar pradėjo griūti. Šeštajame ir septintajame dešimtmetyje Rytų pusėje buvo minų laukų. Septintojo dešimtmečio viduryje jie buvo išminuoti, bet liko žemos įtampos srovės laidai, kurie nuolat siųsdavo neteisingus pavojaus signalus. Kaip sakė Gyula Kovácsas, pasieniečių vadovas, ši tvora tapo gėda. Jo vyrams daug laiko tekdavo vaikytis gyvūnus, bet jie turėjo tikrinti kiekvieną gautą pavojaus signalą. „Paprastai signalą aktyvuodavo gyvūnai, – sakė Kovácsas, – bet pasieniečiai apie tai sužinodavo tik vėliau ir tik iš pėdsakų. Kartais „pažeidėjas" būdavo kiškis, kartais fazanas ar elnias. Kartą net lokys. Mes nustebome, nes [manėme], kad Vengrijoje lokių nebėra."[2]

Praėjusių metų pabaigoje vidaus reikalų ministras Istvánas Horváthas pasiūlė Némethui išmontuoti tvorą – iš dalies dėl simbolinių, iš dalies dėl praktinių priežasčių. „Ją išlaikyti kainuoja milijonus [...], o kokia iš jos nauda?" – sakė jis. Vengrams jau seniai buvo leista laisvai keliauti, ir iki 1989 m. šeši milijonai jų kasmet apsilankydavo užsienyje, daugiausia Vakarų šalyse. Į Vengriją atvykdavo daugiau kaip dvidešimt penki milijonai turistų. „Kasmet mes sulaikome 200 ar 250 užsieniečių, bandančių neteisėtai kirsti sieną, o maksimalus vengrų skaičius yra dešimt per metus, – sakė Horváth. – Tai girtuokliai, vaikai, gavę blogus pažymius, ir vyrai, bėgantys nuo savo žmonų. Kai daugybė žmonių kerta sieną teisėtai, koks tikslas gaudyti šią saujelę?"[3]

Ekonomistas Némethas, kuris paskui tapo bankininku, žinojo, kad atnaujinti tvorą ir padaryti ją efektyvią kainuos daugiau nei 50 milijonų JAV dolerių. Vengrija neturėjo tokių pinigų. „Aš nusprendžiau, kad mums neverta leisti tiek pinigų šiam

tikslui“, – sakė jis. Jei Gorbačiovas būtų liepęs vengrams atstatyti tvorą, Némethas būtų nenoriai sutikęs. Jį nustebino Gorbačiovo nerūpestingumas. Dar apytiksliai prieš metus jo siūlymas būtų sukėlęs sprogusios bombos efektą. Némethas numatė, kad prieš kelias savaites Vengrijos vyriausybei priėmus sprendimą įteisinti visas politines partijas, Vengrijoje beveik tikrai bus surengti laisvi rinkimai, ir labai greitai. Apytiksliai birželį Vengrijos komunistai numatė pradėti lenkiško tipo Apskritojo stalo derybas su opozicija. Kaip į tai reaguos sovietai? „Aš nežinau, kada šie rinkimai įvyks, – sakė jam Némethas. – Bet kadangi jūs turite 80 000 karių mūsų šalyje, tai, atsižvelgiant į 1956 m. patyrimą, ar jūs pakartotumėte tai, ką jūs padarėte tada?“ Gorbačiovas, įdėmiai žiūrėdamas į vengrą, akimirksniu atsakė: „Aš nepritariu daugiapartinei sistemai... ar daugiapartinės sistemos įvedimui Vengrijoje. Bet tai ne mano atsakomybė. Tai jūsų reikalas. Bet jūs galite būti tikras, kad iš mūsų pusės nebus jokio nurodymo ar įsakymo užkirsti tam kelią.“

Kiek vėliau tą pačią dieną sovietų vadovas turėjo lygiai tokį pat įsimintiną pokalbį su Vengrijos komunistų partijos vadovu Károly Grószu, kuris privačiai paprašė išvežti visus branduolinius ginklus iš Vengrijos teritorijos. Kad jo šalyje dislokuotos sovietų branduolinės raketos, Grószas apskritai sužinojo tik pakeitęs Kádárą Generalinio sekretoriaus poste. Gorbačiovas tuojau pat sutiko. Grószas nustebo ir bandė pasiekti dar daugiau. „Mano manymu, norint, kad partija žmonėms atrodytų teisėta ir kad jiems iš atminties išbluktų 1956 m. įvykiai, visi sovietų kariai turėtų palikti Vengriją.“ Gorbačiovas pasakė, kad jie paliks – ir greitai, – bet jis nori iš pradžių pabandyti išsiderėti iš amerikiečių, kad mainais būtų sumažinta NATO kariuomenė. Bet net jeigu derybos nepavyktų, sovietų kariai vis tiek pasitrauks iš Vengrijos. „Vakarai nesuinteresuoti destabilizuoti padėtį Vengrijoje. Jų įsikišimo nebijau. Aš padarysiu viską, kas

yra suderinama su stabilumo išsaugojimu." Rodydamas, kad sovietų ketinimai rimti, praėjus trims savaitėms po jų susitikimo, jis atšaukė iš Vengrijos daugiau kaip 500 tankų ir 5 000 karių. Grószas vėliau sakė, kad jis buvo apstulbintas. „Kiekvieną kartą, kai paprašydavau Gorbačiovo ko nors, kas, mano požiūriu, neatitiko [...] sovietų interesų, jis visada pasakydavo „taip", – sakė Grószas. Aš priėjau prie išvados, kad jiedu su Ševardnadze nutarė visiškai išlaisvinti Sovietų Sąjungą nuo Rytų Europos."[4]

Grószas buvo teisus. Bet tokį sprendimą jie priėmė ne kruopščiai apgalvoję galimas pasekmes, o būdami iš anksto įsitikinę, kad jiems leidus palydovinėms valstybėms eiti tuo keliu, kuriuo jos norėjo, Sovietų Sąjunga ištvers pasekmes. O kariuomenę dėl vidaus politikos sumetimų jie norėjo išvesti palaipsniui. Per vieną privatų susitikimą kaip tik prieš atvykstant Vengrijos delegacijai, Gorbačiovas sakė esąs pasiruošęs išvesti visas rusų pajėgas iš Rytų Europos. Ševardnadzė sakė irgi tam pritariąs, bet jis matė pavojų. „Prasidėjus kariuomenės išvedimui, pasigirs staugimas: „Už ką mes kovojome? Už ką per Antrąjį pasaulinį karą žuvo dvidešimt septyni milijonai mūsų kareivių?" Ką į tai atsakysime?"[5]

Kai Rytų Vokietijos vadovai išgirdo, jog vengrai demontuoja sieną, jie instinktyviai pajuto grėsmę sau. Geležinė uždanga jiems buvo labai svarbi priemonė laikyti savo tėvynainius įkalintus. „Sužinojusi apie vengrų sprendimą atidaryti sieną, mūsų vadovybė labiausiai pasipiktino tuo, kad socialistinis blokas kaip visuma nedalyvavo priimant šį sprendimą, – sakė Günteris Schabowskis, Rytų Berlyno partijos viršininkas. – Vadovybė pajuto grėsmę, bet iš pradžių negalėjo tuo patikėti." Honeckeris iškvietė savo gynybos ministrą Heinzą Kesslerį ir paklausė: „Na, sakykite, ką sumanė vengrai? Jūs žinote ką nors apie tai?" Ar vengrai suvokia savo sprendimo pasekmes? – piktinosi jis. Kessleris atsakė, kad ši žinia jį nustebino ne mažiau negu Honeckerį. Paskui jis paskam-

bino savo kolegai Vengrijos gynybos ministrui pulkininkui generolui Ferencui Kárpáti ir pareikalavo paaiškinimo. Némethas buvo pamokęs Kárpáti delsti laiką ir pūsti miglą, jeigu kas nors iš Berlyno užduos jam kokius nors tiesioginius klausimus. „Jeigu pradėsime plačiai aiškinti situaciją, išsiduosime ir įsivelsime į dar didesnę bėdą." Bandydamas išsisukti, Kárpáti pasakė Kessleriui, kad jis irgi nesutiko su šiuo sprendimu. „Nesijaudinkite, tai daroma tik dėl finansinių priežasčių", – teisinosi jis. Jis patikino Kesslerį, kad vengrai užtikrins sienos apsaugą, ir Rytų Vokietijos gyventojai negalės jos pereiti. Honeckeris nebuvo tuo tikras. Jis pasiuntė VDR užsienio reikalų ministrą Oskarą Fischerį į Maskvą protestuoti prieš Vengrijos veiksmus. Ševardnadzė trumpai ir atžariai jam atkirto: „Mes nieko negalime padaryti. Tai VDR ir Vengrijos klausimas."[6]

Pasak Schabowskio, kaip tik tada kai kurie partijos bosai suprato negalį „visiškai pasitikėti Maskva. Sienos atidarymas buvo socialistinio bloko pabaigos pradžia [...]. Kai kurie žmonės VDR, kaip ir aš, manė, kad VDR nesaugi todėl, kad Maskva daugiau jos nesaugojo, o kas dar galėjo garantuoti jos egzistavimą?"[7]

Praėjus dvylikai dienų po to, kai Vengrijos delegacija grįžo iš Maskvos, Budapešto centro gatves užtvindė didelė demonstracija. Kovo penkioliktoji visą šimtmetį buvo svarbi tradicinė šventė. Tai buvo 1848 m. vengrų sukilimo prieš Habsburgų imperiją pradžios sukaktis. Šį sukilimą nuslopino austrus palaikiusio caro Nikolajaus I kariuomenė. Valdant komunistams, minėti šią dieną buvo uždrausta, baiminantis, kad minėjimas virs antirusiškais protestais. Bet tąsyk Vengrijos sostinės eitynėse dalyvavo apytiksliai 100 000 žmonių. Kai kurie iš jų dalyvavo demonstracijoje protestuodami prieš aplinkai žalingą hidroelektrinės statybą ir palaikydami Dunojaus draugiją; kai kurie reikalavo pagerinti Transilvanijos pabėgėlių padėtį; kiti buvo naujai įkur-

tų politinių partijų, tokių kaip Demokratinis forumas ar Laisvųjų demokratų sąjunga, kurios egzistavo kaip teisėtos politinės partijos tiktai kelias savaites, nariai. Tą rytą vyriausybė paskelbė, kad kovo 15 d. vėl bus valstybinė šventė ir kad derybos su opozicija prasidės po keleto savaičių, o paskui per metus bus surengti laisvi rinkimai. Dideliame mitinge Kossutho aikštėje priešais įspūdingą XIX a. Vengrijos parlamento pastatą disidentas filosofas Jánosas Kisas, vienas iš pagrindinių pastarųjų dešimtmečių opozicijos mąstytojų, sakė: „Istorija paskelbė mirties bausmę sistemai, pavadintai socializmu." Tai, kad jis tokią mintį galėjo pasakyti nesibaimindamas būti nugirstas kokio nors netoliese esančio policininko, rodė, kad senasis Vengrijos režimas visiškai pasidavė.

32

ATSARGUSIS AMERIKIETIS

1989 m. balandžio 1 d., šeštadienis, Vašingtonas

PREZIDENTAS BUSHAS BUVO atsargus žmogus. Atsargumas, pasak jo valstybės sekretoriaus Jameso Bakerio, buvo jo didžiausia dorybė, didele dalimi lėmusi ryžtingą poziciją žlungant sovietų imperijai. Gabi, ambicinga ir ryžtinga Condoleezza Rice, jo svarbiausia patarėja Rusijos klausimais, sakė, kad nesudrumsčiamai ramus Busho elgesys, ramindavęs ir kitus politikus, buvo svarbus veiksnys, padėjęs užbaigti Šaltąjį karą. Jo didysis įnašas, sakė kitas Amerikos politikas, „buvo ne tik tai, ką jis darė, bet ir tai, ko jis nedarė. Jis žaidė šaltakraujiškai. Jis padėjo sutepti bėgius, kuriais komunistai buvo išstumti iš valdžios. Bushas neturėjo didelių galimybių skatinti 1989 m. revoliucijas [...]. Vis dėlto Amerikos prezidentas turėjo didelių galimybių užkirsti [joms] kelią.“ Tačiau kitus žmones, kurie nedirbo jo administracijoje, Bushas savo atsargumu galėjo išvesti iš kantrybės[1].

Bushas nusprendė neskubėti ir gerai apgalvoti, kaip elgtis su Gorbačiovu ir Sovietų Sąjunga. Netrukus po to, kai jis buvo išrinktas į Baltuosius rūmus, bet dar neinauguruotas, Bushas per buvusį valstybės sekretorių Henry Kissingerį, vis dar nepaprastai įtakingą žmogų aukščiausiuose amerikiečių užsienio politikos ir diplomatijos sluoksniuose, pasiuntė sovietų vadovui laišką. Metų pradžioje Kissingeris atvyko į Maskvą labai slaptam susi-

tinkimui su Gorbačiovu ir jo pagrindiniu patarėju Aleksandru Jakovlevu. Jis įteikė Gorbačiovui ranka rašytą Busho laišką, kuriame prezidentas pažadėjo toliau žengti Reagano valdymo laikais pramintu Sovietų Sąjungos ir Amerikos santykių gerinimo keliu, bet ne iš karto. Jis išreiškė viltį, kad Gorbačiovas supras, jog naujajai vyriausybei reikia padaryti „pertrauką" apsvarstyti įvairias galimybes. Tačiau Gorbačiovas nelabai suprato, kam naujajam prezidentui reikalinga pertrauka. Jis tikėjosi, kad Bushas tiesiog žengs toliau nuo tos vietos, kur sustojo Reaganas, ir prasidėję politiniai procesai sklandžiai prasitęs. Nors jis ilgainiui ėmė gerbti Reaganą, Gorbačiovui jau buvo pabodę per jųdviejų susitikimus klausytis vis tų pačių pasakojimų. Jis norėjo kalbėtis su žmogumi, kuris, kaip ir jis, pajėgia sutelkti dėmesį į detales. Jis tikėjosi, kad Bushas bus toks, kaip Reaganas, tik protingesnis ir jaunesnis, ir Amerika toliau plėtos „tarpusavio supratimo partnerystę", kaip jis pavadino įtampos mažinimo politiką.

Bushas norėjo įsitikinti, ar Gorbačiovo geranoriškumas nėra „per karštas, kad būtų tikras". Jis įsakė atlikti išsamią Amerikos politikos Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos atžvilgiu apžvalgą. Savo pirmosiomis prezidentavimo savaitėmis jis surengė keletą seminarų Baltuosiuose rūmuose ir – savaitgaliais – savo dvare Kenebunkporte, Meino valstijoje. Juose dalyvavo daug įvairių pažiūrų istorikų, ekonomistų, dėstytojų, žurnalistų ir įtakingiausių Amerikos užsienio politikos analitinių centrų darbuotojų. Dauguma jų, remdamiesi kariuomenės išvedimu iš Afganistano, derybomis Lenkijoje, Vengrijoje ir sovietų kalbomis apie „Sinatros doktriną", teigė, kad pasaulis smarkiai pasikeitė. Jis rimtai vertino Condoleezzos Rice patarimą, kad net jei Gorbačiovas būtų nuverstas, „sovietams būtų sunku [...] grąžinti džiną į butelį". Bakeris, nors ne mažiau atsargus negu prezidentas, irgi manė, kad „kai mieste nėra kitų pramogų [...], Gorbačiovo šou visai neblogas"[2].

Tačiau Bushą vis dar kamavo abejonės. Jis gerai prisiminė jų paskutinį pokalbį per priėmimą Gubernatorių saloje Niujorke, netrukus po Gorbačiovo JTO pasakytos kalbos, atnešusios jam triumfą. Per pietus Reaganas pasakė, jog neseniai atlikta apklausa parodė, kad 85 procentai amerikiečių palaiko naujus Amerikos santykius su Maskva. Gorbačiovas nukreipė savo atsakymą Bushui: „Džiaugiuosi tai girdėdamas. Žaidimo pavadinimas yra tęstinumas.“ Bushas atsakė: „Ar galite užtikrinti, kad *perestroikos* ir *glasnost* politika nenutrūks? Tai svarbu žinoti Amerikos verslininkams, norintiems investuoti į Sovietų Sąjungą.“ „Tik ponas Dievas gali užtikrinti ateitį“, – irzliai, kaip pasirodė Bushui, atšovė Gorbačiovas. Vėliau, būdamas geresnės nuotaikos, jis sakė Bushui:

> Žinau, ką dabar žmonės jums sako: laimėjęs rinkimus, turite neskubėti, būti atsargus, apsižvalgyti, įsitikinti, ar galite patikėti mumis, ar mes visa tai darome ne vien dėl akių. Jūs pats labai greitai pamatysite, kad aš tai darau ne dėl akių ir ne norėdamas pakenkti jums, nustebinti jus ar pasinaudoti jumis. Mano politika nuoširdi. Aš vykdau ją todėl, kad man to reikia. Todėl, kad mano šalyje vyksta revoliucija. Aš pradėjau ją. Ir visi man plojo, kai aš ją pradėjau 1986 m., o dabar mažai kas tuo džiaugiasi. Bet revoliucija vis tiek įvyks [...], nesupraskite manęs neteisingai.[3]

Bushui jo žodžiai sukėlė abejonių, kaip ir skeptikams, kurie įspėjo Bushą atsargiai vertinti sovietų ketinimus. Brentas Scowcroftas, jo patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, manė, kad Gorbačiovas yra „protingas lokys“, kuris, kaip ir Brežnevas, siekia ekspansinių tikslų, stengdamasis užliūliuoti Vakarų budrumą. Gorbačiovas esąs pavojingas kaip tik todėl, kad kalba labai įtaigiai. „Gorbačiovo tikslas buvo grąžinti socializmo sistemai dinamiškumą, atgaivinti Sovietų Sąjungą ir tarptautiniu mastu konkuruoti su Vakarais“, – sakė Scowcroftas:

> Gorbačiovas buvo potencialiai pavojingesnis negu jo pirmtakai, kurie kokiais nors agresyviais veiksmais išsklaidė Vakarų iliuzijas Sovietų Sąjungos atžvilgiu, kol dar nebuvo per vėlu. Gorbačiovas buvo kitoks. Jis norėjo įveikti mus gerumu, o ne smurtu. Jis sakė dalykus, kuriuos mes norėjome išgirsti, darė daug viliojančių pasiūlymų, siekdamas išgauti pranašumą propagandinėje kovoje už tarptautinę viešąją nuomonę... Bijojau, kad Gorbačiovas gali įkalbėti mus nusiginkluoti sovietams iš esmės nepakeitus savo karinės struktūros – tada apytiksliai po dešimtmečio mums būtų kilęs kur kas didesnis pavojus negu kada nors anksčiau."[4]

Scowcroftas buvo labai patyręs kariškis, pripažintas užsienio reikalų ekspertas, taip pat artimas prezidento draugas. Bushas juo pasitikėjo. Jie abu kasdien gaudavo CŽV pranešimus apie SSRS galią, taip pat ekonominę. Jie buvo teisingi tik iš dalies. CŽV kažkaip nepastebėjo, kad jos svarbiausias priešas miršta, o jo imperija nyksta, vėliau sakė admirolas Williamas Crowe'as, Generalinio štabo viršininkas valdant prezidentui Bushui. „Jie kalbėjo apie Sovietų Sąjungą taip, tarsi niekada neskaitė laikraščių, juo labiau nerinko slaptų žvalgybinių duomenų", – pastebėjo jis. Kiekviena specialioji tarnyba dėl savų biurokratinių, taip pat ir ideologinių priežasčių, yra suinteresuota išpūsti priešininko keliamą grėsmę. Dažnai jos, grįsdamos savo analizes, linkusios smarkiai apsidrausti, kad paskui netektų gailėtis dėl pernelyg drąsių vertinimų.

Tačiau daugelis Lenglio darbuotojų turėjo tikslesnį sujauktos ir bankrutuojančios sovietų sistemos paveikslą. „Nors ir žinojome, kaip yra iš tiesų, mes niekaip negalėjome paviešinti šios informacijos, – sakė Douglas MacEachinas, du su puse dešimtmečio ėjęs CŽV svarbiausio analitiko sovietų klausimais pareigas. – Jeigu būtume taip padarę, žmonės būtų pareikalavę mano galvos." Eretiški požiūriai retai pasiekdavo Baltuosius rūmus ar aukščiausius Nacionalinio saugumo tarybos sluoksnius. Taigi CŽV nuolat

pranešdavo, kad Sovietų Sąjungos ir kai kurių palydovinių valstybių ekonomika auga. „Jie tiesiog paimdavo oficialius sovietų duomenis, sumažindavo juos kokiu procentu ir pateikdavo, – sakė Markas Palmeris, JAV ambasadorius Vengrijoje, vėliau tapęs žymiu Valstybės departamento kremlinologu. – Ir šie duomenys buvo visiškai neteisingi. Kiekvienas, kam teko lankytis [tos šalies] miestuose ir kaimuose, suprato, kad tai nesąmonė.“[5]

Balandžio 1 d. Robertas Gatesas, buvęs CŽV direktorius, dabar svarbiausias Valdybos atstovas Baltuosiuose rūmuose, viešai išsakė savo abejones, nors žvalgybininkams taip elgtis buvo neįprasta. Vienoje kalboje Briuselyje jis pasakė, kad nei Gorbačiovas, nei „jo valdžios struktūra nėra tvirtai atsidavę reformoms“, ir įspėjo dėl „užsitęsusių neramumų“ Sovietų Sąjungoje bei jos imperijoje. Jis pakartojo savo teiginį, kad Gorbačiovas vis dar ištikimas komunistų partijos, kuri liko nepaliesta ir neliečiama, diktatūrai. Netrukus kitas aistringas Šaltojo karo kovotojas Busho administracijoje suabejojo, ar verta toliau plėtoti draugiškus santykius su sovietais. Naujasis Amerikos gynybos ministras Dickas Cheney per vieną televizijos pokalbių laidą sakė: „Jei turėčiau šiandien spėti, sakyčiau, kad Gorbačiovą galų gale ištiks nesėkmė [...], ir jį pakeis koks nors daug priešiškesnis Vakarams vadovas.“ Sovietai labai pasipiktino jų pasisakymais, ir prezidentas liepė jiems abiem neviešinti savo abejonių.

Gorbačiovo ilgalaikis tikslas buvo sudaryti ginkluotės apribojimo sutartį su Amerika, smarkiai sumažinti sovietų gynybos išlaidas ir gauti didžiules paskolas iš JAV, kad paremtų sovietų ekonomiką. Šiam tikslui pasiekti jis buvo pasiruošęs – atėjus palankiam laikui – išardyti „išorinę imperiją“. Bet skeptiškas JAV požiūris į jį ir jo reformas apsunkino jam vidinių šalies problemų sprendimą. Gorbačiovas nuolat turėjo saugotis, kad Kremliaus konservatoriai ir sovietų kariškiai nesmogtų jam į nugarą. Rusijos generolai labai piktinosi kritiškais atsiliepimais, kuriuos jie

dabar girdėjo iš Vašingtono. Pamatęs Cheney pasisakymą per televiziją, sovietų Generalinio štabo viršininkas generolas Michailas Moisejevas griaudėjo: „Ar galime būti tikri, kad žinome, kaip elgtis su šiais žmonėmis? Ar nepadarėme klaidos patikėję, kad galime abipusiu pagrindu bendradarbiauti su jais?“ Jis dar labiau įsiuto, kai balandį Pentagonas – kaip vėliau paaiškėjo, remdamasis klaidingais duomenimis – pranešė, kad sovietai tiekia Libijai tolimųjų skrydžių bombonešius. Net kantrus ir linksmas Ševardnadzė supyko, kai praėjus trims dienoms po Briuselio vartų kalbos Amerikos Valstybės departamentas – šį kartą, kaip pasirodė, teisingai – pareiškė, kad sovietai buvo pričiupti bandantys įtaisyti pasiklausymo prietaisus Amerikos konsulate Leningrade. Jis tvirtino, kad amerikiečiai „tęsia prieš mus seną ir nepriimtiną kampaniją“. Šie žodžiai labai priminė praėjusio ar ankstesnio dešimtmečio Šaltojo karo retoriką[6].

Balandžio pradžioje atvykęs trumpo vizito į Jungtinę Karalystę, Gorbačiovas pasiskundė dėl susidariusios padėties Margaret Thatcher – savo senai ginčų partnerei ir vienai iš pirmųjų jo šalininkių Vakaruose. Per privatų jųdviejų pokalbį premjero rezidencijoje Dauningstrite, SSRS vadovas pasakė jai, kad Vašingtonas jį „siutina“. Busho „pertrauka“ trukdo siekti pažangos, sakė jis. „Kodėl prezidentas, kuris dirbo ankstesnėje administracijoje, taip ilgai neatranda savo metodo? Jūs kelis kartus garantavote už prezidentą Bushą“, – pridėjo jis. Argi ji nepatikino jo, kad naujasis prezidentas pratęs Reagano kursą? Bet jis anaiptol jo netęsia. „Vietoj to [...] jis vis taikosi įgelti. Susidarė nepakeliama situacija.“ Thatcher patarė jam būti kantriam. „Aš labai gerai pažįstu George'ą Bushą ir Jamesą Bakerį, – atsakė ji. – Nemanau, kad jie galėtų [...] atsisakyti prezidento Reagano kurso. Žinoma, Bushas yra visiškai kitoks žmogus. Reaganas buvo idealistas [...]. Bushas yra praktiškesnis. Jis daug dėmesio skiria detalėms. Bet apskritai jis tęs Reagano liniją.“[7]

Gorbačiovas išvyko šiek tiek nurimęs. Jis pasitikėjo Thatcher ir žinojo, kad visus jo žodžius ji perduos Vašingtonui. Taip ir buvo. Thatcher buvo linkusi pritarti sovietų vadovui. Ji jau prieš šešias savaites sakė Bakeriui, kad jai „kelia susirūpinimą akivaizdus Vašingtono neveiklumas“. Ji patarė amerikiečiams: „Neužleiskite reikalų. Neleiskite susitarimams iširti.“ Dabar, iš karto po to, kai Gorbačiovas paliko jos kabinetą, ji nusiuntė Bushui laišką, kuriame papasakojo, kaip piktai kalbėjo Gorbačiovas – „ir turėjo tam rimtą pagrindą“. Ji sakė, kad JAV administracija neapsisprendžia pernelyg ilgai[8].

Bushas turėjo ir dar vieną priežastį delsti. Jis dažnai sakydavo, kad asmeniniai vadovų santykiai yra svarbūs. „Jei vienas vadovas pažįsta [kito] charakterį ir jaučia jo širdies plakimą, tikėtina, kad jie abu padarys mažiau klaidų“, – rašė jis. Dėl Gorbačiovo charakterio jis vis dar turėjo abejonių, jam kilusių per ruso vizitą į Vašingtoną 1987 m., kai buvo pasirašyta INF sutartis. Bushui atrodė, kad „gorbymanija“ susuko sovietų vadovui galvą. „Mačiau tai savo akimis“, – sakė jis Scowcroftui. „Mes turėjome važiuoti iš sovietų ambasados į Baltuosius rūmus ta pačia autokolona, ir jis šiek tiek pavėlavo, bet dėl to nė kiek nesijaudino, – sakė Bushas. – Jis impulsyviai pakvietė mane [...] sėstis į jo limuziną. Mes važiavome pro didžiules minias [...]. Aš pasakiau jam apgailestaująs, kad jis neturi laiko sustoti pasikalbėti su žmonėmis, patikindamas, kad jis būtų šiltai sutiktas. Po minutės sucypė limuzino stabdžiai, ir automobilis sustojo [...]. Ir Sovietų Sąjungos, ir JAV specialiųjų tarnybų agentai nudūmė Gorbačiovo link, o jis nėrė į nustebusią ir gyvai reaguojančią minią spausdamas žmonėms rankas ir sveikindamasis su jais rusų kalba [...]. Jam tai buvo tarsi adrenalinas. Jis grįžo į automobilį akivaizdžiai pakilios nuotaikos.“[9]

Bushas pavydėjo Gorbačiovui populiarumo – jį patį retai sutikdavo tokios didelės gerbėjų minios. Bet buvo ir svarbesnis

dalykas. Gorbačiovo viešųjų ryšių gebėjimai, jo visuotinį dėmesį patraukiančios iniciatyvos vertė Bushą stengtis neatsilikti nuo ruso. „Prakeikimas, negi Gorbačiovas valdys pasaulio viešąją nuomonę amžinai“, – su nusivylimu rašė Bushas privačiame laiške savo senam draugui Aga Khanui[10].

Po daugelio taisymų – nes prezidentas vis atrasdavo ką patobulinti – Busho administracija pagaliau suformavo politiką Sovietų Sąjungos ir Vidurio Europos atžvilgiu, kurią įgyvendinti buvo pavesta Condoleezzai Rice. Visiškai slaptas Nacionalinės žvalgybos pranešimas Nr. 11-4-89 buvo parengtas daug geriau ir kur kas palankiau vertino SSRS reformas. „Tikėtina, kad Sovietų Sąjunga ir toliau vis mažiau naudos karinę jėgą savo užsienio politikos tikslams pasiekti, – buvo rašoma jame. – Procesas, kurį pradėjo Gorbačiovas [...] tikriausiai visiems laikams pakeis sovietų elgesį.“ Galiausiai Bushas padarė tipišką jam išvadą. Sovietų imperija turbūt suirs pati. Amerikai nereikia skubinti šio proceso. Vadovaudamasis pagrįstu atsargumu, prezidentas nusprendė laukti ir žiūrėti, kokia linkme jis pakryps[11].

33

LOJALI OPOZICIJA

1989 m. balandžio 4 d., antradienis, Varšuva

LENKIJOS KALĖJIMO PRIŽIŪRĖTOJAI beveik du mėnesius derėjosi su savo buvusiais kaliniais. Galiausiai Lechas Wałęsa ir generolas Jaruzelskis sudarė istorinę sutartį, kuri paruošė dirvą pirmiems po beveik keturiasdešimt penkerių metų demokratiniams rinkimams sovietų bloke. Derybos vyko sunkiai, dažnai skausmingai, ir nė viena pusė nepaliko Apskritojo stalo visiškai patenkinta. Bet ir „Solidarumo“, ir komunistų partijos vadovai žinojo, kad jiems pavyks įtikinti savo skeptiškus šalininkus priimti sutartį.

Sudaręs šią sutartį, režimas anaiptol nepasidavė. Tačiau jis sutiko įteisinti „Solidarumą“ kaip oficialią opozicijos organizaciją. „Solidarumui“ tai buvo pergalė. Vis dėlto po daugelį savaičių trukusių „Solidarumo“ ir režimo atstovų derybų komunistai sutiko surengti tik pusiau laisvus rinkimus pagal taisykles, akivaizdžiai sudarytas taip, kad komunistų partija negalėtų pralaimėti. Dėl trisdešimt penkių procentų vietų Žemuosiuose rūmuose – Seime – turėjo būti varžomasi laisvai. Kitos buvo rezervuotos komunistams ir jų sąjungininkams. Dėl visų 100 vietų Aukštuosiuose rūmuose, Senate, turėjo būti varžomasi laisvai, bet aritmetika rodė, kad „Solidarumas“ negali laimėti juose tvirtos daugumos. Šios susitarimo nuostatos buvo pagrįstos prieš devynias dienas Sovietų Sąjungoje įvykusių rinkimų, kuriuose pirmą

kartą buvo leista dalyvauti opozicijos kandidatams, pavyzdžiu. Šių rinkimų taisyklės irgi buvo sudarytos siekiant užtikrinti komunistams pergalę Gorbačiovo sumanytame Liaudies deputatų suvažiavime, nors į jį buvo išrinkta nemažai buvusių disidentų, tarp jų Andrejus Sacharovas. Wałęsai ypač nepatiko sutarties nuostata, kuri numatė įsteigti specialiai Jaruzelskiui skirtą prezidento postą, leidžiantį jam kontroliuoti kariuomenę ir policiją. Jis sakė Kiszczakui, kad „prezidento institucija turi būti demokratiškesnė. Įgyvendinus jūsų siūlymus, prezidentas turbūt taps prezidentu visam gyvenimui, ir vienintelis būdas jo atsikratyti turbūt bus egzekucija [...]. Mes nenorime imtis blogesnių veiksmų negu stalinistai.“ Tačiau galų gale jis sutiko, manydamas, kad netobulas susitarimas geriau negu jokio susitarimo. Jis įžvalgiai toliau negu jo patarėjai matė istorines galimybes, kurios galėjo atsiverti „Solidarumui“[1].

Komunistų vadams nė į galvą neatėjo, kad jie praras valdžią. „Nemanome, kad artimiausiu metu taip gali atsitikti, – sakė premjeras Rakowskis generolui. – Mes sukursime tokią padėtį, kuriai esant dalinsimės valdžia su opozicija [...]. Procesas truks dešimt-penkiolika metų.“ Jaruzelskis buvo pasirengęs vykdyti sutartį, nors kai kurie aukšto rango pareigūnai patarė jam būti atsargiam. Varšuvos universiteto politikos profesorius ir įtakingas partijos veikėjas Wiatras sakė: „Jie smarkiai neįvertino opozicijos pajėgumų ir tapo savo iliuzijų aukomis.“[2]

Wałęsa irgi manė, kad komunistai dar ilgam išsaugos valdžią. Savo šalininkams jis sakydavo, kad „Solidarumas“ įgis valdžią „šimtmečio pabaigoje“. Bronisławas Geremekas tvirtino, kad partijos vadų tikslas yra išsaugoti savo padėtį. Prie derybų stalo „jie tiesiai sakydavo, kad valdžia priklauso jiems. Mes atsakydavome: taip, bet nepamirškite, kad mes esame liaudis ir kaip tik todėl jūs turėjote mus pasikviesti [...]. Mes pareiškėme priimsią ribotus rinkimus, bet tik šį kartą ir niekada daugiau.“[3]

Kai kurie radikalūs „Solidarumo“ aktyvistai apkaltino Wałęsą išdavyste. Anna Walentynowicz, kurios atleidimas iš darbo Lenino laivų statykloje prieš devynerius metus įžiebė „Solidarumo“ revoliuciją, dabar buvo nesvarbi veikėja. Bet jos maldavimai nepasirašyti sutarties sulaukė daugelio „Solidarumo“ narių pritarimo. „Ligi pat Apskritojo stalo derybų komunizmas buvo mirštantis ligonis“, – sakė ji, o susitarimas su režimu dabar jį atgaivins. Wałęsa atkreipė dėmesį, kad partija vis dar kontroliuoja kariuomenę ir policiją, be to, rusai gali surengti invaziją, jei pamanys, kad jų imperijai kilo pavojus, ir Lenkija yra apsupta komunistinių šalių. Jis nuolat ragino „Solidarumą“ būti „realistiškam“[4].

Galiausiai ši sutartis buvo patvirtinta Wałęsos ir Kiszczako rankų paspaudimu Magdalenkoje. Vyskupas palaimino sutartį „vardan Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios“. Komunistų slaptosios policijos pareigūnas, visą gyvenimą įsitikinęs ateistas ir cinikas, suglumusiu veidu gūžtelėjo pečiais, bet nieko nepasakė.

34

DIKTATORIUS MOKA SAVO SKOLAS

1989 m. balandžio 12-oji, trečiadienis, Bukareštas

DIKTATORIUS PRANEŠĖ PASKELBSIĄS svarbų pranešimą. Rumunai buvo pavargę nuo savo pareigos klausytis iškilmingų vado pranešimų. Ceauşescu kalbėdavo pasibaisėtinai ilgai, nuobodžiai, vartodamas beprasmį marksistų-leninistų žargoną ir pranešdavo blogas žinias. Vis dėlto, jei tos kalbos sutapdavo su dviem valandomis per dieną, kai jų rajonuose buvo įjungiama elektra, žmonės, turintys televizorius, klausydavosi jo pranešimų. Šį kartą diktatorius pranešė iš tikrųjų svarbių žinių, nors šaliai, jau įpratusiai prie nesibaigiančių sunkumų, jos žadėjo tik didesnę vargų naštą. Ceauşescu triumfuodamas paskelbė, kad visa Rumunijos skola užsieniui buvo išmokėta – septyniais mėnesiais anksčiau grafiko. Ši diena, sakė jis, yra labai svarbi šalies nepriklausomybei.

Jeigu kai kurie rumunai pamanė, kad režimas pagaliau liausis pardavinėjęs maistą Vakarų Europai skoloms grąžinti ir leis įsigyti produktų, tai jie smarkiai klydo. Diktatorius paskelbė, kad maistas ir toliau būsiąs eksportuojamas suvereniteto interesais tam, kad Rumunija liktų nepriklausoma. Griežtas mėsos, kiaušinių, pieno, miltų, cukraus – beveik visų maisto produktų – normavimas liko. Kai kurių produktų normos, sakė Ceauşescu, artimiausiais mėnesiais gali būti net dar labiau sumažintos. Visi

apribojimai energijos naudojimui liko. Praėjusią žiemą bjauriuose ir yrančiuose daugiabučiuose, kuriuose gyveno dauguma žmonių, buvo baisiai šalta. Šimtai senių mirdavo savo lovose nuo hipotermijos, nors miegodavo apsikamšę paltais. Eilės prie duonos pasidarė ilgesnės; šviežių daržovių buvo beveik neįmanoma rasti. Dabar rumunams buvo pasakyta, kad jų gyvenimo lygis nė kiek nepagerės. Jie suprato, kad nors labai daug metų buvo priversti aukotis, niekada neturės iš to naudos. „Tai buvo nelaimingiausias metas, – sakė mokytojas Alexas Serbanas. – Ir mes turėjome klausytis pareiškimų, kad gyvename Aukso amžiuje. Visą tautą apėmė neapykanta Ceaușescu ir neapykanta sau už tai, kad susitaikėme su tuo, kaip jis negrįžtamai sužalojo mūsų šalį.“[1]

Ceaușescu atskyrė Rumuniją nuo išorinio pasaulio, ir pasaulis ją ignoravo. Dabar šalis buvo mažiau reikšminga Vakarams negu anksčiau. Pakitus padėčiai Lenkijoje ir Vengrijoje ir atšilus Sovietų Sąjungos santykiams su JAV, Rumunija tapo strategiškai nebesvarbi Vakarams. Ceaușescu jau nebuvo laukiamas Vakarų sostinėse, o užsienio vadovai daugiau nebegiedojo jam šlovinančių odžių. Bet kritikos jis irgi sulaukdavo retai. Rumunija buvo uždara šalis. Režimas retai leisdavo apsilankyti Rumunijoje Vakarų žurnalistams, todėl patikimos informacijos apie padėtį šalyje buvo mažai. Nors dauguma žmonių nedrįso protestuoti prieš diktatūrą, retkarčiais protestų visgi kildavo, ir Vakarų spauda skirdavo keletą pastraipų jiems aprašyti. Kovo 2 d., likus kelioms savaitėms iki Ceaușescu pranešimo apie užsienio skolos likvidavimą transliacijos, keturiasdešimt septynerių metų dailininkas Liviu Babe susidegino priešais Vakarų turistų grupę Braove, atkreipdamas dėmesį į režimo piktnaudžiavimą valdžia. Jis nešė plakatą, ant kurio buvo parašyta: „Rumunija = Aušvicas“.

Rumunai aistringai mėgsta futbolą, ir jo rungtynės du kartus paskatino demonstracijas prieš Ceaușescu. Praėjusių metų birželį per dviejų didelių Bukarešto komandų – *Steaua* ir *Dinamo* –

rungtynes kilo susirėmimai tarp policijos ir saujelės aistruolių. Iš pradžių aistruoliai tiesiog triukšmavo ir siautėjo, kaip dažnai nutinka per futbolo varžybas, bet paskui ėmė protestuoti prieš vyriausybės politiką. Negausi jų minia buvo greitai išsklaidyta. Keli demonstrantai buvo sumušti ir suimti. Po kelių mėnesių, kai Rumunija įveikė Daniją per Pasaulio čempionato kvalifikacines varžybas, kilo riaušės Klužo centre. Audringi džiaugsmo šūksmai virto riksmais „Šalin Ceaușescu" – tokie žodžiai Rumunijoje buvo beveik negirdėti.

Praėjusių metų kovą šeši seni komunistai, visi anksčiau ėję svarbias pareigas, parašė atvirą laišką partijai, skųsdamiesi, kad Ceaușescu „išduoda socializmą". Jie visi buvo jau įkopę į aštuntąją dešimtį, bet vis tiek turėjo didelę įtaką kaip „ištikimi partijos nariai", anot jų pačių. Du iš jų anksčiau ėjo premjero pareigas, tarp jų Gheorghe'as Apostolas, kuris kaip tik ir pasiūlė Ceaușescu išrinkti Rumunijos komunistų partijos vadovu. Jie skundėsi, kad diktatorius pažeidžia žmogaus teises, ir sakė, kad Ceaușescu veda Rumuniją prie bedugnės krašto. Šis „Šešių laiškas" pateko į Laisvosios Europos radiją ir Amerikos balsą, kur jis buvo pateiktas „kaip Rumunijos nacionalinio gelbėjimo fronto pareiškimas". Užsienio žiniasklaidai jį perdavė Silviu Brucanas, vienas iš žaviausių, nors ir grėsmingiausių Rumunijos komunistų.

Jis gimė 1916 m. Tikrasis jo vardas buvo Saulas Bruckneris, bet jį pakeitė dar ankstyvoje jaunystėje – tarpukario Rumunijoje žydiškas vardas ambicingiems jaunuoliams nepadėdavo iškilti. Brucanas buvo gabus ir sąmojingas žurnalistas, nuo jaunystės tapęs užkietėjusiu stalinistu. Jis palaikė artimus ryšius su KGB. Atėję į valdžią po karo komunistai paskyrė Brucaną partijos laikraščio *Scînteia* redaktoriumi. Jo žmona, rūsti, bet labai protinga Alexandra Sidorovici, ėjo valstybės prokurės pareigas Liaudies Tribunole, kuris per nepaliaujamus valymus tūkstančius žmonių pasmerkė mirti už pramanytus nusikaltimus. Brucanas

iškilo ir tapo Rumunijos ambasadoriumi Jungtinėse Valstijose ir JTO. Paskui jis grįžo į Bukareštą ir tapo Rumunijos televizijos vadovu. Jis pataikavo Ceauşescu porai daugelį metų, bet šie niekada visiškai juo nepasitikėjo. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje jis ėmė kritikuoti diktatorių konfidencialiuose pokalbiuose, o paskui, nuo 1987 m., ir viešai. Jis davė interviu *BBC World Service* radijui, kuriame kritikavo režimą. Brucanas turėjo būti nubaustas už savo „išdavystę", bet Ceauşescu nežinojo, kaip tai padaryti. Brucanas buvo užkietėjęs intrigantas, ir turėjo draugų ne tik tarp aukšto rango *Securitate* pareigūnų Rumunijoje, bet ir Kremliuje, Lubiankoje, Vašingtone ir Niujorke, kur dirbo septynerius metus.

Ceauşescu apie jį turėjo 100 puslapių bylą, kurioje buvo aprašyta kiekviena jo asmeninė silpnybė, kiekvienas ginčas su šeimos nariais ir jo pokalbiai su BBC ir *International Herald Tribune* žurnalistais. Jis buvo akylai sekamas, bet turėjo itin įtakingų ryšių, todėl su juo buvo elgiamasi labai atsargiai. Brucanui ir kitiems, pasirašiusiems garsųjį Šešių laišką, buvo paskirtas tik namų areštas. Bet jis buvo iškeldintas iš patogaus vasarnamio prašmatniausiame Bukarešto rajone, kuriame daugelį metų gyveno greta visų aukštų pareigūnų, ir apgyvendintas atkampiame kaime, apgriuvusioje troboje be vandentiekio. Režimas išdavė jam visiškai naują pasą ir skatino juo naudotis, tikėdamasis, kad Brucanas paliks šalį ir nebegrįš. Jis buvo išvykęs – lankėsi Sovietų Sąjungoje ir JAV – bet vis grįždavo į Rumuniją[2].

Ceauşescu nesijaudino dėl futbolo chuliganų ir saujelės disidentų inteligentų, turinčių ryšių su užsienio žurnalistais. Jis bijojo, kad Sovietų Sąjunga pabandys surengti perversmą ir jį nuversti. Dabar jiedu su Elena nepradėdavo valgyti, kol visų patiekalų neparagaudavo du žmonės. Jo nuogąstavimai padvigubėjo po katastrofiškai nesėkmingo Gorbačiovo vizito į Bukareštą 1987 m. vasarą. Gorbačiovas nenorėjo vykti į Rumuniją, ir tai

buvo matyti per visas beveik tris dienas, kurias jis praleido Bukarešte. Pirmą vakarą abu vadovai per privačius pietus garsiai susibarė, o jų žmonos niūriai tylėjo, net nepažvelgdamos viena į kitą. Ceaușescu liepė uždaryti visas duris ir langus, kad niekas, net asmens sargybiniai, neišgirstų, dėl ko jie ginčijasi. Gorbačiovas bandė įtikinti Ceaușescu atleisti savo stalinistinius gniaužtus ir priimti *perestroiką*. „Jūs čia įvedėte diktatūrą [...], jūs turite atsiverti pasauliui", – sakė jis. Ceaușescu tvirtino, kad Gorbačiovas griauna komunizmą, ir visas didingas jo pastatas subyrės, jei sovietai toliau eis savo pavojingu keliu.

Kitą dieną Gorbačiovui buvo parodytas didžiausias mieste Unirijos turgus Bukarešto centre. Seniai nušiuręs, jis buvo atnaujintas sovietų lyderio vizitui ir specialiai aprūpintas įvairiausiais produktais, kurių dauguma rumunų jau seniai nebuvo matę. Lentynos lūžo nuo šviežių vaisių, daržovių ir mėsos. Kai dviejų vadovų limuzinai buvo beišvažiuoją, kilo riaušės Ceaușescu akivaizdoje. Stebėtojai prasiveržė pro policijos apytvarą ir bandė įsilaužti į sandėlius, kol laukiantys sunkvežimiai neišvežė maisto parduoti partijos vadams ir *Securitate* pareigūnams skirtose parduotuvėse. Gorbačiovas nematė to, bet jo patarėjai vėliau papasakojo jam, kas įvyko. Prieš išvykdamas iš Rumunijos, Gorbačiovas pasakė kalbą, reikalaujančią pašalinti visoje Rytų Europoje „visus tuos, kurie atsilieka nuo laiko [...], kurie susiteršė nesąžiningumu, neprincipingumu ir favoritizmu ir kurie, siekdami naudos, suteršė partijos nariui deramą moralinį įvaizdį". Jis kritikavo Rumuniją už jos elgesį su vengrų mažuma. Ceaușescu, stovėdamas šalia sovietų lyderio ant pakylos, aiškiai netvėrė įniršiu. Nuo to laiko jis buvo įsitikinęs, kad Sovietų Sąjunga laukia tinkamo momento jį nuversti[3].

Devintojo dešimtmečio pabaigoje Ceaușescu pora daug laiko skyrė sostinės naujam grandioziniam statiniui, kuris turėjo įrodyti jų didybę. Juodu su Elena apsėdo sumanymas pastatyti

pastatą, įamžinsiantį juos istorijoje kaip savo šalies geradarius. Jie nusprendė, kad tai turi būti didžiausias pastatas pasaulyje. Net Hitleris ir Albertas Speeris savo Berlyno perstatymo planuose nežadėjo tokių grandiozinių pastatų. Stalino vestuvinio pyrago stiliaus kultūros rūmai, kurių kopijas jis po karo dosniai dalino daugumai savo naujųjų valdų sostinių, buvo palyginti visai maži. Ceauşescu sumanytų rūmų statyba neįtikėtinai nuniokojo Bukareštą. Ceauşescu įsakė, kad baltintas 200 metrų pločio, 100 metrų aukščio pastatas turi stovėti fasadu į platų „Socializmo pergalės bulvarą", kuris turėjo bent jau nenusileisti ilgiu Eliziejaus laukams Paryžiuje. Norint įgyvendinti šį projektą, reikėjo nugriauti du žavingus senovinius Bukarešto rajonus: gražią Arsenalo kalvą, iš kurios buvo matyti visas miestas, ir Uraną – seną gyvenamąjį rajoną su vienuolynu ir keliomis bažnyčiomis, grakščiais namais, prie daugelio jų augo gražūs sodai, medžiais, mokyklomis, parduotuvėmis ir tramvajų linijomis. Abu jie turėjo būti visiškai nugriauti, siekiant atlaisvinti vietą Ceauşescu sumanytiems rūmams ir didžiuliams betoniniams daugiabučiams palei naujai nutiestą bulvarą. Norint pastatyti rūmus, kuriuose tilptų visos valstybinės ir partijos įstaigos, taip pat Ceauşescu poros gyvenamasis butas ir branduolinis bunkeris, teko nuniokoti beveik šeštadalį miesto. Viską suprojektavo architektė Anna Petrescu*, jauna moteris, ką tik baigusi aukštąją mokyklą; 1978 m. ji laimėjo atvirąjį konkursą, kuriame vieninteliai komisijos nariai buvo prezidentas ir jo žmona.

Praėjo šešeri metai, kol prasidėjo statybos darbai, bet tada Ceauşescu patys tiesiogiai įsitraukė į projektą. Netrukus ponia Petrescu pasigailėjo, kad laimėjo konkursą. Ceauşescu nuolat kišdavosi į jos darbą. Jie du ar tris kartus per savaitę lankydavosi statybos vietoje. Kiekvieną šeštadienio rytą jie praleisdavo ten

* Nors pavardė atrodo pažįstama, ši Petrescu nebuvo Ceauşescu giminaitė.

bent jau dvi valandas. Jie rinkdavosi kuo didesnius dekoravimo elementus ir baldus. Jie sprendė viską – nuo žibintų ir fontanų dydžio palei Socializmo pergalės bulvarą iki durų rankenų ir inkrustacijų ant Elenos rašomojo stalo, gaminamo iš vyšnios medžio, formų. 1989 m. vidury Liaudies rūmų statyba artėjo į pabaigą. Iš pradžių jų sąmatinė kaina buvo penki šimtai milijonų lėjų, bet dėl naujų Ceauşescu poros reikalavimų ji vis augo. Statyba buvo uždelsta daugeliui mėnesių todėl, kad jie negalėjo apsispręsti, ar rinktis dorėnų, ar jonėnų stiliaus kolonas (keletą kartų pakeitę savo nuomonę, jie galiausiai pasirinko dorėnų). Tada Ceauşescu beveik paskutinę minutę nusprendė pridėti du papildomus aukštus prie pastato, kad būtų daugiau erdvės įstaigoms. Prireikė kelių mėnesių iškasti tunelį mažam požeminiam geležinkeliui, jungiančiam rūmus su Bukarešto miesto centru – pirmosios poros asmeniniam naudojimui. Galų gale statybos kaina, palyginti su pirmine, išaugo dvylika kartų ir pasiekė apytiksliai šešis milijardus lėjų. 1989 m. Rumunijoje stigo beveik visko – tiesiogine prasme, kalbant be jokio niūraus humoro. Tuo metu, kai jo žmonės šalo ir stovėjo eilėse prie duonos, prezidentas kasmet išleisdavo beveik visas socialinėms reikmėms skirtas nacionalinio biudžeto lėšas savo naujiesiems rūmams statyti.

35

PAVOGTI RINKIMAI

1989 m. gegužės 7 d., sekmadienis, Rytų Berlynas

TĄ DIENĄ RYTŲ VOKIETIJOJE vyko savivaldybių rinkimai ir atrodė, kad viskas klostosi kaip įprasta. Rezultatai įvairiose vietovėse šiek tiek skyrėsi. Vėlyvą vakarą buvo paskelbta, kad Nacionalinio fronto – komunistų ir jų broliškų partijų – oficialiai patvirtinti kandidatai laimėjo 98,6 procento balsų. Praėjusius keturiems dešimtmečiams, kai kuriuose rajonuose šalį valdęs režimas buvo dar populiaresnis: Erfurte jis laimėjo 99,6 procento balsų, o Magdeburge – net 99,97 procento, nors Drezdene turėjo pasitenkinti tik 97,5 procento. Rezultatai buvo panašūs kaip ir per ankstesnius vietinius rinkimus, nors šiek tiek geresni negu prieš ketverius metus. Savo vasarnamiuose Vandlice dieną praleidę komunistiniai oligarchai, vertindami rinkimų rezultatus, neslėpė pasitenkinimo. Vedamasis straipsnis partijos laikraštyje *Neues Deutschland* skelbė: „VDR liaudis yra pasiryžusi toliau sėkmingai kurti [...] pažangią socialistinę visuomenę ir stiprinti socialistinę tėvynę. Partiją ir liaudį sieja tvirto tikėjimo ir glaudžios vienybės ryšys [...]. Dėl to mūsų demokratija tolydžio tobulėja."

Rinkimų komisijos pirmininkas penkiasdešimt dvejų metų Egonas Krenzas, tikėtinas Ericho Honeckerio įpėdinis ir pagrindinis partijos problemų sprendėjas, su pasitenkinimu pareiškė, kad balsavimas vyko be jokių pažeidimų. Krenzas, kuris visą savo

suaugusį gyvenimą buvo komunistinis *aparatčikas*, savo nelaimei, turėjo didelius ir atsikišusius dantis, todėl visi Rytų Vokietijos gyventojai, net partijos pareigūnai, pravardžiavo jį „Arkliaveidžiu". Kalbėdamas jam įprastu stiliumi, prie kurio dauguma klausytojų buvo įpratę, jis pasakė: „Šie rezultatai [...] įspūdingai parodė paramą taikos politikai ir darbininkų klasės partijos socializmui."[1]

Balsavimas per Rytų Vokietijos rinkimus vyko visiškai kitaip negu demokratiškose Vakarų valstybėse. Rytų Vokietijos balsavimo punkte rinkėjai prieidavo prie stalo, prie kurio sėdėjo du ar trys rinkimų komisijos pareigūnai, pateikdavo savo asmens tapatybės dokumentus ir gaudavo balsavimo biuletenį. Balsuoti už valdžios oficialiai patvirtintą kandidatą buvo paprasta: reikėjo tiesiog perlenkti biuletenį ir įmesti jį į dėžę prie įėjimo į balsavimo punktą. Balsuoti už kitą buvo sudėtinga ir baugu. Reikėjo pereiti į kitą balsavimo punkto salės pusę, pažymėti balsavimo biuletenį slaptoje balsavimo kabinoje, prie kurių stovėdavo bent vienas, o dažnai du „Vopos", *Volkspolizei* (*Liaudies policijos*) pareigūnai. Šitų rinkėjų vardai buvo kruopščiai užrašomi, ir visi jų šeimų nariai galėjo sulaukti rimtų pasekmių. Jiems grėsė atleidimas iš darbo arba pažeminimas pareigose. Studentai galėjo būti pašalinti iš universiteto. Juos neišvengiamai imdavo kruopščiai sekti *Stasi*.

Rytų Vokietijos gyventojai per keturis dešimtmečius buvo įpratę prie tokio rinkimų proceso. Dauguma rinkėjų klusniai jo laikėsi arba žiūrėjo į rinkimus atsainiai. Bet šie rinkimai buvo kitokie. Lyginant su ankstesniaisiais, daugiau žmonių prisiėmė riziką ir drąsiai balsavo prieš režimą. Šį kartą nemažai žmonių tikrai žinojo, kad rezultatai buvo suklastoti. Pirmą kartą kai kuriuose balsavimo punktuose balsavimas buvo stebimas. Santūrus keturiasdešimt šešerių metų liuteronų pastorius Raineris Eppelmannas iš Berlyno Frydrichshainės parapijos ir keletas kitų dvasininkų kreipėsi į vyriausybę, prašydami leisti Bažnyčios grupėms pasinaudoti VDR konstitucijoje numatyta visuomenės

teise stebėti balsavimą. Prie jų prisidėjo keletas naujų taikos grupių ir aplinkosaugos organizacijų, kurias režimas sukandęs dantis toleravo. Vyriausybė sutiko – ir padarė didelę klaidą[2].

Kai tik buvo paskelbti pirmieji rezultatai, stebėtojai suprato, kad rinkimai buvo suklastoti. Jų surinkti duomenys apie tai, kiek žmonių balsavo prieš oficialius kandidatus, smarkiai skyrėsi nuo oficialiai pateiktų skaičių. Iš viso, teigė jie, per rinkimus prieš režimą balsavo 9-10 procentų rinkėjų. Tarp jaunimo ir studentų tokių rinkėjų dalis buvo daug didesnė – kai kuriose vietose net įspūdingai didesnė. Berlyno vaizduojamojo meno mokykloje prieš oficialius kandidatus balsavo 105 studentai, o už – 102. Vis dėlto oficialiai buvo pranešta, kad už oficialius kandidatus balsavo 98,5 procento. Drezdeno partijos viršininkas Hansas Modrow žinojo, kad prieš patvirtintą kandidatų sąrašą balsavo keturis kartus daugiau negu bylojo oficialūs skaičiai, bet vis tiek, kaip įprasta, paskelbė suklastotus duomenis.

Honeckeris ir jo pakalikai greitai suprato, kad jiems nederėjo leisti stebėtojams net prisiartinti prie balsavimo kabinų. Kelias dienas Vakarų Vokietijos televizija teikė išsamias ir patikimas žinias apie rinkimų klastojimus. Dažnai buvo kartojama, kad Sovietų Sąjungoje prieš kelias savaites buvo surengti laisvesni rinkimai negu anksčiau, ir bent jau balsai ten buvo skaičiuojami teisingai. Lenkijoje po mėnesio buvo numatyta surengti rinkimus, kuriuose buvo leista dalyvauti tikrai opozicijai. Tačiau Rytų Vokietijos režimas laikėsi senamadiško, sovietų stiliumi suklastotų rinkimų modelio, tikėdamasis įtikinti protingus žmones, kad vos vienas gyventojas iš šimto yra prieš režimą.

Po šių rinkimų Vakarų Vokietijos televizija pirmą kartą ėmė daryti rimtą poveikį VDR politikai. Ją žiūrėjo dauguma Rytų Vokietijos gyventojų – išskyrus Drezdeno apylinkes, kurių dėl kažkokios priežasties nepasiekdavo jos signalas. Ta vietovė buvo vadinama Neišmanėlių slėniu. Rytų Vokietijos gyventojams

daugelio Vakarų Vokietijos diktorių veidai buvo ne mažiau pažįstami negu jų pačių televizijos. Daugiausia žmonės žiūrėjo Vakarų Vokietijos televiziją dėl pramogos; Rytų Vokietijos televizija buvo nepaprastai nuobodi ir niekada nerodė amerikiečių serialų ir filmų. Vakarų Vokietijos žinios ligi šiol darė labai menką įtaką, bet dabar situacija keitėsi. Žiūrovai sava kalba gaudavo alternatyvias Rytų Vokietijos tikrovės interpretacijas. Jei jie norėjo – ir vis daugiau žmonių norėjo, – 19:00 jie galėjo žiūrėti pusvalandžio naujienų suvestinę per Vakarų Vokietijos ZDF, 19:30 Rytų Vokietijos oficialias žinias, o paskui 20:00 žinias ir įvykių apžalgą per Federalinės Respublikos ARD kanalą.

Vakarų žiniasklaida padarė didelį poveikį Rytų Vokietijos gyventojams: iš jos sužinoję apie rinkimų klastojimą, žmonės apstulbo ir pasipiktino. Svarbiausiuose miestuose kilo spontaniškos, bet taikios demonstracijos, nors iš pradžių jose dalyvavo labai nedaug žmonių. Partijos komitetus visoje šalį užplūdo skundai dėl rinkimų taisyklių pažeidimų. Vyriausybės propaganda tvirtino, kad tai buvo „nepagrįsti prasimanymai, įkvėpti Vakarų žiniasklaidos ir imperializmo agentų, siekiančių apšmeižti valstybę“. Bet visuomenė žinojo, kurios Vokietijos tiesos versija tikėti. Praėjus savaitei po rinkimų, Berlyno Frydrichshainės bažnyčioje susirinkę 400 žmonių parašė laišką vyriausybei, reikalaudami pradėti oficialų rinkimų proceso tyrimą. Jiems išėjus iš bažnyčios, pasirodė *Stasi* sunkvežimis. Ginkluoti pareigūnai puolė juos mušti lazdomis. Apytiksliai dvidešimt jų buvo nuvežti į *Stasi* štabą ir sumušti dar smarkiau.

Vėliau komunistų vadovai pripažino apgaulę. Kai kurių vadovybės narių vertinimu, prieš partijos kandidatus balsavo 5-7 procentai rinkėjų. „Bet apygardų merai buvo įsitikinę, kad partija nori geresnių rezultatų, – sakė Günteris Schabowskis, – ir suklastojo rezultatus. Pareigūnai suprato tai [...] kaip savo užduotį, ir ją atliko. Jie elgėsi taip iš įpročio ir paklusdami partijos disciplinai.“[3]

Partijos bosai Berlyne ir be rinkimų žinojo, kad opozicija auga. Mielke gaudavo tikslius *Stasi* pranešimus apie kylantį nepasitenkinimą, nors neaišku, ar jis visus juos pateikdavo Honeckeriui. Viename iš tokių pranešimų, pateiktame aukšto rango *Stasi* štabo Normanenštrasėje karininko, buvo aiškiai sakoma, kad darbininkai visada niurnėdavo ir skųsdavosi,

> bet dabar ekonominis nepasitenkinimas diskredituoja režimą [...]. Darbininkai atvirai išsako abejones dėl VDR žiniasklaidoje publikuojamų finansinių ir ekonominių rodiklių objektyvumo ir patikimumo. Dažnai darbininkai piktinasi, kad jie nėra nuolat informuojami apie problemas ir jų sprendimą [...]. Kalbėdami su lankytojais iš Vakarų Vokietijos, jie labai kritiškai ir neigiamai vertina savo ekonomikos produktyvumą [...]. Plinta abejingumas ir nusivylimas. VDR gyventojai, kurie sugrįžta iš užsienio aplankę šeimos narius, šlovina Vakarus [...] ir apskritai [kalba] apie kapitalizmo pranašumą.[4]

Vienas pranešimas, patekęs ant Mielke rašomojo stalo apytiksliai tuo pat metu, kai vyko savivaldybių rinkimai, *Stasi* viršininkui sukėlė nerimą. Jis tikrai supažindino su informacija visus kitus aukščiausio rango šalies vadovus. Pranešime buvo sakoma, kad žemiausiuose ir vidutiniuose pačios partijos sluoksniuose plinta niūrios nuotaikos ir nusivylimas. „Plinta demoralizacija, – buvo sakoma jame. – Žmonės nebetiki partijos ir režimo tikslais. Toks požiūris ypač akivaizdus tarp tų, kurie iki šiol buvo visuomeniškai aktyvūs, bet [...] pavargo, nusivylė ir pagaliau pasidavė." Efektyviai kaip visada, *Stasi* apskaičiavo opozicijos grupių bei jų dalyvių skaičių ir pateikė šiuos duomenis Mielke, kuris šį kartą, praėjus kelioms dienoms po rinkimų, perdavė juos Honeckeriui. *Stasi* skaičiavimais, buvo 160 išsisklaidžiusių opozicijos grupių – „pacifistų, feminisčių, gamtosaugininkų [...]. Jų veikloje dalyvauja 2 500 žmonių, 600 vadovauja jų veiklai [...], 60 žmonių yra užkietėję aktyvistai".[5]

Opozicijos grupių ir dalyvių skaičius buvo sumažintas, bet nedaug – 1989 m. vasaros pradžioje jis iš tikrųjų buvo maždaug toks. Rytų Vokietijoje nepasirodė tokie įkvepiantys veikėjai kaip Lechas Wałęsa ar tokie įtakingi kaip Václavas Havelas. Politinėje veikloje aktyviai dalyvavo kai kurie protestantų pastoriai, tokie kaip Eppelmannas Berlyne, buvęs mūrininkas, kuris buvo įkalintas devyniems mėnesiams už tai, kad atsisakė tarnauti kariuomenėje. Kaip ir daugelis jaunų Rytų Vokietijos dvasininkų, jis ėmė studijuoti teologiją dėl pragmatinių, o ne religinių priežasčių: „Aš paklausiau savęs, kuo tapęs galiu būti patenkintas ar net laimingas šioje šalyje? Vienintelis atsakymas, kuris atėjo man į galvą buvo: pastoriumi. Tiktai teologijos studijos teikė man šiek tiek intelektualinės laisvės." Christianas Führeris, gražios ir garsios Šv. Mykolo bažnyčios Leipcige, Rytų Vokietijos antrame pagal dydį mieste pastorius, devintojo dešimtmečio viduryje iš pradžių įkūrė taikos grupę kovoti už branduolinį nusiginklavimą abipus Geležinės uždangos. Iš pradžių režimas leido ir net skatino šių taikos grupių veiklą, manydamas, kad jos nekenksmingos ir Vakarų valdžią erzina ne mažiau negu Rytų. Bet Führerio grupė tapo Honeckeriui dygliu subinėje. Praėjus savaitei po suklastotų rinkimų, kiekvieną pirmadienio vakarą po pamaldų ji ėmė rengti demonstracijas. Iš pradžių jose dalyvaudavo keli šimtai žmonių; paskui per vasarą jų skaičius išaugo iki tūkstančių.

Bet režimas buvo smarkiai susilpninęs bažnyčias, ir dauguma dvasininkų nenorėjo dalyvauti opozicijos politinėje veikloje. Biologas Frankas Eigenfeldas norėjo įkurti taikos grupę Halėje, įsikūrusioje už apytiksliai 140 kilometrų į pietvakarius nuo Berlyno. „Bažnyčios mums nesuteikė beveik jokios paramos, – sakė jis. – Mums buvo sunku rasti patalpas žmonėms susitikti. Tikėjomės, kad parapijos mus parems ir parūpins patalpas vietos grupėms, tačiau dauguma jų atsisakė mums padėti. Halėje tiktai trys

iš keturiolikos parapijų suteikė mums šiokias tokias patalpas [...]. Dauguma bažnyčių nenorėjo turėti su mumis nieko bendra.“[6]

Garsiausia pasaulietinė taikos grupė buvo Judėjimas už taiką ir žmogaus teises, įkurta keturiasdešimt trejų metų menininkės Bärbel Bohley ir jos partnerio Wernerio Fischerio. 1988 m. sausį jie buvo suimti per demonstraciją, skirtą paminėti Rosos Luxemburg ir Karlo Liebknechto, dviejų vokiečių komunistų partijos įkūrėjų ir marksistinio panteono didvyrių, nužudymo metines. Jie buvo suimti už tai, kad išskleidė vėliavą, ant kurios didelėmis raidėmis buvo užrašytas vienas iš garsiausių Luxemburg posakių: „Laisvė yra laisvė galvoti kitaip.“ Bohley buvo leista pasirinkti: likti kalėjime ar išvykti iš šalies. Kai apytiksliai keturi šimtai žmonių surengė Berlyne eitynes, protestuodami prieš tokį elgesį su ja, Bohley su partija pasiekė kompromisą, kurį asmeniškai patvirtino Honeckeris – ji sutiko šešiems mėnesiams išvykti gyventi į Britaniją, bet su sąlyga, kad jai bus leista grįžti. 1989 m. gegužę ji grįžo į Rytų Vokietiją ir ėmė vadovauti naujoms protesto grupėms ir piliečių komitetams, kuriuos režimas laikė „neteisėtomis grupuotėmis“.

Tačiau dauguma žmonių nesidomėjo derybomis su komunistais ir nesiekė su jais kompromiso. Kai kurie iniciatyvūs jauni Rytų Vokietijos gyventojai ieškojo naujo būdo parodyti savo požiūrį į režimą. Prieš penkias dienas iki savivaldybių rinkimų Vakarų Vokietijos televizija parodė ypatingą laidą, kaip prie Vengrijos sienos su Austrija vengrų kareiviai demontuoja spygliuotos vielos tvorą – Geležinę uždangą – ir atveria sieną į Vakarus. Tai buvo nepaprastas reginys, kuris parodė kai kuriems Rytų Vokietijos gyventojams kelią ištrūkti iš jų valstybės, kurioje jie buvo įkalinti. Jei jie negali perlipti per Sieną, iškasti tunelį po ja ar perskristi per ją, galbūt pavyks ją apeiti? Jie ėmė vykti į Vengriją, iš pradžių negausiai, tikėdamiesi, kad jiems nebeteks grįžti į VDR.

36

TURKŲ IŠVARYMAS

1989 m. gegužės 20 d., šeštadienis, Sofija

ŠI ŽIEMA BULGARIJOJE BUVO viena iš atšiauriausių. Pavasaris irgi buvo ne lengvesnis. Eilės parduotuvėse buvo ilgiausios per visus laikus, kiek tik atminė žmonės. Daugumai šeimų buvo sunku apsirūpinti duona, pienu, sūriu, kiaušiniais ir šviežiomis visų rūšių daržovėmis. Kai 1985–1986 m. naftos kainos smuko, Bulgarijos gudrybė parduoti pigią sovietų naftą Vakarams nebeteikė naudos. Vakarų bankininkai atsisakė skolinti daugiau. Šalis buvo bankrutavusi. Todoras Živkovas griebėsi išbandyto ir patikrinto būdo nukreipti nuo savęs kritiką: jis vėl išskleidė nacionalizmo vėliavą. Visas šalies problemas, sakė jis, sukelia joje gyvenantys svetimtaučiai. Taigi jie turi išvykti. Jis paskelbė išvarysiąs iš Bulgarijos visus etninius turkus. Sprendimas buvo keistas ir žiaurus. Jis sukėlė nenumatytą reakciją. Puolimu prieš turkus Živkovas tikėjosi sukelti patriotinių aistrų bangą ir taip sustiprinti savo padėtį. Bet šį kartą dauguma bulgarų pasipiktino tokia kampanija; ji paskatino jo paties kliką – komunistinių pareigūnų Sofijoje elitą – surengti sąmokslą prieš jį ir sukėlė tarptautinės bendruomenės protestą.

1989 m. beveik visi etniniai turkai buvo pasikeitę savo vardus – režimas vertė juos tai daryti nuo devintojo dešimtmečio vidurio. Tie, kurie atsisakė, buvo arba nužudyti, arba įkalinti, o kiti jautė gilią nuoskaudą. Nuo 1989 m. gegužės 9 d., Paryžiuje

vykstant Saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai, turkai Bulgarijos šiaurės rytuose ir pietuose surengė keletą demonstracijų – Kaolinove, Todor Ikonomove ir Tolbuchine šalia Varnos. Jas organizavo Demokratinė žmogaus teisių lyga, įsteigta turkų, kurie buvo kalinami Belenės saloje už tai, kad atsisakė priimti bulgariškus vardus. Demonstrantai reikalavo teisės kalbėti turkų kalba, išpažinti islamą ir atkurti jų tikruosius musulmoniškus vardus. Režimas ėmėsi prieš juos brutalių represijų.

Apytiksliai 15 000 turkų, kurie dalyvavo taikiuose, tyliuose protestuose, valstybė puolė visa jėga. Juos apsupo kariai bei milicija, ir puolė beginklius civilius naudodami šunis, lazdas, ašarines dujas ir karinius sraigtasparnius. Oficialiais duomenimis per šį susidorojimą žuvo septyni protestuotojai ir keturiasdešimt buvo sužeista, bet, patikimų liudininkų teigimu, tikslesnis aukų skaičius buvo šešiasdešimt žuvusiųjų ir daugiau kaip šimtas sužeistų. Apytiksliai tūkstantis demonstrantų buvo suimta. Miestai ir kaimai, kur vyko protestai, buvo atitverti kariniais kelių kontrolės postais, atkirstos jų komunikacijos linijos. Keturias dienas buvo įvesta komendanto valanda, ir gatvėse patruliavo kareiviai, mušdami ir suimdami pirmus pasipainiojusius žmones. Su demonstracijų dalyviais jie elgėsi ypač žiauriai. Per keletą dienų žuvo dar daugybė žmonių.

Iš pradžių vyriausybė norėjo įbauginti turkus, žiauriai susidorodama su demonstracijų organizatoriais ir turkų bendruomenės vadovais. Bet paskui Živkovas pasirinko kitokį, daug radikalesnį, kelią. Tą dieną jis nusprendė atsikratyti musulmonų mažumos visiems laikams, pradedant tais, kurie kėlė daugiausia problemų. Jis įsakė vidaus reikalų ministrui Georgi Tanevui „organizuoti greitą visų ekstremistų ir fanatikų tarp Turkijos musulmonų iškeldinimą ir paskatinti kitus emigruoti“. Devintojo dešimtmečio viduryje Tanevas buvo komunistų partijos viršininkas daugiausia turkų gyvenamame Kurdžalio regione ir ypatingai uoliai dalyvavo ankstesnėje kampanijoje, per kurią musulmonai buvo

verčiami pakeisti savo vardus. Dabar per kelias dienas buvo deportuota 5 000 turkų. Jie daugiausia buvo rašytojai, žurnalistai, menininkai ir dėstytojai, bet buvo ir daug gydytojų, inžinierių ir mokytojų – didelė turkų mažumos profesionalų klasės dalis.

Po savaitės Živkovas sukvietė savo bičiulius partijos vadus ir paskelbė, kad visi turkai greitai bus išvaryti. „Būtina ekspatrijuoti [...] bent jau 300 000 turkų tautybės gyventojų, – pareiškė jis. – Jeigu jų neatsikratysime, po penkiolikos metų Bulgarijos nebebus. Jų gimstamumas auga [...]. Ar įsivaizduojate, kas bus po dvidešimties metų?“ Širdyje kai kurie vadovai, kaip jie sakė vėliau, pasibaisėjo Živkovo pareiškimu, bet nė vienas nedrįso jam prieštarauti[1]. Kitą dieną, gegužės 29 d., Živkovas geriausiu laiku pasirodė per televiziją. Jis apkaltino Turkiją bandymu kurstyti krizę Bulgarijoje ir sukelti neramumus savo „ekspansionistiniais“ tikslais. Jis pareikalavo, kad Turkija atidarytų savo sienas kiekvienam Bulgarijos musulmonui. Etniniai turkai buvo priversti išvykti, dažnai perspėti vos prieš kelias valandas. Didžiajai daliai buvo leista pasiimti su savimi ne daugiau kaip 500 levų, mažiau kaip vidutinį mėnesio darbo užmokestį, kurie, šiaip ar taip, už Bulgarijos ribų neturėjo jokios vertės. Jiems nebuvo leista parduoti savo turto prieš išvykstant ir buvo uždrausta kaip nors jį naikinti, grasinant ilgu įkalinimu.

Turkijos premjeras Turgutas Özalas protestavo. Jis kuriam laikui atidarė Turkijos sienas, nors ir labai nenoriai. Europos ekonominė bendrija sustabdė derybas dėl naujo prekybinio sandorio su Bulgarija. Šalis buvo izoliuota – net sovietų bloke. Rusai nusiuntė oficialų protestą. Gorbačiovas buvo įsiutęs, kai jis susitiko su Živkovu Maskvoje birželį. Bulgaras bandė teisintis neturėjęs „jokio kito musulmonų problemos sprendimo [...]. Jeigu nesiimsime veikti dabar, netrukus atrodysime kaip Kipras.“ Bet Gorbačiovas nutraukė Živkovą net neleidęs jam užbaigti sakinio. „Tai, ką jūs darote, yra nenaudinga ir žalinga tuo laiku, kai mes siekiame pagerinti santykius su Turkija. Mes negalime palaikyti

jūsų", – pareiškė jis. Nuo to momento jis buvo pasiryžęs atsikratyti draugo Živkovo – ir greitai[2].

Masinis turkų išsikėlimas buvo katastrofa Bulgarijai. Per keletą savaičių – sėjos sezono metu – pabėgo daugiau kaip 350 000 turkų. Net Živkovas pamatė, kokią žalą jų išvykimas padarė žemės ūkiui, ir ėmė desperatiškai bandyti stabdyti turkų bėgimą. Bet buvo jau per vėlu. Režimas sakė, kad jie gali pasilikti dirbti savo ūkiuose, o išvykti vėliau, kai derlius bus saugiai nuimtas. Desperatiškai, bet bergždžiai bandydami išsaugoti svarbų tabako derlių pietvakariniame šalies Goce Delčevo rajone, vietos pareigūnai išduodavo pasus tik vėlesne data. Šešiuose pagrindiniuose kaimuose kilo demonstracijų, streikų ir protestų, kuriuos numalšino kariuomenė ir milicija; kariškiai ir milicininkai uždarė išvažiavimo iš rajono kelius ir vertė žmones dirbti grasindami nušauti. Nepaisant to, ištuštėjo ištisi kaimai, sustojo gamyklos, derlius ir ūkių gyvūnai liko neprižiūrimi.

Aukšto rango partijos pareigūnai sunerimo. Tokie žmonės kaip užsienio reikalų ministras Petaras Mladenovas, premjeras Georgi Atanasovas ir finansų ministras Andrejus Lukanovas daugelį metų klusniai vykdė Živkovo įsakymus. Dabar jie sulaukė tarptautinės bendruomenės protestų dėl Bulgarijos elgesio ir suprato, kad senas despotas nuėjo per toli. Bet jie bijojo jam prieštarauti ar imtis kokių nors veiksmų prieš jį. Živkovą vis dar palaikė galinga valstybės saugumo tarnyba – *Duržavna Sigurnost* – ir Liaudies milicija, dar vienas ginkluotas partijos sparnas. Atvirai mesti jam iššūkį buvo pavojinga. Praėjusių metų vasarą jau buvo bandyta priversti jį atsistatydinti, bet jis pergudravo savo priešininkus. Jis sukvietė savo ministrus ir bičiulius į partijos vadovybės susirinkimą ir paskelbė esąs pasenęs ir pavargęs, todėl nori netrukus atsistatydinti ir išsivaduoti nuo sunkių valstybės vadovo pareigų. Paskui per keletą dienų jis surengė privačius susirinkimus su kai kuriais iš jų, kuriuose jie visi prisiekė jam savo ištikimybę ir patikino palaikysią jį, jeigu kiltų koks nors iššūkis. Lukanovas paaiškino, kas atsitiko paskui.

„Žinoma, visi suprato, kad tai provokacija. Tam, kas būtų pasakęs „Taip, atsistatydink“, būtų buvęs galas. Pasikalbėjęs su kiekvienu, jis sušaukė mažesnį susirinkimą, per kurį informavo jo dalyvius, kad visi pasisakė už tai, kad jis liktų valdžioje, taigi jis nenoriai paklus jų valiai. Šį rūmų spektaklį jis pateikė kaip rimtą bandymą atsistatydinti.“ Buvo grupė sąmokslininkų, pasiruošusių jį pulti, bet jie žinojo, kad turi laukti tinkamo laiko[3].

Šį kartą Živkovas dėl savo pragaištingos ir žiaurios kampanijos prieš turkus susidūrė su opozicija už partijos ribų. Nė viena iš mažyčių disidentinių grupių anksčiau nepalaikė musulmonų mažumos. Kaip pripažino kai kurių iš jų vadovai, daugumai bulgarų šis klausimas atrodė antraeilis. Jeigu jos būtų metusios iššūkį režimui dėl turkų, dauguma gyventojų nebūtų jų palaikę. Bet anksčiau tylėjusios žmogaus teisių grupės dabar atvirai išsakė protestą. Gegužės pabaigoje šeši aktyvistai buvo suimti, tarp jų trys pagrindiniai visai neseniai įkurtos laisvosios profesinės sąjungos *Podkrepa* vadovai ir tėvas Kristopheras Subevas, ortodoksų dvasininkas iš Religinių teisių komiteto. Jie buvo apkaltinti kurstą turkus maištauti ir jiems grėsė ilgas įkalinimas. Kalėjime paskelbę bado streiką, jie buvo prievarta maitinami. Jų kebli padėtis tapo *cause célèbre** per *BBC World Service* ir *Deutsche Welle*. Nors oficialiai buvo draudžiama klausytis užsienio radijo transliacijų, bulgarai godžiai klausėsi abiejų šių stočių, ir jos turėjo šalyje ne mažesnę auditoriją negu vietos radijas. Nors oficialios valstybinės žinios turkų išvarymo beveik neminėjo, dabar apie tai žinojo visa šalis.

Praėjusią vasarą buvo įsteigtas *perestroikos* ir *glasnost* palaikymo klubas. Iš pradžių jis turėjo apytiksliai aštuoniasdešimt narių, ir beveik visi jie buvo žinomi rašytojai, dėstytojai ir buvę komunistai. Režimas akylai stebėjo šią organizaciją. Jos narius sekė *Sigurnost*, be to, jos pietiniuose susirinkimuose lankėsi Goranas

* *cause célèbre* (pranc.) – svarbiausia naujiena.

Goranovas, vienas iš garsiausių Živkovo patarėjų. Klubo nariai elgėsi atsargiai. „Savo mintis mes formulavome taip, kad nepakliūtume į bėdą. Mes sąmoningai pateikdavome save kaip *perestroikos* ir *glasnost* šalininkus, naudodami šias idėjas kaip politinę priedangą. Jei jas propagavo Gorbačiovas, galingiausias komunistas pasaulyje, kaip Bulgarijos diktatorius galėjo uždrausti tai daryti mums?“ – sakė Ivanas Stančevas, vienas iš Klubo įkūrėjų. Įtakingiausias jo narys buvo ŽeliuŽelevas, dabitiškas penkiasdešimt ketverių metų žilaplaukis filosofas ir senas disidentas, kuris buvo pašalintas iš partijos septintojo dešimtmečio pabaigoje ir šešerius metus buvo ištremtas už Sofijos ribų. 1982 m. Želevas parašė protingą ir įžvalgią knygą *Fašizmas*, dėl kurios užsitraukė režimo rūstybę, nors šį kartą jam pavyko išvengti kalėjimo. Jis pasižymėjo ne tik galingu intelektu, bet ir ne menkesniais politinės taktikos gebėjimais. Vieną iš didžiausių savo pirmųjų gudrybių jis sugalvojo, kai 1989 m. sausį Prancūzijos prezidentas François Mitterrandas užsuko į Bulgariją trumpo vizito. Prancūzijos ambasada surengė jam pusryčius ir norėjo į susitikimą su prezidentu surinkti dvylika bulgarų intelektualų. Jie paprašė Želevo sudaryti svečių sąrašą. „Tai buvo pripažinimas, kad mes buvome rimta opozicijos grupė, – sakė jis. – Bet [nuo to laiko] mus ėmė dar akyliau sekti slaptoji policija.“

Živkovui ėmus uiti iš Bulgarijos turkus, Perestroikos klubas protestavo ir pateikė peticiją, kurią pasirašė daugiau kaip 250 žinomų Bulgarijos komunistų, tarp jų įžymus tyrėjas chemikas Aleksejus Šeludko, kuris kadaise buvo KGB operacijų Sofijoje vadovas. Saugumo tarnyba suėmė kelis Klubo narius, nors ne garsiausius, taip pat keletą *Ecoglasnost* aktyvistų, kurie sukūrė filmą *Kvėpavimas* apie oro užterštumą prie Bulgarijos pramoninių gamyklų. Tai buvo gana santūri reakcija, bet Živkovas planavo imtis ryžtingesnių veiksmų. Prieštaravimus jo politikai turkų atžvilgiu jis laikė asmeniniu puolimu[4].

37

TRIUŠKINANTI PERGALĖ

1989 m. birželio 4 d., sekmadienis, Varšuva

„SOLIDARUMO“ RINKIMŲ ŠTABAS buvo antrame *Siurprizo* kavinės aukšte, visai šalia pagrindinio bulvaro miesto centre. Vėlyvą tos dienos vakarą sąjungos aktyvistai negalėjo patikėti savo akimis, kai televizijos ekranuose pasirodė pirmieji rinkimų rezultatai. Buvo aišku, kad sovietų imperijoje įvyko revoliucija ir kad ji taikingai įvyko Lenkijos balsavimo kabinose. Beveik niekas nesitikėjo, kad komunistai pralaimės taip triuškinamai. Partijai, kuri vadovavo Lenkijai daugiau kaip keturiasdešimt metų, rinkimų rezultatai buvo žeminantys. Rinkimų procedūra buvo labai sudėtinga, bet kai kuriais duomenimis komunistai laimėjo 3-4 procentus balsų. Rinkimai virto referendumu dėl komunistų ir sovietų valdymo. Žmonių nuosprendis buvo neatremiamas kaltinamasis aktas režimui. Pirmuose dviejuose balsavimo turuose „Solidarumas“ laimėjo trisdešimt tris iš trisdešimt penkių vietų Seime, dėl kurių buvo laisvai varžomasi. Kaip ir buvo numatyta nesąžiningose rinkimų taisyklėse, komunistai ir jų sąjungininkai gavo parlamente 65 procentus jiems iš anksto rezervuotų vietų. Bet jiems tai buvo menka paguoda. „Solidarumas“ laimėjo devyniasdešimt devynias iš šimto laisvai renkamų Senato vietų. Faktiškai buvo nugalėta visa komunistų vadovybė, tarp jų visi pažįstami vyriausybės nariai, kurie taip ilgai vado-

vavo šaliai: vidaus reikalų ministras Kiszczakas, premjeras Rakowskis, gynybos ministras Florianas Siwickis.

Kaip tik komunistai reikalavo greitai surengti rinkimus, kai buvo pasirašyta Apskritojo stalo sutartis. Jie manė, kad skubūs rinkimai suteiks jiems dar daugiau pranašumo ir neleis „Solidarumui" pasiruošti. Nors partija neturėjo daug dalyvavimo demokratinėje rinkimų kampanijoje patirties, bet ji turėjo pinigų, organizaciją, darbuotojus ir, svarbiausia, monopolinę televizijos kontrolę, kurią ji tikėjosi negailestingai išnaudoti. Per Apskritojo stalo derybas Jerzy Urbanas, labai nemėgstamas generolo Jaruzelskio suktybių organizatorius, daugelį metų trukdęs dirbti Vakarų ir lenkų žurnalistams, su jam įprastu cinizmu sakė „Solidarumo" aktyvistui Jacekui Kurońiui: „Prieš įsileisdami jus į televiziją, mes atsiųsime jums ZOMO [riaušių policiją]." Kuronis atsakė: „Ačiū, mes verčiau apsiribosime televizija." Urbanas organizavo aiškiai priešišką opozicijai rinkimų aptarimą visuose šalies televizijos kanaluose. Jis buvo vienas iš labiausiai pralaimėjusių komunistų kandidatų.

„Solidarumo" lyderiai nenorėjo skubių rinkimų. Jiems reikėjo iš naujo sukurti organizaciją, surinkti pinigus, išsinuomoti patalpas, pasamdyti darbuotojus – ir visa tai spėti padaryti per keletą savaičių. Tai buvo didelis darbas. Wałęsa nuolat skųsdavosi: „Šitie rinkimai [...] yra baisi kaina, kurią mes turime užmokėti, kad susigrąžintume mūsų sąjungą." Jis bijojo, kad žmonės po ilgų apatijos metų neatsilieps ir neateis balsuoti. Jo patarėjai manė, kad „Solidarumui" pasiseks, jeigu pavyks laimėti ketvirtį laisvai renkamų vietų Žemuosiuose rūmuose ir galbūt du trečdalius Senate. Vis dėlto, kliaudamasis daugiausia nepatyrusiais savanoriais, „Solidarumas" improvizavo, ir labai sėkmingai. Nuo gegužės 1 d., kai Wałęsa pradėjo kampaniją Šv. Brigidos bažnyčioje Gdanske, jo žinia buvo optimistiška ir linksma. Savo agitacinėse kalbose jis sakydavo, kad šie rinkimai yra Lenkijos

žmonių galimybė „pasakyti jiems, kad mums jau gana". Jis nusifotografavo su kiekvienu „Solidarumo" kandidatu Lenino laivų statykloje. Per dvi savaites iki rinkimų dienos plakatai su šiomis nuotraukomis ir „Solidarumo" spalvų – raudonos, baltos ir mėlynos – emblema buvo išklijuotos visur, kur tik įmanoma: ant medžių, sienų, daugiabučių langų. Užrašas Wałęsos ranka po nuotraukomis skelbė: „Privalome nugalėti."

Bažnyčiai Apskritojo stalo sutartis buvo naudinga. Jai buvo nemokamai grąžinta dalis jos turto ir leista išsipirkti jo dar daugiau. Jai buvo leistą steigti mokyklas ir radijo stotis; dvasininkai dabar galėjo gauti valstybines pensijas. Bažnyčia atvirai agitavo už „Solidarumą", nepaisant to, kad kardinolas Glempas iš pradžių nenorėjo pyktis su režimu, nemėgo šios sąjungos ir niekino Lechą Wałęsą. Nors valstybinė žiniasklaida buvo partijos rankose, *BBC World Service* ir *Laisvosios Europos radijo* stotys, kurios turėjo Lenkijoje milijonus klausytojų, nė nemanė slėpti palaikančios „Solidarumą". Nepaprastai greitai „Solidarumas" įkūrė puikų dienraštį *Gazeta Wyborcza* (*Rinkimų laikraštį*), kuris buvo kupinas sąmojų ir labai įdomus palyginti su nykiais partijos leidiniais. Jį redagavo Adamas Michnikas, bet didžioji dauguma jo žurnalistų buvo talentingos jaunos moterys[1].

Komunistų rinkiminė agitacija buvo nuobodi ir atsaini. Vadovybė buvo įsitikinusi pergale prieš akivaizdžiai neorganizuotą opoziciją. Kai kuriuose rajonuose, kuriuos komunistai manė visiškai kontroliuoją, jie beveik nesivargino rengti rinkimų kampanijos. Partijos štabas Varšuvoje uždraudė naudoti plakatams ir rinkiminei medžiagai raudoną spalvą, taigi buvo išbandyta daug kitų spalvų. Taip buvo siekiama sutrikdyti rinkėjus, nors sunku pasakyti, kokiu tikslu. Kampanijos spalva, kuri tapo labiausiai siejama su komunistais, buvo išblukusi mėlyna. Vienas iš jos dažniausiai vartotų šūkių tiesiog skelbė: „Su mumis saugiau"; vienas užsienio reporteris pastebėjo, kad toks šūkis labiau tinka

prezervatyvų reklamai negu politinei agitacijai. „Mūsų kampanija beviltiška, negyva, blanki, – jai įpusėjus pripažino vienas partijos vadovas. – Manau, mes nemokame patraukti rinkėjų. Mes esame pasipūtę.“[2]

Rinkimų dieną opozicija atrodė daug geriau organizuota negu partija. Dauguma šalies dvasininkų savo sekmadienio pamoksluose tą rytą priminė savo parapijiečiams: „Aš manau, jūs žinote, už ką Dievas balsuotų šiandienos rinkimuose.“ Atėjusiems į balsavimo punktus rinkėjams buvo įteikti painūs balsavimo biuleteniai. Jie susidėjo iš storų lapų, ir rinkėjams reikėjo išbraukti vardus kandidatų, kurių jie nenorėjo. „Solidarumas“ suprato, kad tokia procedūra daug rinkėjų gali supainioti. Taigi prie visų šalies 20 000 balsavimo punktų opozicija įkūrė informacijos kabinas, kuriose padėjo rinkėjams susidoroti su sąrašais. Jie rodė netikrą balsavimo biuletenį, kuriame buvo parodyta, kurias pavardes – t. y. komunistų – reikia išbraukti. Kai tik rinkėjai suprasdavo, ką daryti, jie tuoj griebdavosi rašiklio. Tai buvo „sudėtingas metodas, bet buvo nepaprastai malonu išbraukti nemėgstamų žmonių vardus“, – sakė vienas stebėtojas[3].

Net rinkimų dienos rytą komunistai vis dar buvo įsitikinę, kad jų rezultatai bus neblogi. Rakowskis pripažino, kad jie nesitikėjo didelio pralaimėjimo ir jiems net į galvą neatėjo, kad, atsiradus galimybei, žmonės visiškai atmes partiją. „Gegužę, po Apskritojo stalo derybų, mūsų viešosios nuomonės apklausos parodė, kad 14 procentų balsuos už mus ir mūsų koalicijos partnerius tuo metu, o 40 procentų – už „Solidarumą“, – sakė jis. – Kiti teigė nežiną už ką balsuos. Nežinau, kodėl mes manėme, kad jie balsuos už mus. Mes buvome praeities, kai rinkimai nebuvo laisvi, kaliniai. Mums net į galvą neatėjo, kad neapsisprendę rinkėjai per rinkimus palaikys ne mus.“ Sovietų ambasada ir KGB pranešė Maskvai, kad labiausiai tikėtina, jog „Solidarumo“ rinkimų rezultatai bus nuosaikiai geri ir kad jis įgis balsą vyriausy-

bėje keleriems ateinantiems metams. Laipsniškai vyks valdžios pasidalijimo ir liberalių reformų procesas. Šios prognozės buvo kaip tik tokios, kokias Gorbačiovas ir jo patarėjai norėjo išgirsti. Taigi per rinkimus neskambėjo jokie pavojaus varpai, ir sovietai į juos žiūrėjo ramiai[4].

Vienas iš nedaugelio žmonių, tiksliai nuspėjusių rinkimų rezultatą, kai dar nebuvo suskaičiuoti balsai, buvo Amerikos ambasadorius Lenkijoje, šešiasdešimt dvejų metų karjeros diplomatas Johnas Davisas. Jis tarnavo Varšuvoje šešerius metus – neįprastai ilgai Amerikos diplomatams, kurie paprastai vienose pareigose taip ilgai neužsibūna. Per praėjusius mėnesius, prasidėjus Apskritojo stalo deryboms, jis užmezgė glaudžius ryšius su „Solidarumo“ vadovybe. Dažnai jie praleisdavo vakarus ambasadoriaus rezidencijoje Varšuvoje bendraudami, kartu žiūrėdami naujausius amerikiečių filmus ir valgydami didelius jautienos kepsnius, prisiminė jis. Nors įtakingi „Solidarumo“ veikėjai, tokie kaip Geremekas ir Mazowieckis, pesimistiškai vertino būsimų rinkimų rezultatus, Davisas pranešė Vašingtonui, kad „Solidarumas“ „nugalės – ir nugalės didele persvara“. Balandžio 19-ąją jis telegrafavo Valstybės departamentui: „Komunistinės valdžios [...] tikriausiai laukia visiškas sutriuškinimas ir didelė gėda.“ Birželio 2 d., likus dviem dienoms iki rinkimų, jis prognozavo „beveik visišką „Solidarumo“ pergalę“, nors, kaip jis sakė, tai nebuvo labai gera perspektyva. Yra pavojus, kad tai gali sukelti „aštrią vyriausybės gynybinę reakciją, kuri gali destabilizuoti visą Rytų Europą[5].“

Wałęsą nustebino jo pergalės mastas. „Mane ištiko gero derliaus bėdos, – juokavo jis. – Man užderėjo per daug grūdų, ir aš negaliu jų visų sutalpinti savo aruode.“ Bet jis išgirdo ir kitas žinias, kurios sukėlė didelį nerimą. Prieš dieną Pekine buvo nužudyti šimtai beginklių Kinijos studentų, kai kariai ir tankai buvo atsiųsti išvaikyti demonstraciją Tiananmenio aikštėje.

Nors buvo mažai tikėtina, kad sovietai ar Lenkijos režimui vadovaujantys generolai taip reaguos į labai žeminantį pralaimėjimą rinkimuose, tačiau įmanoma. Geremekas, vienas iš atsargiausių žmonių Wałęsos aplinkoje, taip pat ragino būti budrius: „Taip, suprantama, mes žinojome, kad nugalėjome. Bet [...] mes taip pat žinojome, kad jie turi visus ginklus."[6]

Kitą rytą, vos išaušus, partijos vadai, apimti šoko, surengė susirinkimą. „Rezultatai yra pasibaisėtinai blogi, blogesni negu galėjome tikėtis, – sakė Jaruzelskis. – Aš dėl to kaltinu Bažnyčią. Dėl mūsų pralaimėjimo pirmiausia kalta ji. Turėsime skubiai susitikti su katalikų hierarchais." Stanisławas Ciosekas, kuris atliko svarbų vaidmenį per Apskritojo stalo derybas ir dažnai susitikdavo su vyskupais, jam pritarė. „Mes patikėjome dvasininkais, o jie pasirodė esą jėzuitai", – pasakė jis nei į tvorą, nei į mietą. Bet paskui jis ėmė koneveikti partiją, kaip ir daugelis komunistų oligarchų tą dieną. „Mes patys kalti. Mes pervertinome savo jėgas, ir pasirodė, kad visiškai neturime atramos", – dejavo jis. Alexanderas Kwasniewskis, jauniausias ir vienas iš protingiausių komunistų vadovų, sakė: „Daug komunistų partijos narių išbraukė savus kandidatus." Jerzy Urbanas, kuris vadovavo rinkimų agitacijos kampanijai, sakė, kad antras balsavimo turas, numatytas po dviejų savaičių, dėl likusių laisvų vietų gali baigtis tokia pat katastrofa. „Mes galime apsijuokti prieš savo rėmėjus. Rezultatai rodo, kad partija pergyveno save [...]. Mums iškilo dezintegracijos pavojus. Tai buvo ne tik rinkimų pralaimėjimas, bet ir epochos pabaiga."[7]

Jaruzelskis rimtai svarstė galimybę vėl įvesti karo padėtį. Jis sušaukė Karinės tarybos ir kariuomenės Generalinio štabo susirinkimą. Jame dalyvavo vidaus reikalų ministras Kiszczakas, ir jie kalbėjo apie galimybę įvesti nepaprastąją padėtį ir paskelbti rinkimų rezultatus negaliojančiais. „Mes vis dar turime savo

rankose valdžios svirtis", – sakė Jaruzelskis. Bet jis suprato, kad dabar jau buvo per vėlu imtis tokių smurtinių veiksmų. Jaruzelskis kalbėjosi su Gorbačiovo patarėjais Kremliuje, kuriuos suglumino rinkimų rezultatai, ir žinojo, kad sovietų vadovas nepalaikys jokių griežtų karinių priemonių. Jos būtų buvusios neveiksmingos. Maskva ir toliau skatins politinį politinės problemos sprendimą, sakė jie. Jaruzelskis paskelbė, kad jis priims rinkimų rezultatus ir išmoks gyventi su jais. Tačiau jį apėmė savigaila ir neviltis. Jo patarėjai tvirtino, kad jis labai susimąstė apie žodžius, kuriuos Rakowskis pasakė tą rytą ir kurie atrodė kaip paprastas fakto konstatavimas: „Žmonės tiesiog mūsų nebenori." Kodėl? Jis manė, kad elgėsi tinkamai, eidamas kompromiso keliu, ir neturėjo būti už tai nubaustas. Jaruzelskis visada laikė save didžiu patriotu, kuris rūpinasi valstybės interesais. Tačiau jis nesuprato Lenkijos žmonių[8].

Dabar pagrindinis jo ir jo aplinkos rūpestis buvo užtikrinti, kad jis būtų išrinktas prezidentu, kai kitą mėnesį bus sušauktas naujas parlamentas. Dėl rinkimų aritmetikos tai pasiekti buvo nelengva. Jam reikėjo trisdešimt penkių balsų Žemuosiuose rūmuose, kuriuos užsitikrinti atrodė neįtikima be tylaus „Solidarumo" sutikimo. Kol nebuvo išrinktas prezidentas, buvo neįmanoma suformuoti efektyvios vyriausybės. Administracija bandė šlubuoti toliau, bet valdžia aiškiai slydo iš režimo rankų. Per Apskritojo stalo derybas buvo remiamasi nerašyta prielaida, kad Jaruzelskis bus išrinktas prezidentu. Šis postas buvo įsteigtas specialiai jam, kaip žinojo abiejų pusių derybininkai. Kai kurie atsargesni „Solidarumo" vadovai – ypač Wałęsa – bijojo, kad jei nebus įgyvendinta ši sutarties dalis, iširs visas susitarimas. Komunistai spyrė išrinkti generolą. Kai kurie aukšto rango karininkai įspėjo vyriausybę, kad jie jaus „grėsmę sau asmeniškai", jei Jaruzelskis nebus išrinktas ir „imsis priemonių atšaukti Apskritojo stalo sutartį ir rinkimų rezultatus". Kitaip tariant, jie

grasino perversmu savo generolams. Kiszczakas konfidencialiai susitiko su kardinolu Glempu ir kitais Bažnyčios vadovais. Jis atvirai įspėjo: „Jei Jaruzelskis nebus išrinktas [...], šalį ištiks dar didesnė destabilizacija, ir visas politinės transformacijos procesas pasibaigs. Saugumo pajėgos ir kariuomenė nepaklus jokiam kitam prezidentui."[9]

Tačiau apmąstęs susidariusią padėtį generolas pats ėmė dvejoti. Tris savaites jis laidė miglotas užuominas, kad jis nekels savo kandidatūros, jeigu šalis jo nenori. Iš pradžių jis pozavo, pasak jo patarėjų. Jis labai ilgai ir ryžtingai laikėsi įsikibęs į valdžią, todėl mintis tiesiog atsistatydinti jam buvo svetima. Bet matydamas, kad situacija jam nepalanki, Jaruzelskis rimtai susimąstė, ar verta kelti savo kandidatūrą. Jis sakė savo patarėjams nenoris „šliaužti į prezidento postą". Taip pat jis nenorėjo patirti dar vieno viešo pažeminimo po pražūtingo pirmo rinkimų raundo. Mėnesio pabaigoje jis nusprendė nerizikuoti pralaimėti dar vienus rinkimus – ir patirti dar didesnį pažeminimą. Jis nusprendė trauktis iš varžybų, nebent atsitiktų stebuklas, ir jis galėtų būti tikras, kad bus išrinktas[10].

38

LAIDOTUVĖS BUDAPEŠTE

1989 m. birželio 16 d., penktadienis, Budapeštas

9:00 DAUGIAU KAIP du šimtai tūkstančių žmonių jau buvo susispietę Didvyrių aikštėje, įspūdingoje neoklasikinėje erdvėje, kurioje didingomis skulptūromis buvo pagerbta nemažai iškilių vengrų. Nepaliaujamai augdama minia išsiliejo į platų Liaudies bulvarą ir greta esantį miesto parką. Per praėjusius trisdešimt trejus metus didžiąją laiko dalį buvo draudžiama net paminėti Imre Nagy vardą. Dabar 1956 m. revoliucijos politinis vadovas, po dvejų metų nuteistas mirti, buvo perlaidotas su dramatiškomis ir jausmingomis apeigomis. Tai buvo seniai mirusio žmogaus laidotuvės. Bet visi, kas matė šias nepaprastas laidotuves, suprato, kad per jas taip pat buvo palaidota visa Vengrijos istorijos epocha. Kai prieš metus tą pačią dieną kai kurie seni Nagy draugai ir šeimos nariai pabandė surengti mažas protesto eitynes minėdami trisdešimtąją jo mirties sukaktį, policija išvaikė juos lazdomis. Dabar Nagy laidotuvės buvo paverstos svarbiu valstybiniu įvykiu, kuris buvo tiesiogiai transliuojamas per vyriausybės kontroliuojamą televiziją. Policija bendradarbiavo su buvusiais disidentais, politiniais aktyvistais ir Nagy giminaičiais, stengdamasi užtikrinti, kad laidotuvės vyktų taikiai ir deramai iškilmingai.

Kai Nagy buvo pakartas centriniame Budapešto kalėjime Centrinėje gatvėje, režimas kruopščiai slėpė jo palaidojimo vietą,

nenorėdamas, kad ji taptų piligriminių lankymų vieta, o Nagy virstų kankiniu. Nakties gūdumoje jo ir keturių jo artimiausių bendražygių, nužudytų apytiksliai tuo pat metu, kūnai buvo nuvežti į Rakoškeresturo savivaldybės kapines atkampiame rytiniame miesto priemiestyje. Nagy, jo gynybos ministrą Pálą Maléterą, jo sekretorių Józsefą Szilágyi, jo politinį patarėją Ferencą Donáthą ir vieną iš pagrindinių 1956 m. revoliucijos intelektualinių įkvėpėjų Miklósą Gimesą policija palaidojo nepažymėtuose kapuose kapinių sklype Nr. 301. Paslaptį atskleidė Miklósas Vásárhelyi, kuris trumpalaikės revoliucijos metu buvo Nagy atstovas spaudai ir po 1956 m. buvo įkalintas ketveriems metams. Devintajame dešimtmetyje Vásárhelyi, žavingas, globėjiškas, žilaplaukis džentelmenas, turėjęs plačių ryšių Vakarų spaudoje, tapo disidentinio judėjimo tėvu. Apie sklypą Nr. 301 ir kas ten buvo palaidoti, jam pasakė draugiškas kalėjimo sargybinis. Tačiau kol Kádáras buvo valdžioje, jis negalėjo plačiai paviešinti šios informacijos. Nagy reabilitacija būtų pasmerkusi tris Kádáro valdymo dešimtmečius. Bet kai senis buvo pašalintas iš savo posto, jis ir Nagy šeima įkūrė Istorinio teisingumo komitetą sugrąžinti gerą Imre Nagy ir 329 kitų revoliucionierių, nubaustų mirties bausme už jų vaidmenį 1956 m., vardą.

Šie nužudyti žmonės kėlė dilemą partijai, kuri beveik skilo pusiau per įnirtingus vidaus debatus dėl to, ką daryti su didžiausia Vengrijos komunizmo trauma. Reformuotojai, tokie kaip Imre Pozsgay, buvo įsitikinę, jog tylėti ir apsimesti, kad nieko neįvyko, kaip per praėjusius tris dešimtmečius, nebegalima. „Mes turėjome stoti į akistatą su problema, – sakė jis. – Negalėjome pradėti iš naujo, atversti naują lapą, nepaaiškindami, kas įvyko praeityje.“ Pozsgay ėmė vykdyti radikalius pokyčius partijoje ir siekė oraus kompromiso su opozicija. Daugelio seno raugo komunistų akimis jis pats daugiau ar mažiau buvo opozicionierius. Iš dalies jis vadovavosi ambicijomis, manydamas, kad

gali laimėti valdžią, pateikdamas save kaip pokyčių atstovą, iš dalies – įsitikinimais. Jis suprato, kad komunizmui atėjo galas ir kad jis gali gerai pasiruošti surinkti jo šukes. 1988 m. pabaigoje jis įkūrė Istorijos komisiją, susidedančią iš tuzino žymiausių komunistų dėstytojų ir istorikų, kad studijuotų sukilimą. Jiems buvo suteikta beprecedentė prieiga prie dokumentų, kurie aiškiai atskleidžia gėdingus partijos veiksmus tuo metu.

Jų pranešimas, paskelbtas 1989 m. sausio pradžioje, atmetė pagrindinę partijos istoriją, kad 1956 m. įvykiai buvo „kontrrevoliucija" ir kad sovietų invazija buvo būtina norint išgelbėti Vengriją nuo reakcionierių ir imperialistų. Komisija nusprendė, kad tai buvo „liaudies sukilimas prieš oligarchinį valdymą, kuris smukdė valstybę" ir kad Raudonosios armijos invazija jam sutriuškinti buvo visiškai nepateisinama. Tai buvo ne vien ezoterinis komunistinės teorijos klausimas ar simbolinis gestas. Kaip suprato konservatoriai tirpstančiose partijos gretose, naujos linijos šalininkai pripažino, kad komunistų valdymas per praėjusius tris dešimtmečius buvo neteisėtas ir kad rusai yra okupantai. Jie atsisakė patogaus ortodoksinio požiūrio, prie kurio žmonės buvo įpratę, ir tylos sąmokslo, kuris leido Kádárui ir jo kolegoms palaikyti taiką Vengrijoje. Kita didelė problema, kuri kėlė nerimą partijai, buvo sovietų reakcija. Pozsgay nugalėjo daugelyje įnirtingų ginčų per partijos susirinkimus. Tai vienintelis būdas Vengrijos partijai apsivalyti, teigė jis, ir ji niekada neatgaus žmonių pasitikėjimo, „jeigu nepasinaudosime šia proga dabar". Jokios oficialios sovietų reakcijos nebuvo. 1956 m. revoliucijos išteisinimas buvo Gorbačiovas reformų ir „Sinatros doktrinos išbandymas, – sakė jis. – Žinoma, mes stebėjome Sovietų Sąjungos reakciją ir kai pamatydavome, kad ji reaguoja vangiai, žengdavome kitą žingsnį. Taip mes plėtojome savo iniciatyvas."[1]

Vyriausybė kovą paskelbė leisianti ekshumuoti penkis kūnus ir deramai juos perlaidoti. Iš pradžių jai nekilo net minties pa-

versti perlaidojimą didele vieša ceremonija. Režimas norėjo paprastų, privačių laidotuvių nuošalioje vietoje, tikėdamas, kad tai išspręs šią problemą kartą ir visiems laikams. Bet per tuos metus, pokyčių tempui greitėjant ir partijai akivaizdžiai silpstant, komunistų pareigūnai nutarė, kad geresnis būdas bus perimti šias laidotuves. Nuo kovo vidurio jie neoficialiai derėjosi su opozicija. Jie sutiko, kad lenkiško stiliaus Apskritojo stalo derybos prasidės birželio 13 d., tris dienas prieš laidotuves. Partijos vadovybė reikalavo teisės dalyvauti laidotuvių ceremonijoje ir sakyti kalbas. Nors Vásárhelyi ir Nagy šeima nenorėjo jų įleisti, jie suprato negalį atsisakyti. Ir Istorinio teisingumo komitetas, ir vyriausybė ragino elgtis „ramiai ir oriai“ ir prašė nesinešti jokių politinių plakatų, tiktai nacionalines ar juodas vėliavas. Bet valdžia nerimavo, kad gali kilti neramumų. Ir ji buvo pasiryžusi pasinaudoti laidotuvėmis savo politiniais tikslais, kaip liudija visiškai slaptas Vengrijos slaptosios tarnybos pranešimas. Jis atskleidžia, kaip žvalgybos agentai prasiskverbė į kiekvieną opozicijos grupę ir aktyviai siekė įtikinti jas sumažinti savo reikalavimus. „Tarp agentų, veikiančių įvairiose grupėse, – sakoma pranešimas, – agentai „Rūgtis“, „Aistros gėlė“, „Rododendras“, „Agava“ ir „Kardo Vėliava“ [...] panaudos savo įtaką [grupėms], kad jos atsisakytų minties surengti politines demonstracijas ar jose dalyvauti [...]. „Katilėlis“ ištirs Vengrijos demokratinio forumo planus ir mintis apie dalyvavimą masiniame sambūryje [...].“ „Calla“ lankysis Laisvųjų demokratų koordinaciniuose susirinkimuose. Agentai užsienyje šnipinės vengrų emigrantų bendruomenių veiksmus JAV ir Europoje, ir „sąmoningai naudodamiesi žiniasklaida [...] paskleis mintį, kad jeigu laidotuvės vyks tvarkingai, tai parodys tautos brandą[2].“

Scenos darbininkai ir statybininkai per praėjusias tris dienas pavertė Didvyrių aikštę milžiniška teatro scena. Ją labai stilingai

suprojektavo architektas László Rajkas, vienas iš žymiausių šalies disidentų, kurio tėvas buvo garsiausia penktojo dešimtmečio pabaigos stalinistų parodomųjų teismų auka. Kolonos buvo drapiruotos juodu audeklu. Didingus pastatų fasadus dengė didžiulės žalios, raudonos ir baltos trispalvės vėliavos, bet su skyle viduryje, norint atminti 1956 m. revoliucionierius, kurių simbolis buvo valstybės vėliava su paskubomis pašalinta kūjo ir pjautuvo emblema. Vienoje aikštės pusėje ant aukštų pjedestalų ir tarp aukštų liepsnų gulėjo šeši karstai. Šeštasis buvo tuščias Nežinomo sukilėlio karstas. Tai buvo įspūdinga ir jaudinanti ceremonija. Nuo pat jos pradžios 10:00, kai garsus aktorius Imre Sinkovitsas perskaitė Nagy šeimos laišką, vengrų emocijos įsiliepsnojo. Dvi valandas laidotuvininkai ėjo pro karstus, o tuo metu buvo skaitomi vardai visų vengrų, kurie žuvo per revoliuciją ir po jos prasidėjusias žiaurias represijas. Didelė dalis iš 300 000 žmonių, kurie dalyvavo laidotuvėse, 1956 m. nebuvo net gimę.

Jausmingiausias laidotuvių momentas, kurį daugelis atsiminė, buvo ugninga kalba, kurią pasakė raudonplaukis dvidešimt šešerių Viktoras Orbánas, vilkėdamas tradiciniais disidentų džinsais. Tai buvo įkvepiantis pasirodymas, kuris greitai jį išgarsino Vengrijos visuomenėje*. „Vyresnioji karta jaunimui daugeliu požiūrių nesuprantama", – sakė jis:

> Mes nesuprantame, kodėl tie patys partijos ir vyriausybės vadovai, kurie liepė mums mokytis iš knygų, falsifikuojančių Revoliucijos istoriją, dabar varžosi vienas su kitu, norėdami paliesti šituos karstus, tarytum jie būtų sėkmės talismanai. Mes nemanome turį būti dėkingi už tai, kad buvo leista palaidoti mūsų mirusius kankinius. Mes niekam nesame skolingi už tai, kad mūsų politinės organizacijos šiandien gali veikti [...]. Jeigu patikėsime savo [...] jėga, mes galime padaryti galą komunistinei diktatūrai. Jeigu

* Po dešimtmečio jis tapo ministru pirmininku.

būsime pakankamai ryžtingi, mes galime priversti partiją surengti laisvus rinkimus. Jeigu nepamiršime 1956 m. idealų, mes išrinksime vyriausybę, kuri pradės neatidėliotinas derybas dėl greito rusų kariuomenės išvedimo.

Kelias minutes Didvyrių aikštėje aidėjo plojimai ir pritarimo šūksmai. Net tuo metu vis dar buvo labai drąsu per didelį viešą renginį reikalauti, kad sovietai paliktų Vengriją[3].

Mária Kovács, viena iš laidotuvių dalyvių, kelis kartus per ceremoniją susijaudino iki ašarų, ypač kai išgirdo per aikštę nusiritusį šūksnį „*Russzkik Haza*“ – „Rusai, eikite namo“. „Aš atsargiai vertinau šiuos pokyčius, – sakė ji. – Mes matėme Maskvos reformas ir anksčiau. Mes matėme reformas Vidurio ir Rytų Europoje 1956 m., 1968 m., 1980–1981 m. Lenkijoje. Visos [...] jos prasidėjo didele dalimi Maskvoje ar buvo Maskvos leistos. Tačiau po kurio laiko, labai netikėtai, reformos būdavo nutraukiamos, kartais smurtu.“ Ji vertino pokyčius atsargiai todėl, kad manė, jog, kaip ir anksčiau, pokyčių procesas gali nutrūkti, jeigu jį pradėjęs Gorbačiovas bus pašalintas iš valdžios.

„Ir neužmirškite šių laidotuvių dviveidiškumo [...]. Jas organizavo komunistai – tie patys žmonės, kurie vos prieš keletą metų nedvejodami smerkė Imre Nagy kaip sovietų sistemos ir socializmo išdaviką. Visi žmonės iš komunistų pusės, kurie stovėjo ant pakylos, per laidotuves vos prieš kelerius metus rituališkai smerkė 1956 m. sukilimą. Tai reiškia, kad šitie žmonės gali pakeisti savo nuomonę, jeigu to pareikalaus aplinkybės.“[4] Tarp jų buvo premjeras Némethas, Imre Pozsgay ir valstybės prezidentas Mátyásas Szürosas. Komunistai priminė laidotuvių dalyviams, kad jie turi teisę pagerbti Imre Nagy kaip vieną iš saviškių. Nagy visą savo gyvenimą buvo ištikimas partijos kurso šalininkas. Prieš drąsiai lipdamas ant kartuvių pakylos, savo paskutiniais žodžiais jis pareiškė amžiną ištikimybę partijai ir darbininkų

klasei. Tačiau tūkstančiai Didvyrių aikštėje susirinkusių žmonių nenorėjo to išgirsti.

13.30 laidotuvių eisena, susidedanti iš Nagy ir jo keturių bendražygių šeimų su keletu artimų draugų, grįžo į kapinių sklypą Nr. 301. Po trumpos privačios ceremonijos jie vėl atgulė čia amžino poilsio, bet dabar jų kapai turėjo paminklus ir antkapius.

Netrukus po Nagy perlaidojimo Vengrijos imigracijos pareigūnai pastebėjo naują reiškinį. Vengrija tapo pagrindine Rytų Vokietijos gyventojų vasaros atostogų praleidimo vieta. Daugelis jų mieliausiai rinkdavosi Budapeštą, kur buvo restoranų ir pasilinksminimo vietų, kurių nebuvo nuobodžiame ir senamadiškame Rytų Berlyne. Tačiau daugiausia jie vykdavo prie Balatono ežero, kur galėjo degintis saulėje smėlėtuose paplūdimiuose ar mėgautis gydomosiomis voniomis puikiuose vandens procedūrų salonuose, kurių buvo pridygę daugiausia palei pietinį ežero krantą. Čia susitikdavo daug vokiečių šeimų, nors kelioms dienoms, nes daug Vakarų vokiečių taip pat atvykdavo prie Balatono. Paprastai po apytiksliai vienos ar dviejų savaičių atostogų lankytojai grįždavo namo. Šią vasarą, jau birželio vidury, tapo aišku, kad daugelis VDR lankytojų lieka, ir vis nauji nuolat atvyksta į Vengriją per Čekoslovakiją, aiškiai neketindami grįžti namo. Atrodė, kad judėjimas magistralėmis vyksta viena kryptimi. Vengrijai tai kol kas dar nebuvo rimta problema. Dosnūs vengrai lengvai galėjo priglausti keletą tūkstančių šeimų. Bet vyriausybė žinojo, kad tai netrukus gali peraugti į rimtą krizę ir sukelti nepageidautiną konfliktą su Rytų Vokietija. Partijos vadovas Grószas, premjeras Némethas ir užsienio reikalų ministras Gyula Hornas nusprendė kol kas nesiimti rimtesnių veiksmų ir laukti, kaip klostysis įvykiai. Jie prašė Kremliaus patarimo, bet ir Gorbačiovo, ir Ševardnadzės patarėjai pasakė, kad Vengrija pati turi spręsti, ką daryti, o jie nesikiš – draugai Budapešte patys turi spręsti šį klausimą su VDR.

Rytų Vokietijos režimas sunerimo. Jis pastebėjo, kad daug žmonių po vasaros atostogų negrįžta namo ir į darbą. Apie tai visi kalbėjo, bet minėti šią temą spaudoje buvo draudžiama. Negrįžtančiųjų skaičius smarkiai išaugo po to, kai per televiziją buvo imta rodyti reportažus apie Kinijos įvykius, kuriuos nuolat lydėdavo vyriausybės pareiškimai, kad ji „širdingai sveikina Kinijos Liaudies Respubliką greitai susidorojus su neramumais Pekine, kuriuos išprovokavo Vakarų imperializmo agentai“[5].

Rytų Vokietijos gyventojai, kurie sukraudavo į savo automobilius visą mantą, kiek tik jos tilpdavo, ir važiavo į Vengriją, tikėdamiesi galų gale ištrūkti į laisvę, pramynė vadinamąjį „trabių taką“, nes jie visada važiavo trabantais, dėžės formos dviejų stūmoklių variklių automobiliais, iš dalies pagamintais iš plastmasės. Šie automobiliai smarkiai teršė orą ir buvo Rytų Vokietijos gyvenimo ir pramonės simbolis. Trabiai nebuvo elegantiški, bet jie funkcionavo palyginti efektyviai. Gamyba neatitiko pasiūlos ir paklausos įstatymų: norėdami įsigyti „liaudies automobilį“ žmonės laukdavo eilėje septynerius ar aštuonerius metus, taigi, jis buvo vertingas turtas. Jie turėjo būti gaminami šešių spalvų, bet keliuose buvo matyti tik trijų spalvų: baltos, pilkai mėlynos ir smėlio spalvos. Spidometro padalos siekė iki 130 kilometrų per valandą, bet, pasak didžios Rytų Vokietijos prasimanymų pasakojimo tradicijos, automobilininkui pasisekdavo, jeigu pavykdavo viršyti 80. Važiuodamas trabis spjaudėsi nuodingais dūmais, keturis kartus viršydamas Europos vidurkį. Rytų Vokietijos gyventojai pasakojo apie jį nesibaigiančius anekdotus. Vis dėlto dauguma savininkų buvo nepaprastai prisirišę prie savo trabių. Turbūt dar nė viena transporto priemonė nebuvo taip glaudžiai tapatinama su savo kilmės šalimi.

Po to, kai vengrai gegužės 2 d. pradėjo demontuoti savo Geležinės uždangos dalį, Rytų Vokietijos gyventojai manė, kad, pasiekę Vengriją, jie jau yra pusiaukelėje į Vakarus. Jie automatiškai

galėjo gauti Vakarų Vokietijos pilietybę. Problema buvo įvažiuoti į Austriją. Jie galėjo gauti Vakarų Vokietijos pasą faktiškai pagal pareikalavimą bet kokiame VFR konsulate. Bet Rytų Vokietija septintojo dešimtmečio pradžioje su visomis Varšuvos sutarties šalimis sudarė sutartis nepripažinti Vakarų Vokietijos paso, kuriame nėra galiojančio įvažiavimo ženklo. Galiojo taisyklė, kad jei žmogus atvažiavo į Vengriją ne su Vakarų Vokietijos pasu, tai jis negalėjo ir išvykti su juo. To užteko garantuoti, kad Rytų Vokietijos gyventojai liktų sovietų bloke. Dabar daugelis jų manė, kad jei jie tiesiog pasiliks Vengrijoje, galų gale vyriausybė Budapešte leis jiems išvykti į Austriją, iš kur jie nekliudomai pasieks Vakarų Vokietiją.

Dauguma Rytų Vokietijos gyventojų, kurie leidosi trabių taku, buvo profesionalai, vidutinės klasės žmonės savo trečiajame dešimtmetyje ar neseniai įkopę į ketvirtąjį dešimtmetį, daugiausia jaunos šeimos. „Su vaikais likti ten buvo neįmanoma. Nebuvo jokių perspektyvų, jokios vilties. Tik sterilus gyvenimas, pagrįstas melu ir nekantriu laukimu“, – sakė vienas iš jų. Bet beveik visi skundėsi dėl kažko panašaus. „Mes nebuvome nusilpę dėl prastos mitybos ar fizinio išsekimo. Mus išsekino slegianti priespauda, ir mes turėjome ištrūkti. Mes nemanėme, kad vengrai išsiųs mus atgal, nors, žinoma, tokia galimybė buvo. Mes galvojome, kad mums bus leista sėdėti ir laukti.“

Rytų Vokietija prašė Vengrijos laikytis sutarties ir neleisti jos piliečiams išvykti. Vengrija žadėjo laikytis savo Varšuvos sutarties įsipareigojimo. Tada Rytų Vokietija pareikalavo grąžinti jos piliečius. Vengrijos vadovai vieningai atsisakė ir pareiškė, kad VDR turi susitarti su Vakarų Vokietija dėl likimo žmonių, kuriuos jie pirmą kartą pavadino „pabėgėliais“. Berlynas kreipėsi pagalbos į sovietus. Honeckeris susitiko su Ševardnadze konfidencialioms deryboms Berlyne. Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministras atsisakė palaikyti kurią nors pusę ir pakartojo

Kremliaus nuostatą, kad Rytų Vokietija ir Vengrija turi pačios susitarti. Rytų Vokietijos diktatorius buvo įsiutęs ir neteko vilties pakeisti padėtį sovietų bloke. „Mes matome, kas vyksta Lenkijoje po rinkimų. Tai kelia nerimą. Negalima leisti socializmui pralaimėti Lenkijoje. Procesai Vengrijoje yra turbūt nesuvaldomi. Aš gerai atsimenu 1956 m. įvykius. Daug draugų Vengrijoje bijo, kad [...] perlaidojus Nagy kontrrevoliucija vėl atgis. Negi neįmanoma užkirsti kelią partijos skilimui Vengrijoje? Jei ne, Vengrija pereis į buržuazinę stovyklą."[6]

Praėjus mėnesiui po to, kai buvo perlaidotas Imre Nagy, tūkstančiai laidotuvių dalyvių lankė kitas laidotuves Budapešte, per kurias buvo atsisveikinta su Vengrijos praeitimi. Jánosas Kádáras gyveno gana ilgai ir dar spėjo pamatyti jo seno varžovo perlaidojimą, nors tuo metu jis buvo jau taip pasenęs ir ligotas, kad nesuvokė, kas vyksta. Jis mirė liepos 6 d. rytą, ir žinia apie jo mirtį buvo sutikta su nuostaba ir tikra širdgėla. Nors vengrai nekentė daugelio Kádáro veiksmų, prie kurių jie patys nemažai prisidėjo per tylos sąmokslo dešimtmečius, jie gerbė tą žmogų. Jo laidotuvės liepos 14 d. Kerepesi, Vengrijos nacionalinėse kapinėse, taip pat buvo politinis iškilmingas renginys, kuriame dalyvavo 100 000 žmonių. Daugelis jų prieš keletą savaičių lankėsi Nagy laidotuvėse. Trys milijonai vengrų žiūrėjo tiesioginę laidotuvių transliaciją per televiziją. Vengrijos vadovas, valdęs šalį trisdešimt dvejus metus, buvo palaidotas šalia kitų komunistinių „didvyrių", kapinių dalyje, vadinamoje Darbininkų klasės Panteonu. Užrašas ant jo marmurinio antkapio skamba kaip pasiteisinimas, bet kalba už kitus komunistus, kurie XX a. kovojo dėl savo tikslo: „Aš buvau ten, kur turėjau būti. Aš dariau tai, ką turėjau daryti."

39

PREZIDENTO TURAS

1989 m.,liepos 10 d., pirmadienis, Varšuva

KOMUNISTINĮ GENEROLĄ JARUZELSKĮ kelti savo kandidatūrą į Lenkijos prezidento postą įtikino ne kas kitas, o Amerikos prezidentas respublikonas George'as Bushas. Jis nerimavo, kad dėl greitų pokyčių Lenkija ir Vengrija gali tapti nevaldomos ir labai nestabilios. Jo kelionė į šias dvi šalis buvo suplanuota netrukus po inauguracijos, bet nuo to laiko jose įvyko revoliucinių įvykių. Kalbėdamasis su savo patarėjais, tokiais kaip Condoleezza Rice, jis išsakė susirūpinimą dėl to, ar „jie ne per dideli, ar rinka pajėgs prie jų prisitaikyti". Kai kuriuos jo patarėjus toks komentaras nustebino, bet jie suvokė savaime suprantamą prezidento atsargumą. Bushas sakė kalbų rengėjams, kurie ruošė vizito tekstus: „Kad ir kas ši kelionė yra, ji nėra pergalės kelionė – nesiruošiu ten bėgioti daužydamas sau į krūtinę [...]. Nenoriu nieko kurstyti ar provokuoti. Nenoriu apsunkinti Gorbačiovui ir kitiems vadovams gyvenimo. Nenoriu pažeminti Gorbačiovo." Dėl didesnės naudos jis buvo pasiryžęs atsisakyti progos pasipuikuoti.

Jis ne kartą sakė savo administracijos darbuotojams nenorįs padaryti tokios pat klaidos kaip prezidentas Eisenhoweris 1956 m.: tada JAV paskatino Vengrijos revoliucionierius sukilti, bet įsiveržus sovietų tankams paliko likimo valiai. „Aš nenorėjau rizikuoti, – sakė jis. – Visada prisimindavau liūdnai

pasibaigusius sukilimus Rytų Vokietijoje 1953 m., Vengrijoje 1956 m. ir Čekoslovakijoje 1968 m. Aš nenorėjau paskatinti įvykių, kurie galėjo išprovokuoti smurtą, ir sukurti situacijos, kai žmonės stotų į barikadas, o mes negalėtume – ar nenorėtume – jų paremti, palikdami likimo valiai. Aš tikėjausi paskatinti išsilaisvinimą [...], nesukeldamas vietos valdžios, kaip įvyko Lenkijoje 1981 m., ar sovietų atoveikio." Per savo būsimą vizitą Varšuvoje ir Budapešte jis nenorėjo „kurstyti nepasitenkinimo [...] ar netyčia jį paskatinti [...]. Jei susirinks didelės minios, paskatinus jas priešintis sovietų dominavimui, padėtis gali tapti nekontroliuojama. Entuziastingas sutikimas gali virsti riaušėmis [...], o tai smarkiai pakenktų optimizmui ir pažangai, kuri pradėjo plisti regione."[1]

Prezidentas ir jo palyda atvyko vakarą prieš oficialius renginius – oras buvo tvankus ir drėgnas, prisiminė Amerikos nacionalinio saugumo patarėjas generolas Scowcroftas. „Oro kondicionavimo sistema mūsų viešbutyje nepajėgė jo atvėsinti. Viešbučio kambariuose buvo dar tvankiau negu lauke; langų atidaryti buvo neįmanoma – mes tiesiog dusome. Pagaliau man pavyko atplėšti vieną langą; parėmęs jį, kad neužsidarytų, aš padėjau patalynę ant grindų, toje vietoje, į kurią pūtė [...] šioks toks vėjelis. Viešbučio administracija paaiškino, kad sistemai deramai funkcionuoti tiesiog neužtenka elektros – tai skausmingai priminė, kokia atsilikusi buvo Lenkijos ekonomika[2].

Po bemiegės nakties, kelios minutės po devintos ryto, Bushas Belvedero rūmuose susitiko su Jaruzelskiu. Jie jau buvo susipažinę prieš porą metų, kai Bushas buvo viceprezidentas ir trumpam sustojo Lenkijoje. Jis patarė generolui įteisinti „Solidarumą" ir derėtis su juo, bet Jaruzelskis atmetė šį siūlymą, sakydamas, kad tai „būtų pražūtinga vyriausybei". Vis dėlto Bushui patiko Jaruzelskis – jis gerbė jį ir laikė nuovokiu vadovu. Jis apibūdino jį savo patarėjams kaip „išties įspūdingą žmogų". Dabar, kai generolas sudarė sandėrį su „Solidarumu", Amerikos

prezidentas nenorėjo, kad jis ir jo komunistinis režimas būtų staiga nustumti į šalį. Bushas buvo įsitikinęs, kad Jaruzelskis gali „užtikrinti stabilumą“. Ironija buvo akivaizdi. Amerikiečiai beveik pusę šimtmečio norėjo išvaduoti palydovines valstybes iš sovietų orbitos. Tam jie išleido daug milijardų dolerių gynybai, žvalgybai ir propagandai. Dabar dalis šių režimų, nekenčiami savo valdinių, sverdėjo prie žlugimo krašto. Vos prieš mėnesį, pirmą kartą per šešiasdešimt metų paragavę demokratijos, lenkai ryžtingai balsavo prieš savo komunistinius vadovus. Tačiau Amerikos prezidentas norėjo išlaikyti juos valdžioje – bent jau kuriam laikui. Ultraatsargus Bushas manė, kad tai užkirs kelią anarchijai Rytų Europoje.

Tą rytą tarp jųdviejų su Jaruzelskiu įvyko keistas pokalbis. Generolas pasakė po ilgų ir sunkių apmąstymų nutaręs nesibalotiruoti į prezidento postą ir nerizikuoti patirti pažeminimą. Jaruzelskis pareiškė, kad pralaimėjimas jam nepriimtinas. „Aš negaliu nugalėti be „Solidarumo“ palaikymo, ir nemanau, kad jis mane parems. Kokį vaidmenį, jūsų manymu, aš turėčiau atlikti?“ Bushas tučtuojau atsakė, kad jis turi kelti savo kandidatūrą: „Aš pasakiau jam, kad jo atsisakymas dalyvauti rinkimuose galėtų netyčia smarkiai destabilizuoti padėtį ir raginau persigalvoti.“ Bushas pripažino, kad jautėsi keistai, bandydamas įtikinti aukšto rango komunistą kandidatuoti į prezidento postą. „Bet aš maniau, kad Jaruzelskio patirtis yra geriausia garantija, kad perėjimas Lenkijoje įvyks sklandžiai.“ Pusantros dienos jis nuolat gyrė Jaruzelskio patriotines pastangas keisti savo šalį. Opozicija labai nusivylė. Dauguma „Solidarumo“ intelektualų buvo instinktyviai proamerikietiški. Tačiau dabar jie išsakė nepasitenkinimą Amerikos prezidento žodžiais[3].

Susipažinę su 100 milijonų dolerių vertės JAV pagalbos programa, kurią atsivežė Bushas, jie supyko dar labiau. Prezidentas suprato, kad ji labai menka. Valstybės sekretorius Jamesas Bakeris,

Condoleezza Rice ir generolas Scowcroftas ragino skirti daug dosnesnę pagalbą, siekiant paskatinti demokratinius pokyčius Lenkijoje, bet iždo sekretorius Nicholas Brady pasakė, kad iždas tuščias. „Mes negalime mėtyti labai reikalingų pinigų į Lenkijos bedugnę", – pasakė jis, ir prezidentas jo paklausė. Bushas savo kalboje paskelbė „Solidarumo" parlamentarams padidinsiąs paramą dar 15 milijonų dolerių, be to, pažadėjo padėti išvalyti teršalus iš Krokuvos apylinkių. Jo žodžius parlamentarai išklausė tylėdami. Ir vyriausybės vadovai, ir opozicijos lyderiai įsiuto sužinoję, kad Johnas Sununu, prezidento administracijos vadovas, pasakė reporteriams, kad gavusi daugiau pinigų Lenkija „bus tarsi vaikas konditerijos parduotuvėje, [kuriam] trūksta savidisciplinos išmintingai juos išleisti"[4].

Kitą dieną Bushas išskrido į Gdanską susitikti Lechu Wałęsa. Prezidentas nemėgo „Solidarumo" vadovo ir juo nepasitikėjo, skirtingai negu Jaruzelskiu, kuriam jautė vis didesnę simpatiją. Jis manė, kad Wałęsa yra pernelyg donkichotiškas, pernelyg radikalus ir nepakankamai solidus bei patikimas. Kai jie susitiko prieš dvejus metus, Bushą apstulbino Wałęsos atsakymas į jo klausimą, ar „Solidarumas" bus įteisintas. Wałęsa pasakė, kad jei atsitiktų toks neįtikimas dalykas, tai „sukeltų mums daug bėdų", nes tada „Solidarumas" galėtų būti apkaltintas dėl ekonominės katastrofos Lenkijoje. Bushas ir jo žmona Barbara įtemptoje atmosferoje papietavo Wałęsos kukliame bute – pietus paruošė Danuta – ir kone susibarė su juo. Lenkas skundėsi dėl „apgailėtino, menko" pagalbos siūlymo ir pareiškė, kad Lenkija nusipelnė dosnesnės paramos. Jis pareikalavo 10 milijardų dolerių paskolos daugiau kaip trejiems metams, siekiant užtikrinti, kad Lenkijos ekonomika imtų funkcionuoti. Kai Bushas atsakė, kad tai neįmanoma, profsąjungos vadovas piktai rėžė, kad Lenkijoje gali paplisti visuotinis skurdas ir nedarbas, o paskui „kils pilietinis karas. Mes stovime prie bedugnės krašto."[5]

Džiaugdamasis, kad ištrūko iš Lenkijos, prezidentas buvo entuziastingai sutiktas Budapešte. Karinių oro pajėgų lėktuvas Nr. 1 leidosi per didžiulę audrą. Pasitikti prezidento susirinko tūkstančiai žmonių, ir tai praskaidrino jo nuotaiką po sunkaus pokalbio Gdanske. Bushas retai vaidindavo publikai, bet šiuo atveju jis pajuto gerą progą padaryti įspūdingą gestą ir, kai jis nusileido trapu liūtyje, jis pasiūlė pagyvenusiai moteriai savo lietpaltį*. Jis kiaurai permirko, kol spaudė rankas pasitinkantiesiems. Bet ėmęs kalbėti apie reikalus jis, kaip ir Lenkijoje, gerai sutarė su konservatyviais komunistinio režimo veikėjais, o su opozicijos radikalais – nelabai. Kai jam buvo įteiktas gabalėlis spygliuotos vielos tvoros, Geležinės uždangos, kurią vengrai išmontavo gegužę, jis pareiškė esąs susijaudinęs iki ašarų. Jis pagyrė vyriausybę, kuri įsakė demontuoti tvorą, o ne opoziciją, kuri spyrė režimą ją nugriauti. Némethas, Grószas ir ekonomistas Rezsö Nyersas, dabar prie šturvalo Vengrijoje stovėjusi trijulė, padarė jam įspūdį, ir jis pažadėjo jai amerikiečių paramą. Bushas sakė jiems: „Mes esame su jumis. Tai, ką jūs darote, yra nuostabu. Mes visada to norėjome. Mes neketiname kelti jums problemų. Mes žinome, kad kuo geriau mes sutariame su sovietais, tuo geriau ir jums [...]. Mes anaiptol nesirengiame versti jus rinktis Rytų arba Vakarų.“[6]

Vėliau tą pačią dieną jis susitiko su pagrindiniais opozicijos veikėjais Amerikos ambasadoriaus Vengrijoje Marko Palmerio rezidencijoje. Pobūvis buvo nemalonus. Imre Pozsgay pasakė Bushui, kad komunistai praras valdžią, kai tik surengs laisvus ir teisingus rinkimus. „Mano partija daro per mažai ir imasi veikti per vėlai“, – sakė jis. Bushas atrodė sunerimęs. Palmeris per praėjusius trejus metus užmezgė gerus ryšius su disidentais ir reformuotojais komunistais, bet „kraštutinis“ jo prezidento ir jo viršininko Valstybės departamente atsargumas jį siutino. „Bushas

* Iš tikrųjų tai buvo vieno iš jo slaptosios tarnybos sargybinių lietpaltis, kurį prezidentas buvo iš jo pasiskolinęs.

ir Bakeris vis perspėdavo šiuos žmones [...] mano svetainėje [...] neiti per toli ir per greitai“, – sakė jis. Kai Bushas tvirtino buvusiems disidentams, kad jų komunistinė vyriausybė „juda teisinga kryptimi, vesdama šalį į priekį žingsnis po žingsnio, ir tai tikrai labai apdairu“, jie net neslėpė savo nuostabos. Tai buvo kultūrinis šokas, papasakojo Palmeris. Pogrindinės disidentinės veiklos Vengrijoje krikštatėvis filosofas Jánosas Kisas irgi dalyvavo ambasadoriaus priėmime. Jis buvo labai įtakingas žmogus opozicijos sluoksniuose visame komunistiniame pasaulyje, ir jo išvaizda tiksliai parodė, kas jis toks: Vidurio Europos intelektualas. „Kai aš supažindinau prezidentą ir Jimą Bakerį su Jánosu Kisu, – sakė Palmeris, – atrodė, kad jie nori paklausti: „Kas šis keistas žmogus su barzda, panašus į Woody Alleną?“ Po susitikimo Bushas sakė savo patarėjams: „Jie tikrai nėra tinkami žmonės valdyti šalį. Bent jau kol kas netinkami. Jie dar nepasiruošę.“ Jam atrodė, kad komunistai, kuriuos jis sutiko, turi kur kas geresnių galimybių įvesti Vengrijoje demokratiją ir laisvąją rinką[7].

Busho įtaka Jaruzelskiui buvo didelė, ir netrukus po to, kai amerikiečiai išvyko iš Lenkijos, jis pareiškė vis dėlto dalyvausiąs prezidento rinkimuose. Amerikos ambasadorius Johnas Davisas kaip įmanydamas įtikinėjo „Solidarumą“ padėti jį išrinkti. Wałęsa manė, kad sovietai, kaip ir Lenkijos kariuomenė bei saugumo pajėgos, nepriims jokio kito kandidato. Taigi jis sudarė sutartį su Jaruzelskiu, kuri turėjo užtikrinti generolui pergalę. Bet ji anaiptol nebuvo visiškai užtikrinta. Wałęsa turėjo priversti naujai išrinktus „Solidarumo“ parlamento narius susilaikyti per balsavimą. Daugelis tiesiog atsisakė: jie negalėjo palaikyti žmogaus, kuris įkalino juos ir privertė jų šeimas kentėti. Bet pagaliau jis įtikino septynis palaikyti siūlymą. „Balsuokite, kaip jums liepia sąžinė“, – pasakė jis, o paskui paaiškino, kad „Solidarumui“ šis reikalas „gyvybiškai“ svarbus. „Mes užsispaudėme nosis, bet padarėme, ką reikia“, – pareiškė vienas „Solidarumo“ įstatymų leidėjas. Vienu

metu per balsavimą atrodė, kad generolas pralaimės, ir „Solidarumo" aktyvistams teko naršyti po barus ir ieškoti parlamento narių balsuoti už Jaruzelskį. Jis laimėjo tik vieno balso persvara. Liepos 19 d. generolas Jaruzelskis, žmogus, kuris pavertė Lenkiją karine diktatūra, tapo demokratiškai išrinktu šalies prezidentu[8].

Vienas iš protingiausių komunistinių vadų Lenkijoje buvo Januszas Reykowskis, buvęs psichologijos profesorius iš Varšuvos ir svarbiausias partijos derybininkas per Apskritojo stalo derybas. Jis sakė: „Marksizmo-leninizmo vadovėliuose daug kalbama apie valdžios paėmimą, bet nieko nesakoma apie jos atsisakymą." Po mėnesį trukusių sunkių derybų, Lenkija pirmą kartą po trečiojo dešimtmečio patyrė tikros parlamentinės demokratijos skonį. Jis ne visada buvo malonus. Jaruzelskis buvo prezidentas, bet negalėjo rasti dirbančios vyriausybės. Jis atsisakė partijos vadovo posto, bet vis tiek stengėsi užtikrinti, kad komunistai išsaugotų valdžią Lenkijoje. Antradienį, liepos 25-ąją, jis iškvietė Wałęsą ir paprašė, kad jis prisijungtų prie komunistų vadovaujamos Didžiosios koalicijos, kaip ją vadino generolas. Partijos atstovai užimsią svarbiausius postus, o „Solidarumas" galėsiąs skirti keturių mažiau svarbių ministerijų – sveikatos apsaugos, aplinkosaugos, statybos ir pramonės – vadovus. „Solidarumas" turi išaugti į valdžią", – sakė Jaruzelskis. Wałęsa iš karto atsisakė ir nesileido perkalbamas. Po savaitės Jaruzelskis paskyrė Kiszczaką premjeru, bet komunistai nesulaukė palaikymo. Buvęs valstybės saugumo vadovas negalėjo suformuoti vyriausybės. Net kai kurie seni, ištikimi partijos nariai atsisakė bendradarbiauti su juo ar kitais uniformuotais žmonėmis, seniai pažįstamais veidais, kurie, Jaruzelskio manymu, galėjo vesti Lenkiją į naują demokratinę aušrą[9].

Wałęsa nenorėjo įtraukti „Solidarumo" į vyriausybę, nors po antro balsavimo sekmadienį, birželio 18 d., turėjo rimtai apsvarstyti susidariusią padėtį. „Solidarumas" prarado tik vieną

laisvai renkamą vietą, kurioje jis iškėlė kandidatą į Seimą, ir laimėjo 99 procentus vietų Senate. Keista išimtis Aukštuosiuose rūmuose buvo nepriklausomas politikas Henrykas Stokłosa, buvęs komunistas, tapęs verslininku milijonieriumi, kuris tvirtino išleidęs savo rinkimams 100 000 dolerių – tuo metu Lenkijoje tai buvo milžiniški pinigai. Wałęsa sakė prieš rinkimus: „Mes esame profesinė sąjunga [...]. Mes norime būti autonomiški ir nepriklausomi nuo vyriausybės. Tegu vadovauja komunistai." Šis pareiškimas iš dalies buvo skirtas sovietams. Jis nebuvo įsitikinęs, kad rusai leis „Solidarumui" ateiti į valdžią, todėl nenorėjo jų provokuoti. Gorbačiovas vis kartodavo, kad Sovietų Sąjunga nesikiš į kitų šalių reikalus, bet Wałęsa netikėjo sovietais. Jie vis dar turėjo Lenkijos žemėje tūkstančius karių. Taip pat jis nebuvo įsitikinęs, kad „Solidarumas" yra pasiruošęs valdžiai. Sąjungoje kilo didelių nesutarimų. Vienas iš pagrindinių „Solidarumo" veikėjų, ne visai juokais, sakė: „Lechas užsitarnavo antrąją Nobelio taikos premiją už taikos palaikymą paties „Solidarumo" gretose." Sąjungoje iš pat pradžių buvo skirtingų frakcijų, bet vidiniai konfliktai retai būdavo tokie intensyvūs kaip dabar, kai komunistai buvo ant pralaimėjimo krašto[10].

Kai kurie „Solidarumo" vadovai, buvę įtakingi nuo pat 1980 m. pradžios, irgi nenorėjo, kad „Solidarumas" prisidėtų formuojant vyriausybę. Jiems vadovavo švelnių manierų, rimtas, mąslus katalikų intelektualas Tadeuszas Mazowieckis, šešiasdešimt dvejų metų našlys. Jis su savo dviem sūnumis gyveno mažame ir netvarkingame Varšuvos bute. Gegužę prasidėjus rinkimų kampanijai, jis beveik nemiegojo, palaikomas vien cigarečių ir adrenalino. Jis buvo įsitikinęs, kad „Solidarumui" dar neatėjo laikas valdyti šalį. Jis turi likti opozicijoje, išmokti dirbti parlamente ir pasiruošti ateiti į valdžią po kitų rinkimų praėjus ketveriems metams. Jis manė, kad būtų klaida įeiti į vyriausybę, kurioje „policija ir kariuomenė vis dar yra valdančiosios partijos ran-

kose", ir manė, kad jei „Solidarumas" dabar prisidės prie šalies valdymo, jis bus kaltinamas už Lenkijos ekonomikos negeroves. „Mūsų sąjungoje buvo protingų žmonių, tarp jų daug inteligentų, kurie puikiai išmanė istoriją, filosofiją, literatūrą, teologiją, – sakė jis. – Bet mes neturėjome žmonių su valdymo patirtimi, mokančių organizuoti kokią nors veiklą, valdyti savivaldybes, valstybės ministerijas. Mums reikėjo laiko išmokti tai daryti. Aš maniau, kad mes nesame pasiruošę." Visada nuosaikus, atsargus, jis aptarė šį klausimą savo redaguojamame laikraštyje *Tygodnik Solidarności* (*Solidarumo savaitraštis*) straipsnyje „Skubėkime lėtai"[11].

Adamas Michnikas, vienas iš kūrybiškiausių Lenkijos opozicijos veikėjų, visiškai nesutiko su tokia pozicija. Jis manė, kad „Solidarumas" turi imti viską, ką gali, kol turi galimybę. Lenkijos žmonės, kurie daugelį metų laukė, kad komunistai pasitrauktų iš vyriausybės, tikisi kaip tik to. Infliacija, siekusi beveik 500 procentų, dabar buvo nebesuvaldoma, ir, kol tęsėsi konstitucinė krizė, buvo neįmanoma priimti jokių sprendimų. Jis žinojo, kad „Solidarumo" gretose yra protingų jaunų ekonomistų, vadovaujamų Leszeko Balcerowicziaus, kuris sakė, kad norint atitolinti ekonominį krachą, reikia nedelsiant, neatidėliojant nė dienos imtis radikalių ir skausmingų priemonių – „šoko terapijos". Michnikas pasiūlė sprendimą, išreikštą paprasta formule – „Jūsų prezidentas, mūsų premjeras". „Solidarumas" turi pabandyti tapti vadovaujančia koalicijos jėga ir bendradarbiauti su Jaruzelskiu kaip prezidentu. Wałęsa galiausiai perėjo į Michniko pusę. Jis taip pat žinojo, kad popiežius pasisakė už tai, kad „Solidarumas" paimtų tiek valdžios, kiek galėjo. Popiežius Jonas Paulius manė, kad tai bus žinia visai Rytų Europai, jei Sovietų imperija būtų nugalėta taikiomis, demokratinėmis priemonėmis.

Wałęsa išsprendė problemą, išanalizavęs parlamento sudėtį. Jis veikė tipiškai drąsiai ir vienašališkai, nesitardamas su savo patarėjais ir pagalbininkais, kurie, kaip jis sakė, kartais sutrikdyda-

vo jį. Jis grįžo į savo butą Gdanske ir rugpjūčio 7 d. vakarą padarė pareiškimą Lenkijos naujienų agentūrai, ragindamas Valstiečių ir Demokratų partijas, dvi jaunesniąsias komunistų partneres, liautis vergiškai palaikyti komunistus, kaip jos darė keturiasdešimt metų, ir prisidėjus prie „Solidarumo" formuoti naują vyriausybę. Kartu jie sudarytų 55 procentus Seimo. Wałęsos pareiškimas apstulbino kitus „Solidarumo" vadovus. Jis neaptarė šio sumanymo beveik nė su vienu savo aplinkos žmogumi, bet dramatiškas perversmas pavyko. Iš pradžių Valstiečių partijos vadovas Romanas Malinowskis ir Demokratų partijos vadovas Jerzy Jozwiakas Wałęsos raginimą vertino labai skeptiškai. Šie pilki seni biurokratai daugelį metų buvo komunistų marionetės, kurios paklusniai vykdė jų nurodymus. Jie nebuvo pratę mąstyti nepriklausomai. Bet jų partijų nariai įtikino juos priimti siūlymą. Jie suprato, kad netrukus bus visiškai nustumti į šalį, jeigu jo atsisakys.

Jaruzelskiui nepatiko jų susitarimas. Rakowskis, dabar komunistų partijos vadovas, patarė generolui nepritarti tokiam susitarimui. Ilgametis generolo atstovas spaudai, nemėgstamas Jerzy Urbanas, sakė jam, kad jei komunistai pasitrauks į opoziciją, jie praras valdžią „amžių amžiams". Bet generolas, realistas, žinojo, kad jis neturi kito pasirinkimo. „Į mūsų gyvenimą „Solidarumas" įsiveržė kaip taifūnas", – vos prieš dvi savaites sakė jis kitiems Varšuvos sutarties šalių vadovams.

> Mes turime pabandyti išspręsti dabartinę krizę nenaudodami smurto, be kraujo praliejimo. Mes negalime amžinai žengti keliu, kuris veda mus į konfliktą su darbininkų klase – [...] tai sukelia susvetimėjimą, kurį įveikti labai sunku. Partija buvo socializmo galios laiduotojas. Bet partija nėra absoliutus monarchas. Turiu pripažinti, kad mes tapome kaip tik tokiu monarchu ir elgėmės kaip absoliutūs valdovai, kurie visada teisūs, kurie įsakinėja ir nurodinėja. Taip, mes vadovavome kariniam aparatui, bet patyrėme politinį pralaimėjimą.[12]

Rugpjūčio 18 d., penktadienio popietę, jis pasakė Wałęsai patvirtinsiąs „Solidarumo“ vyriausybę, bet su dviem sąlygomis. „Sovietų Sąjunga bei kitos Varšuvos sutarties šalys nerimauja, kad [...] jūs paliksite socialistų bloką, o tada nežinia, kas gali atsitikti“, – sakė jis. Generolas taip pat primygtinai reikalavo, kad komunistai išsaugotų vidaus reikalų ir gynybos ministerijas. Wałęsa sutiko. Tą vakarą per televiziją jis paskelbė Maskvai skirtą pareiškimą: „Lenkija negali užmiršti savo geografinės padėties ir įsipareigojimų. Ji yra Varšuvos sutarties narė. To pakeisti negalima.“ Nors pareiškimas nebuvo labai skambus, Jaruzelskis patikino Wałęsą, kad jo užteks gauti Kremliaus palaiminimą.

Paskui Wałęsa paskelbė visus pribloškusį pareiškimą. Vykstant šioms deryboms visi manė, kad jis taps naujos vyriausybės vadovu. Mazowieckis, Kurońis ir didžioji dalis „Solidarumo“ vadovybės ragino jį tapti premjeru. Kai „Solidarumo“ atstovai parlamente susitiko patvirtinti naują koaliciją, jie manė balsuodami patepą jį ministru pirmininku. Bet jis paskelbė visai neketinąs eiti šias pareigas. „Aš noriu likti darbininku [...] liaudies žmogumi. Aš lieku su masėmis, aš esu vienas iš jų“, – pasakė jis su *faux naïveté*. Pagrindinė priežastis turbūt buvo ta, kad jis suprato: kad ir kas vadovautų naujajai vyriausybei, vargu ar jis sulauks dėkingumo ir liks populiarus po metų ar dvejų. Jis nenorėjo būti tiesiogiai siejamas su skausmu, kurį neišvengiamai sukels „šoko terapija“, numatydamas, kad dėl jos bus uždarytos gamyklos, ir daugeliui jau ir taip sunkiai gyvenančių Lenkijos darbininkų smogs bedarbystė. Pagal griežto taupymo programą, aptariamą „Solidarumo“ ir komunistų ekonomistų, buvo numatyta iš dalies uždaryti net Lenino laivų statyklą. Jis nutarė asmeniškai parinkti premjerą, kuris priimtų sudėtingus sprendimus pirmoje nekomunistinėje vyriausybėje sovietų bloke per keturiasdešimt metų, o paskui dėtis, kad jis aukščiau politikos. Jam nereikėjo oficialaus titulo. Lechas Wałęsa dabar buvo galingiausias žmogus Lenkijoje – ir visi tai žinojo[13].

Tą pačią dieną, kai Jaruzelskis sutiko patvirtinti „Solidarumo“ vyriausybę, apie vidurnaktį sovietų užsienio reikalų ministerija gavo skubią telegramą iš Bukarešto. Nicolae Ceauşescu karštligiškai siuntė telegramas į Varšuvos sutarties šalių sostines, ragindamas surengti intervenciją „gelbėti socializmą Lenkijoje“. Jis pasmerkė „Solidarumą“ kaip „tarptautinio imperializmo samdinius“. Telegramoje Jaruzelskiui jis ragino suformuoti „nacionalinio gelbėjimo vyriausybę“. Telegramoje Sovietų Sąjungai žmogus, kuris prieš dvidešimt vienerius metus pasmerkė sovietų invaziją į Čekoslovakiją kaip kišimąsi į suverenios valstybės reikalus, dabar ragino imtis „kolektyvinių karo veiksmų“ prieš Lenkiją. Jis pareikalavo, kad Eduardas Ševardnadzė atvyktų į Bukareštą deryboms apie krizę „stovykloje“, ir ragino neatidėliojant surengti Varšuvos sutarties šalių vadovų susitikimą suplanuoti intervenciją Lenkijoje.

Jis nebuvo vienintelis sunerimęs Rytų Europos diktatorius. Per Varšuvos sutarties šalių vadovų susitikimą Bukarešte praėjusį mėnesį Honeckeris, Ceauşescu ir Milošas Jakešas vieningai ragino Gorbačiovą užkirsti kelią įvykiams Lenkijoje ir Vengrijoje. Honeckeris įspėjo, kad kilo „rimtas pavojus komunizmui – ir mums visiems čia susirinkusiems“. Gorbačiovas atsakė taip: „Nuogąstavimai, kad socializmui kyla grėsmė [...], yra nepagrįsti. Ir tie, kurie bijo, tegu tvirčiau laikosi, nes *perestroika* dar tik prasidėjo [...]. Mes pereiname nuo vienos tarptautinės tvarkos prie kitos.“ Toks atsakymas juos papiktino.

Dauguma sovietų vadovų atostogavo, kai brendo naujausia krizė Lenkijoje. Gorbačiovas buvo savo pajūrio vasarnamyje Forose Kryme. Jam labiau rūpėjo vidaus negu užsienio problemos, net tokie dramatiški ir revoliucingi įvykiai kaip Lenkijoje. Jis palaimino Jaruzelskį daryti taip, kaip jam atrodo geriausia, ir buvo pasiryžęs nesikišti. Tokią politiką tiesiai suformulavo vienas iš jos architektų Aleksandras Jakovlevas, ir Gorbačiovas nepapras-

tai ištikimai laikėsi jos dvasios ir raidės. „Niekada nebuvo priimtas oficialus sprendimas susilaikyti nuo jėgos naudojimo Rytų Europoje, – sakė jis. – Mes tiesiog liovėmės veidmainiauti. Daugelį metų mes sakėme visam pasauliui, kad šitos šalys yra laisvos ir nepriklausomos, nors buvo aišku, kad tai netiesa. Nebuvo jokio reikalo priimti oficialų sprendimą. Reikėjo tik įgyvendinti oficialią politiką." Kai Gorbačiovas išgirdo apie Ceauşescu reikalavimus, jis tiesiog pasakė savo patarėjams: „Nesijaudinkite. Ceauşescu tiesiog baiminasi dėl savo kailio", ir vėl visą dėmesį skyrė sovietų reikalams. Tais metais jam svarbiausia buvo jie, o ne įvykiai palydovinėse valstybėse[14].

Ševardnadzė atostogavo Gruzijoje. Jo svarbiausias patarėjas Sergejus Tarasenko parodė jam Ceauşescu telegramą, kai užsienio reikalų ministras deginosi saulėje paplūdimyje.

> Jis perskaitė ją visiškai ramiai. Jis nė nemanė imtis kokių nors veiksmų. „Pamiršk apie tai", – pasakė jis. Mes toliau gulėjome paplūdimyje, mūvėdami maudymosi kelnaitėmis, ir, pradėję kalbėtis apskritai, iškėlėme sau vieną klausimą. „Ar supranti, kas atsitiks? – paklausė jis. – Mes prarasime sąjungininkus, Varšuvos sutartį. Šitos šalys nueis savais keliais [...], ir mes nukentėsime. Mes prarasime savo darbo vietas." Numatyti imperijos žlugimą buvo nesunku. Ji buvo pasmerkta. Bet mes nemanėme, kad ji suirs taip greitai[15].

40

TRABANTŲ TAKAS

1989 m. rugpjūčio 19 d., Šopronas, Vakarų Vengrija

ŠI MINTIS PIRMAJAM į galvą atėjo Otto von Habsburgui, paskutiniojo Austrijos imperatoriaus ir Vengrijos karaliaus Karolio I vyriausiam sūnui. Septyniasdešimt septynerių metų von Habsburgas buvo Europos Parlamento narys, užkietėjęs konservatorius, daugelį dešimtmečių įnirtingai kovojęs su komunizmu ir turėjęs šiokių tokių propagandisto gabumų. Sužinojęs apie keblią padėtį, kurioje atsidūrė Rytų Vokietijos pabėgėliai, suplūdę į Vengriją, jis nutarė ją išviešinti ir sudaryti keblumų režimui, neleidžiančiam jiems laisvai išvykti į Austriją. Dabar jų buvo apytiksliai 85 000, neskaičiuojant apytiksliai 35 000 pabėgėlių iš Rumunijos, sprukusių nuo gyvenimo sunkumų Ceaușescu valdomoje šalyje. Dėl augančio pabėgėlių skaičiaus Vengrijoje kilo humanitarinė krizė, o vyriausybė susidūrė su politine dilema. Daugelį savaičių ji negalėjo nuspręsti, ką daryti su pabėgėliais, ir vis dvejojo. Vengrijos valdžia tikėjosi, kad problema kaip nors išsispręs, ir ji išvengs rimtesnės konfrontacijos su savo tariamai broliškais socialistų sąjungininkais Berlyne. Aišku, tai buvo iliuzija.

Iki praėjusių metų rudens von Habsburgui buvo uždrausta atvykti į Vengriją. Šalyje buvo šiek tiek monarchijos šalininkų. Demonstracijose prieš Dunojus dambas ir dėl geresnio Transilvanijos pabėgėlių aprūpinimo retkarčiais buvo matyti Habs-

burgų vėliavos ir simboliai. Nors monarchijos šalininkų buvo labai nedaug, režimas nenorėjo prisiimti jokios rizikos ir daugelį dešimtmečių neleido jam atvykti į šalį. Dabar von Habsburgas galėjo atvykti ir išvykti kada tik panorėjęs. Kartu su Vengrijos žmogaus teisių grupėmis ir opoziciniu Vengrijos demokratiniu forumu, jis planavo „atsisveikinimo su Geležine uždanga šventę". Prie sienos šalia barokinio Šoprono miesto turėjo būti pastatyti milžiniški simboliniai vartai, prie kurių turėjo atvykti delegacijos iš Vengrijos ir Austrijos. 15:00 delegacijos turėjo kirsti sieną, šlovindamos judėjimo laisvę. Visuomenės atstovai būtų kviečiami stebėti ceremonijos, pasivaišinti valgiais ir pakelti šventinės taurės vyno. Renginys buvo pavadintas Visos Europos pikniku, kurio metu saulėtą dieną Vidurio Europoje žmonės galėjo pažymėti laisvę šalia vietos, kur prieš kelis mėnesius pasieniečiai pradėjo demontuoti elektrifikuotą tvorą, skyrusią Rytus ir Vakarus. Tuo metu piknikas buvo planuojamas kaip nedidelis renginys, kuris galėjo sulaukti tam tikro atgarsio Austrijoje ir Vengrijoje. Bet kai vienu iš pikniko rėmėjų tapo Imre Pozsgay, statymai pakilo. Jis pateikė pasiūlymą, kuris pavertė kuklų, nors įdomų, minėjimą pasaulinio žiniasklaidos dėmesio sulaukusiu įvykiu, kuris smarkiai paveikė visą sovietų imperiją[1].

Pozsgay buvo pripažintas komunistų reformuotojų vadovas. Jam buvo politiškai naudinga parodyti nuoširdžią paramą pabėgėliams. Jo drąsa ir užuojauta, Pozsgay manymu, turėjo sugėdinti jo buvusius partijos draugus Budapešte, kurie elgėsi neryžtingai ir silpnavališkai. Jis išsiderėjo iš vyriausybės, kad „simboliniai vartai" popiet bus atviri keturias valandas. Jis neoficialiai susitarė su savo senu draugu ir bendraminčiu reformuotoju vidaus reikalų ministru Istvánu Horváthu, kad pasieniečiai nekliudys Rytų Vokietijos gyventojams bandyti neteisėtai pereiti sieną – bent jau kelias valandas tą dieną. Tačiau masinis bėgimas iš Vengrijos nebuvo planuojamas. Von Habsburgas manė, kad net jeigu tik

keli pabėgėliai saugiai atvyks į Austriją, jo sumanymas pavyks, ir netrukus įkandin jų paseks tūkstančiai.

Trabiai vėl leidosi į kelionę, nuo Balatono ežero į vakarų Vengriją prie sienos su Austrija. Šalies degalinėse dirbę sumanūs vengrai, kurių verslumo dvasia nebuvo visiškai nuslopinta per praėjusius keturis dešimtmečius, specialiai apsirūpino kuru, kurį naudojo jų neefektyvūs dviejų stūmoklių varikliai. Dabar kiekvieną dieną atvykdavo dar daugiau pabėgėlių traukiniais ir autobusais, nešini ryšuliais su patalyne, stovyklavimo įranga, virtuvės rakandais. „Pikniką“ reklamuojantys lapeliai, išspausdinti vokiečių kalba, informavo pabėgėlius, kur eiti, kad galėtų „atsikirpti gabalėlį geležinės uždangos“. Lapelyje buvo išspausdintas patogus žemėlapis, kuriame buvo aiškiai pažymėta ta vieta. Likus kelioms dienoms iki pikniko, daug jų – kaip manoma, beveik 9 000 – pasirodė Šoprono apylinkėse ir įsirengė stovyklavietėse arba apsigyveno nakvynės namuose. Vengrijos pasieniečių vadovas Gyula Kovácsas prisiminė: „Atrodė, visą miestą užplūdo Rytų Vokietijos gyventojai [...]. Tai, kad Austrijos Raudonasis Kryžius ir kitų organizacijų atstovai pastatė palapines kitoje sienos pusėje, taip pat buvo rimtas ženklas [...]. Jie akivaizdžiai manė, kad per sieną gali plūstelėti didelis skaičius Rytų Vokietijos gyventojų.“[2]

Vakarų Vokietijos užsienio reikalų ministras Hansas Dietrichas Genscheris išsiuntė daugybę papildomų konsulinio skyriaus pareigūnų į Šoproną „padėti tautiečiams vokiečiams visais įmanomais būdais“. Jis manė, kad jų buvimas darys spaudimą pasieniečiams, nes žinodami, kad jų veiksmus stebi užsienio diplomatai, jie elgsis apdairiau. Tačiau tai nebuvo būtina. Pasieniečiai, daugiausia jauni šauktiniai, anaiptol neketino naudoti jėgos prieš pabėgėlius. Kovácsas davė savo vyrams aiškius nurodymus. „Mes įsakėme nepatruliuoti šalia pikniko vietos, – sakė jis. – Pamatę Rytų Vokietijos gyventojus, bandančius kirsti sieną už pikniko vietos, patruliai turėjo liepti jiems sustoti ir pasukti atgal.

Jei jie pasuks atgal, puiku. Jei ne, jie turėjo suskaičiuoti, kiek jų kirto sieną, o paskui toliau vykdyti savo įprastas pareigas.“[3]

Vis dėlto Rytų Vokietijos gyventojai, kurie planavo bėgti, labai nerimavo ir bijojo. Jie nežinojo, kokius įsakymus gavo vengrų kareiviai. Iki šiol Vengrijos žmonės buvo nepaprastai dosnūs. Bet režimas, nors ir reiškė užuojautą dėl jų sunkumų, beveik jiems nepadėjo, nors ir neišsiuntė atgal į Rytų Vokietiją. Berlyno mokytojai Sylvia ir Harry Luxai su jų septynerių metų sūnumi Danny paliko savo namus tik šiek tiek daugiau negu prieš mėnesį. Vos tik išgirdę apie Visos Europos pikniką, jie pasiryžo tą dieną pabandyti prasiveržti į Austriją. Į Šoproną, esantį už 120 kilometrų į vakarus nuo Budapešto, jie atvyko traukiniu ankstyvą rytą. „Prie geležinkelio stoties laukė du ar trys taksi su jau atidarytomis durimis […]. Viskas buvo suplanuota taip tobulai, kad mes negalėjome atsistebėti, kaip tai įmanoma“, – sakė ponia Lux:

> Tada mus nuvežė į viešbutį ir palydėjo iki kambario, kur mes turėjome pasislėpti ir laukti […]. Mes turėjome laukti iki 15:00, kol į pikniką atvyks šventės vadovai ir pradės vartų atidarymo ceremoniją. Mes nepaprastai jaudinomės ir drebėjome, o laikas, atrodė, slenka vėžlio žingsniu. Tada mus nuvežė tiesiai į pikniko vietą […]. Bet ten buvo labai daug skirtingų įvairiausių tautybių žmonių, todėl mes pamanėme, kad pavėlavome […], kad viskas jau baigėsi […]. Bet mes nuėjome tolyn nuo pikniko, gilyn į apylinkes, kur pagal žemėlapį manėme esant sieną. Perėję kažkokias kalvas, pamatėme vieną pažįstamą Vakarų Vokietijos konsulato Budapešte tarnautoją. Jis irgi mus prisiminė iš išvaizdos ir pasakė: „A, Luxų šeima, paskubėkite, keletas mielų pasieniečių priekyje pakėlė spygliuotos vielos tvorą jums. Sėkmės.“ Mano vyras paėmė Danny ant rankų, ir mes nuskubėjome toliau. Prie sienos iš tikrųjų buvo pasieniečių, o spygliuota viela buvo pakelta taip, kad galėtum po ja prašliaužti.

Ji trumpam stabtelėjo prieš tarpą, stebima keleto austrų kitoje sienos pusėje. „Man netilpo galvoje, kad visa tai iš tikrųjų vyksta.

Paskui vienas iš [jų] sakė: „Nagi, šliaužkite, jums pavyks" [...]. Man bešliaužiant po spygliuota viela, jis suėmė mane ir ištraukė į kitą pusę. Paskui jis paspaudė man ranką ir pasakė: „Dabar jūs laisva." Aš paklausiau: „Ar jie tikrai negali ateiti ir sugrąžinti manęs?" Mes visi verkėme ir glėbesčiavomės."[4]

Daugiau kaip 600 Rytų vokiečių tą dieną perėjo į Austriją per „simbolinius" vartus ir apytiksliai 1 400 per sieną netoli jų. Tai nebuvo didžiulis skaičius; per porą dienų juos pakeitė nauji pabėgėliai, plūstantys į Vengriją. Rytų Vokietijos televizija pranešė, neparodydama jokių pikniko vaizdų, kad keletas „VDR piliečių buvo suvilioti už užmokestį emigruoti į Federacinę Respublikos, siekiant apjuodinti mūsų valstybę".

Vengrijos vyriausybė suprato, kad ji nebegali sėdėti susidėjusi rankas ir nieko nedaryti. Premjeras Miklósas Némethas savo akimis pamatė problemos mastą: „Aš nuvykau aplankyti vieno draugo, kuris gyveno šalia Vakarų Vokietijos generalinio konsulo namo. Man teko žengti per žmones, kurie gulėjo ant šaligatvio, laukdami, kol rytą atsidarys konsulatas [...]; jie norėjo gauti Vakarų Vokietijos pasus. Aš pamačiau problemą savo akimis ir supratau, kad turime rasti aiškų sprendimą."

Kai kuriose Budapešto dalyse prasidėjo smulkūs neramumai ir ilgiau delsti nebebuvo galima. Rytų Vokietijos valdžia norėjo atsiųsti lėktuvus ir traukinius į Vengriją, kad susigrąžintų savo piliečius. „Mes nesutikome. Mes pasakėme jiems, kad jokiu būdu neleisime gaudyti ir suimti juos čia, Vengrijoje", – sakė Némethas. Bet VDR buvo leista atsiųsti „diplomatinius stebėtojus". Šie „stebėtojai" pasirodė esą *Stasi* pareigūnai, kurie bandė kontroliuoti pabėgėlius. Bažnyčioje prie Dunojaus, Budos pusėje, buvo įsikūręs vienas iš pabėgėlių centrų, kuriam vadovavo baronienė Csilla von Boeselager ir katalikų kunigas Imre Kozma, *Stasi* kapitonas paprašė pateikti sąrašą žmonių, kurie gyveno ir kurie lankėsi jame pastarosiomis savaitėmis. Pasipiktinę jie atsisakė tai

padaryti, bet leido stebėti centrą iš furgono skersgatvyje už vartų. Žvalgybos pareigūnams ėmus fotografuoti žmones, įeinančius į centrą ir iš jo išeinančius, susirinko pikta minia, kuri šaukė ant jų ir apmėtė akmenimis. Tvarkai palaikyti teko kviesti vietos policiją. Kitą naktį furgonas buvo nuniokotas, o dieną – dingo[5].

Vakarai ėmė smarkiai spirti Vengriją leisti Rytų Vokietijos gyventojams išvykti. Amerikiečiai laikėsi griežtos pozicijos. Amerikos ambasadorius Markas Palmeris pareikalavo susitikti su užsienio reikalų ministru Gyula Hornu. „Aš pasakiau jam, kad jie gali pamiršti apie prekybą su JAV ir amerikiečių investicijas, jei grąžins pabėgėlius į Rytų Vokietiją", – prisiminė jis. Bet nepaisant visų padrąsinančių signalų, kuriuos Vengrijos vadovai gavo daugelį mėnesių, jie vis dar abejojo dėl to, kaip reaguos rusai, jei jie leis Rytų Vokietijos gyventojams išvykti į Vakarus. Tai turėtų rimtų pasekmių sovietų blokui[6]. „Mes labai jaudinomės dėl to, kaip reaguos sovietai, – sakė László Kovácsas, Vengrijos užsienio ministro pavaduotojas. – Žinojome, kad Rytų Vokietijos reakcija bus tūžminga. Mes laukėme ekonominių represijų ir joms rengėmės. Bet Maskvos atsakymas mus sutrikdė." Keletą savaičių dvejoję, jie nusiuntė Ševardnadzei laišką, kuriame diskretiškai pranešė svarstantys galimybę atidaryti sieną. „Mes greitai gavome atsakymą, kuriame labai tiesiai buvo pasakyta, kad „tai yra tik Vengrijos, VDR ir Vakarų Vokietijos reikalas"[7].

Berlyne vyriausybė buvo paralyžiuota dėl rimtos Ericho Honeckerio ligos. Liepos 8 d., per metinį Varšuvos sutarties šalių vadovų susitikimą, tais metais surengtą Bukarešte, jis susmuko suremtas skausmų, susiėmęs už dešinės pilvo ir nugaros pusės, netrukus po to, kai pasakė kitiems vadovams kalbą, įspėjančią apie komunizmui gresiantį didelį pavojų. Jis greitai buvo nuvežtas į geriausią ligoninę mieste, rezervuotą aukščiausio rango partijos pareigūnams, kur jam buvo diagnozuoti akmenys tulžies pūslėje.

Kitos dienos rytą jis buvo parskraidintas atgal į Berlyną. Ten greitai tapo akivaizdu, kad jo liga rimtesnė: jo pūslėje buvo vėžinių navikų, ir chirurgai turėjo veikti greitai. Honeckeris buvo nepajėgus dirbti daugelį savaičių, o jo ligos rimtumas nuo visuomenės buvo slepiamas. Tokiose diktatūrose kaip VDR jokie svarbūs sprendimai negalėjo būti priimami be aukščiausio šalies vadovo. „Ilgą laiką mes nieko negalėjome pasakyti apie pabėgėlių krizę, nes nebuvo Honeckerio, – sakė Günteris Schabowskis. – Mes nerimavome dėl jos, bet jautėmės bejėgiai. Taigi nutarėmė laukti, kol jis pasveiks." Bet jis sirgo visą vasarą, ir vadovybė didžiausios šalies problemos aptarimą atidėjo iki rugsėjo pabaigos.

Rytų Vokietijos užsienio reikalų ministras Oskaras Fischeris pasiuntė į Budapeštą diplomatines notas, reikalaudamas grąžinti Rytų Vokietijos piliečius, kurie „neteisėtai liko užsienyje ilgiau negu leidžia jų vizos". Jis priminė savo kolegai Hornui, kad be Varšuvos sutarties šalių susitarimo, kur akcentuota, kad visos valstybės narės gerbs viena kitos kelionių įstatymus, dar galioja dvišalė Vengrijos ir Rytų Vokietijos sutartis, pasirašyta 1969 m. birželio 20 d., pakartojanti šį įsipareigojimą. Hornas sakė, kad tarptautinės sutartys, tokios kaip Ženevos Konvencija dėl pabėgėlių, yra viršesnės už dvišalius susitarimus. Jie pasiekė aklavietę. Fischeris ėmė kalbėti su Vakarų Vokietijos pareigūnais, bet tos derybos irgi iširo.

Masinis išsikėlimas, kaip tai vadino Rytų Vokietijos gyventojai, buvo svarbiausia pokalbių tema visoje šalyje. „Kiekvienoje šeimoje buvo bent jau vienas žmogus, kuris keldavo klausimą: ar išvyksime, ar liksime čia ir toliau puoselėsime viltį? Pasirinkimas buvo sunkus – nors žmonės ir neapkentė režimo, bet jie turėjo draugus, šeimas, mėgstamą darbą, namus. Masinis išsikėlimas persmelkė visą gyvenimą", – sakė Matthiasas Muelleris, tuo metu istorijos studentas Berlyne. Ši tema vyravo ir Vakarų Vokietijos televizijos naujienose. Kiekvieną dieną buvo transliuojami pranešimai iš Vengrijos apie pabėgėlius ir reportažai iš

trabių tako, kuriuose skelbė interviu su išvykusiais, daugiausia jaunomis šeimomis[8]. Rytų Vokietijos televizijoje apie pabėgėlius beveik nebuvo užsimenama. „Iš viršaus buvo liepta tylėti“, – sakė radijo žurnalistas Ferdinandas Noras. „Kai jau buvo neįmanoma paslėpti apleistų butų, tuščių rašomųjų stalų įstaigose ir mokyklose, mes pradėjome smerkti pabėgėlius kaip politiškai neraštingus ir „kriminalinius elementus“. Tą vasarą *Neues Deutschland* žurnalistams partijos vadovybė davė tokias instrukcijas:

> Mūsų užduotis yra propaguoti socializmo vertybes ir efektyviai atskleisti kapitalizmo nusikaltimus. Nepublikuokite medžiagos apie konfliktus su užsieniečiais šalyje [...]. Susilaikykime nuo bet kokių komentarų apie deficitą [...]. „Masinio išsikėlimo“ tema neturi dominuoti kasdieniuose pokalbiuose VDR. Šie įvykiai gadina mūsų įvaizdį. Vakarų žiniasklaida sumenkina didžiulius laimėjimus, pasiektus per 40 metų socialistų politikos VDR, nes VDR nedera į komunizmo krizės paveikslą. Mes neleisime savęs išprovokuoti [...]. Mes nieko nepranešime apie grįžtančius iš Vakarų į VDR.[9]

Sovietai neketino padėti Rytų Vokietijos režimui. Jie manė, kad pabėgėlių krizė yra „palankus veiksnys“, nes ji galėtų paskatinti Berlyną persvarstyti savo poziciją, pašalinti Honeckerį ir paskatinti vykdyti reformas. Fischeris konfidencialiai susitiko su Ševardnadze. Sovietų užsienio reikalų ministras pasakė jam leisti žmonėms laisvai išvykti iš šalies. „Blogiau nuo to nebus. Be to, žmonių išvykimas palengvins jūsų ekonominius sunkumus, – sakė Ševardnadzė. – Jūs turite kalbėtis su opozicijos grupėmis, kaip daro draugai kitose šalyse.“ Grįžęs į Berlyną Fischeris pranešė savo kolegoms, kad Maskva nepadės jiems spręsti šios krizės, kuri kelia grėsmę Rytų Vokietijos valstybės egzistavimui[10].

41

DISIDENTŲ VYRIAUSYBĖ

1989 m. rugpjūčio 24 d., ketvirtadienis, Varšuva

TAPĘS VALDŽIOS POSTŲ SKIRSTYTOJU, Wałęsa svarstė tris kandidatus į premjero pareigas. Visi jie anksčiau buvo skirtingam laikui įkalinti už ardomąją veiklą. Bet kurio iš jų paskyrimas Varšuvos sutarties šalies vyriausybės vadovu būtų sukėlęs siaubą Ceauşescu ar Honeckeriui, kurie prarado bet kokią viltį, kad sovietai įsikiš ir sustabdys socializmo žlugimą Lenkijoje. Dar prieš ketverius metus perspektyva turėti reikalų su bet kuriuo iš jų būtų sukrėtusi beveik kiekvieną komunistų partijos pareigūną Maskvoje. Dabar, netrukus po to, kai aštuonios minutės po pirmos Tadeuszas Mazowieckis buvo oficialiai išrinktas Lenkijos ministru pirmininku, pirmąjį sveikinimą jis gavo iš savo sovietų kolegos Kremliuje.

Mazowieckis neatrodė įkvepiantis kandidatas tokiam istoriniam vaidmeniui. Tačiau jo išrinkimą lėmė tokie jo privalumai kaip kuklumas, nuosaikumas ir tvirtumas, taip smarkiai skyrę jį nuo Lecho Wałęsos. Rinktis kitus kandidatus būtų buvę pavojingiau – ypač penkiasdešimt penkerių metų Jaceką Kuronį, vieną iš Lenkijos opozicijos kūrėjų, kuris buvo aktyvus disidentas nuo septintojo dešimtmečio. Jis turėjo puikų analitinį protą ir buvo labai sąžiningas, bet Wałęsa manė, kad jis bus per radikalus. Bronisławas Geremekas, dabar penkiasdešimt septynių, buvo gana nuosaikus ir įtakingas nepriklausomos profesinės sąjungos pata-

rėjas nuo „Solidarumo" įsteigimo laikų, pastaruoju metu dirbęs mokslinį darbą. Anksčiau jis kurį laiką siekė diplomato karjeros ir kaip jaunas pareigūnas buvo paskirtas dirbti Lenkijos ambasadoje Paryžiuje, tačiau nusivylė partija ir grįžo prie savo XIV a. rankraščių. Jis buvo įžvalgus politikas ir tvirtas derybininkas, bet mėgo ginčytis ir greitai įsižeisdavo. Wałęsai tai netiko.

Rinktis Mazowieckį buvo kur kas saugiau. Jis buvo plačiai žinomas ir gerbiamas Lenkijoje ir užsienyje. Paleistas iš kalėjimo 1984 m., jis gavo leidimą keliauti, ir įtaigiai gynė Vakaruose „Solidarumo" tikslus. Wałęsai ne mažiau svarbu buvo ir tai, kad, skirtingai nuo kitų dviejų kandidatų, jis buvo pamaldus katalikas, turėjęs puikių ryšių Vatikane ir Lenkijos episkopate. Tačiau buvo viena problema. Mazowieckis viešai pasisakė prieš sumanymą formuoti „Solidarumo" vyriausybę. Apskritai jo santykiai su Wałęsa buvo geri, net kai jų nuomonės išsiskirdavo. Kartais jam atrodydavo, kad buvęs elektrikas yra pernelyg arogantiškas ir diktatoriškas, bet jis visiškai pasitikėjo jo sprendimais apie žmones ir strategiją. Wałęsa buvo tikras, kad, pasitelkdamas savo žavesį, jis įtikins Mazowieckį, jog „Solidarumo" vyriausybė dabar yra vienintelis protingas sprendimas, ir jis, Mazowieckis, yra tinkamas žmogus jai vadovauti.

Mazowieckis buvo suviliotas, kaip kartą tai pusiau juokais, pusiau rimtai pats sakė, rugpjūčio 18 d. vakarą per pietus niūriame restorane nušiurusiame, bet kadaise prabangiame *Europejski Hotel* viešbutyje, įsikūrusiame Varšuvos senamiesčio pakrašty. Iš pradžių Mazowieckis atsisakė premjero pareigų ir paragino Wałęsą pačiam imtis šio darbo. Paskui jis pasakė sutiksiąs su sąlyga, kad Wałęsa suteiks jam veikimo laisvę ir „nebandys valdyti iš užkulisių". Mazowieckis taip pat nenorėjo, kad Wałęsos aplinkos žmonės darytų jam spaudimą. Jis norėjo būti savarankišku premjeru. Jis pareikalavo, kad jam būtų leista pačiam laisvai pasirinkti savo ministrų komandą. Wałęsa sutiko laikytis antrame plane, bet pasakė, kad prireikus jis visada pasiruošęs bendradarbiauti[1].

Jaruzelskis vis dar sielojosi tapęs Lenkijos komunistu, praradusiu valdžią. Jis ir toliau tvirtai tikėjo komunizmu, nors visas didingas sovietų valdžios pastatas, kuriuo jis taip žavėjosi, žlugo. Generolas gerbė Mazowieckį ir sutiko patvirtinti jo kandidatūrą, bet pareikalavo, kad jo du artimi draugai ir kolegos, generolas Kiszczakas ir Siwickis, išsaugotų savo postus vidaus reikalų ir gynybos ministerijoje. Mazowieckio kandidatūrą tvirtai parėmė kardinolas Glempas, o popiežius buvo sužavėtas. Jis pakvietė naująjį ministrą pirmininką į Vatikaną gauti palaiminimo.

Rakowskis, paskutinis Lenkijos komunistų partijos vadovas, rugpjūčio 22 d. rytą trisdešimt penkias minutes telefonu kalbėjosi su Gorbačiovu. Per karo padėtį 1982 m. jis kartą sakė Jaruzelskiui, kad partija negali išlaikyti savo padėties amžinai – „bijau, kad anksčiau ar vėliau mums teks gyventi su jais“. Tais laikais dauguma komunistų būtų pamanę, kad jis kalba niekus. Dabar tai jam pasakė Gorbačiovas: „Turite išmokti gyventi su jais. Turite priimti naująją vyriausybę, kitos alternatyvos nėra. Nors mes tuo labai nesidžiaugiame, bet tai reikia padaryti. Mes palaikysime susitarimų liniją, kurią vykdo Jaruzelskis.“ Sovietų politika pasikeistų, tik jei „Solidarumas“ – kurį jis per visą pokalbį toliau vadino „opozicija“ – sąmoningai imtų vykdyti SSRS priešišką politiką, bet tai, jo manymu, buvo mažai tikėtina. Gorbačiovas pareiškė, kad jį „nustebino“ Lenkijos partija, „kuri pasirodė esanti visiškai niekam tikusi. Jūs turėsite visiškai perkurti ją, nuo pat pamatų. Jūs niekada nieko nepasieksite su tokia partija, kokia ji yra dabar.“ Rakowskis paklausė, ar jis galėtų atvykti į Maskvą susitikti. Vienos iš palydovinių valstybių naujam komunistų partijos vadovui paprašyti susitikti su SSRS vadovu buvo įprasta, ir paprastai tokie prašymai būdavo patenkinami kaip savaime suprantamas dalykas. Bet padėtis pasikeitė. Gorbačiovas pasakė: „Dabar tai nėra geras sumanymas. Atrodytų, tarsi mes bandome kištis į lenkų reikalus.“[2]

Mazowieckis pakeitė savo nuomonę apie valdymą partijos nariams vis dar kontroliuojant kariuomenę ir policiją. „Kas pavojingiau – įsileisti komunistinį generolą į namus, ar palikti jį lauke? Man buvo aišku, kad jei partijai vienaip ar kitaip nebus atstovaujama vyriausybėje [...], taikiai vykdyti reformas bus neįmanoma." Likusią ministrų kabineto dalį daugiausia sudarė buvę disidentai, tokie kaip ekonomistas Balcerowiczius, kuris tapo finansų ministru ir buvo pasiryžęs vykdyti „šoko terapiją". Paskirtas pirmuoju pokomunistiniu premjeru sovietų bloko šalyje, Mazowieckis pasidavė emocijoms. Jis apsiašarojo mandagiai paspausdamas ranką kiekvienam senos partijos pareigūnų vyriausybės nariui. Dauguma jų atrodė suglumę. Paskui jis į abu žandus pabučiavo Geremeką, naujai išrinktą „Solidarumo" grupės parlamente vadovą. Wałęsa žiūrėjo premjero skyrimo iškilmes savo namuose Gdanske, ir pats buvo tuo metu filmuojamas. Prireikė beveik dešimties metų, bet galiausiai valdžia buvo išplėšta iš Lenkijos komunistų – ir jų sovietų šeimininkų – rankų. Jis plačiai šypsojosi po savo jūrų vėplio ūsais ir dviem pirštais parodė pergalės ženklą „V".

Filosofas Jacekas Kurońis, įkvepiantis KOR grupės ir „Solidarumo" veikėjas, buvo išmintingai paskirtas darbo ministru. Pirmą kartą jis buvo įkalintas 1969 m. už tai, kad rašė *samizdate* straipsnius, puldamas režimą. Po jo paskyrimo ministru, kai jis skutosi ruošdamasis į naująjį darbą, Kurońiui paskambino sunerimęs kaimynas ir įspėjo jį, kad prie jo daugiabučio namo Mickiewicziaus gatvėje, madingoje Varšuvos dalyje, pastebėtas kažkoks automobilis. Per praėjusius dvidešimt metų taip atsitikdavo dažnai. Automobilyje visada būdavo saugumo tarnybos pareigūnai, o skambutis telefonu suteikdavo Kurońiui šiek tiek laiko įsimesti į krepšį keletą dalykų, kol jis bus suimtas ir nuvežtas į kalėjimą. Kurońis nustebo. Jis pabuvo vyriausybės nariu tik kelias valandas. Jie tikrai galėjo palaukti šiek tiek ilgiau prieš įkalindami jį. Paaiškėjo, kad šį kartą jo laukė ne saugumiečiai, o ministrui skirtas automobilis su vairuotoju[3].

42

PABĖGĖLIAI

1989 m. rugpjūčio 25 d., penktadienis, Bona, Gymnicho pilis

SEPTINTĄ RYTO Vengrijos premjeras Miklósas Némethas ir užsienio reikalų ministras Gyula Hornas visiškai slaptai išskrido iš Budapešto į Boną. Jie vyko į vieną viduramžių pilį už dvidešimt penkių kilometrų į pietus nuo Vakarų Vokietijos sostinės, kurioje VFR vyriausybė dažnai rengdavo aukšto lygio diplomatinius susitikimus, tačiau kruopščiai tai slėpė nuo visų, kuriems žinoti apie jų kelionę buvo nebūtina. Prieš dvi dienas Némethas paprašė Vengrijos ambasadoriaus Bonoje Istváno Horvátho kaip galima greičiau organizuoti jam susitikimą su Vakarų Vokietijos kancleriu Helmutu Kohliu. „Mes nesakėme, apie ką norime kalbėtis, – sakė Némethas. – Pasakėme tik tiek, kad tai labai svarbu ne tiktai mums, bet ir jiems.“ Vengrai paprašė, kad susitikimas būtų visiškai slaptas. Ypač jie nenorėjo, kad apie šį susitikimą pirma laiko sužinotų Rytų Vokietijos valdžia.

Padvejojęs kelias savaites, Némethas pagaliau priėmė tvirtą sprendimą, kaip spręsti pabėgėlių krizę, su kuria susidūrė Vengrija. Jis norėjo, kad Vakarų Vokietijos vadovai sužinotų apie tai pirmieji. Vos tik susitikęs su jais, jis tuojau pat ėmė kalbėti apie reikalo esmę. Jo įžanginiai žodžiai Kohliui buvo tokie: „Mes nusprendėme leisti VDR gyventojams laisvai išvykti, pirmiausia dėl humanitarinių sumetimų. Atrodo, jums labai greitai teks priimti 100 000 ar net

150 000 naujų gyventojų.“ Iš pradžių Kohlis ir Vakarų Vokietijos ilgametis užsienio reikalų ministras Hansas Dietrichas Gencheris jo žodžius sutiko skeptiškai. Jie negalėjo patikėti, kad vengrai priėmė tokį mielą jų širdžiai sprendimą – pabėgėlių atvykimas būtų pateisinęs keturiasdešimt metų Vakarų Vokietijos vykdytą politiką ir sudavęs triuškinantį smūgį režimui Berlyne.

Némethas paaiškino, kad tokį sprendimą lėmė svarbios vidaus priežastys ir humanitariniai sumetimai. Vengrija negalėjo išlaikyti tiek daug žmonių, atvykstančių į šalį. „Mes negalime ilgiau atidėlioti sprendimo, ir šis yra geriausias. Tarp pabėgėlių ir mūsų pasieniečių jau buvo kilę keletas konfliktų“, – paaiškino jis. Ir tokių incidentų neabejotinai kils daugiau, jei greitai nebus imtasi veiksmų. Vakarų vokiečiai iš dalies patikėjo Némethu, bet jiems reikėjo daugiau įrodymų. Genscherį vos prieš penkias savaites buvo ištikęs širdies priepuolis, bet dėl šių derybų jis paliko ligonio lovą. Jis turėjo didelę derybų su pareigūnais iš Rytų bloko patirtį ir uždavė svarbiausią klausimą: ar apie tai žino sovietai? „Ne, kol kas jie dar nežino, ir mes neinformuosime jų, kol jūs nepasakysite mums, kad esate pasiruošę“, – atsakė Némethas. Jis pasakė jiems esąs įsitikinęs, kad sovietai nė kiek neprieštaraus. „Rusai jau pareiškė, kad sienos klausimas yra mūsų reikalas, ir kalbėjo rimtai“, – tvirtino jis.

Abu Vakarų Vokietijos politikai pamažu pradėjo tikėti, kad jiems pranešta nepaprasta žinia yra tiesa. Dauguma vokiečių Rytuose ir Vakaruose troško sulaukti dienos, kai jų nebeskirs Siena. Ta diena greitai artėjo. Ir šiaip visada gerai nusiteikęs, Kohlis ėmė tiesiog spinduliuoti džiaugsmu. Įsitikinęs, kad vengrai kalba nuoširdžiai, Genscheris, kaip jis vėliau prisiminė, ėmė greičiau sveikti. Derybos perėjo į detalių aptarimo etapą. Némethas pasakė Kohliui ir Genscheriui, kad jo vyriausybė paskutinį kartą bandys įtikinti Rytų Vokietijos valdžią duoti pabėgėliams leidimą išvykti, bet didelės sėkmės jis nesitikintis. Rytų Vokietijai atsisakius tai padaryti, Vengrija, pasak jo teisininkų, galės „suspenduoti“ dvišalę

Berlyno ir Budapešto sutartį dėl kelionės leidimų, teigdama, kad nuo jos pasirašymo laiko sąlygos iš esmės pasikeitė. Vakarų vokiečiai pažadėjo nedelsdami organizuoti pabėgėlių priėmimo centrus ir parūpinti transporto priemones jiems pervežti. Jie net nutarė padaryti išimtį ir leisti pabėgėliams įvažiuoti į šalį savo trabiais, nors paprastai to neleisdavo, nes šių automobilių išmetamųjų dujų skleidžiama tarša viršijo Vakarų Vokietijos normas[1].

Didelių nesutarimų kelia klausimas, ar Vengrija gavo pinigų už tai, kad, vykdydama Gymnicho pilies konferencijos pažadus, atidarė sieną Rytų Vokietijos gyventojams. Teigiama, kad dviejų šalių politikai susitarė dėl vieno milijardo Vokietijos markių paskolos Vengrijai palankiomis ir lanksčiomis sąlygomis. Tačiau susirinkimo protokoluose ši paskola neminima, ir vengrai visada teigė pinigų neprašę. Némethas pasakojo: „Du ar tris kartus per susitikimą kancleris paklausė manęs: „Dabar sakykite, ko norite už tai iš manęs?“ Supratau, kad jis mano, jog aš prašysiu pinigų, taigi pasakiau: „Ne, pinigų iš jūsų neprašau“.“ Priešingai, Németho teigimu, jis paprašė, kad Vakarų Vokietijos vyriausybė viešai atšauktų paskolos sutartį, dėl kurios vengrai tuo metu derėjosi su VFR bankais. „Aš nenorėjau, kad visuomenė – Vengrijos ar tarptautinė – pamanytų, kad mes tai darome dėl pinigų. Mes tai darėme anaiptol ne dėl jų.“ Vis dėlto, po penkių savaičių Vengrijai buvo atidaryta vieno milijardo Vokietijos markių kredito linija – 500 milijonų Vokietijos markių skyrė Federalinė vyriausybė ir dar tiek pat Šiaurės Reino-Vestfalijos žemės vyriausybė[2].

Iš karto po šio susitikimo Kohlis paskambino Gorbačiovui. Jis patikėjo, kad vengrai sako jam tiesą, kaip jie tai suprato, bet norėjo būti tikras, kad nekils kokių nors nesusipratimų. Jis nenorėjo dėl Rytų Vokietijos pabėgėlių įsivelti į konfliktą su SSRS. Ar sovietai iš tikrųjų neprieštaraus šiam susitarimui, kuris pralauš Geležinę uždangą? Gorbačiovas netiesiogiai pasakė neprieštarausiąs ir šitaip pakomentavo pabėgėlių krizę: „Taip, vengrai yra geri žmonės.“[3]

Pranešti apie savo sprendimą Rytų Vokietijai vengrams buvo kur kas kebliau. Praėjus šešioms dienoms po derybų Gymnicho pilyje, užsienio reikalų ministras Hornas nuvyko į Berlyną pranešti apie savo sprendimą VDR vyriausybei. Honeckeris vis dar sveiko po operacijos, o premjeras, septyniasdešimt penkerių metų Willis Stophas, taip pat negalavo. Rugpjūčio 31 d., ketvirtadienio rytą, Hornas susitiko su Oskaru Fischeriu, savo kolega iš Rytų Vokietijos, tačiau nuo pat pokalbio pradžios buvo aišku, kad susitarti jiems nepavyks. 1989 m. vasarą, rūpindamasis atidaryti sieną Rytų Vokietijos pabėgėliams, Hornas pelnė liberalo reputaciją. Tačiau šis apdairus penkiasdešimt septynerių metų politikas ne iš karto priėmė sprendimą leisti jiems išvykti į Vakarus. Jis ne vieną savaitę išsisukinėjo ir bandė apsidrausti. Hornas buvo ambicingas, tačiau nuosaikus žmogus – jis manė, kad šiam sprendimui turi tvirtai pritarti Vengrijos vadovybės dauguma. Užsitikrinęs tokį pritarimą, Hornas energingai ėmėsi įgyvendinti šį sumanymą, laikydamas save jo autoriumi.

Abiem susitikus, Fischeris pareikalavo, kad Vengrija griežtai laikytųsi 1969 m. sudarytos dvišalės sutarties su Rytų Vokietija. Hornas atsakė, kad pabėgėlių problemą geriausia būtų spręsti Rytų ir Vakarų Vokietijų susitarimu. Fischeris vėl pažadėjo, kad, jei pabėgėliai tuoj pat savo valia grįš į Rytų Vokietiją, „jiems nebus taikomos jokios bausmės“. Hornas pasakė, kad „pabėgėliai netiki jūsų vyriausybe“. Jam pridūrus, kad Vengrija po kelių dienų leis visiems pabėgėliams išvykti į Vakarus, Fischeris pratrūko pasipiktinimu: „Tai išdavystė. Jūs paliekate VDR ir prisidedate prie kitos pusės. Už tai sulauksite rimtų pasekmių.“ Vėliau tą dieną Hornas turėjo tokį pat nemalonų susitikimą su Rytų Vokietijos ekonomikos vadovu Günteriu Mittagu. Susitikime šis pasakė, kad Vengrija nenori gadinti santykių su VDR, bet „ši problema negali būti sprendžiama nehumaniškais būdais“.[4]

Rytų Vokietijos režimo vadovai tryško įtūžiu. Jie siuntė piktas notas į Budapeštą ir Maskvą, bet suprato, kad nieko nepeš, jei VDR nepalaikys rusai. Fischeris pasiūlė, kad visi Varšuvos sutarties šalių užsienio reikalų ministrai atvyktų į Berlyną ir kartu priremtų vengrus prie sienos. Bet lenkai kategoriškai atsisakė atvykti, o Ševardnadzė irgi nepritarė šiam sumanymui. Be sovietų nebuvo jokios prasmės rengti tokį susitikimą. Rugsėjo 5 d. rytą susitikę Rytų Vokietijos partijos vadai buvo apimti nusivylimo ir pasirengę kapituliuoti. *Stasi* vadovas Erichas Mielke griaudėjo: „Vengrija išduoda socializmą." Premjeras Stophas vis dar negalavo, bet atsikėlė iš ligos patalo išsakyti savo pasipiktinimą tuo, kad Vengrija aktyviai prisidėjo prie „VFR ilgalaikio ardomosios veiklos sąmokslo". Kai gynybos ministras Heinzas Kessleris pasakė, kad jaunimas turbūt turi priežasčių skųstis dėl gyvenimo Rytų Vokietijoje ir Vakaruose mato daugiau galimybių, kiti VDR vadovai pasipiktino. Horstas Dohlusas, partijos organizacijos vadovas, sakė: „Kaip galime leisti save stumdyti? Turime laikytis ir nepasiduoti [...]. Vis daugiau žmonių klausia, ar šalyje išliks socializmas."[5]

Kai Gyula Hornas rugsėjo 10 d., sekmadienį, oficialiai paskelbė, kad nuo vidurnakčio bus visiškai atšaukta sienos kontrolė, Vakarų Vokietijos vyriausybė atsiuntė daugybę autobusų pervežti pabėgėlius per Austriją į Bavariją, kur jiems automatiškai turėjo būti suteikta Vakarų Vokietijos pilietybė. Pirmąją dieną per sieną plūstelėjo 8 100 žmonių. Per tris dienas jų susidarė daugiau kaip 18 000.

Skrisdamas atgal į Budapeštą iš susitikimo Gymnicho pilyje, Némethas vis mąstė, ar pasielgė teisingai. „Vienas iš mano patarėjų priėjo prie manęs ir pasakė: „Žinote, žmonės iš karto galbūt nesupras, koks svarbus šis sprendimas, bet po penkių ar dešimties metų tikrai supras"." Šio sprendimo poveikį visa Rytų ir Vidurio Europa pajuto praėjus keletui savaičių[6].

Opozicija Rytų Vokietijoje sustiprėjo. Anksčiau ji apsiribojo keletu izoliuotų taikos grupių ir Bažnyčios organizacijų, nuolat sekamų *Stasi*, o dabar žmonių, drįstančių mesti iššūkį režimui, skaičius smarkiai išaugo. „Sienos atidarymą ir Vengrijos elgesį mes suvokėme kaip VDR režimo silpnumo ženklą – tai ir buvo silpnumo ženklas, – sakė daktaras Matthiasas Muelleris, Berlyno Humboldto universiteto absolventas. – Atrodė, kad vyriausybė jau nevisiškai kontroliuoja įvykius. Tai buvo svarbus momentas, pakeitęs daugelio žmonių psichologinį nusiteikimą." Tačiau opozicija vis dar mandagiai, tvarkingai ir pagarbiai laikėsi senamadiškų Rytų Vokietijos tradicijų. Rugsėjo 11 d., praėjus dienai po to, kai Vengrija leido pabėgėliams išvykti, buvo įkurtas Naujasis forumas, kuris per keletą savaičių tapo viena iš didžiausių opozicijos grupių. Iš pradžių jis laikėsi labai nuosaikios pozicijos ir sakė siekiantis tik „dialogo" su vyriausybe. Pirmiausia jis pateikė paraišką teismui suteikti jam teisinį statusą, tarsi prašydamas leidimo pradėti revoliuciją. Paklusnumo kultūra VDR buvo įsišaknijusi labai giliai. Teismas atmetė jo paraišką. „Pretendentų tikslai ir siekiai [...] prieštarauja VDR konstitucijai ir atstovauja platformai, priešiškai valstybei [...], taigi ir [paraiška yra] neteisėta", – buvo teigiama sprendime. Kai kurie žinomi forumo nariai vis dar manė, kad geriausia taktika yra tęsti teisėtą kursą ir pateikti apeliaciją. „Mes turėjome būti atsargūs. Mūsų tikslas buvo įkurti asociaciją, – sakė Reinhardas Schultas, vienas iš Naujojo forumo įkūrėjų. – Mes nenorėjome ir negalėjome įkurti partijos." Tačiau per kelias dienas 150 000 žmonių pasirašė peticiją, reikalaujančią, kad režimas pradėtų derybas su Naujuoju forumu. Atrodė, tarsi visa šalis pagaliau pabudo. „Mums net į galvą neatėjo, kad taip gali atsitikti, – sakė Schultas tuo metu. – Tai mus truputį pribloškė. Mes neturėjome biuro, telefono, tik savo butus [...]. Ir dauguma mūsų turėjo dirbti – aštuonias ir tris ketvirčius valandos per dieną praleisti gamykloje ar įstaigoje."

Janas Lässigas, Naujojo forumo organizatorius iš Leipcigo, sakė per kelerius pastaruosius metus įpratęs susirinkimuose matyti keletą dešimčių pažįstamų žmonių, priklausančių įvairioms grupėms. „Dabar prie mūsų judėjimo netikėtai prisidėjo labai daug žmonių, ir organizuoti susirinkimus tapo sudėtinga. Į susirinkimą ateidavo tūkstantis žmonių, ir jie norėjo ką nors daryti. O mes iš tikrųjų neturėjome nei veiksmų programos, nei koncepcijos.“[7]

Pirmadienio vakare po rugpjūčio pertraukos šv. Mykolo bažnyčioje Leipcige vėl prasidėjo demonstracijos. Antras didžiausias Rytų Vokietijos miestas duso nuo teršalų. Režimas leido jam pūti. Kadaise Leipcigas buvo didelis pramoninis centras, turėjęs daugiau kaip 700 000 gyventojų, bet apytiksliai 20 procentų jų per praėjusius penkerius metus paliko miestą. Dauguma išvyko į kitus VDR miestus, o pastaruoju metu nemažai jų pasitraukė į Vakarus. Už centrinės miesto dalies buvo daugybė lentomis užkaltų paliktų parduotuvių, namai buvo apleisti, o keliai – duobėti. Šie rajonai priminė miesto dykvietes. Mažas miesto centras vis dar buvo gražus – čia buvo daug įspūdingų pastatų, apsuptų plataus vidinio žiedinio kelio. Kaip tik juo eidavo demonstrantai: 18.00 uždegę žvakes, iškilmingai, visada tylėdami, jie žygiuodavo reikalaudami taikos ir nusiginklavimo; eitynės trukdavo apytiksliai valandą. Retkarčiais demonstrantai nešdavo plakatus su užrašais, protestuojančiais prieš aplinkos taršą.

Leipcigas buvo labai užterštas net pagal Rytų Vokietijos standartus. Netoliese esančios pramonės įmonės kasmet išmesdavo į atmosferą milijonus tonų sieros dioksido. Vanduo rezervuaruose ir upėse buvo labai užterštas. Viename oficialiame, bet visiškai slaptame vyriausybės pranešime buvo konstatuota, kad miesto vandentiekio vandens sudėtyje aptikta dvidešimt medžiagų, kurių vaistinėse galima įsigyti tik su gydytojų receptu, ir dešimt kartų daugiau gyvsidabrio negu Vakarų Vokietijoje. Žurnalistai ir

mokslininkai, kurie tyrė labai dažnų susirgimų vėžiu, kvėpavimo takų ir odos ligų miesto apylinkėse priežastis, nustatė, kad šias problemas kėlė gretimos lignito, kuris pagamindavo daugiau negu du trečdalius elektros Rytų Vokietijoje, šachtos; jie buvo suimti.

Nuo rugsėjo prie demonstracijų prisijungė tūkstančiai žmonių, kurie anksčiau niekada jose nedalyvaudavo. Leipcigas tapo visos šalies opozicijos centru. Režimas nežinojo, ką daryti. Susirgęs Honeckeris paliko valdžios vakuumą, kuris taip ir nebuvo užpildytas. Rugsėjo 18 d. apytiksliai 15 000 žmonių dalyvavo pirmadienio vakaro eisenoje, kuri prasidėjo nuo šv. Mykolo bažnyčios. Tai buvo didžiausia neoficiali demonstracija Rytų Vokietijoje nuo 1953 m. neramumų. Kaip paprastai, tai buvo visiškai taiki procesija su degančiomis žvakėmis, nors truputį triukšmingesnė negu anksčiau. Policija ir civiliais drabužiais vilkintys *Stasi* pareigūnai suėmė apytiksliai šimtą demonstrantų, kuriuos jie išgirdo šaukiant režimui priešiškus šūkius. Policijos furgonai, kurie išvežė suimtuosius, įvažiavo tiesiai į minią, smarkiai sužeisdami apytiksliai tuziną žmonių. Šis incidentas suskaldė valdančiąją partiją. Didžioji Rytų Vokietijos vadovybės dalis nenorėjo pradėti smurtinės kovos su demonstrantais – ypač likus trims savaitėms iki keturiasdešimtųjų valstybės įkūrimo metinių. Buvo suplanuotos didžiulės iškilmės atšvęsti „realaus socializmo pasiekimus“ įžymių svečių iš viso komunistinio pasaulio, tarp jų ir Michailo Gorbačiovo, akivaizdoje.

Vienas iš nedaugelio Rytų Vokietijos vadovų, pasisakiusių už susidorojimą su demonstrantais, buvo *Stasi* vadovas. Mielke nuolat ragino imtis smurtinių priemonių „įveikti kontrrevoliuciją, kuri bręsta VDR“. Aukščiausio rango *Stasi* pareigūnams parengtoje kalboje, kurią Mielke laikė paslaptyje nuo savo kolegų partijos vadų, jis liepė imtis prieš protestuotojus griežtų priemonių: „Priešiškos jėgos ir grupės jau šiek tiek sustiprėjo ir naudoja visus metodus, norėdamos pakeisti galios balansą.“ Jis sakė, kad Rytų

Vokietija dabar yra panašioje padėtyje kaip Kinija prieš du mėnesius. „Situacija dabar yra panaši, tad ją reikia spręsti visomis priemonėmis ir metodais. Kinijos draugai nusipelnė pagyrimo. Jiems pavyko nuslopinti protestus anksčiau negu situacija išsprūdo iš rankų." Pasak *Stasi* kontržvalgybos skyriaus vadovo Rainerio Wiegando, jis įsakė kai kuriems savo pavaldiniams kovai su demonstracijomis suformuoti ypatingus būrius, išmokytus padalinti demonstrantus į tris grupes, ir suimti tų grupių vadovus.

Stasi padalinio Leipcige pareigūnai jam pranešė, kad emocijos kaista, ir ne tiktai tarp demonstrantų, bet ir įstaigose bei gamyklose – visame mieste. *Stasi* vadas Leipcige generolas leitenantas Siegfriedas Gehlertas sakė Mielke: „Padėtis bloga, drauge ministre [...]. Žmonės daug diskutuoja apie visas tikras – ir netikras – mūsų problemas. Ypač didelį nerimą kelia tai, kad šios tendencijos pastebimos ir partijos organizacijoje. O kalbant apie galią, drauge ministre, mes valdome situaciją, bet turime būti nepaprastai budrūs. Bet koks nelaimingas atsitikimas [...] gali tapti kibirkštimi, kuri sukels rimtą gaisrą." Kai Mielke pasiūlė kitiems partijos vadams imtis prieš Leipcigo protestuotojus smurtinių priemonių, šie per balsavimą atmetė jo siūlymą[8].

Anksčiau tą vasarą Erichas Honeckeris pareiškė: „Aš nepraliesiu nė vienos ašaros dėl tų, kurie nori palikti šalį." Tačiau opozicija dėl jų praliejo daug ašarų. „Tarp išvykstančiųjų visada būdavo gerų draugų, žmonių, kurie man buvo labai artimi, – sakė Ulrike Poppe, viena iš devintojo dešimtmečio viduryje įkurtos žmogaus teisių gynimo organizacijos „Demokratija dabar" iniciatyvinės grupės narių. – Mes jų ilgėjomės. Kita vertus, mes supratome, kodėl jie išvyko – buvo labai daug priežasčių, dėl kurių jie negalėjo ištverti VDR. Mes patys irgi dažnai pagalvodavome, ar ilgai dar ištversime, ir nusistatėme sau ribas. Aš pasakiau išvyksianti, jeigu man grės kalėjimas. Arba jeigu režimas atims mūsų turtą, nes mes turėjome šiokio tokio turto, arba jei atims vaikų darželį,

kurį mes organizavome vaikams. Visa tai atsitiko, bet mes kaskart nuspręsdavome pasilikti, nes matėme, kad yra kitų žmonių, kurie siekia tokių pačių tikslų kaip ir mes, – mes pasilikome norėdami pabandyti juos pasiekti. Kažkaip visada atsirasdavo vilties." Kai vengrai padėjo ardyti Sieną, svarbiausias šūkis per demonstracijas buvo „Mes liekame", ir tai teikė opozicijos grupėms viltį[9].

Tačiau daug Rytų Vokietijos gyventojų vis tiek troško išvykti iš šalies. Kai vengrai atidarė savo sieną VDR gyventojams, Čekoslovakija, spaudžiama Berlyno, uždarė savo sieną su Vengrija VDR gyventojams. Greitai ji dėl to pasigailėjo. Rytų Vokietijos gyventojai, užspeisti Čekoslovakijoje, patraukė tiesiai į Prahą ir apgulė Vakarų Vokietijos ambasadą, prašmatnius Lobkovico rūmus miesto Pilies rajone. Čekoslovakijos vadovai nenorėjo įsivelti į diplomatinį konfliktą su Rytų Vokietija, be to, būdami neostalinistai, jie simpatizavo Berlyno režimui. Tačiau jie nemanė privalą tramdyti pabėgėlius iš Rytų Vokietijos. Iš pradžių jie bandė trukdyti pabėgėliams pasiekti Vakarų Vokietijos ambasadą, bet greitai liovėsi. Į ambasados rūmus sugužėjo apytiksliai 3 000 pabėgėlių, palikdami Prahos gatvėse stovėti daugybę trabantų. Rūmai buvo dideli ir elegantiškai erdvūs, bet nepritaikyti sutalpinti tiek daug žmonių. Oras buvo šiltas, taigi dauguma jų nakvojo po atviru dangumi dideliame sode. Nors netrukus rūmai buvo užpildyti sausakimšai, o gyvenimo sąlygos juose tapo nehigieniškos, Vakarų vokiečiai neatsisakė priimti nė vieno pabėgėlio.

Čekoslovakijos partijos vadovas Milošas Jakešas pareiškė Berlynui nesirengiąs spręsti šios problemos. Jis turėjo savų bėdų. Praėjusio mėnesio pabaigoje riaušių policija suėmė daugybę demonstrantų Vaclovo aikštėje, kurioje 4 000 žmonių minėjo dvidešimt pirmąsias Varšuvos sutarties šalių kariuomenių invazijos, sutraiškiusios Prahos pavasarį, metines. Gegužės pabaigoje, atlikęs apytiksliai pusę jam skirtos devynių mėnesių laisvės atėmimo

bausmės, iš kalėjimo buvo paleistas Václavas Havelas. Jis iš karto pratęsė savo veiklą, kurią pertraukė jo suėmimas – vėl ėmė rašyti apie padėtį šalyje Vakarų žiniasklaidai. Per dvi savaites jis parašė Čekoslovakijos opozicijos manifestą „Keli trumpi sakiniai“ – reikalaujantį, kad režimas pradėtų derybas su opozicija ir paleistų visus politinius kalinius. Dabar Havelas ir kiti kovotojai už žmogaus teises reikalavo, kad Rytų Vokietijos pabėgėliams būtų leista laisvai išvykti į Vakarus.

Tarp ambasadoje prieglobstį atradusių pabėgėlių buvo ir mokytoja Birgit Spannaus, nusprendusi išvykti iš šalies nenorėdama, kad jos duktė augtų Rytų Vokietijoje. Ji niekam nesakė, kad važiuoja į Čekoslovakiją ir traukinių stotyje nusipirko bilietą grįžti. Atvykusios į Prahą, motina su dukra tuoj patraukė Vakarų Vokietijos ambasados link:

> Žiūrėdamos televizijos reportažus matėme, kad pastatas gerai saugomas. Tačiau už sodo buvo parkas. Mes palaukėme iki vakaro [...] ir nuėjome į parką, apsimesdamos, kad vaikštinėjame. Pamačiusios ambasados tvorą mes užlipome ant jos. Nežinojome, kas mums nutiks. Nebuvome įsitikinusios, ar už tvoros nėra čekų policijos ar net *Stasi* žmonių. Buvo baisu. Užlipti ant tvoros mums pasirodė labai lengva. Mes pamatėme žmones ambasadoje, kurie paklausė: „Norite lipti čia? Luktelėkite minutėlę. Mes atnešime kopėčias.“ Tada mes nulipome žemyn [...] ir atsidūrėme ambasados teritorijoje. Visur buvo daugybė žmonių [...] Jie miegojo net ant laiptų. Visi kambariai buvo sausakimši lovų. Buvo daug verkiančių kūdikių. Oras buvo slogus. Tvyrojo triukšmas. Visi buvo nervingi [...]. Mes prisiglaudėme kambaryje mansardoje, kur gyveno kita šeima su savo trimis vaikais. Jie ten gyveno jau ne vieną savaitę. Ant grindų beveik nebuvo vietos – jos visos buvo nuklotos čiužiniais.

Kol politikai ieškojo sprendimo, ji buvo kupina vilties, bet jautėsi labai nesaugi[10].

Erichas Honeckeris grįžo prie savo rašomojo stalo trečiąją rugsėjo savaitę. Chirurgai atrado jo gaubtinėje žarnoje dar vieną vėžinį naviką. Gydytojai sustabdė jo vystymąsi ir pasakė, kad Honeckeris yra pakankamai sveikas grįžti prie šalies vairo ir dalyvauti artėjančiose keturiasdešimtųjų metinių iškilmėse. Jis tuoj pat pradėjo derybas su čekais dėl pabėgėlių ambasadoje. Milošas Jakešas pareiškė savo kolegai iš Rytų Vokietijos, kad VDR turi susitarti su Vakarų vokiečiais, sakydamas, kad „kuris mus, čekus, paleis nuo kablio, o jūsų žmonėms leis išvykti iš Prahos, nėra mūsų reikalaş. Mes galime padėti, bet šią problemą reikia išspręsti greitai.“ Trečioji šalis derybose buvo Hansas Dietrichas Genscheris, kuris buvo išvykęs į Niujorką dalyvauti JTO Generalinėje Asamblėjoje. Honeckeris norom nenorom galų gale pasakė, kad jis leis „išdavikams“, apsistojusiems ambasadoje, išvykti į Vakarus. Pabėgėliai būtų galėję važiuoti tiesiai į Vakarų Vokietiją įprastais keleiviniais traukiniais. Bet Honeckeris primygtinai reikalavo vežti juos per Rytų Vokietiją, kad atrodytų, tarsi šalis juos išmeta. Jis pareikalavo, kad pabėgėliai būtų vežami antspauduotais vagonais. Traukiniams važiuojant pro Rytų Vokietiją, VDR pareigūnai turėjo oficialiai surinkti pabėgėlių asmens tapatybės dokumentus, atimdami iš jų VDR pilietybę. Taip Honeckeris siekė pažeminti pabėgėlius ir parodyti, kad režimas vis dar kontroliuoja padėtį. Vedamajame straipsnyje *Neues Deutschland*, kurį, kaip sakė partijos propagandos vadovas Joachimas Hermannas, padiktuotavo asmeniškai Honeckeris, buvo pareikšta, kad „savo elgesiu jie sutrypė visas moralines vertybes ir išbraukė save iš mūsų visuomenės“[11].

Honeckerio partijos kolegos nieko nežinojo apie jo susitarimą su Čekoslovakija ir Vakarų Vokietija. Rugsėjo 29 d., penktadienio vakarą, dauguma aukščiausių šalies pareigūnų susirinko valstybiniame Operos teatre Unter den Linden bulvare pažiūrėti šventinio vaidinimo, skirto paminėti komunistinės Kinijos

įkūrimo metines. Honeckeris, kurį vis dar kankino smarkūs skausmai, nors jis visus tikino esąs sveikas, sukvietė juos į puošnią Apolono priėmimo salę ir pranešė „žinias, susijusias su skubiausiu klausimu". Jis pateikė pasiektą susitarimą kaip savo diplomatijos triumfą, bet ne vienas jo kolega, pasak Günterio Schabowskio, tuojau pat suprato, kad Honeckeris padarė didelę klaidą. „Daugelis mūsų suprato, kad mūsų pačių organizuotas masinis išvykimas parodys šalies bejėgiškumą." Režimo vadovybės viršūnė suprato, kad Honeckerį būtina skubiai pakeisti, bet nesiėmė jokių veiksmų. „Buvo beprasmiška taip ilgai delsti. Bet mes delsėme", – sakė Schabowskis[12]. Kitą dieną Genscheris išskrido į Prahą pranešti pabėgėliams apie susitarimą su Honeckeriu. Tai buvo viena iš emociškai sunkiausių pareigų, kurias jam kada nors teko atlikti. „Turiu pasakyti, kad atvykau [...] draskomas labai prieštaringų jausmų, – prisiminė Genscheris. – Žinojau, kad žmonės nesitvers džiaugsmu galėdami išvykti. Bet, kita vertus, aš turėjau pasakyti jiems, kad jų traukiniai keletą valandų važiuos per Rytų Vokietiją. Ar jie priims mano patikinimus, kad tai saugu?" Tačiau jie suprato, kad kitos išeities neturi. Jie negalėjo likti ambasadoje amžinai[13].

Kai spalio 2 d., ankstyvą pirmadienio popietę, pirmi keli šimtai pabėgėlių buvo įlaipinti į autobusus, jų kelionės pradžioje atmosfera buvo įtempta. Juos nuvežė į vieną iš mažų priemiestinių stočių už Prahos ir liepė laukti. „Kai po poros valandų atvažiavo traukinys, kai kuriuos iš mūsų apėmė panika, – prisiminė Birgit Spannaus. – Iš pradžių kai kurie žmonės sakė: „Mes nevažiuosime. Tai išdavystė. Mes bijome." Vienas Vakarų Vokietijos pareigūnas bandė mus nuraminti. Jis pasakė važiuosiąs su mumis, ir visuose traukiniuose, išvykstančiuose iš Prahos bus po vieną iš jo kolegų saugumui užtikrinti." Netrukus po to, kai jie pasiekė Rytų Vokietiją, „traukinys sustojo. Du vyrai atidarė duris. „Laba diena, mes esame iš Valstybės saugumo, ir

dabar surinksime jūsų asmens tapatybės korteles." Aš niekada neužmiršiu, kaip jie lankstėsi rinkdami šituos dokumentus, nes žmonės mėtė juos jiems po kojų. Daugiau jie nebegalėjo mums grasinti."[14]

Aštuoniems antspauduotiems traukiniams su pabėgėliais kirtus VDR sieną, Rytų Vokietijos gyventojai pakeliui sveiki-no juos, džiaugsmingai mojuodami. Traukinių kelyje prie bėgių mėtėsi suplėšyti tapatumo dokumentai, Rytų Vokietijos pasai ir bevertės Rytų Vokietijos markės. Pirmasis stambus VDR mies-tas jų kelyje buvo Drezdenas. Žmonėms buvo uždrausta sutikti pabėgėlių traukinius. Tačiau daugiau kaip 1 500 demonstrantų, daugiausia paaugliai, ignoravo draudimą, prasiveržė pro poli-cijos užtvaras ir desperatiškai bandė įlipti į traukinius. Polici-ninkai tik vargais negalais sulaikė minią, iš kurios į juos skriejo plytos ir akmenys. Drezdeno stotyje buvo išdaužyti beveik visi langai, didžioji dalis laukimo salės buvo nusiaubta ir daugybė žmonių sužeisti. Vienas protestuotojas nukrito po beišvykstan-čiu pabėgėlių traukiniu. Jam teko amputuoti abi kojas. Kai visi traukiniai išvyko, demonstracijos išaugo. Prie paauglių prisi-jungė paprasti gamyklų darbininkai ir vyresni žmonės. Policija jiems liepė išsiskirstyti, bet jie nepakluso. Priešpriešа truko kelias valandas, bet policija, priešingai negu įprasta, nesiėmė jokių to-limesnių veiksmų. Leipcige vėliau tą vakarą apytiksliai 12 000 protestuotojų su uždegtomis žvakėmis buvo leista taikingai eiti miesto vidinio žiedo keliu.

Kai pabėgėlių traukiniai atvyko į Hofą Bavarijoje, savo bro-lius ir seseris iš Rytų karštai pasveikino minios Vakarų vokiečių. Tai buvo labai jausminga, emocionali ceremonija, kurią tiesio-giai transliavo Federalinės respublikos televizija, taigi matė ir Rytų vokiečiai savo namuose. Praėjus vos keletui valandų, dar tūkstančiai Berlyno ir Leipcigo gyventojų sėdo į savo trabius bei vartburgus ir patraukė į rytus Čekoslovakijos link.

43

GIMTADIENIO ŠVENTĖ

1989 m. spalio 7 d., šeštadienis, Rytų Berlynas

SOVIETŲ SĄJUNGOS VADOVAS labai nenorėjo šį savaitgalį važiuoti į Berlyną. Jis daug kartų skundėsi dėl šios kelionės savo užsienio politikos patarėjui Anatolijui Černiajevui, nors suprato, kad išvengti jos niekaip nepavyks. Sovietų komunistų partijos vadovas negalėjo nedalyvauti keturiasdešimtųjų Rytų Vokietijos valstybės įkūrimo metinių minėjime. Gorbačiovas vis dar laikė VDR verta egzistuoti, nors nebe tokia svarbia SSRS interesams, kaip kadaise. Tačiau sovietų vadovas piktinosi Rytų Vokietijos sustabarėjimu ir labai niekino jos vadovą bei jo stalinistus parankinius. Iš KGB Gorbačiovas sužinojo, kad Erichas Honeckeris, nepaisydamas ligos, ketina kitais metais siekti naujos kadencijos Rytų Vokietijos partijos sekretoriaus poste. Gorbačiovas manė, kad tam reikia užkirsti kelią, nors tvirtino, kad sovietai nesiims jokių tiesioginių veiksmų jo atsikratyti. Šį kartą jis pasiryžo nuvykęs į Berlyną parodyti, ką galvoja apie Honeckerį ir jo bičiulius.[1]

Paminėti svarbiai sukakčiai buvo suplanuoti didžiuliai renginiai. Juose turėjo dalyvauti dauguma įtakingų pasaulinio komunizmo veikėjų. Honeckeris šiai šventei teikė didžiulę reikšmę. Jis laikė ją vienu iš didelių savo pasiekimų ir dar vienu VDR, kaip svarbios valstybės, pripažinimu. Niekada nepasižymėjęs kuklumu, jis buvo pasiryžęs užtikrinti, kad šventė praeitų visiškai

sklandžiai ir jo indėlis į nuostabius VDR pasiekimus neliktų nepastebėtas. Per pastarąsias kelias dienas *Stasi* suėmė Berlyne kai kuriuos žinomus ramybės drumstėjus, opozicijos veikėjus, kurie galėjo, jeigu būtų neprižiūrimi, pridaryti nemalonumų partijai rengdami demonstracijas. *Stasi* patikino Honeckerį, kad jokių netikėtų problemų nekils.

Gorbačiovas atvyko šventės išvakarėse ir sėdo derėtis su Honeckeriu. Pasak Joachimo Hermanno, kuris dalyvavo jų susitikime, pokalbis labai nenusisekė: „Jie kalbėjosi, bet apie visiškai skirtingus dalykus. Atrodė, tarsi kalbasi du kurtieji." Honeckeris išsakė nuoskaudą dėl to, kaip sovietai elgiasi su Rytų Vokietija: „Jie netikėtai atsisakė [mūsų ilgametės] draugystės ir atstūmė mus, o to nepalinkėtum nė pikčiausiam priešui." Per šį pokalbį, kurį ir rusai, ir vokiečiai apibūdino kaip „skaudžiai trikdantį", Gorbačiovas sutiko kitus VDR vadovybės narius. Gorbačiovas pasakė vieną iš savo ilgų kalbų apie „naująjį mąstymą", besikeičiantį pasaulį ir Šaltojo karo pabaigą. Tai buvo tipiškas kvietimas „mąstyti plačiai". „Gyvenimas baudžia tuos, kurie atsilieka", – pareiškė jis ir rūsčiai pažvelgė į Honeckerį. Niekam nekilo abejonių dėl to, ką reiškia jo žodžiai[2].

Honeckeris atsakydamas pateikė skambius statistikos duomenis, kuriais norėjo parodyti, kokių unikalių laimėjimų pasiekė VDR kaip viena iš didžiųjų pasaulio ekonomikų ir kaip ji eina nuo vieno triumfo prie kito. Pasak jo, tai rodė „tas faktas, kad netrukus mūsų šiuolaikinė ir technologiškai pažangi pramonė ims gaminti keturių megabaitų kompiuterių lustines korteles". Net paties vadovybės komandos nariai apstulbusiais veidais pradėjo šnabždėtis vienas su kitu. VDR Valstybinio planavimo departamento vadovas Gerhardas Schüreris sakė: „Mes negalėjome tuo patikėti – Gorbačiovas kalbėjo apie pasaulio likimą, o mūsų generalinis sekretorius kalbėjo apie kompiuterių lustus." Kitus vadovybės narius pagavo neviltis: „Mes elgėmės kaip šikniai, –

sakė Schabowskis. – Sėdėjome tarsi manekenai. Mes turėjome trenkti kumščiu į stalą ir pasakyti: „Erichai, liaukis." Bet tai, žinoma, gryna fantazija. Mums tučtuojau būtų buvusi atimta galimybė veikti. Būtų kilęs skandalas." Tą dieną buvo imta regzti rimtą sąmokslą nuversti Honeckerį, bet buvo jau per vėlu[3].

Šventės apogėjus buvo didžiulė fakelų šviesos eisena Berlyno gatvėmis. Vyriausieji partijos funkcionieriai ir jų svečiai nuo aukštos pakylos žiūrėjo tankų, ginkluotės ir karių paradą. Abipus pakylos buvo išsirikiavę Komunistinio vokiečių jaunimo (*Frei Deutsche Jugend*) nariai, vilkintys mėlynais marškiniais ir ryšintys raudonus kaklaraiščius. Jie buvo laikomi klusniausiais nomenklatūros sūnumis ir dukterimis, gimusiais ir augusiais prie partijos krūtinės. Nepaisant to, buvo girdėti, kaip daugelis jų šaukia „Gorby, padėk mums. Gorby, padėk mums". Lenkijos komunistų partijos vadovas Mieczysławas Rakowksis, sėdėjęs šalia Gorbačiovo, paklausė sovietų lyderio, ar jis supranta, ką jie šaukia. Gorbačiovas pasakė nelabai mokąs vokiečių kalbą, bet manąs, kad supranta. „Jie prašo: „Gorbačiovai, gelbėk mus", – pasakė Rakowskis. – Ir jie yra partijos aktyvistų grietinėlė. Tai galas." Honeckeris iš pradžių aiškiai suglumo, bet paskui pradėjo suvokti, kas vyksta. Vis dėlto atrodė, kad šis viešas įžeidimas jį veikiau supykdė negu pažemino.

Išvykdamas iš Berlyno Gorbačiovas aiškiai palaimino Rytų Vokietijos partijos pareigūnus imtis veiksmų prieš Honeckerį. Sovietų ambasadorius VDR Kočemasovas pasakė Gorbačiovui žinąs, kad „draugai planuoja" nuversti senį. Gorbačiovas liepė jam stebėti ir klausytis, bet tiesiogiai nesikišti. „Ką su juo daryti? – pasak ambasadoriaus, tarė Gorbačiovas. – Jis nieko neklauso. Pats kaltas. Bet mes prie to rankų nekišime. Jie turi atsikratyti jo patys."[4]

Rytų Vokietijos teritorijoje buvo 380 000 sovietų karių. VDR vadovybė manė, kad šios pajėgos patikimai apsaugos socialistinę

valstybę – ir juos pačius, jeigu kada nors kiltų tikras „kontrrevoliucijos“ pavojus. Tačiau Gorbačiovas jokiu būdu nenorėjo leisti įtraukti sovietų kariuomenės į galimą režimo ir šalies gyventojų konfliktą. Vėlyvą vakarą ambasadorius paskambino generolui Borisui Snetkovui, sovietų pajėgų Rytų Vokietijoje vadui. Snetkovas buvo švokščiantis šešiasdešimt penkerių metų Antrojo pasaulinio karo veteranas, netrukus turėjęs išeiti į pensiją. Jis buvo populiarus tarp savo karių ir visai nenorėjo siųsti jų vaikyti demonstrantų, šaukiančių „Gorby, gelbėk mus“. Ambasadoriaus prašymas jį labai pradžiugino. „Mes turime apgalvoti, kaip reaguosime į galimus neramumus gatvėse, – sakė Kočemasovas. – Klausimas yra labai rimtas, ir aš prašau jūsų nedelsiant įsakyti visiems savo kariams kuo greičiau grįžti į kareivines. Jei įmanoma, turite nutraukti visus manevrus ir atšaukti visus karinių lėktuvų skrydžius. Visiškai nesikiškite į VDR vidaus įvykius. Tegu jie plėtojasi savaime.“ Kaip dera karininkui, Snetkovas pasitikslino sovietų Generaliniame štabe, ar tikrai turi elgtis taip, kaip prašė ambasadorius, ir gavo tokius pat nurodymus iš savo viršininkų Maskvoje[5].

Tą vakarą, praėjus valandai po Gorbačiovas išvykimo, visos šalies miestuose ir miesteliuose prasidėjo demonstracijos. Valdžia suskato brutaliai jas malšinti, nors pastarosiomis savaitėmis retai naudodavo smurtą. Rytų Berlyne, Prenclauer Bergo rajone, susirinko tūkstančiai žmonių ir šaukė tą dieną paplitusį šūkį „Gorby, gelbėk mus“. Demonstrantams nužygiavus prie puošnaus valstybinės tarybos pastato, kelius jiems atkirto policijos sunkvežimių vilkstinės. Po keleto sekundžių Erichas Mielke, dabar aštuoniasdešimt vienerių, labai įsiaudrinęs išlipo iš savo neperšaunamo automobilio, lydimas savo vidaus kontržvalgybos vadovo generolo Günterio Katscho. „Muškite tas kiaules, kol nurims“, – šūktelėjo jis policininkams. Jie įsiveržė į minią, sumušė daugybę demons-

trantų ir daug jų suėmė. Kitose miesto vietose milicija puolė protestuotojus su šunimis ir purkštais, ir išvaikė eiseną su žvakėmis prie Getsemanės bažnyčios, kur devyni jaunuoliai surengė bado streiką ir badavo jau ketvirtą dieną. Iš viso tą naktį ir kitą dieną Berlyne buvo suimti 1 067 žmonės. Daugelis vėliau pasakojo, kaip tą ilgą naktį juos įžeidinėjo ir mušė *Stasi* tardytojai.

Apytiksliai 200 demonstrantų buvo suimti Drezdeno centre. Jie buvo įkalinti riaušių policijos kareivinėse ir negailestingai sumušti. Studentė Catrin Ulbricht buvo tarp jų: „Kai mes išlipome iš sunkvežimių, jie mus išskirstė – moteris dešinėn, vyrus kairėn, – sakė ji. – Ten aš pamačiau kažkokį garažą, prie kurio sienos stovėjo vyrai išskėstomis kojomis – jie buvo mušami. Mes, moterys, buvome nuvestos į kažkokį pasibaisėtiną dušo kambarį.“[6]

Didžiausio masto smurtas buvo naudojamas kitą naktį, spalio 9 d., Leipcige, kuris pastarosiomis savaitėmis buvo tapęs protestų epicentru. Nepaisant policijos ir *Stasi* smurto savaitgalį, opozicija buvo pasiryžusi surengti įprastas pirmadienio nakties eitynes. Ji planavo kaip paprastai nuo Šv. Mykolo bažnyčios pagal laikrodžio rodyklę žygiuoti vidiniu žiediniu keliu, tikėdamasi, kad tai bus didžiausia demonstracija per visą VDR istoriją, masių iššūkis. „Žinoma, mes bijojome, – sakė Ulrike Poppe, viena organizacijos „Demokratija dabar“ įkūrėjų. – Aš nebuvau drąsi. Bet aš buvau pikta ir užsispyrusi [...]. Daugelis žmonių bijojo, kad mūsų valdžia imsis tokių pat veiksmų, kaip ir Kinijos – panaudos ginklus. Tokios galimybės negalima buvo atmesti. Ir kartais mums atrodė, kad gali pasirodyti sovietų kariai. Mes bijojome, nes mūsų kariuomenė, policija ir valstybė buvo labai gerai ginkluota ir pasiruošusi, todėl smurto reakcija buvo labai tikėtina.“ Bet demonstrantų skaičius augo taip greitai, kad opozicija pavadino VDR „Vokietijos Demonstrantų Respublika“[7].

Režimas pasidalino į dvi stovyklas. Honeckeris norėjo griežtai susidoroti su demonstrantais. Bet jis nė karto nedavė kariuomenei ir *Stasi* įsakymo į juos šaudyti. Jo valdžia aiškiai menko. „Toks jo įsakymas nebūtų buvęs įvykdytas, net jei jis būtų jį davęs“, – sakė vienas iš jo patarėjų. Jo žmona Margot mėgo sakyti: „Mes turime ginti socializmą visomis priemonėmis. Žodžiais, veiksmais ir net ginklais.“ Bet jos valdžia šalyje buvo ribota[8].

O žiaurusis Mielke įsakė pavaldžioms saugumo pajėgoms šaudyti į „tvarkos pažeidėjus“. Nepasikonsultavęs su niekuo daugiau vadovybėje, spalio 8 d., sekmadienio rytą, jis išleido slaptą direktyvą Nr. 1/89.

> Neteisėtos masinės opozicijos, taip pat [...] triukšmadarių, siekiančių sutrikdyti valstybės saugumą, susirinkimai tampa vis priešiškesni ir pavojingesni. Taigi aš įsakau įvesti ypatingosios parengties padėtį [...] visiems daliniams iki tolesnio pranešimo. Reguliarių ginkluotų pajėgų kovotojai turi nuolat laikyti savo ginklus parengtus tuoj pat panaudoti, jeigu iškiltų būtinybė [...]. Reikia parengti pakankamas atsargines pajėgas, kurios galėtų prireikus nedelsiant atvykti [...] ir padėti sklaidyti ir malšinti neteisėtas demonstracijas[9].

Pastarąsias dvi savaites Rytų Vokietijos kariuomenei buvo paskelbta sustiprintos parengties padėtis, nors ligi šiol kariai nebuvo naudojami vaikyti demonstracijas. Pašauktus į karo tarnybą kareivius buvo stengiamasi kiek įmanoma laikyti atkirstus nuo išorinio pasaulio, nors tai buvo neįprasta. „Tai buvo absurdiškas sumanymas, bet aukštesnieji karininkai manė galį nuslėpti nuo savo karių informaciją apie tai, kas vyksta šalyje“, – sakė Klausas Peteris Rennebergas, pėstininkų pulko kapitonas. Jis buvo „politinis karininkas“ – turėjęs užtikrinti karių ideologinę ištikimybę ir paklusnumą, nes tokia buvo partijos ir karinės vadovybės užduotis. „Jiems buvo draudžiama klausytis radijo,

skambinti šeimai ir draugams, jie negaudavo laiškų. Iš kareivinių buvo skubiai išnešti televizoriai. Tai buvo juokinga, nes visi žinojo, kas vyksta šalyje. Oficialiai kareiviams buvo sakoma, kad kilo bėdų su kontrrevoliucionieriais, kurie nori sugriauti valstybę." Kariams buvo duotos dvigubos amunicijos atsargos – 120 šovinių vietoj 60 – ir kiekvienas iš jų buvo aprūpintas papildoma pirmosios pagalbos vaistinėle. Vienas rinktinis desantininkų pulkas buvo išsiųstas į Leipcigą, gavęs įsakymą dislokuotis šalia miesto centro. Iš ligoninių (jas papildomai aprūpino krauju ir plazma) buvo išrašyti įprastomis ligomis sergantys pacientai. *Die Leipziger Volkszeitung*, vietinis partijos laikraštis, išspausdino redakcijos pareiškimą: „Mes kovosime su šitais mūsų šalies priešais, jeigu būtina – ir ginklais."[10]

Vėliau tą dieną buvo visiškai pasiruošta smurtu susidoroti su demonstrantais Leipcige, tačiau vienas muzikantas atrado taikų sprendimą. Dirigentas Kurtas Masuras, pasaulinio garso Leipcigo „Gewandhaus" orkestro meninis direktorius, pasaulyje žinomas ir vertinamas vokiečių romantiškos muzikos interpretatorius, buvo vienas iš garsiausių žmonių Rytų Vokietijoje. Režimas suteikė jam daugybę privilegijų ir užvertė apdovanojimais. Jis niekada nebuvo komunistų partijos narys, sąmoningai nekalbėjo apie politiką. Jis neprieštaravo oficialiai propagandai, kuri vadino jį viena iš žvaigždžių, padariusių VDR švytėjimą tokį ryškų. Dabar šis šešiasdešimt dvejų metų įspūdingos išvaizdos vyras su tvarkinga balta barzda pradėjo atvirai reikšti savo nuomonę. Jis protestavo prieš keleto Leipcigo gatvės muzikantų suėmimą tą vasarą. Jį gąsdino kruvinos konfrontacijos Leipcige perspektyva. Jeigu būtų nutarta išvaikyti demonstraciją, prie žavios neoklasikinės „Gewandhaus" koncertų salės miesto pagrindiniame žiediniame kelyje galėjo kilti žudynės. Pirmadienio demonstracijų dalyviai paprastai eidavo pro šią salę maždaug po darbo, pusę aštuntos vakaro, dažnai tada, kai jis diriguodavo orkestrui.

Masuras ėmė tartis su kitais žinomais Leipcigo gyventojais, kaip sutrukdyti kraujo praliejimą. Jis paskambino protestantų pastoriui Peteriui Zimmermannui ir aktoriui Berndui Lutzui Langei, kurie abu dalyvavo nuosaikių miesto opozicijos grupių veikloje. Vietiniai partijos vadai irgi desperatiškai bandė išvengti kraujo praliejimo. Leipcigo partijos viršininkas Helmutas Hackenburgas sirgo, bet du kiti aukšti pareigūnai – Wilhelmas Pommertas ir Rolandas Wötzelis – susitiko su Masuru ir opozicijos aktyvistais, ir jau vien tai buvo revoliucinis poelgis. Partija visada laikėsi nuostatos jokiu būdu nesikalbėti su opozicijos atstovais, todėl jie nepranešė partijos štabui Berlyne apie šį susitikimą. Kartu jie parengė kreipimosi dėl taikos ir ramybės tekstą, kurio garso įrašas Kurto Masuro balsu buvo kartojamas apytiksliai nuo 15:00 val. per radiją kas pusvalandį. „Mums visiems reikia laisvai pasidalinti nuomonėmis apie socializmo ateitį mūsų šalyje. Todėl [...] šiandien žadame panaudoti savo valią ir įtaką užtikrinti, kad šis dialogas vyktų ne tiktai tarp demonstrantų Leipcige, bet ir su mūsų vyriausybe. Mes labai prašome jūsų elgtis apdairiai ir taip sudaryti taikiam dialogui reikalingas sąlygas."

Buvo neaišku, ar šio kreipimosi bus paisoma. Kariuomenė vis dar ruošėsi išeiti į gatves. Hansas Illingas tarnavo puskarininkiu pėstininkų pulke, dislokuotame pagrindinėse kariuomenės kareivinėse Leipcigo pakrašty. Ankstyvą popietę kariai sužinojo, kad jiems įsakyta užimti pozicijas prie Leipcigo geležinkelio stoties, tiesiai demonstracijos kelyje. Pulko darbas buvo išduoti ginklus iš ginklų sandėlio. „Aš išdalinau gumines lazdas, skydus ir šalmus, paskui daviau karininkams jų ginklus – 9 mm Makarovo pistoletus su šoviniais. Kiekvienas karininkas gavo bent dvi dėtuves šovinių [...]. Tada atvyko kuopos vadas ir įsakė išduoti kalašnikovus, kurie buvo pakrauti į sunkvežimius [...]. Kilo labai liūdnų scenų – kai kurie jaunuoliai puolė ant lovos ir verkė, nes žinojo, kad jų žmonos ir tėvai dalyvaus demonstracijoje.

Taigi – nuotaikos buvo niūrios." Jis žinojo, kad jo motina ir patėvis turbūt irgi dalyvaus eitynėse. „Aš paskambinau savo tėvams ir įspėjau niekur neiti tą dieną [...]. Pasakiau, kad tai labai pavojinga, nes bus šaudoma tikrais šoviniais."[11]

Apytiksliai penktą po pusiaudienio prie Šv. Mykolo bažnyčios susirinko daugiau kaip septyniasdešimt tūkstančių demonstrantų, „ir atmosfera buvo nepaprastai įtempta, – pasakojo Aramas Radomskis, vienas iš jų. – Niekas iš mūsų nežinojo, kas bus, ar kariškiai šaudys, ar ne. Mes tik žinojome, kad jeigu nebūtume ten susirinkę, tai būtų ženklas, kad mes pasidavėme, o to mes negalėjome leisti."[12]

Leipcigo partijos štabas vis dar laukė instrukcijų iš Berlyno. „Mes ne kartą jiems skambinome. Papasakojome savo viršininkams apie mūsų kreipimąsi ir bandėme įtikinti juos pritarti, bet jie išsisukinėjo nuo tiesioginio atsakymo", – sakė Leipcigo partijos antrasis sekretorius Rolandas Wötzelis.

Mes susisiekėmė asmeniškai su Egonu Krenzu. Jis pasakė, kad perskambins. Taigi mes laukėme. Bet padėtis tapo visiškai kritiška. Demonstrantai priėjo geležinkelio stotį, kur buvo sukoncentruota didžioji dalis kariuomenės pajėgų, tačiau mes jokių nurodymų taip ir negavome. Pagaliau Hackenburgas įsakė atitraukti karius ir leisti demonstrantams taikingai praeiti. Mes tik per plauką išvengėme kraujo praliejimo." Tuo pat metu generolas Gerhardas Stassenburgas, Leipcigo policijos viršininkas, įsakė savo vyrams leisti demonstrantams nekliudomai praeiti ir šaudyti tik savigynos tikslais[13].

Egonas Krenzas vėliau nuolat teigdavo, kad tai jis išgelbėjo žmones ir priėmė sprendimą nekliudyti demonstrantams eiti toliau. Jis kalbėjęsis su sovietų ambasadoriumi Kočemasovu, kuris patarė jam nebandyti sustabdyti eitynių. Bet jis paskambino Leipcigo partijos pareigūnams praėjus apytiksliai pusvalandžiui *po to*, kai jie priėmė sprendimą nesikišti. Jis valandėlę padvejojo kalbė-

damas su Hackenburgu, bet paskui pasakė, kad šis priėmė visiškai teisingą sprendimą ir partija jam pritaria. Kai žmonės suprato, kad režimas stokoja valios ar jėgos išsaugoti valdžią, įvyko lūžis.

Erichas Honeckeris išsilaikė savo poste dar savaitę. Sąmokslininkai jau galando prieš jį durklą, bet Honeckerio likimą nulėmė demonstracija Leipcige. Aštuoniolika metų niekas jo viešai nekritikavo. Dabar valdančiąją partiją iš visų pusių užplūdo skundai. Oficiali Rašytojų sąjunga reikalavo „revoliucinių pokyčių, teigdama, kad bijoti reikia „ne reformų, o reformų baimės". Jos pirmininkas Hermannas Kantas, vienas iš pirmųjų Rytų Vokietijos komunistų, parašė atvirą laišką, ragindamas vadovybę būti „savikritišką". Komunistinio jaunimo laikraštis *Junge Welt* žengė milžinišką žingsnį, publikuodamas jį. Jis ragino Honeckerį kalbėtis su opozicija „net jeigu mums nepatinka jai atstovaujantys asmenys arba kaip komunistams mums nepriimtinos kai kurios jų idėjos". Drezdeno ir Leipcigo merai irgi reikalavo dialogo su opozicija. Tačiau Honeckeris buvo neperkalbamas. „Jeigu atsitrauksime bent žingsnelį, viskas sugrius", – sakė jis.

Kodėl Honeckerio kolegos taip ilgai delsė jį nušalinti? Praėjusį vasarį buvo bandoma jį nuversti, bet sąmokslas nepavyko. Planavimo departamento vadovas Gerhardas Schüreris, vienas iš galingiausių režimo oligarchų, aptarė Honeckerio pašalinimą su Krenzu, vieninteliu akivaizdžiu įpėdiniu, priimtinu senosios gvardijos daugumai. „Aš pateiksiu jums vieną siūlymą, – pasakė Schüreris. – Aš jau senas ir bet kokiu atveju greitai išeisiu į pensiją. Netrukus aš pasitrauksiu. Aš pareikalausiu pašalinti Honeckerį. Žinoma, jūs negalite imti ir pasakyti: „Aš noriu būti generaliniu sekretoriumi". Bet aš galiu pasiūlyti jūsų kandidatūrą. Esu pasiruošęs tai padaryti todėl, kad kitaip VDR bus *kaputt*." Jiedu tris valandas diskutavo apie šį planą Schürerio kaimo name Tiuringijoje, Dierhagene. Bet galiausiai Krenzas

pasakė nesąs pasiruošęs pašalinti iš posto savo „globojantį tėvą ir politinį mokytoją. Aš negaliu to padaryti. Turi būti biologinis šios problemos sprendimas.“[14]

Krenzas galėjo pabandyti užimti generalinio sekretoriaus postą, kol Honeckeris sirgo, bet manė, kad laikas tam netinkamas. Jis nusprendė palaukti, kol pasibaigs keturiasdešimtųjų VDR metinių šventė, „kuri jam buvo nepaprastai svarbi“. Tokį Krenzo sprendimą nulėmė ne jautrumas ir rūpestingumas. Jis buvo labai ambicingas. Jo atsargumą lėmė nepasitikėjimas savo jėgomis. Dabar jis suprato, kad ilgiau delsti nebegalima. Jis negalėjo leisti sau laukti „biologinio sprendimo“ – Honeckerio mirties, – nes jis galėjo gyventi dar daug metų. Jis turėjo veikti dabar. „Buvo labai daug dalykų, kurie galėjo įvykti atsitiktinai, – sakė Schabowskis. – Per demonstraciją kas nors meta akmenį, jis pataiko į kareivį, kitas kareivis išsigąsta ar yra karingai nusiteikęs, ir prasideda šaudynės. Aš maniau, kad jei taip atsitiks, mums visiems ateis galas – jie pakars visus partijos vadovus ant medžių.“[15]

Prie sąmokslo taip pat prisidėjo Siegfriedas Lorenzas, Karl Marks Štato partijos viršininkas. Svarbus, nors ir netikėtas, jo šalininkas buvo *Stasi* vadovas Erichas Mielke, kuris palaikė sąmokslininkus siekdamas sustiprinti savo padėtį. Perversmą rėmė Rytų Vokietijos profesinių sąjungų vadovas Harry Tischas, galingas žmogus valstybėje, taip pat premjeras Willis Stophas. Tischas apsilankė Maskvoje ir pranešė Gorbačiovo aplinkos žmonėms, kad perversmas neišvengiamas. Gorbačiovas, kaip sovietų vadovas, į šią žinią reagavo labai neįprastai. Jis pasakė apie VDR rengiamą perversmą Ševardnadzei, bet neinformavo apie jį nė vieno kito komunistų magnato Maskvoje. Jis nesikonsultavo ir su jokiais kitais įtakingais „socialistinių šalių sandraugos“ vadovais. Pasak jo svarbiausio patarėjo Vokietijos klausimais, pirma jam į galvą atėjusi mintis buvo aptarti situaciją su Kohliu ir Bushu[16].

Spalio 16 d., pirmadienį, dauguma šalies aukščiausio rango komunistų susirinko posėdžių salėje partijos štabe ir žiūrėjo tiesioginę Vakarų Vokietijos televizijos transliaciją iš Leipcigo, kur šį kartą į demonstraciją susirinko bent jau 120 000 žmonių, nebebijodami, kad prieš juos bus naudojamas smurtas. Tai buvo vienas iš daugelio protestų, vykusių tą vakarą įvairiuose VDR miestuose ir miesteliuose. Jie skandavo „Gorby, Gorby", „*Wir sind das Volk*" ir – pirmą kartą, kiek žinojo Honeckeris – „Šalin Sieną". Honeckeris vis kartojo: „Dabar tikrai reikia ko nors imtis." Kariuomenės, štabo viršininkas generolas pulkininkas Fritzas Streletzas kategoriškai atsisakė panaudoti savo karius prieš taikius demonstrantus. „Negalime nieko padaryti. Leisime protestams vykti taikiai."[17]

Vadovybė turėjo susitikti partijos štabe kitą rytą, spalio 17 d., antradienį. Auštant Mielke paskambino *Stasi* pareigūnui, atsakingam už saugumą pastate, ir įsakė pasirūpinti, kad pagrindinę posėdžių salę saugotų patikimi vyrai. Jis baiminosi, kad Honeckeris iškvies savo asmeninius asmens sargybinius, kai įvyks jo politinis nužudymas. Sąmokslininkai kruopščiai viską suplanavo iki paskutinės detalės. Dešimtą, susirinkimui prasidėjus, Stophas tarė: „Generalini sekretoriau Erichai, aš siūlau įtraukti į darbotvarkę naują pirmą punktą. Tai klausimas dėl Ericho Honeckerio atleidimo iš Generalinio sekretoriaus pareigų ir Egono Krenzo išrinkimas į jo vietą."

Honeckeris to visiškai nesitikėjo. Jis manė, kad vis dar turi laiko. Bet jo veido išraiška visiškai nepakito. Tarytum nieko nebūtų atsitikę, jis tiesiog ignoravo premjero žodžius ir pasakė: „Laikykimės darbotvarkės." Keletas susirinkimo dalyvių ėmė prieštarauti. Tada jis atsikrenkštė ir tarė: „Gerai, tada tegu visi pasisako." Iš pradžių jis pakvietė kalbėti senąją gvardiją, žmones, kurie, kaip jis tikėjosi, turėjo jį palaikyti. Bet jie visi vienas po kito pasisakė prieš Honeckerį, nors daugelį metų klusniai

vykdė jo nurodymus. Nė vienas susirinkimo dalyvis nepasisakė už jį. Prasidėjus balsavimui, sprendimas buvo priimtas vienbalsiai. Senu komunistų partijų papročiu, jis įvykdė savo paskutinę pareigą ir pakėlė ranką balsuodamas prieš save. Per tą patį susirinkimą iš posto buvo atleistas pramonės vadovas Mittagas ir propagandos vadovas Hermannas, o Krenzas vieningai išrinktas generaliniu sekretoriumi.

Netardamas nė žodžio, Honeckeris išėjo iš posėdžių salės ir grįžo į savo kabinetą paskambinti telefonu. Pirmiausia jis paskambino sovietų ambasadoriui: „Sveikas, čia draugas Honeckeris, – pasakė jis. – Noriu jums nedelsdamas pranešti [...], kad mane buvo nuspręsta atleisti iš pareigų. Sprendimas buvo priimtas visais balsais." Po kelių minučių jis paskambino savo žmonai. „Taigi, tai įvyko." Jis pasiėmė kai kuriuos asmeninius daiktus, o paskui paprašė savo vairuotojo nuvežti į vilą Vandlice. Jis niekada nebegrįžo į partijos būstinės pastatą[18].

44

ŽMONIŲ VALDŽIA

1989 m. spalio 31 d., antradienis, Rytų Berlynas

SĄMOKSLININKAI, KURIE ATĖMĖ VALDŽIĄ iš Ericho Honeckerio, manė pelnysią žmonių dėkingumą ir pagarbą. Jie smarkiai klydo. Naujasis partijos vadovas Egonas Krenzas daugelį metų buvo antras labiausiai nekenčiamas žmogus šalyje. Per keturiasdešimt šešias dienas, kurias jis išsilaikė valdžioje, žmonės jo ėmė nekęsti dar labiau. Pirma didelė demonstracija, reikalaujanti jo atsistatydinimo, įvyko tą patį vakarą, kai jis pakeitė Honeckerį. Nors dabar jis siekė pateikti save kaip reformuotoją, žmogų, kuris visada norėjo liberalių pokyčių VDR, niekas juo netikėjo. Žmonės atsiminė, kad jis daugelį metų buvo VDR sosto įpėdinis ir elgėsi atitinkamai. Jie atsiminė, kad jis vos prieš kelis mėnesius šlovino aiškiai suklastotus rinkimus kaip demokratijos pavyzdį. Daug Rytų Vokietijos gyventojų vis dar prisiminė, kaip jis, lankydamasis Pekine netrukus po žudynių Tiananmenio aikštėje, spaudė ranką Dengui Xiaopingui ir gyrė ryžtingus veiksmus, kurių Kinija ėmėsi neramumams numalšinti.

Berlyne apie jį greitai ėmė plisti anekdotai: „Klausimas: Koks skirtumas tarp Krenzo ir Honeckerio? Atsakymas: Krenzas turi tulžies pūslę.“ Per protesto eitynes buvo nešami plakatai su primityviomis Krenzo karikatūromis, dažnai vaizduojančiomis jį kaip vilką iš pasakos apie Raudonkepuraitę, su užrašu: „Senele,

kodėl tavo tokie dideli dantys?“ Satyrikas Wolfas Biermannas, kaip paprastai, trumpai ir iš esmės apibūdino jį kaip „vaikščiojantį raginimą bėgti iš šalies“. Igoris Maksimičevas, Sovietų Sąjungos ambasadoriaus VDR pavaduotojas, dažnai turėdavo su juo reikalų. „Egonas Krenzas visiškai [...] neturėjo charizmos. Žmonės jo nepripažino. Jiems jis nebuvo patrauklus. Jis nerasdavo žodžių kalbėtis su žmonėmis, nes mokėjo kalbėti tik partijos žargonu.“[1] Jis parodė, iš kokio molio yra drėbtas, jau pirmą kartą kreipdamasis į liaudį kaip šalies vadovas. „Mes [...] neturime jokių kitų interesų, išskyrus liaudies [...]. Mūsų istorinį optimizmą lemia įsitikinimas neišvengiama socializmo, įsteigto Markso, Engelso ir Lenino, pergale.“ Atsakydami į tokį jo kreipimąsi, Rytų Vokietijos gyventojai ėmė eiti į gatves dar gausiau, reikalaudami Krenzo atsistatydinimo, teisės keliauti ir nugriauti Berlyno sieną. Per savaitę nuo to laiko, kai jis pakeitė Honeckerį, įvairiausiuose Rytų Vokietijos miestuose ir miesteliuose buvo surengta daugybė demonstracijų, kuriose dalyvavo daugiau kaip milijonas žmonių.

Tą dieną Krenzas pirmą kartą išgirdo visą tiesą apie katastrofišką finansinę būklę, kurią Honeckeris paliko šalyje. Honeckeris slėpė ją nuo visų kitų vadovų, išskyrus režimo ekonomikos vadovą Günterį Mittagą, piratinį finansininką Alexanderą Schalck-Golodkowskį, *Stasi* vadovą Erichą Mielke ir Valstybinio planavimo departamento vadovą Gerhardą Schürerį. Dabar apie ją sužinojo ir kiti vadovybės nariai. Faktai juos pribloškė. Po keleto dienų jų laukė bankrotas. Rytų Vokietija neturėjo pinigų užmokėti procentus už užsienio paskolas ir buvo nepajėgi įvykdyti savo įsipareigojimus. Schüreris pateikė partijos vadams visiškai slaptą pranešimą apie VDR ekonominę padėtį ir gresiančias pasekmes, kuriame atskleidė nepagražintus nacionalinių sąskaitų skaičius. Praėjusią gegužę Schüreris bandė įtikinti Honeckerį rimtai pagalvoti apie skolos krizę – „arba mes greitai tapsime

nemokūs". Bet vadovas atsisakė ją spręsti, sakydamas, kad dabar netinkamas laikas. Ir jis, ir Mielke liepė Schüreriui „užsičiaupti ir nebekalbėti apie tai". Schüreris tylėjo, kaip jam buvo liepta, bet dabar jis prabilo ir paskelbė, kad iš tikrųjų šalis jau nemoki[2].

Visa propaganda apie VDR „realaus socializmo" pasiekimus buvo melas, teigė jis savo pranešime. Beveik 60 procentų visų Rytų Vokietijos pramonės įmonių įrenginių galėjo būti nurašyti kaip metalo laužas, o gamyklų ir šachtų našumas buvo beveik per pusę mažesnis negu Vakaruose – tokia buvo rūsti tikrovė. Liūdniausia, kad ‚valstybės skola per paskutinius penkiolika metų išaugo iki 123 milijardų Vokietijos markių, per metus ūgtelėdama apytiksliai 10 milijardų Vokietijos markių – „neįprastai daug tokiai šaliai kaip VDR", – sakė Schüreris. Norėdamas nuslėpti nuo Vakarų vyriausybių ir bankų VDR finansinius sunkumus, Honeckeris griebėsi sukčiavimo – imdavo trumpalaikes paskolas sumokėti palūkanas už ilgalaikius kreditus. Jei finansų rinkose pasklistų žinia, kaip įžūliai VDR melavo apie savo finansinę padėtį, sakė Schüreris, Vakarų paskolos nutrūktų tučtuojau. Tačiau šaliai turbūt jau per vėlu liautis skolintis. Schüreris sakė, kad jei prieš penkerius metus būtų buvę imtasi radikalių priemonių sumažinti skolą, galbūt jos būtų padėjusios. Bet dabar skola buvo per didelė. „Vien norint išvengti tolesnio skolos augimo kitais metais reiktų sumažinti pragyvenimo lygį 25–30 procentų, bet tada VDR taptų nevaldoma."[3]

Krenzui ir kitiems vadovams ši informacija sukėlė pasibaisėjimą. Jie puikiai suprato, kad jų politinio išlikimo galimybės ir taip geriausiu atveju buvo menkos, o jeigu vos atėję į valdžią jie įvestų skausmingas griežto taupymo priemones, jos sumažėtų iki nulio. Bet padėtis buvo kritiška, ir jiems neatidėliotinai reikėjo sugalvoti, iš kur paimti pinigų mokėti procentus. „Būtina derėtis su VFR vyriausybe dėl dviejų–trijų milijardų markių finansinės pagalbos trumpalaikės paskolos forma", – buvo

pasakyta jiems. Jei jie negaus tokios sumos per dvi savaites, „gali kilti žalinga konfrontacija su Tarptautiniu valiutos fondu“ ir VDR, kaip patikimos skolininkės, reputacija žlugs. Schüreris ir jo ekonomistų komanda pasiūlė drąsią ir beviltišką idėją: iš esmės jie pasiūlė „parduoti“ Berlyno sieną ir naudoti ją kaip kozirį siekiant gauti daugiau paskolų. „Mes turime padėti ant prekystalio šiuo metu egzistuojančią sieną“, – sakė jie savo pranešime. Tai buvo žmonių pardavinėjimo į Vakarus politikos, kurią režimas vykdė daugelį metų, pratęsimas. Krenzui buvo pasakyta, kad Vokietija gali sutikti su tokiu siūlymu. Dviejų vokiečių valstybių suvienijimo ar net konfederacijos klausimu jokiu būdu nebus deramasi, bet galima pažadėti kur kas glaudesnį bendradarbiavimą įvairiose srityse. „Norint, kad Federacinė Respublika patikėtų VDR ketinimų rimtumu, reikia pasakyti, kad galima sukurti tokias sąlygas, kuriomis dar šiame šimtmetyje siena, skirianti dvi vokiečių valstybes, taps nebereikalinga.“[4]

Krenzas ir jo kolegos tuoj susižavėjo šiuo sumanymu ir siekė nedelsiant pradėti derybas su Vakarų Vokietija. Kas geriau galėjo derėtis dėl tokio jautraus politinio ir finansinio sandorio negu spalvingas, bet labai diskretiškas režimo kombinatorius Alexanderas Schalck-Golodkowskis, kuris taip dažnai anksčiau tvarkydavo subtilius verslo reikalus su Vakarų Vokietija? Jam buvo įsakyta visiškai slaptai nuvykti į Boną ir aptarti šį reikalą su VFR vyriausybe. Vakarų vokiečiai pernelyg nesusižavėjo šiuo pasiūlymu. Schalck-Golodkowskis kalbėjosi su Rudolfu Seitersu, Helmuto Kohlio kanceliarijos vadovu. Nei Seitersas, nei Kohlis netikėjo Rytų Vokietijos režimo nuoširdumu, todėl pirmiausia Schalck-Golodkowskiui buvo pateiktos griežtos sąlygos, kurių neįvykdžius jie neketino sudaryti jokių sutarčių. Seitersas pasakė, kad šis pasiūlymas bus pradėtas išsamiai svarstyti tik tuo atveju, jeigu komunistų partija atsisakys valdžios monopolijos, leis kurti nepriklausomas politines partijas ir surengs išties laisvus

rinkimus. „Tada kancleris Kohlis būtų pasirengęs kalbėti apie visiškai naują mūsų ekonominės pagalbos matmenį." Schalck-Golodkowskis pasakė abejojąs, ar tokiu pagrindu galima pasiekti susitarimą, bet grįžęs į Berlyną pranešiąs partijos vadovams apie kanclerio sąlygas[5].

Kitą dieną, lapkričio 1 d., Krenzas nuvyko į Kremlių prisiekti ištikimybės Michailui Gorbačiovui. Susitikimas praėjo nesmagiai. Sovietai norėjo, kad Honeckerį generalinio sekretoriaus poste pakeistų kitoks žmogus. Gorbačiovas nemėgo ir negerbė Krenzo, kuris buvo pernelyg glaudžiai siejamas su savo pirmtaku ir turėjo pataikūno ir nepatikimo žmogaus reputaciją. Sovietų vadovas ir KGB norėjo, kad Rytų Vokietijos galva būtų taptų Drezdeno partijos vadovas Hansas Modrow. Pagal VDR standartus sąmojingas ir subtilus žilaplaukis penkiasdešimt vienerių metų Modrow garsėjo kaip reformuotojas ir gabus administratorius. Jis buvo vienas iš nedaugelio komunistinių pareigūnų, kurie atvirai prieštaravo Honeckeriui ir už tai paskui buvo nustumtas į postus provincijose. Tačiau jis turėjo puikių ryšių Sovietų Sąjungoje, ir kaip tik todėl Gorbačiovas žinojo apie tokį palyginti nežymų Rytų Vokietijos partijos *aparatčiką*. Žinios, kurias Krenzas pranešė Maskvoje, Gorbačiovui sukėlė didelį nerimą. Vildamasis gauti paskolą, vokietis papasakojo Gorbačiovui apie VDR finansinę krizę. Sovietų vadovas valandėlę patylėjo, o paskui pareiškė: „Jūs mane nustebinote. Mes apie tai nieko nežinojome. Ar šie skaičiai įslaptinti? Niekada nemanėme, kad padėtis tokia bloga. Kaip tai galėjo nutikti?"

Krenzas pasakė nežinojęs detalių, kaip ir dauguma jo kolegų. Honeckeris ir Mittagas, kurie patys valdė VDR ekonomiką, kruopščiai slėpė visus skaičius. „Skaičiai visiškai tikslūs. Vien užmokėti palūkanas reikės 4,5 milijardo dolerių, apytiksliai dviejų trečdalių mūsų pajamų užsienio valiuta." Paskui jis tiesiai paprašė finansinės pagalbos. „Galų gale, VDR tam tikra prasme

yra Sovietų Sąjungos vaikas, o visi tėvai turi padėti savo vaikams.“ Gorbačiovas susiraukė. „Mes negalime suteikti pagalbos, SSRS padėtis irgi sunki“, – atsakė jis. Paskui jis pasakė Krenzui, kad vienintelė išeitis yra tapti atviresniam savo žmonėms – „kaip mes matome, jie išvyksta tūkstančiais“, – ir pasakyti jiems, kad jie nebegali gyventi kaip įpratę, ne pagal išteklius. Krenzas vėl paprašė finansinės pagalbos, sakydamas, kad kitaip režimas gali žlugti. Gorbačiovas pasakė jam nesitikėti sovietų pagalbos.

Krenzas įspėjo, kad gali kilti bėdų, jei tokio masto manifestacijos kaip Leipcige prasidės Berlyne. „Reikia imtis priemonių užkirsti kelią bet kokiems bandymams masiškai prasiveržti per Sieną. Jei taip atsitiks, padėtis taps katastrofiška – turės įsikišti policija ir reikės įvesti tam tikrus nepaprastosios padėties elementus“, – sakė jis. Gorbačiovas priėmė šiuos jo žodžius kaip politinį šantažą ir tiesiai pasakė Krenzui, kad jis su savo kolegomis nesitikėtų, kad juos išgelbės Sovietų kariuomenė. „Jums teks patiems išspręsti masinės jūsų piliečių emigracijos ir Sienos problemą. O jei jos neišspręsite, netrukus jus smarkiai prispirs jūsų pačių žmonės.“ Krenzui išvykus, Gorbačiovo užsienio politikos patarėjas Anatolijus Černiajevas šmaikštavo: „Rytų Vokietijoje bus įkurtas VDR išformavimo komitetas.“ Bet Gorbačiovas buvo nusiteikęs rimtai. Netrukus po susitikimo su Krenzu jis priminė savo generolams, kad sovietų kariai jokiomis aplinkybėmis neturi veltis į Berlyno režimo ir Rytų Vokietijos gyventojų konfliktą. „Tai yra absoliutus prioritetas, – sakė jis patarėjams. – Nenoriu, kad į tuos įvykius atsitiktinai būtų įvelti mūsų kareiviai.“[6]

Krenzas grįžo iš Maskvos tuščiomis rankomis, bet neketindamas atsistatydinti ar išformuoti VDR. Tą dieną, kai jis buvo išvykęs į SSRS, vyriausybė vėl atidarė Rytų Vokietijos sieną su Čekoslovakija, kurią Honeckeris uždarė prieš tris savaites, stengdamasis sustabdyti masinio išsikėlimo srautą. Kaip ir galima

buvo numanyti, daugybė Rytų vokiečių savo trabiais patraukė Čekoslovakijos sienos link. Prahos režimas nenorėjo kitos pabėgėlių krizės savo teritorijoje, taigi tiesiog leido jiems važiuoti į vakarus per Čekoslovakijos sieną su VFR. Per tris dienas Rytų Vokietiją tuo keliu paliko daugiau kaip 50 000 žmonių. Dabar Geležinėje uždangoje atsivėrė dvi skylės – Vengrijoje ir, Rytų Vokietijos gyventojams, Čekoslovakijoje. Tačiau Krenzas buvo pasiryžęs išsaugoti Sieną. „Nematau jokių priežasčių nugriauti Sieną, – paskelbė jis lapkričio pradžioje. – Ji saugo nuo Vakarų ardomosios veiklos.“ Jis taip pat nenorėjo skelbti laisvų rinkimų ar atsisakyti partijos valdžios monopolijos[7].

Lenkiją daugiau kaip du mėnesius valdė „Solidarumo“ vadovaujama vyriausybė. Vengrijoje rugsėjo pabaigoje buvo išformuota komunistų partija, kurios nariai ramiai balsavo už jos panaikinimą ir įkūrė naują socialistų partiją. Komunistų partijos valdžios monopolija buvo atšaukta, didžioji dalis jos pinigų ir turto buvo sekvestruoti, ir jai buvo uždrausta steigti savo kuopeles įmonėse, kuriose buvo daugiausia komunistų valdžios rėmėjų. Pagal susitarimą su opozicija Budapešte, pasiektą šešiomis savaitėmis anksčiau, kitą kovą buvo numatyta surengti demokratinius rinkimus, kuriuose dešiniosios partijos turės didžiulį pranašumą. Spalio 23-iąją Vengrija oficialiai liovėsi būti Liaudies respublika. Ji buvo pervadinta tiesiog respublika, ir naujoje konstitucijoje visiškai nebuvo paminėtas komunistų partijos „vadovaujantis vaidmuo“ politiniame šalies gyvenime. Tačiau Rytų Vokietijos režimas vis dar siūlė žmonėms vienpartinius rinkimus – partija teigė, kad tokie rinkimai „gali būti demokratiški, bet neturi atverti durų buržuazinių partijų pliuralizmui“.

Net kai kurie režimo vadovai suprato, kad tokia pozicija visiškai nerealistiška. Daugumoje miestų beveik kiekvieną dieną vyko didelės demonstracijos, ir tapo aišku, kad jų nepavyks numalšinti smurtu. Partijos vadovai prarado valią kovoti už

valdžią ir galią valdyti, bet jie vis dar mąstė kaip komunistai, ypač Egonas Krenzas. Lapkričio 4 d. jis priėmė cinišką rezoliuciją, kuria nurodė kai kuriems aukšto rango partijos pareigūnams susitikti su opozicijos atstovais ir „apsimesti besilaikant kitokios negu oficiali partijos linija, kad įgytų gyventojų pasitikėjimą [...]. Draugai turi būti paruošę neskelbti partijos pozicijos, o apsimesti dėmesingais ir realistiškais, siekdami atgauti žmonių pasitikėjimą partija."[8]

Partija „nepaklus gatvės diktatui", nutarė VDR vadovai lapkričio 4 d., šeštadienio rytą. Dar vėliau tą popietę Alexanderplatz aikštėje apytiksliai 700 000 berlyniečių išbandė tą sprendimą. Virš aikštės buvo iškeltas didžiulis plakatas su užrašu „Wir Sind Das Volk" („Mes esame liaudis"). Per pastarąsias kelias dienas atmosfera šalyje netikėtai pasikeitė. Ji buvo optimistiškesnė ir šviesesnė; nors žmonės vis dar buvo pikti, bet piktinosi mažiau. „O kalbant apie opoziciją, – sakė Ulrike Poppe, viena iš demonstracijos organizatorių, – mes pakeitėme savo poziciją. Mes nebesiekiame dialogo. Dabar atėjo laikas kovai, nors nesmurtinei [...]. Mes nepripažįstame jų valdžios. Dabar mes keliame klausimą, kam turi priklausyti valdžia."[9]

Tai buvo ypatingiausias iš visų didelių sambūrių: *die Wende*, „Posūkis". Pirmą kartą žinomi režimo veikėjai pasirodė ant pakylos greta opozicijos grupių įkūrėjų ir disidentų. Stefanas Heymas, kurio knygos praėjusį dešimtmetį Rytų Vokietijoje buvo uždraustos, sulaukdamas karštų plojimų paskelbė: „Brangūs draugai ir piliečiai, atrodo, tarytum kažkas atidarė langą po visų šitų dvasinės [...] stagnacijos metų". Netrukus po to Günteris Schabowskis, Berlyno partijos vadovas, ramiai bandė patikinti minią, kad šalyje netrukus prasidės liberalios reformos. Jis buvo linksmas, energingas žmogus, patrauklus daugeliu požiūrių, turėjęs reformuotojo reputaciją. Tačiau žmonės nelaikė jo priimtinu komunizmo veidu, todėl garsiai nušvilpė. Viena iš žinomiau-

sių režimo apologetų, partijos palaikoma rašytoja Christa Wolf buvo išklausyta mandagiai, bet labai šaltai.

Tuo laiku visame sovietų bloke daug komunistų su abejotina praeitimi, bet didelėmis ambicijomis skubėjo pavaizduoti save kaip slaptus reformuotojus, kurie visada užkulisiuose stengėsi pakeisti sistemą iš vidaus. Keisčiausias iš naujųjų demokratų buvo šnipų vadovas Markusas Wolfas, kuris iki praėjusių metų buvo *Stasi* užsienio žvalgybos vadovas, eidamas šias pareigas surengė daug garsių perversmų ir pelnė susižavėjimą kaip šnipinėjimo juodosios magijos meistras. Stulbinamai akiplėšiškas žmogus manė galėsiąs pasinaudoti minia savo politiniams tikslams ir išbristi švarus ir sveikas iš chaoso, kuris, kaip jis suprato, tuoj apims visą šalį. Jam ėmus kalbėti, minia kiaurai permatė jo ketinimus, kuriuos aiškiai atskleidžia jo paties pasakojimas (prieš Wolfo valią nuskambėjęs komiškai) apie šį viešą pasirodymą: „Aš bandžiau įtikinti [...] sambūrio dalyvius ir milijonus kitų žmonių, stebinčių jį per televiziją, nesiimti smurto. Kai pasakiau, jog neteisinga kiekvieną buvusį valstybės saugumo organizacijų narį laikyti atsakingu už vadovybės politiką, jaučiau, kad dalis minios tūžta ant manęs. Jie nebuvo nusiteikę klausytis buvusio valstybės saugumo ministerijos generolo paskaitų apie protingą elgesį.“[10]

Mielke išsaugojo savo postą – taip jam buvo atsilyginta už jo vaidmenį sąmoksle prieš Honeckerį. Bet dabar jis manė, kad atėjo laikas liautis galvojus apie valstybės gelbėjimą ir gelbėtis pačiam. Protestuotojai pirmą kartą atvirai parodė neapykantą *Stasi*. Mielke liovėsi bandyti įtikinti savo kolegas priešintis partijos priešininkams, bet įspėjo juos, kad prie *Stasi* pastatų renkasi didelės demonstracijos ir kai kurie jų dalyviai nusiteikę agresyviai. „Žmonės šaukia: „Sudeginkime pastatą“, „Šalin *Stasi* kiaules“, „Žudykite juos“ ir „Peiliai išgaląsti, kilpos paruoštos“,“ Lapkričio 7 d. Mielke nusiuntė slaptus nurodymus *Stasi* vadovams

provincijose sunaikinti kuo daugiau dokumentų su jautria informacija, ypač tuos, kurie atskleidžia informatorius. Bet tam reikėjo Heraklio pastangų. Dėl Mielke manijos laikyti viską popieriuje, rinkmenų apimtys buvo didžiulės. Kai kurių rajonų ir skyrių vadovai sudegino kelias rinkmenas apie agentus, užimančius įtakingus postus, bet apskritai ignoravo Mielke įsakymą, manydami, kad dabar „kiekvienas už save". Daugelis jų saugojo rinkmenas, manydami, kad vėliau jos gali būti jiems naudingos.

Krenzas pakeitė visą savo vyriausybę tą pačią dieną, kai Mielke įsakė sudeginti rinkmenas. Modrow buvo paskirtas premjeru. Visi pagrindiniai partijos vadovai, išskyrus Krenzą, kitą dieną atsistatydino. Tačiau šios priemonės nepalengvino spaudimo režimui. Kaip visada Rytų Vokietijoje, lemiamas klausimas buvo emigracija, ir Krenzas pažadėjo priimti naują kelionių įstatymą. Tačiau lapkričio 6 d. publikuotas naujasis įstatymas buvo viešai išjuoktas. Jis leido žmonėms išvykti trisdešimčiai dienų per metus gavus vidaus reikalų ministerijos leidimą. Bet leidimo išvykti kartą per metus išdavimo procesas būtų trukęs ištisus mėnesius, ir žmonėms buvo leista pasiimti su savimi tiktai 15 Vokietijos markių, kurių Vakarų Berlyne būtų užtekę tik alui ir sumuštiniui. Taigi šimtai tūkstančių žmonių Vokietijos Demonstracinėje Respublikoje – Leipcige, Berlyne ir Drezdene – vėl išėjo į gatves, skanduodami: „Aplink pasaulį per trisdešimt dienų – bet kaip susimokėti?" Krenzas suprato, kad jis turi sugalvoti ką nors geriau. Siekdamas išspręsti kilusią krizę, jis įsakė keturiems vidaus reikalų ministerijos pareigūnams ir dviem *Stasi* pulkininkams skubiai patobulinti vizų išdavimo taisykles. Šiam darbui jis skyrė jiems mažiau kaip dvi dienas.

45

SIENA GRIŪNA

1989 m. lapkričio 9 d., ketvirtadienis, Rytų Berlynas

BEJĖGĖ RYTŲ VOKIETIJOS VYRIAUSYBĖ atidarė Berlyno sieną per klaidą. Ji neketino jos atidaryti – bent jau ne tądien ir ne taip. „Dėl vienos iš didžiausių administracinių klaidų [...] istorijoje", kaip sakė vienas įtakingas diplomatas, Rytų Vokietijos valstybė apie 22.45 liovėsi egzistuoti. Tai buvo gana įprastas vėlyvo rudens rytas Berlyne, pilkas, šiek tiek ūkanotas, apie 10°C; ore jautėsi sieros kvapas nuo teršalų, kuriuos į miestą dažnai atpūsdavo rytinis vėjas. Rytų Vokietijoje jau ne vieną savaitę tvyrojo krizės atmosfera, bet nebuvo jokių ženklų, kad artėja jos kulminacija. Režimas, kiekvieną dieną improvizuodamas, šlubčiojo į priekį. Žmones buvo apėmusi nuolatinio, bet tvarkingo sukilimo būsena. Iš pradžių jie atidirbdavo savo aštuonių valandų darbą, o revoliuciją vykdė vėliau, vakarais. Per visą *die Wende* laiką įmonių ir įstaigų darbas nebuvo nutrūkęs nė vienai dienai.

Iš šalies masiškai bėgo žmonės. Jie išvykdavo per Čekoslovakiją, kuri, nepajėgdama susidoroti su pabėgėlių srautais, dabar grasino uždaryti sieną su VDR. Rytų Vokietijos gyventojų masinis išsikėlimas paskatino čekų ir slovakų nepasitenkinimą savais stalinistiniais vadovais. Žmonės Prahoje ir Bratislavoje su viltimi ir susidomėjimu stebėjo įvykius Berlyne.

Opozicijos veikėjai VDR nerimavo dėl didžiulio tėvynainių išvykimo masto. Kaip įprasta, apie išvykimą buvo kuriami anek-

dotai – pavyzdžiui, „Paskutinis išvykstantis išjungia šviesą", – bet dabar ėmė trūkti žmonių net pagrindinėse srityse. Berlyne užsidarė kai kurios mokyklos, nes išvyko labai daug mokytojų ir vaikų. Ligoninėse trūko gydytojų. Tą rytą *Neues Deutschland* paskelbė skubų nuosaikių disidentų, kurie paprastai šio laikraščio puslapiuose buvo koneveikiami kaip pavojingi kontrrevoliucionieriai, kreipimąsi, raginantį žmones pasilikti Rytų Vokietijoje, nes jie yra reikalingi: „Mes esame labai sunerimę. Tūkstančiai žmonių kasdien palieka šalį. Mes žinome, kad nevykusi politika pasėjo mūsų bendruomenėje nepasitikėjimą. Mes suprantame, kad žodžiai bejėgiai prieš masinius judėjimus, bet neturime jokių kitų priemonių, išskyrus žodžius. Tie, kurie išvyksta, mažina mūsų viltį. Maldaujame jūsų, likite tėvynėje, likite su mumis."[1]

Pareigūnai – tarp jų du *Stasi* karininkai – visą naktį rengė naująjį kelionės įstatymą, kuris, kaip tikėjosi režimas, nuleis garą. Paskutinę minutę jį teko taisyti, nes iš pradžių jis buvo taikomas tik žmonėms, kurie norėjo emigruoti visam laikui ir neapėmė tų, kuris norėjo kirsti sieną laikinai, pasimatyti su giminaičiais Vakarų Vokietijoje ar trumpam išvykti atostogų. Galutiniame įstatymo projekte nebuvo suteikta teisė išvykti visiškai laisvai. Remiantis juo, bet kuris pilietis, turintis pasą ir vizą, galėjo išvykti iš šalies visam laikui ar trumpam vizitui per bet kurį sienos perėjimo punktą tarp Rytų Vokietijos ir Vakarų Berlyno arba Federacinės Respublikos, bet tam vis dar turėjo gauti migracijos tarnybos leidimą, kad valstybė turėtų nors kokią kontrolę. Įstatymo projekte buvo aiškiai pasakyta, kad naujasis įstatymas įsigalios penktadienį, lapkričio 10 d.

Krenzui šis įstatymo projektas buvo pateiktas vėlyvą ketvirtadienio rytą. Paviršutiniškai perskaitęs projekto tekstą, jis nutarė jam pritarti. Įstatymo projektas nesuteikė teisės kiekvienam Rytų Vokietijos gyventojui nekliudomai praeiti pro bet kurį kontrolės punktą prie Berlyno sienos. Žmonės vis dar turėjo kreiptis

į biurokratus gauti leidimą. Įstatymo projektas didelio susižavėjimo Krenzui nesukėlė, bet jis manė, kad toks sprendimas leis laimėti laiko, sušvelnins emigracijos problemą ir kitą dieną prie migracijos tarnybos kabinetų nusidrieks tvarkingos eilės žmonių, dėkingų Egonui Krenzui už tai, kad jis leido jiems važiuoti į Vakarus. Apie 16:00 komunistų partijos štabe jis aptarė naujojo įstatymo projektą su aukščiausio rango partijos vadovais. Krenzas pasakė jiems, kad rusai šiam įstatymui neprieštaraus, nors jis neinformavo jų apie jokias naujojo emigracijos įstatymo detales, ir tai buvo geriausia, ką galima sukurti per tokį trumpą laiką. „Šioje situacijoje bet kokie sprendimai bus neteisingi“, – sakė jis. Paskui „aš perskaičiau jį sakinį po sakinio, lėtai, pabrėždamas žodžius, kad niekas negalėtų pasakyti nesupratęs“, – prisiminė vėliau Krenzas. Įstatymas buvo priimtas visais balsais[2].

Apie 17.40 Günteris Schabowskis įėjo į Krenzo kabinetą. Per pastarąsias dvi su puse savaitės po to laiko, kai buvo nuverstas Honeckeris, Schabowskis kasdien rengė spaudos konferencijas, įgyvendindamas naują VDR komunistų *glasnost* politiką. Paprastai jam gerai sekėsi atlikti šį vaidmenį – jis kalbėjo atsargiai, sklandžiai ir palyginti sąmojingai. Jis nedalyvavo nė viename iš anksčiau tą dieną surengtų susirinkimų, per kuriuos buvo patvirtintos naujos kelionių taisyklės, nors žinojo, kad jos buvo aptariamos. Jis pasakė Krenzui netrukus važiuojąs į spaudos konferenciją ir paklausė, ar yra kokių nors naujienų, apie kurias jam derėtų pakalbėti. Krenzas įteikė jam pilną įstatymo tekstą ir pareiškimą spaudai apie jį. Günteris Schabowskis prisiminė: „Krenzas padavė man tuos popierius ir pasakė: „Štai, drauge, tai smarkiai palengvins mūsų padėtį.“ Aš pasiėmiau juos su savimi, permečiau akimis, važiuodamas į spaudos konferenciją, ir padėjau tarp kitų savo popierių.“[3]

Schabowskis atvyko į Berlyno tarptautinį spaudos centrą Morenštrasėje likus kelioms minutėms iki šešių, išvargęs. Jį ėmė sekinti pastarųjų kelių savaičių įtampa – jis mažai miegojo, mažai

valgė ir daug jaudinosi. Nors jis kalbėjo jau daugelyje spaudos konferencijų, vis dar šiek tiek jaudinosi kalbėdamas daugybės Vakarų žurnalistų akivaizdoje ir priešais televizijos kameras. Konferencija prasidėjo lygiai šeštą, ir didžiąją jos dalį buvo kalbama apie nuobodžius, kasdieniškus reikalus, tokius kaip administracinės reformos ir vyriausybės sudėties pokyčiai. Praėjo beveik valanda, kol Schabowskis prakalbo apie kelionių taisykles ir ėmė skaityti įstatymą, kuris, kaip jis paaiškino, „kiekvienam VDR gyventojui leis išvykti iš šalies per VDR sienos perėjimo punktus". Tuo metu jis visiškai nenutuokė, kokią audrą sukels jo žodžiai. Žurnalistams paprašius jo paaiškinti išsamiau, jis užsidėjo savo pusmėnulio formos akinius ir ėmė skaityti pareiškimą spaudai: „Taip, dėl privačios kelionės į užsienio šalis žmonės gali tiesiog kreiptis išduoti reikalingus kelionės dokumentus, nereikia įrodyti būtinybės išvykti ar šeimyninių ryšių užsienyje. Kelionės leidimai bus išduodami greitai [...]. Atsakingi migracijos tarnybos skyriai ir Liaudies policijos apylinkių valdybos [...] gavo nurodymus išduoti vizas nuolatiniam išvykimui be atidėliojimų".

Išvykimo taisyklės vis tiek buvo neaiškios. Daug žurnalistų paskui tvirtino, kad kaip tik jie uždavė svarbiausią klausimą, kuris pralaužė Berlyno sieną. Bet daugumos sutarimu tai buvo amerikiečių NBC tinklo žurnalistas Tomas Brokaw, kuris, tvyrant triukšmui, paklausė: „Kada įsigalios šios naujos taisyklės?" Schabowskis ėmė gausiai prakaituoti abejodamas. Jis patikrino priešais jį gulinčius popierius, paskui ėmė raustis po dokumentus, kuriuos laikė dėkluose. Po kelių sekundžių pauzės jis atsakė: „Kiek aš žinau [...] tuoj pat, nedelsiant." Jis nepastebėjo, kad taisyklės įsigalioja kitą dieną ir jos turi būti paskelbtos tik kitą popietę[4]. Klaidinančią Schabowskio informaciją buvo bandoma paaiškinti įvairioms spalvingoms ir intriguojančioms sąmokslo teorijoms: jį papirko CŽV, Vakarų Vokietijos žiniasklaidos korporacijos, radikalūs elementai Kremliuje. „Niekas aukščiausiuo-

se komunistų partijos sluoksniuose netikėjo, kad jis tiesiog susipainiojo", – sakė vienas SED pareigūnas, atsakingas už kelionės įstatymo sudarymą. Tačiau jis iš tiesų paprasčiausiai susimovė.

Iš karto po to, kai kelios minutės po septintos baigėsi spaudos konferencija, Schabowskis sutiko duoti Brokaw interviu tiesioginiame eteryje. Jis vis dar buvo suglumęs ir abejojo dėl naujų taisyklių, todėl per interviu paprašė savo padėjėjo parodyti jam tekstą dar sykį. Bet net ir peržvelgęs jį dar kartą Schabowskis vėl pakartojo, kad naujosios taisyklės įsigalioja „nedelsiant". Brokaw paklausė konkrečiai: „Ar žmonėms galima praeiti Sieną?" Schabowski atsakė: „Taip, jiems galima praeiti sieną."[5] Tie interviu momentai, kuriuose buvo aiškiai matyti, kad Schabowskis abejoja savo žiniomis ir dvejoja prieš atsakydamas, buvo greitai iš jo iškirpti. 19.30 vakaro viso pasaulio naujienų agentūros pranešė apie sienos atidarymą Berlyne, bet Vakarų Vokietijos televizija, kad ir kaip būtų keista, dar kelias minutes delsė. ZDF kanalo laida *Šiandien* pranešė apie naujas kelionės taisykles Rytų Vokietijoje po penkių kitų naujienų. Paskui, 20:00, Vakarų Vokietijos ARD, kurią žiūrėjo milijonai žmonių Rytuose, paskelbė, kad „šiandien yra istorinė diena". Žinių vedėjas Hansas Joachimas Friedrichsas, kuriuo pasitikėjo daugelis žiūrovų abipus sienos, paskelbė: „VDR atidaro savo sienas [...]. Berlyno sienos vartai atidaryti."

Laidai pasibaigus, daugybė Rytų Vokietijos gyventojų susirinko prie pagrindinių sienos postų pažiūrėti, ar šie pranešimai teisingi. Didžiausia minia susibūrė prie pasienio punkto Bornholmerštrasėje, šiaurinėje miesto dalyje. Įsikūręs netoli didelio gyvenamojo rajono, šis punktas jo gyventojams buvo lengvai pasiekiamas pėsčiomis. Pro kai kurių daugiabučių namų langus buvo matyti kontrolės punktas prie Prancūzijos Berlyno sektoriaus. Kontrolės punkto pasieniečių vadas papulkininkis Haraldas Jägeris nematė spaudos konferencijos, tik girdėjo trumpus žinių fragmentus. Kai

prie vartų susirinko žmonės ir pareikalavo juos praleisti – „juk Schabowskis sakė, kad galime praeiti“ – jis paskambino savo viršininkams ir paklausė patarimo. „Aš pranešiau žmonėms negalįs jų praleisti, nes pagal mūsų taisykles norėdami išvykti jie privalo turėti pasą ir vizą. Pasakiau susirinkusiesiems ateiti kitą dieną, ir dalis jų išsiskirstė.“ Bet dauguma susirinkusiųjų liko, šaukdami: „Atidarykite vartus, atidarykite vartus. Siena turi būti nugriauta.“[6]

Jie neketino emigruoti. „Mes tik norėjome pažiūrėti, ar galime pereiti ir kaip žmonės gyvena kitoje pusėje, – sakė Rüdiggeris Rosendahlis, tyrėjas chemikas, kuris gyveno šalia kontrolės punkto. – Žmonės sakė sargybiniams: „Nesijaudinkite, mes ilgai netruksime, tik pasižvalgysime po Kudamą ir grįšime.“ Svarbus dalykas buvo tas, kad mes nebijojome. Per pastarąsias kelias savaites padėtis pasikeitė. Priešingai negu anksčiau, mes nebebijojome uniformuotų žmonių. Buvo labai neįprasta matyti žmones besiginčijančius su kareiviais ir *Stasi* pareigūnais, ir reikalaujančius leisti jiems pasinaudoti teisėmis, kurios, kaip jie girdėjo, dabar buvo suteiktos.“[7]

Maždaug po pusvalandžio Jägeris gavo įsakymą, kuris parodė, kad atšiaurus, apgaulingas ir arogantiškas Rytų Vokietijos valdininkijos veidas dar nedingo. Jam buvo liepta surasti „agresyvesnius“ žmones kontrolės punkte, užrašyti jų vardus ir praleisti juos uždėjus ant nuotraukos ypatingą antspaudą. Su šiuo spaudu jie negalėjo grįžti namo į Rytų Vokietiją. Taip valstybė iš esmės atėmė iš jų pilietybę. Jägeris pakluso ir iš atsargumo „taip pat praleido keletą „neagresyvių“ žmonių“. Apie 21.20 vakaro buvo praleisti 250-300 žmonių, bet dar tūkstančiai liko laukti susispietę prie vartų, vis labiau tūždami.

Už trijų kilometrų, kontrolės punkte *Charlie*, viename iš garsiausių Šaltojo karo simbolių, atpažįstamame iš daugybės kino filmų apie šnipus, tvyrojo tokia pat įtampos kupina atmosfera. Šis kontrolės punktas buvo komercinės Berlyno dalies centre, bet

kadangi vos už keleto metrų nuo jo buvo *U-Bahn* metro stotelė, čia plūdo minios žmonių. Išėję iš metro stotelės, kontrolės punkto link jie turėjo eiti siauru keliuku. Šis punktas, įrengtas prie amerikiečių kontroliuojamo Berlyno sektoriaus ribos, buvo viena iš nedaugelio vietų, kuriose amerikiečių ir Rytų bloko kareiviai, vis dar mokomi laikyti vieną kitą mirtinais priešais, galėjo pažvelgti vienas kitam į akis. Kontrolės punkto Charlie pasieniečių vadas pulkininkas Günteris Möllas desperatiškai skambino kariuomenės vadams, prašydamas nurodymų, ką daryti, bet šie vis liepdavo jam palaukti. Jam buvo tik pažadėta atsiųsti pastiprinimą ir liepta palaikyti tvarką. Apie 21.30 siauroje gatvėje susirinko apytiksliai 2 000 žmonių minia. „Aš išrikiavau pastiprinimą eile, kad sulaikyčiau žmones“, – sakė Möllas. Amerikiečių vadas majoras Bernie Godekas, stebėjęs jo karių veiksmus iš kitos pusės, buvo „labai įsitempęs“. Jis pasakojo: „Jie veikė kaip įprasta. Kareiviai tipiškai išsirikiavo už baltos linijos, skiriančios abi puses. Jų veidai buvo abejingi, atrodė, kad jiems beveik visiškai nerūpi, kas vyksta prieš juos. Tokie veiksmai mums buvo ne naujiena, bet šį kartą nerimavome dėl galimos įvykių raidos, nes nežinojome, ką jie ketina daryti.“[8]

Iš pradžių net Egonas Krenzas ir kiti partijos vadovai nežinojo, ką daryti. Šie įvykiai juos užklupo visiškai netikėtai. Jie nemanė, kad anksčiau tą dieną jų priimti sprendimai paskatins žmones masiškai veržtis prie sienos. Krenzas vienas sėdėjo savo kabinete komunistų partijos štabe ir laukė. Jam buvo pranešta, kad visi šeši sienos kontrolės punktai mieste yra apgulti. Jis suprato, kad bandyti sulaikyti didžiules minias neįmanoma, bet nedavė jokių nurodymų. Rytų Vokietijos televizija nuolat transliavo desperatiškus pranešimus: „Daugelio gyventojų prašymu, vėl informuojame jus apie naujas kelionės taisykles [...]. Norint išvykti iš šalies, reikia gauti leidimą.“ Tačiau žmonės ignoravo šiuos pranešimus. Rytų Berlyno gyventojai instinktyviai

suprato, kad netrukus atsitiks kažkas nepaprasto ir nuostabaus. „Per Vakarų televiziją mums sakė, kad siena atvira, – prisiminė Rosendahlis, stovėjęs prie Bornholmerštrasės kontrolės punkto vartų. – Mes matėme, kad iš tikrųjų taip nėra, bet aš supratau, kad įvykiai įsibėgėjo ir laukti liko nebeilgai.“[9]

22.30 bent jau 20 000 žmonių susigrūdo prie Bornholmerštrasės kontrolės punkto. Daugelis jų atvažiavo automobiliais, kuriuos tiesiog paliko gatvėje, užtverdami kelią išeiti. Papulkininkis Jägeris nusprendė, kad padėtis tapo „nebepakenčiama ir reikia kažką daryti“. Jis ne kartą kreipėsi į savo vadovus, prašydamas nurodymų, bet šie kaskart liepdavo jam laukti. Bet padėtis reikalavo imtis skubių veiksmų. „Dabar aš galvojau tik apie tai, kaip išvengti kraujo praliejimo. Prie punkto susirinko labai daug žmonių, ir jie neturėjo erdvės judėti. Kilus panikai žmonės būtų sutrypę vieni kitus. Mes turėjome pistoletus. Aš įsakiau nenaudoti jų, bet kaip galėjau būti tikras, kad kuris nors iš kareivių nepraras savitvardos? Net šūvis į orą [...] galėjo sukelti neprognozuojamą reakciją. Aš pasakiau savo viršininkams, kad nebegaliu suvaldyti padėties prie kontrolės punkto.“ Jis įsakė dviem savo kariams pakelti raudonus ir baltus vartus ir, sulaukdamas džiugių plojimų, rankos mostu parodė miniai, kad ji gali praeiti. Po valandos *Charlie* kontrolės punkte Günteris Möllas priėmė tokį patį sprendimą – pats, nesulaukęs jokių savo viršininkų nurodymų. Möllui įsakius savo kariams pasitraukti nuo Sienos, sprogo vieno prožektoriaus lempa – viena iš daugybės, – ir jis pamatė, kaip vieno jauno kareivio veidas nervingai sutrūkčiojo. „Mes buvome visiškai suglumę, – sakė amerikiečių vadas majoras Godekas. – Sargybiniai neatrodė agresyvūs, bet jie visai nesuprato, kas vyksta. Tai buvo visiškai akivaizdu. Jie traukėsi ne rikiuote, o po kelis, paskui bangomis.“ Po kelių minučių Möllis atidarė kontrolės punkto *Charlie* vartus, galvodamas, kuriems galams jis čia stovėjo pastaruosius du dešimtmečius.

Vakarinėje Sienos pusėje atvykėlius iš Rytų pasitiko didelės minios Vakarų Berlyno gyventojų, juos džiaugsmingai glėbesčiavo, dovanojo gėles ir vaišino šampanu. Invalidenštrasės kontrolės punkte į Vakarus plūstelėjusios minios Rytų Berlyno gyventojų susitiko su džiaugsmingai juos sveikinančiais vakariečiais, kurie ėjo priešinga kryptimi į teritoriją, kuri dar prieš kelias minutes buvo niekieno žemė. Kelios dešimtys Vakarų Berlyno gyventojų užlipo ant Sienos prie Brandenburgo vartų, pastatytų XVIII a. pabaigoje kaip vokiečių vienybės simbolis, ir ėmė erzinti Rytų Vokietijos pasieniečius. Dar rytą jie galėjo būti nušauti, jeigu būtų bandę prieiti prie Sienos taip arti. Dabar niekas į juos nekreipė dėmesio. Iki vidurnakčio visi šeši kontrolės punktai buvo atidaryti, o 12 000 pasieniečių buvo liepta grįžti į kareivines. Žmonės paėmė valdžią, ir jų miestas vėl priklausė jiems. Apie 12.15 ryto prie „Wessis“, užsilipusių ant Brandenburgo vartų, prisidėjo Rytų Vokietijos paauglių grupė. Jie kartu šoko ant Sienos. Kai Rytų Vokietijos policininkai paleido į juos vandenį iš purkštų, norėdami priversti nulipti, vienas iš pažeidėjų nerūpestingai išskleidė skėtį. Tai buvo nuostabiai įtaigus vaizdas, tiesiogiai transliuotas per televiziją visame pasaulyje, smarkiai paskatinęs revoliucines nuotaikas Berlyne. „Mes, vokiečiai, dabar esame laimingiausi žmonės pasaulyje“, – pareiškė Berlyno meras, paprastai nepasižymėjęs iškalba. Jis tiksliai apibūdino žmonių nuotaiką.

„Manau, dauguma mūsų tą naktį elgėsi maždaug vienodai, – sakė Rosendahlis tuo laiku. – Vos tik perėję sieną, vos tik peržengę baltą liniją, mes pažvelgdavome į dangų ir giliai įkvėpdavome. Oro kvapas beveik nesiskyrė. Bet mes žinojome, kad čia viskas yra kitaip. Tada mes užmiršdavome sentimentalumą, išgerdavome vakariečių siūlomo nemokamo šampano [...] ir šiek tiek pasiausdavome.“

Tai buvo didžiausia gatvės šventė pasaulyje, bet ne visiems. Vidurnaktį dauguma partijos vadų pasislėpė savo namuose Vandlice. Rusų tautybės Schabowskio žmona Irina pastebėjo, kad beveik nė viename lange apytiksliai trisdešimtyje Vandlico namų nedegė šviesa. Ji norėjo pasikalbėti su savo vyru apie tai, kaip jis neapgalvotais žodžiais paskatino Sienos atidarymą, bet jis, vienas iš nedaugelio aukščiausio rango partijos pareigūnų, buvo mieste. Kiti miegojo. Ją pažadino motina ir paklausė, dėl ko kilo toks sambrūzdis, kurį rodo per televiziją.

– Jie atidarė sieną, – atsakė Irina.
– Vadinasi, dabar bus įvestas kapitalizmas?
– Taip, turbūt taip.
– Gerai, tada aš pagyvensiu čia dar keletą metų ir pažiūrėsiu, koks jis[10].

Keturis dešimtmečius Sovietų Sąjunga laikė Berlyną vertingiausia savo imperijos valda. Pergalė Antrajame pasauliniame kare pareikalavo daug aukų. Berlynas simbolizavo tariamą sovietų valdžios tvirtybę. Jis buvo ypač svarbus sovietams strategiškai. Vietos valdžia Rytų Berlyne negalėjo imtis jokių svarbių veiksmų, iš anksto neinformavusi Sovietų Sąjungos ir negavusi jos pritarimo. Tačiau tą dieną, kai Rytų Vokietija taikiai išsprūdo iš sovietų orbitos, Berlynas nebuvo svarbiausias prioritetas aukščiausiajai Maskvos vadovybei. Apie tai, kad Berlyno siena krito, Michailas Gorbačiovas sužinojo tik kitos dienos rytą. Stebėtina, bet niekam Kremliuje neatėjo į galvą pasakyti jam apie tai anksčiau. KGB turėjo Berlyne vieną iš savo didžiausių stočių, bet tenykščiai rezidentai neįspėjo centrinės būstinės Maskvoje, kad vakare Maskva praras Berlyno kontrolę. Popiet aukščiausio rango sovietų komunistai susitiko graikinio riešutmedžio plokštėmis apmuštame kambaryje rutiniškam partijos vadovybės

posėdžiui. Apie Rytų Vokietiją jame nebuvo net užsiminta. Jie kalbėjo apie galimus pokyčius sovietų konstitucijoje, stiprėjantį separatizmą Lietuvoje ir daug smulkių dalykų, kurie netrukus turėjo būti svarstomi Liaudies deputatų suvažiavime. Maskva nesitikėjo, kad Berlyne kils krizė. Pastarosiomis dienomis Rytų Vokietija buvo nuolatinės krizės būklės; jie nesitikėjo, kad per keletą valandų kils rimta grėsmė jos, kaip valstybės, egzistavimui.

Krenzo patarėjai pasakė sovietų ambasadoriui Viačeslavui Kočemasovui apie planą leisti Rytų Vokietijos gyventojams išvykti į VFR tiesiai„ kad jie nevažiuotų per Vengriją ar Čekoslovakiją. Ambasadorius pranešė apie tai sovietų užsienio reikalų ministerijai, ir ši neturėjo jokių prieštaravimų. Bet ambasada nieko nežinojo apie planą leisti Rytų Vokietijos gyventojams išvykti ir sugrįžti per Sieną. Tai buvo toks jautrus klausimas, jog Kočemasovas nutarė, kad sovietų vyriausybė tikriausiai informuota apie tokį ketinimą. Kadangi, bent jau teoriškai, Berlynas vis dar buvo padalytas tarp Sovietų Sąjungos ir trijų Vakarų sąjungininkių, Sienos atidarymas keitė keturių didvalstybių padėtį Berlyne. Kočemasovas manė, kad Krenzas ir Gorbačiovas, neinformuodami ambasados, aptarė šį klausimą per jųdviejų susitikimą praeitą savaitę ar bent jau telefonu tiesiogine linija tarp Berlyno partijos štabo ir Kremliaus. Vis dėlto jis norėjo būti tikras.

Po Schabowskio spaudos konferencijos jis bandė skambinti Gorbačiovui bei Ševardnadzei ir aptarti su jais padėtį Berlyne. Bet jam buvo pasakyta, kad jie abu labai užsiėmę ir neturi laiko kalbėtis. Taigi, jis tiesiog stebėjo įvykių raidą per televiziją. Pasak ambasadoriaus pavaduotojo Igorio Maksimičevo, apytiksliai 5 ryto Berlyno laiku (7:00 Maskvos laiku) į ambasadą iš Maskvos paskambino vienas panikos apimtas sovietų užsienio reikalų ministerijos pareigūnas. „Kas ten vyksta prie Sienos?“ Ambasados politinis pareigūnas pasakė, kad ambasados darbuotojai manė, jog Maskva žino apie šiuos įvykius. „Bet ar visa tai buvo

suderinta su mumis?" – paklausė žmogus iš ministerijos. Matyt, tą klaidų ir atsitiktinumų dieną Berlyne niekas nepasirūpino informuoti sovietų. Netrukus po 6.15 ryto ambasadoriui Kočemasovui paskambino aukštas Rytų Vokietijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnas. „Praėjusios nakties sprendimą mes priėmėme neturėdami kitos išeities, – pasakė jis ambasadoriui. – Bet koks delsimas galėjo sukelti labai pavojingas pasekmes."[11]

Kai Gorbačiovui kitą rytą buvo pranešta apie įvykius Berlyne, jis, anot jo patarėjų, reagavo stebėtinai nerūpestingai. Berlynas jam nebuvo didžiausias galvos skausmas, bet jis nesitikėjo, kad Siena grius, bent taip dramatiškai. „Jūs priėmėte teisingą sprendimą. Kaip jūs galėjote šaudyti į vokiečius, einančius per sieną susitikti su kitais vokiečiais [...]. Politika turėjo pasikeisti", – pasakė jis Krenzui. Tačiau vėliau ryte Gorbačiovas ėmė nerimauti. Jis nenorėjo, kad Vokietija susivienytų, manydamas, kad jo paties žmonės nepritars tam ir smarkiai spirs užkirsti susivienijimui kelią. Jis dažnai sakydavo, kad Vokietijos susivienijimas artimiausius kelis dešimtmečius neįmanomas, jeigu apskritai įmanomas. Vos prieš keletą savaičių jis sakė tai privačiame pokalbyje Willy Brandtui, buvusiam Vakarų Vokietijos kancleriui, beveik visą šeštąjį dešimtmetį ėjusiam Berlyno mero pareigas. Panašiai jis pareiškė ir sakydamas vieną kalbą praėjusį mėnesį. Tačiau dabar atrodė, kad netrukus Vokietija gali susivienyti. Šiek tiek įdienojus, jis nusiuntė notą Helmutui Kohliui, įspėdamas jį „nedestabilizuoti situacijos Vokietijoje". Paskui jis nusiuntė kupiną susirūpinimo ir visiškai slaptą pranešimą Bushui, Thatcher ir Mitterrandui: „Jei VFR skelbs pareiškimus [...], emociškai skatinančius nepripažinti pokario realybės, t. y. dviejų Vokietijos valstybių egzistavimo, toks politinis ekstremizmas gali būti laikomas tik pastangomis destabilizuoti [...] VDR ir sutrukdyti vykstantį demokratizavimo procesą [...] ne tik Vidurio Europoje, bet ir kitose pasaulio šalyse." Du adresatai – Margaret Thatcher ir Prancūzijos prezi-

dentas – pritarė jo nuomonei. Bet Gorbačiovo patarėjai net tą rytą sakė jam, kad jei vokiečiai norės susivienyti, sovietai mažai kaip gali jiems sutrukdyti, nebent imtis karinių veiksmų[12].

Prezidento Busho reakcija praėjusią dieną į stulbinamą dramą Berlyne nustebino daugelį amerikiečių. Niekada negarsėjęs įkvepiančiomis kalbomis ar skambiomis frazėmis, prezidentas, net vertinant pagal jo proziškus standartus, kalbėjo itin blankiai. Daugelis jo pirmtakų, savo kalbose išreikšdami viltį kada nors sulaukti šio didžio, pasaulį pakeisiančio posūkio, rado iškilių ir įkvepiančių žodžių. Dabar, kai jis įvyko, Bushas, Laisvojo pasaulio vadovas, nerado jokių įkvepiančių žodžių ir net neįstengė kalbėti džiugiai. Jo spaudos atstovai parinko kelis reporterius atvykti į Ovalinį kabinetą imti interviu iš jo ir paprašė, kad didžioji dalis interviu nebūtų viešinama. Per visą pusvalandį trukusį pokalbį jis nerišliai murmėjo, nepasakydamas nieko prasmingo. Vienas reporteris paklausė, ar įvykiai Berlyne reiškia, kad Geležinės uždangos nebeliko. Prezidentas, sunkiai regzdamas sakinius, atsakė: „Na, aš nemanau, kad koks nors vienas įvykis gali sugriauti tai, ką jūs vadinate Geležine uždanga, bet palyginti su atšiauriausiomis Geležinės uždangos egzistavimo dienomis, padėtis smarkiai pakito – ji nepalyginamai geresnė." Ar jis kada nors įsivaizdavo, kad įvykiai pasuks tokia linkme? „Aš nenumačiau to, bet įsivaizdavau, kad taip gali nutikti." Žurnalistams pasakius, kad jis neatrodo labai pakilios nuotaikos, Bushas atsakė: „Aš nesu emocingas žmogus [...]. Aš labai džiaugiuosi. Ir aš džiaugiausi dėl daugelio kitų įvykių [...]. Aš nešokinėju iš laimės galbūt todėl, kad diena jau eina vakarop, bet tikrai džiaugiuosi." Bushas suprato, kad kalbėjo labai nevykusiai. Bet vėliau jis paaiškino stengęsis neparodyti pernelyg didelio džiaugsmo ir vengti triumfo gaidų, nes baiminosi išprovokuoti Sovietų Sąjungos pasipiktinimą. „Kvailiausias dalykas, kokį galėjo padaryti bet koks prezidentas buvo nuvykti į Berlyną, šokti ant Sienos ir erzinti sovietus. Kas žino, kaip jie būtų reagavę?"[13]

Konfidencialiai savo patarėjams Bushas pripažino supratęs, kad sovietai iš tiesų ketina atsisakyti savo imperijos tik žiūrėdamas televizijos reportažą apie Sienos kritimą. „Jeigu [jie] ketina leisti komunistų valdžiai žlugti Rytų Vokietijoje, jie tikriausiai nusiteikę iš tikrųjų rimtai." Visą vakarą Nacionalinės saugumo tarybos nariai – tarp jų ir Condi Rice – nuolat palaikė ryšį su CŽV, norėdami sužinoti naujienas iš Berlyno, tačiau Valdyba negalėjo jų pateikti. Sovietų bloko analitikas Miltas Beardenas, aukšto rango Valdybos pareigūnas, pripažino: „Mes neturėjome Berlyne tokių šnipų, kurie galėjo suteikti mums vertingos informacijos [...] apie Rytų Vokietijos ar Kremliaus planus – tokia yra rūsti tikrovė, – sakė jis. – CNN, o ne CŽV nuolat informuodavo Vašingtoną apie įvykius Berlyne. Berlyno sienos kritimas buvo pirmas šūvis nepaskelbtose CŽV ir CNN varžybose, kurios vyko paskutiniais Šaltojo karo metais. CŽV neturėjo nė vieno savo agento įvykių vietose [...] ir nė vienas iš mūsų žvalgybininkų Rytų Europos sostinėse ir Sovietų Sąjungoje negalėjo pasakyti mums, kas vyksta."[14]

Kai krito Berlyno siena, Helmutas Kohlis buvo Varšuvoje. Anksčiau tą dieną jis kalbėjosi su naujuoju Lenkijos premjeru Tadeuszu Mazowieckiu ir atskirai su Lechu Wałęsa. Kancleris gerai sutarė su Wałęsa, nors jiedu šiek tiek susiginčijo aptardami padėtį Rytų Vokietijoje. Wałęsa sakė: „Žinote, Siena netrukus kris. Aš nežinau, kada, bet manau, kad labai greitai, galbūt po savaitės." Kohlis garsiai, kaip buvo papratęs, nusikvatojo ir atsakė: „Ne, aš taip nemanau. Jūs esate jaunas ir nesuprantate kai kurių dalykų. Vyksta ilgai trunkantys istoriniai procesai, ir tam prireiks daug metų." Vėliau tą vakarą Kohlis nutraukė savo vizitą – „aš esu ne tame vakarėlyje", – šmaikštavo jis – ir per Boną išskrido į Vakarų Berlyną, kur ką tik prasidėjo šventė[15].

46

PERVERSMAS

1989 m. lapkričio 10 d., penktadienis, Sofija

TAI ATSITIKO praėjusios dienos rytą. Kai pasaulio akys buvo prikaustytos prie Berlyno, pasklido žinia, kad Bulgarijoje įvyko kruopščiai suplanuotas perversmas ir jos diktatorius, tris dešimtmečius valdęs šalį, buvo nuverstas. Tačiau Todorą Živkovą nuvertė ne į gatves išėję žmonės, kaip Berlyne. Jis neatidavė valdžios per derybas, kaip komunistai Lenkijoje ir Vengrijoje. Sostą iš jo atėmė rūmų revoliucinieriai, vadovaujami mažos jo aukščiausio rango pakalikų klikos. Vienas iš jo buvusių pataikūnų, kurie prisidėjo prie sąmokslo prieš jį, sakė, kad Živkovas „jautė pavojų tarsi laukinis kuilys". Tačiau pūvantis despotas Sofijoje nemanė, kad šis sąmokslas rimtas, kitaip jis būtų bandęs užkirsti jam kelią. Galiausiai jis pasitraukė nesipriešindamas, bijodamas dėl savo kailio. Yranti senų komunistinių institucijų sistema Sofijoje buvo sugriauta apytiksliai dviem valandomis anksčiau negu krito Siena Berlyne. Ir viena, ir kita buvo daug silpnesnės negu atrodė.

Spaudimas iš žemesnių visuomenės sluoksnių prisidėjo prie Živkovo žlugimo, bet atliko tik pagalbinį vaidmenį. Vadovų nuomonės apie tai, kaip elgtis su sustiprėjusiomis opozicijos grupėmis skyrėsi, bet Živkovui jos vis dar buvo tik smulkus dirgiklis, o ne revoliucinė jėga, galinti jį nuversti. Kovotojai už

pilietines teises maksimaliai pasinaudojo galimybėmis pasireklamuoti, kai Sofijoje spalio 16 d. buvo surengtas dvi savaites trukęs Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje konferencijos (CSCE) susirinkimas aplinkosaugos klausimais. „Mes laikėme šį susirinkimą puikia galimybe tapti plačiau žinomiems, – sakė Krassenas Stančevas, vienas iš *Ecoglasnost* įkūrėjų. – Policija ir saugumo tarnybos negalėjo sutrukdyti mums užmegzti ryšį su atvykusiais užsienio politikais, valstybės tarnautojais ir žurnalistais. Mes vis dar kovojome su tokiais aplinkai žalingais projektais, kaip hidroelektrinės statyba prie Rilos vienuolyno. Bet tai buvo pretekstas, iš tikrųjų mes kovojome prieš režimą apskritai, ir visi tai žinojo."[1]

Ecoglasnost pirmą kartą gavo leidimą rengti spaudos konferencijas su Vakarų ir šalies žurnalistais. Taip pat jiems buvo leista rengti viešus susirinkimus, nors į juos susirinkdavo mažai dalyvių. Jie organizavo protestus prieš pasibaisėtiną Juodosios jūros taršą ir rengė filmo *Kvėpavimas* rodymus. Krištolo sode, gausiai lankomoje vietoje miesto centre, jiems buvo leista pasistatyti stalą ir rinkti parašus aplinkosaugos peticijai remti. Dvylika dienų juos akylai stebėjo saugumo tarnybos, bet nelietė. Paskui, spalio 26 d., ketvirtadienį, Živkovas prarado kantrybę. *Duržavna Sigurnost* pareigūnai liepė *Ecoglasnost* aktyvistams ir jų šalininkams persikelti iš Sofijos miesto centro į atokią vietą priemiestyje. Jie atsisakė. Netrukus po vidurdienio uniformuota milicija ir *Duržavna Sigurnost* galvažudžiai žiauriai išvaikė jų demonstraciją, sumušė ir suėmė keturiasdešimt žmonių. Visa tai vyko amerikiečių ir prancūzų diplomatų, konferencijos delegatų ir užsienio žurnalistų akivaizdoje. Paskui jie suėmė ir sumušė apytiksliai tris tuzinus kitų opozicijos aktyvistų, nuvežė juos į užmiestį ir paliko ten grįžti į Sofiją pėsčiomis. Viena moteris buvo sunkiai sužeista į pilvą. Dauguma suimtųjų buvo apkaltinti smulkiais nusikaltimais, bet vienam jų, Liubimorui Sobadijevui, buvo iškelta baudžiamoji byla dėl šnipinėjimo, už kurį

galėjo būti skirta mirties bausmė. Tokio didelio masto valstybės smurto Sofijos gyventojai nematė daugelį dešimtmečių ir buvo sukrėsti – jie buvo įpratę prie paklusnumo ir apatijos, bet ne prie kraujo praliejimo jų miesto gatvėse.

Konferencijoje dalyvavę iškilūs užsienio svečiai, kaip ir galima buvo tikėtis, pasibaisėjo smurtu. Visų šalių, CSCE narių – tarp jų ir Sovietų Sąjungos, – atstovai tuoj pat išreiškė protestą prieš tokius veiksmus. Delegatai grasino pasitraukti iš konferencijos. Živkovas nenorėjo papiktinti tarptautinės bendruomenės ir rizikuoti izoliuoti Bulgariją. Aplinkos ministras Nikolajus Diulgerovas kitą dieną buvo priverstas nusižeminęs viešai atsiprašyti; jis pripažino, kad saugumo pajėgos „peržengė ribas". Tačiau žala buvo padaryta. Eiliniai partijos nariai, anksčiau niekada nedrįsę reikšti nepasitenkinimo šalies vadovu, ėmė murmėti, kad Živkovui laikas pasitraukti iš savo posto. Viename mokslinio tyrimo institute, kuriame dirbo vien tik komunistai, partijos nariai priėmė rezoliuciją, raginančią jį atsistatydinti – dar vos prieš kelias savaites tai buvo neleistinas nusikaltimas. Saugumo tarnyba nesiėmė prieš juos jokių veiksmų, o tai patikimai rodė aukščiausio valdžios pareigūno silpnybę.

Sąmokslininkai suprato, kad atėjo laikas smogti. Aktyviausias tarp jų buvo finansų ministras Andrejus Lukanovas, protingas penkiasdešimt vienerių metų žilaplaukis vyras, laisvai kalbėjęs septyniomis kalbomis; daugelį metų jis buvo Živkovo numylėtinis ir pasibaisėtinai jam meilikaudavo. Gimęs SSRS, jis iškopė į Sofijos režimo viršūnę, daugiausia kliaudamasis neįtikėtino masto pataikavimu, nors jam padėjo ir įtakingi ryšiai Kremliuje. Lukanovas buvo pagrindinis sąmokslo organizatorius, bet buvo nuspręsta, kad Živkovo įpėdiniu taps Petaras Mladenovas, nuosaikus penkiasdešimt trejų metų technokratas, populiarus partijoje, puoselėjęs reformuotojo įvaizdį. Jis beveik dvidešimt

metų ėjo Bulgarijos užsienio reikalų ministro pareigas ir pelnė užsienio diplomatų susižavėjimą savo santūrumu ir gebėjimu palankiai pateikti savo šalį tarptautinėje arenoje. Premjeras Georgi Atanasovas buvo toks pats menkysta kaip ir Živkovas, vidutinių gebėjimų raštininkėlis, turėjęs didžiulių ambicijų. Pagrindinis žaidėjas buvo Dobri Džurovas, pastaruosius dvidešimt aštuonerius metus ėjęs gynybos ministro pareigas; jis turėjo užtikrinti, kad Živkovas negalėtų pasipriešinti. Diktatorius manė, kad šis šiurkštus, stačiokiškas septyniasdešimt trejų metų senas jo bičiulis ir sugėrovas yra vienas iš nedaugelio žmonių, kuriais jis gali pasitikėti. Remdamiesi tokia pat prielaida kaip Vengrijos komunistai atsikratydami Kádáro, o Rytų Vokietijos – Honeckerio, visi sąmokslininkai manė, kad vienintelis būdas išsaugoti savo padėtį yra nuversti Živkovą. Bet jie turėjo ir kitų – asmeninių – priežasčių. Jie buvo įsitikinę, kad diktatorius planuoja paskirti įpėdiniu savo keturiasdešimtmetį sūnų Vladimirą, kurį jis keletą pastarųjų metų greitai stūmė aukštyn partijos hierarchijos laiptais. Iš pradžių Živkovas rengė aukštoms pareigoms savo protingą ir įdomią dukterį Ludmillą, bet 1981 m. ji netikėtai paslaptingomis aplinkybėmis mirė būdama trisdešimt devynerių metų; nuo to laiko jis visas savo viltis dėjo į Vladimirą, kurį, sakė Atanasovas, „mes visi laikėme silpnapročiu“. Sąmokslo motyvai buvo pavydas ir ambicijos[2].

Ši ketveriukė slapta rezgė sąmokslą prieš Živkovą nuo to laiko, kai jis gegužę pradėjo savo kampaniją išvaryti turkus. Bet jie turėjo veikti labai atsargiai. Jie negalėjo susitikti atvirai nesukėlę įtarimų Živkovo asmeniniams šnipams. „Mes gyvenome stiklo dėžėje, akylai stebimi, – sakė Lukanovas. – Žinojome, kad visų mūsų pokalbių slapta klausomasi; taigi, kai jautėme, kad mūsų klausomasi, kalbėjomės tik apie reikalus ir asmeninius dalykus. Mes rašydavome vienas kitam raštelius ir perduodavome juos per rašomąjį stalą. Aišku, paskambinti vienam kitam buvo neįma-

noma. Negalėjome pasitikėti niekuo daugiau." Jie turėjo rengti susitikimus gatvėje, kur pasiklausyti jų pokalbio buvo sunku. Kaip tik stovėdamas ant šaligatvio Džurovas, svarbiausias sąmokslo dalyvis, galutinai apsisprendė prisidėti prie sąmokslo.

Lukanovas ir Mladenovas buvo įsitikinę, kad jiems reikia gauti Maskvos palaiminimą. Pranešti apie planuojamą sąmokslą reikėjo labai atsargiai. Per Varšuvos sutarties šalių vadovų susitikimą, vykusį Bukarešte liepos 7 d., Mladenovas papasakojo apie jų ketinimus asmeniškai Gorbačiovui. Bulgaras pasiėmė vienos Gorbačiovo knygos egzempliorių ir per pertrauką tarp posėdžių priėjęs prie sovietų vadovo paprašė ją pasirašyti. „Tada Gorbačiovas pasakė: „Norėčiau pasikalbėti su jumis." Mes nuėjome į kampą, kur nebuvo nieko daugiau, – prisiminė Mladenovas. – Mūsų sistemoje buvo neįsivaizduojama, kad su Gorbačiovu kalbėtųsi užsienio reikalų ministras, o ne pirmasis sekretorius. Aš nebuvau įgaliotas kalbėtis su juo privačiai [...]. Aš pasakiau Gorbačiovui, kad mes ketiname pakeisti šalies vadovą [...]. Jis atsakė: „Tai jūsų vidaus reikalas. Jūs turite sutvarkyti jį patys." Živkovas turbūt žinojo, ką mes darome. Jis turėjo puikią intuiciją. Bet [...] nujausti yra vienas dalykas, o turėti įrodymų – kitas."[3]

Trys žmonės Sovietų Sąjungoje buvo nuolat informuojami apie sąmokslo raidą: Gorbačiovas, Jakovlevas ir Ševardnadzė. Sovietų ambasadorius Sofijoje Viktoras Šarapovas irgi žinojo apie sąmokslą. Bet jie nevaidino aktyvaus vaidmens, tik linkėjo sąmokslininkams sėkmės. KGB buvo sąmoningai neinformuota apie sąmokslą, baiminantis informacijos nutekėjimo. Lubiankoje apie jį niekas nežinojo, ir generolas Vladilenas Fiodorovas, KGB rezidentas Sofijoje, sužinojo apie jį tik kitą dieną iš televizijos žinių. Sovietų ir Bulgarijos žvalgybos buvo nepaprastai artimos – jos bendradarbiavo vykdydamos daugelį operacijų, tokių kaip rašytojo Georgi Markovo nužudymas. Sąmokslininkai norėjo būti visiškai tikri, kad *Sigurnost* net nenumanytų apie sąmokslą.

Baigiamasis veiksmas prasidėjo spalio 24 d., kai Mladenovas netikėtai atsistatydino iš užsienio reikalų ministro posto. Živkovas labai sunerimo. Jis bandė atkalbėti Mladenovą nuo jo sumanymo, bet jo įkalbinėjimai šį kartą nesuveikė. Mladenovas nusiuntė laišką visiems vyresniems komunistų partijos oligarchams, žinodamas, kad jis bus netrukus plačiai paviešintas visoje Sofijoje. Laiške jis griežtai pasmerkė Živkovo asmenybę ir vadovavimo metodus. Jis rašė:

> Todoras Živkovas [...] atvedė mūsų šalį į gilią ekonominę, finansinę ir politinę krizę. Savo politika, susidedančia iš suktybių ir smulkių intrigų, kuriomis jis siekia bet kokia kaina išsaugoti savo ir savo šeimos valdžią, jis izoliavo Bulgariją nuo aplinkinio pasaulio. Mes susvetimėjome net su Sovietų Sąjunga, likome visiškai vieni ir atsidūrėme tokiame pačiame mėšle kaip ir Ceaușescu diktatūra [...]. Živkovas atitvėrė Bulgariją nuo laiko tendencijų. Manote, kad lengva būti valstybės, kuriai vadovauja toks vadovas, užsienio reikalų ministru? Pasaulis pasikeitė [...] ir, jei Bulgarija nori neatsilikti nuo viso pasaulio, ji turi tvarkyti reikalus šiuolaikiškai. Kaip ir visi jūs, aš manau, kad realistiškai vertinu Todoro Živkovo moralines savybes. Aš žinau, kad jis nesibodės jokiomis priemonėmis, net baisiausiais nusikaltimais, kai kyla pavojus jam švenčiausiam dalykui – jo valdžiai [...]. Aš net neatmetu galimybės, kad jis bandys fiziškai susidoroti su manimi ar mano šeimos nariais.[4]

Mladenovas iš atsargumo nusiuntė šio laiško kopiją Gorbačiovui – „norėdamas, kad jis išliktų istorijai, jei kas nors mums atsitiks“, – sakė jis. Živkovas norėjo užsitikrinti Sovietų Sąjungos paramą, ir spalio 31 d. nusiuntė telegramą Gorbačiovui, prašydamas skubiai susitikti Maskvoje. Gorbačiovas atsisakė, paaiškinęs, kad yra labai užsiėmęs, be to, laikosi „neutralumo“ vidaus problemų Sofijoje atžvilgiu, nes jas spręsti turi patys bulgarai[5].

Živkovas gėrė smarkiau negu paprastai ir prastai miegojo. Visą savo gyvenimą jis buvo stiprus žmogus, bet dabar atrodė fiziškai nusilpęs. Bet jis dar nebuvo palaužtas. Lapkričio 8 d., trečiadienį, apie dešimtą ryto jis susitiko su Džurovu, kuris sudavė jam smarkų smūgį. Senas diktatoriaus draugas pasakė, kad jam atėjo laikas atsistatydinti ir kad yra daug aukščiausios vadovybės narių, pasiruošusių balsuoti už jo atstatydinimą, jei jis nepadarys to pats. Živkovas pabandė delsti laiką, tikėdamasis, kad jam pavyks organizuoti kontrperversmą prieš sąmokslininkus. „Kai aš pabandžiau atsįstatydinti prieš metus ir paklausiau kolegų, ar aš turiu pasitraukti iš vadovo posto, jie visi pasakė „ne“, – kalbėjo jis. – Dabar jūs visi sakote „taip“. Kas atsitiko per šiuos metus? Aš esu pasiruošęs atsistatydinti ir netrukus taip ir padarysiu, bet dar ne dabar. Iš pradžių turiu sutvarkyti dar kelis dalykus.“ Sąmokslininkai suprato, „kad jis arba atsistatydins dabar, arba niekada“, – teigė Lukanovas. „Mes negalime leisti sau jokio atidėliojimo“, – sakė jis Atanasovui ir Džurovui. Mladenovas buvo Kinijoje ir turėjo grįžti tik vėlai kitą vakarą. – Jei duosite Živkovui savaitę, viskas gali nueiti šuniui ant uodegos, o mums gali ateiti galas.“

Tą naktį Živkovas bandė iškviesti pagalbą, bet jam nepavyko. Džurovas griežtai kontroliavo kariuomenę. Milicijos ir net *Sigurnost* vadovai, daugelį dešimtmečių ištikimai tarnavę Živkovui, pareiškė, kad jie negali jo palaikyti. Lapkričio 9 d. partijos štabe Sofijos centre 17:00 buvo numatyta surengti vadovybės susirinkimą. Sąmokslininkai suteikė jam paskutinę galimybę atsistatydinti. 16:00 Džurovas pasakė diktatoriui, kad gynybos ministerijai ištikimi kariuomenės daliniai saugo įėjimą į pastatą ir įspėjo jį, kad jei jis toliau priešinsis ir atsisakys atsistatydinti savanoriškai, bus priimtas sprendimas ne tik pašalinti jį iš posto, bet ir įvykdyti jam mirties bausmę. Apsipylęs ašaromis Živkovas pagaliau nusileido. Po valandos jis paskutinį kartą pradėjo

komunistinių Bulgarijos oligarchų posėdį. Jis pasakė esąs senas ir ligotas, todėl norįs nusimesti vadovo pareigų naštą. Jis atsistatydino, bet pabandė sužaisti savo paskutine korta. Jis rekomendavo, kad jį pakeistų Atanasovas. Šis triukas Živkovui irgi nepavyko. Atanasovas atsisakė ir pasiūlė Mladenovą.

Kitą dieną jo atsistatydinimas buvo oficialiai priimtas didesniame partijos susirinkime, o į jo vietą oficialiai išrinktas Mladenovas. Susirinkimui pasibaigus, jis vienui vienas stovėjo prie lifto, rengdamasis palikti pastatą. Žmogus, kuris valdė trisdešimt penkerius metus, pašalino tūkstančius savo priešų ir tariamai sukaupė virš 100 milijonų dolerių Šveicarijos bankuose sau ir savo šeimai, atrodė apgailėtinai. Priėjęs prie jo Mladenovas pabandė jį paguosti. Živkovas minutėlei pragiedrėjo ir liko ištikimas savo būdui. „Jis iškėlė keletą reikalavimų [...]. Ar jis galės likti savo oficialioje rezidencijoje Banykoje, šalia Sofijos? Gal jam galėtų būti skirta mažesnė rezidencija? [...] Jis pasiteiravo apie savo pensiją [...]. Aš pasakiau, kad jis gali daryti, kaip tinkamas", – pasakojo Mladenovas[6].

Živkovo diktatūrai atėjo galas. Bet komunistai bandė išsaugoti savo valdžios monopoliją. Mladenovas aiškiai pareiškė ketinąs pasilikti valdžioje, kaip ir visi partijos vadai. Atrodė, kad perversmas daugiausia buvo naudingas patiems sąmokslininkams, kurie nuvertė Živkovą. Bulgarai jautėsi apgauti. Jie žiūrėjo sovietų televiziją ir matė minias Berlyno gatvėse. Per šalį nusirito anksčiau neregėto masto protestų banga. „Jie paėmė valdžią surengę perversmą, – sakė Stefanas Tafrovas, paskubomis suformuotos Demokratinių jėgų sąjungos atstovas spaudai, vėliau paskirtas ambasadoriumi Jungtinėje Karalystėje ir Prancūzijoje. – Mes turėjome surasti būdą ją perimti." Masinės demonstracijos per tris savaites privertė Mladenovą – kaip anksčiau Krenzą Rytų Vokietijoje – nusileisti, pradėti rimtas derybas su opozicija ir susitarti dėl demokratinių rinkimų kitą pavasarį[7].

47

AKSOMINĖ REVOLIUCIJA

1989 m., lapkričio 17 d., penktadienis, Praha

POSAKĮ „AKSOMINĖ REVOLIUCIJA“ NUKALĖ Rita Klimova. Ši smulkutė šviesiaplaukė moteris, buvusi politologijos dėstytoja senoviniame Prahos Karolio universitete, buvo Čekoslovakijos opozicijos, kuri išstūmė iš valdžios komunistus, atstovė spaudai ir pasižymėjo nepaprasta erudicija. Klimova nepriekaištingai kalbėjo angliškai, bet su Manhatano akcentu ir vartodama Vestsaido idiomas, nes lankė mokyklą Niujorke – 1938 m., kai ji dar buvo mažylė, kairysis rašytojas Batya Batas, jos tėvas, pabėgo į JAV gelbėdamasis nuo nacistų. Netrukus po karo šeima grįžo į Prahą. Jos istorija buvo gana tipiška devintojo dešimtmečio čekų disidentams. Ji buvo įsitikinusi komunistė, kaip ir jos vyras Zdenekas Mlyná, kuris, mokydamasis Maskvos valstybiniame universitete šeštajame dešimtmetyje, artimai draugavo su Michailu Gorbačiovu ir gyveno su juo viename bendrabučio kambaryje. Jis aukštai iškilo partijos hierarchijoje, o ji daug pasiekė dirbdama universitete, tačiau kai buvo sutraiškytas Prahos pavasaris, jie abu prarado savo darbo vietas – ir savo idealistinį tikėjimą, kad komunizmas gali išpildyti bet kokias žmonijos viltis. Atšiauriais „normalizavimo“ metais ji dirbo vertėja, aktyviai dalyvavo *Chartijos 77* veikloje ir buvo ištikima Václavo Havelo draugė.

Nepaprastai protinga Klimova retkarčiais atrodė rūsti ir grėsminga, bet net būdama penkiasdešimt aštuonerių ji buvo

gana jaunatviška ir linksma. Kaip sakydavo Klimova, pagrindinis Aksominės revoliucijos bruožas buvo linksmumas – tai smarkiai išskyrė ją iš revoliucijų, vykusių kitose Vidurio Europoje šalyse 1989 m. vasarą ir rudenį. Kova su komunistais buvo rimtas dalykas. Niekas tuo neabejojo. Bet Čekoslovakijoje ši kova dažnai buvo derinama su muzika, sąmojais, juokais ir nedideliais pakvailiojimais – daugelio opozicijos renginių scenarijus parašė garsus dramaturgas. Komunistų valdžia žlugo stulbinamai greitai. Įžvalgus Vidurio Europos stebėtojas Timothy Gartonas Ashas atkreipė dėmesį: „Lenkijoje tam prireikė dešimties metų, Rytų Vokietijoje dešimties savaičių, o Čekoslovakijoje užteko dešimties dienų.“ Vos prieš mėnesį, spalio vidury, Čekoslovakijos komunistų partijos vadovas Milošas Jakešas patikino savo bičiulius komunistų oligarchus: „Kol ekonomika laikosi, o parduotuvių lentynose yra maisto, mums viskas bus gerai.“ Jis apgaudinėjo pats save, kaip ir jo kolegos Berlyne ir Leipcige. Kai nelaimingasis Jakešas ir jo kolegos Prahos pilyje suvokė, kas vyksta, buvo jau per vėlu ką nors daryti[1].

Savaitę po to, kai krito Siena, Čekoslovakijos sostinėje viešpatavo įtempta ramybė. Visi matė, kas vyksta prie Brandenburgo vartų, vos už 200 kilometrų. Komunizmas Rytų Vokietijoje žlugo. Partija buvo nugalėta ir dabar tarėsi dėl savo kapituliacijos sąlygų. Prahos komunistai vis dar manė galį kaip nors išsilaikyti, tikėdamiesi, kad „infekcija“, kaip Vasilis Bilakas, vienas iš pagrindinių neostalistinės Čekoslovakijos vadovybės narių pavadino revoliucijos dvasią, nesklis. Jie nebandė derėtis su opozicija. Vietoj to jie paskelbė riaušių policijai ir *StB* ypatingos parengties padėtį. Slaptame pranešime Rudolfui Hegenbartui, Čekoslovakijos vidaus reikalų ministro pavaduotojui, atsakingam už saugumą, rašytame po to, kai krito Siena, išsamiai išdėstyta apie saugumo pajėgų pasiruošimą „ginti taiką ir stabilumą nuo priešiškų elementų, chuliganų ir kontrrevoliucinių jėgų.“ Neramumais garsėjančia-

me miesto centre turėjo padaugėti ištisą parą budinčių patrulių. „Mes gyvenome kitokiame pasaulyje negu visi žmonės, savo burbule“, – sakė vienas senas komunistas, kuris pripažino nesupratęs, kas netrukus įvyks, nors visi įrodymai buvo jam prieš akis[2].

Revoliuciją įžiebė studentai. Per oficialią komunistinio jaunimo organizaciją SSM (Socialistinio jaunimo sąjunga) jie gavo leidimą surengti eitynes, kad galėtų paminėti penkiasdešimtąsias Jano Opletalio mirties metines. Režimas norėjo uždrausti eitynes, bet negalėjo rasti jokios įtikinamos priežasties. Opletalis turėjo didvyrio statusą Liaudies Čekoslovakijoje. Komunistai naudojo jo vardą antifašistinei propagandai keturis dešimtmečius. Jis buvo nušautas vokiečių demonstracijos prieš nacių okupaciją metu. Po šios demonstracijos tūkstantis jo bičiulių studentų čekų buvo išsiųsta į koncentracijos stovyklas, o visi Čekijos universitetai daugeliui mėnesių uždaryti. Tris savaites iki eitynių SSM organizatoriai suderino savo maršrutą su policija – eitynės turėjo aplenkti miesto centrą ir pasibaigti Višegrado nacionalinėse kapinėse, kuriose buvo palaidotas ne tik Janas Opletalis, bet ir daug kitų garsių Čekijos žmonių, tokių kaip Dvořákas ir Smetana. Eitynėse dalyvavo daugiau kaip 50 000 taikių piliečių. Dažniausiai buvo girdėti tokie šūksniai kaip „Atmink 68-uosius“, „Šalin komunistus“, „Keturiasdešimt metų gana“ ir „Ateik, *perestroika*“. Eitynių pusiaukelėje buvo išskleistas transparantas su Gorbačiovui priskiriamais žodžiais, užrašytais didelėmis raudonomis raidėmis: „Jei ne dabar, tai kada gi?“ Policija nieko nedarė. Ji leido eitynių dalyviams eiti numatytu maršrutu.

Pagal susitarimą su valdžia, demonstracija turėjo pasibaigti kapinėse ir iki to laiko dauguma dalyvių, ypač vyresni, išsiskirstė. Dabar buvo apytiksliai 17.30, šalta žiemos popietė ir Prahą apgaubė pažįstamas tankus, slogus, sieringas rūkas. Eitynių branduolys, apytiksliai 3 000 žmonių, visi studentai ar jauni

darbininkai, pasiliko kapinėse, stoviniuodami šaltyje, nieko ypatinga nedarydami. Apie 18.30 keletas jų ėmė šaukti „Į Vaclovo aikštę“, ir visi pasuko atgal, skubėdami į Prahos centrą. Kai jie priėjo Čekijos valstybinį teatrą Nacionalinėje gatvėje, kuri veda į šią aikštę, kelią jiems užtvėrė riaušių policininkai su baltais šalmais ir plastiko skydais ir antiteroristiniai būriai raudonomis beretėmis, apsiginklavę sunkiomis lazdomis.

Studentai susėdo ant grindinio ir ėmė dainuoti – giesmes, valstybės himną, senas *Beatles* dainas „We Shall Overcome“ ir kt. Karolio universiteto ekonomikos studentė Pavlina Rousova pasakojo: „Mes šaukėme: „Mes neturime ginklų“. Su savimi mes turėjome tik žvakes ir gėles, kurias mes davėme policininkams. Jie per garsintuvus šaukė „Eikite namo“, bet buvo užtvėrę mums kelią.“ Studentams už nugarų buvo išsirikiavęs dar vienas riaušių policijos būrys. Jie negalėjo pajudėti.

Taigi studentai toliau sėdėjo šaltyje, susisupę į paltus, apsikabinę – ir kad būtų šilčiau, ir iš baimės. Jie laukė dainuodami apytiksliai dvi valandas, žiūrėdami į riaušių būrio policininkus, besidengiančius savo skydais. Retkarčiais vienas iš studentų pakildavo ir prašydavo kokio nors karininko paleisti juos iš spąstų ir leisti eiti namo. Jų prašymai buvo ignoruojami. Tik po 21:00 už policininkų rikiuotės pasirodė riaušių būrio furgonas. Jis sąmoningai įsirėžė į minią, sukeldamas paniką. Policininkai puolė sprunkančius studentus, daužydami juos lazdomis. „Visur tyško kraujai, girdėjau, kaip lūžta kaulai, – sakė studentė Daša Antelova, kuriai pavyko pasislėpti siaurame skersgatvyje ir vėliau pabėgti. – Jie išrinko žmones iš pirmos demonstracijos eilės ir ėmė negailestingai juos talžyti. Jie neleido jaunuoliams išsiskirstyti. Jie atsiuntė autobusus ir suėmė juos visus.“

Policija visiškai nesistengė paslėpti savo brutalumo įrodymų. Britų žurnalistą Edwardą Lucasą, stebėjusį, kaip riaušių policija muša studentus, nusivedė du pareigūnai. Vienas iš jų, civiliais

drabužiais vilkintis *StB* pareigūnas, taip smarkiai jam smogė, kad jis prarado sąmonę ir nukrito ant žemės. Philipas Bye, žinių operatorius iš *Independent Television News*, taip pat buvo sumuštas. Apie 21.45 smurtas liovėsi beveik taip pat staiga kaip ir prasidėjo. Sumušti ir kraujuojantys jaunuoliai atsikėlė ir nusvirduliavo namo arba į ligoninių priimamuosius. Penki šimtai šešiasdešimt vienas buvo sužeistas. Apytiksliai šimtas dvidešimt buvo išvežti policijos furgonais, kuriuose jie vėl buvo sumušti. Vienas jaunuolis liko gulėti ant grindinio akmenų Nacionalinėje gatvėje – atrodė, kad jis mirė. Jis buvo apklotas antklode ir neštuvais nuneštas į greitosios pagalbos automobilį[3].

Kaip tik tuo metu Čekoslovakijos revoliucija įžengė į tamsų, veidrodinį Kafkos ir Šveiko pasaulį, papuoštą Johno le Carré elementais. Komunistinių šalių sostinėje gandai sklisdavo greitai, ir dauguma žmonių jais tikėdavo tikrai daugiau negu oficialia žiniasklaida. Per keletą valandų pasklido žinia, kad Nacionalinėje gatvėje gulėti likęs kūnas buvo matematikos studentas Martinas Šmídas. Šią žinią paskleidė daugiausia disidentinės *Chartijos 77* aktyvistas Peteris Uhlas, kuris kasdien teikdavo pogrindžio opozicijos informaciją Vakarų žurnalistams. Uhlui apie studento mirtį papasakojo moteris, pasivadinusi Drahomíra Draská, kuris tvirtino esanti sena Šmído draugė. Uhlas nedelsdamas perdavė šią informaciją Laisvosios Europos, BBC ir Amerikos balso radijo stotims, kurios pranešė apie Martino Šmído mirtį kaip apie faktą. Visoje Čekoslovakijoje žmonės neslėpė savo įtūžio. Režimas teigė, kad per „riaušes“ niekas nežuvo, ir kitą dieną surado du Martinus Šmídus, abu gyvus. Vienas, kuris buvo demonstracijoje, pasirodė per nacionalinę televiziją – gyvas ir sveikas. Bet iš to buvo mažai naudos. Niekas netikėjo režimo paneigimais.

Tą savaitgalį Prahą sudrebino didžiulės spontaniškos, beprecedenčio masto demonstracijos. Arkų galerija Nacionalinėje

gatvėje, kur policija daugiausia mušė studentus, buvo paversta šventove, kurią lankė tūkstančiai žmonių. Kažkas ant sienos netoliese nupiešė kryžių, o praeiviai uždegė žvakes. „Žinios apie tą mirtį pakeitė viską, ne tik mums, bet ir mūsų tėvų kartai, – sakė Daša Antelova. – Jie tylėjo nuo 1968 m., bijodami viską prarasti. Bet dabar jie buvo taip pat įsiutę kaip ir mes, jaunimas. Motinos ir senelės prisijungė prie studentų ir paprastų darbininkų demonstracijų. Jos buvo labai nuotaikingos ir nuostabiai jaudinančios, bet ryžtingos." Vyriausybė negalėjo sugalvoti nieko geresnio kaip tik suimti Peterį Uhlą už neteisingų gandų skleidimą[4].

Režimas buvo smarkiai susiskaldęs. Tai įrodo Martino Šmído istorija. Pačios partijos „kardas ir skydas" veikė prieš savo vadovybę. Dažnai sąmokslo teorijas galima atmesti, net komunistų valdomoje Vidurio Europoje, kur jų buvo gausu. Bet retkarčiais šios teorijos buvo pagrįstos tikrais sąmokslais. Tai liudija ir šis atvejis. Čekoslovakijos slaptoji tarnyba *StB* suklastojo Martino Šmído „mirtį", norėdama sukelti visuotinio pasipiktinimo bangą, kuri nušluotų Jakešą, Prahos partijos vadovą Miroslavą Štpáną ir kitus griežtojo kurso šalininkus ir pakeistų juos Gorbačiovo tipo reformuotojais. Tai atrodo neįtikėtina, bet yra tvirtų įrodymų, kad šis sąmokslas buvo tikras, o ne prasimanytas kino filmų apie šnipus mėgėjų – vėliau jie buvo pateikti tyrimo komisijai, įkurtai pokomunistinės vyriausybės.

Šį planą sugalvojo generolas Aloisas Lorencas, *StB* vadovas ir mažos grupės partijos reformuotojų lyderis. Matydami įvykius Lenkijoje ir Vengrijoje, šios grupės nariai manė, jog vienintelis būdas išsaugoti savo padėtį yra rasti būdą derėtis su susiskaldžiusia opozicija iš jėgos pozicijų. Kitas svarbus jų operacijos – kodiniu pavadinimu „Pleištas" – žingsnis buvo prasiskverbti į disidentinius judėjimus ir rasti opozicijos veikėjus, pasiruošusius sudaryti sandėrį su komunistais reformuotojais. Sumanymas buvo painus ir neapgalvotas; jo autoriai visiškai nesuprato čekų

opozicijos ir būdo, bet veikė neabejotinai drąsiai. Detalus veiksmų planas buvo sudarytas, kai *StB* sužinojo, kad per Opletalio mirties metines bus surengta didelė studentų demonstracija. Pagrindinis žaidėjas buvo leitenantas Ludvikas Zifcákas, jaunas *StB* pareigūnas, kuris, vykdydamas nurodymus, prasiskverbė į studentų opozicijos pogrindį. Jis žengė pirmose eitynių į Nacionalines kapines gretose, o kai popietę jos pasibaigė, jis kartu su keletu kitų studentų visu balsu ėmė šaukti: „Į Vaclovo aikštę" – tai buvo klasikinė „provokacija". Jis žinojo, kad kai studentai ten ateis, jie bus užspeisti spąstuose. Prasidėjus policijos smurtui, jis laikėsi kuo atokiau. Paskui jis atsigulė ant grindinio ir apsimetė esąs negyvas. Drahomíra Draská, kuri paskui dingo, irgi buvo *StB* agentė. Jai buvo liepta perduoti Uhlui žinią, kad žuvo studentas.

Vis dar tiksliai nežinoma, kiek sovietų vadovai žinojo apie šį planą – ir kurie iš jų. Tuo metu, kai riaušių policija Prahos centre mušė studentus, generolas Lorencas pietavo su KGB stoties Čekoslovakijoje vadovu generolu Genadijumi Teslenko ir KGB vadovo pavaduotoju generolu Viktoru Gruško, kuris atvyko į Prahą prieš keletą dienų. Paskui jie kartu nuvažiavo į niūrų pilko purvo spalvos betono ir stiklo *StB* štabą Baltramiejaus gatvėje, esantį netoli nuo Vaclovo aikštės. Bendrauti su KGB pareigūnais jam buvo įprastas dalykas. Tai neįrodo, kad sovietai tiesiogiai prisidėjo prie *StB* sąmokslo. Gorbačiovas ir jo aplinkos žmonės nebūtų rekomendavę tokio pobūdžio operacijos. Ji buvo labai pavojinga, ir niekas negalėjo garantuoti, kad bus pasiektas pagrindinis jos tikslas. Savo kandidatu į šalies vadovo postą sąmokslininkai pasirinko Zdeneką Mlyná, kuris, jų manymu, būtų pradėjęs jiems tinkamas Prahos pavasario tipo reformas. Bet Mlyná jau buvo ne komunistas; jis kelerius metus patogiai gyveno emigracijoje Vienoje ir nenorėjo turėti nieko bendra su sąmokslu. Sunku rasti kitų tokių sudėtingų, neapgalvotų ir tokia įspūdinga nesėkme pasibaigusių sąmokslų pavyzdžių. Čekai sukilo ne prieš neostalinizmo

negeroves. Jie norėjo atsikratyti komunistų ir ypač rusų. „Velionis“ leitenantas Zifákas sakė, kad jis ir kiti sąmokslininkai bandė išsaugoti komunizmą. Vietoj to jie paskubino jo galą[5].

Kol slaptosios policijos pareigūnų protuose vyko įsivaizduojama revoliucija, Prahos gatvėse ir prie pat Vaclovo aikštės esančiame dėžės pavidalo teatre *Stebuklingas žibintas* vyko tikroji. Kai buvo sumušti studentai, Václavas Havelas buvo savo name Bohemijoje. Jis grįžo į Prahą tik sekmadienį, lapkričio 19 d. Griuvus Berlyno sienai, jis suprato, kad Čekoslovakijos režimo dienos valdžioje suskaičiuotos, bet jis nežinojo, kada ir kaip jis žlugs. Jį reikėjo pastūmėti. Havelui grįžus į miestą, jo užgriozdintame, bet elegantiškame bute prie upės kranto su plačiu vaizdu į Pilį jau buvo susirinkusi grupė draugų, disidentų ir opozicijos aktyvistų. Jie tikėjosi, kad jis taps jų vadovu. Nuo to momento jis ėmė vadovauti Aksominei revoliucijai. Jis jau neatrodė kaip drovus intelektualas, kamuojamas nepasitikėjimo savimi – jis atrodė stiprus, ryžtingas ir autoritetingas žmogus. Jis puikiai išmanė politinę taktiką. Daugumai čekų jis vis dar buvo nepažįstamas. „Havelas buvo [...] beveik nežinomas arba žinomas kaip turtingo kapitalisto sūnus, net kaip kalinys, – sakė čekų romanistas Ivanas Klíma, kuris pažinojo Havelą daugelį metų ir ne visada su juo sutardavo. – Bet revoliucinis įkarštis, kuris apėmė šalį, pakeitė požiūrį [...]. Tam tikroje atmosferoje žmogus staiga ima tapatintis su dominuojančia nuotaika ir dvasine būsena ir užsikrečia minios entuziazmu [...]. Per kelias dienas Havelas tapo revoliucinių pokyčių simboliu, žmogumi, kuris išves visuomenę iš krizės.“[6]

Svarbiausia, sakė jis savo kolegoms, yra suformuoti vieningą grupę, kalbančią vienu balsu, kuri galėtų atstovauti opozicijai ir, atėjus laikui, derėtis su režimu dėl taikaus valdžios perėmimo. Pagrindinis uždavinys, tvirtino Havelas, buvo sugriauti totalitarinę sistemą. Ginčytis jie galėsią vėliau, kai bus įtvirtinta

veikianti demokratija. Havelas paskambino Ritai Klimovai ir paprašė jos vertėjauti jam improvizuotoje spaudos konferencijoje su užsienio reporteriais. Tai buvo įžvalgus sprendimas. Jis kalbėjo angliškai, bet su smarkiu akcentu, ir pamanė, kad jos pusiau niujorkietiška, pusiau Vidurio Europos tartis, taip pat jos sąmojis Vakarų auditorijai bus patrauklesni. Jis buvo teisus. „Idealai, už kuriuos aš kovojau daugelį metų ir už kuriuos aš buvau įkalintas, pradeda atsigauti kaip žmonių valios išraiška", – sakė jis. Pagaliau čekai pabudo iš juos apėmusio stingulio.

Pirmiausia jiems reikėjo štabo. Dar dieną aktoriai, kaip ir studentai, paskelbė streiką. Taigi dramaturgas vadovavo opozicijos veiksmams iš teatro. Dešimtą tą vakarą jis įsikūrė *Stebuklingame žibinte*. Kol čekai vertė savo vyriausybę, Friedricho Dürrenmatto klasikinis ekspresionistinis spektaklis *Minotauras* buvo atšauktas. Iki vidurnakčio jie sutarė pavadinti savo organizaciją Pilietiniu forumu ir paskelbė pirmuosius savo reikalavimus. Organizacija tvirtino „atstovaujanti tai daliai Čekoslovakijos visuomenės, kurią pastarosiomis dienomis smarkiai sukrėtė brutalus susidorojimas su taikia studentų demonstracija". Iš pradžių ji paskelbė keturis reikalavimus:

- Komunistų vadovai, atsakingi už Prahos pavasario sutriuškinimą ir už „normalizavimo" valymus, tarp jų Husákas ir Jakešas, turi nedelsdami atsistatydinti.
- Ministrai, davę nurodymus pulti studentus prieš dvi dienas, pradedant Prahos komunistų partijos vadovu Miroslavu Štpánu, turi atsistatydinti.
- Įkurti oficialią ir nepriklausomą komisiją lapkričio 17 d. demonstracijos įvykiams tirti.
- Nedelsiant paleisti visus politinius kalinius.[7]

Netrukus po to, kai šie reikalavimai buvo paskelbti, Havelas pusiau juokais pasakė, kad atėjo laikas dar vienai rusų invazijai – tik šį kartą, sakė jis, Kremliaus vadovai bus daugiau jo negu režimo pusėje.

Šešias dienas Vaclovo aikštėje kiekvieną vakarą vyko didžiulės demonstracijos. Dauguma žmonių eidavo į jas po darbo. Kaip ir Rytų Vokietijoje, revoliucija vyko tvarkingai ir taikiai. Profesionalūs futbolininkai paskelbė streiką, bet grįždavo prie „darbo" devyniasdešimčiai minučių sekmadienio popietėmis, kad aistruoliai nepraleistų rungtynių. „Kiekvieną dieną žmonės jautėsi stipresni ir vis labiau atsitiesdavo, – sakė muzikantas Ondejus Soukupas. – Atrodė, tarsi jie nusimetė praėjusių dvidešimties metų naštą. Anksčiau mes, čekai, nesididžiavome savimi. Mes buvome tokie nuolankūs. Bet dabar ėmėme didžiuotis. Tai buvo nuostabu."[8]

Demonstracijų dalyvių skaičius augo, o policija nesiėmė jokių veiksmų. Lapkričio 20 d., pirmadienį, nepaisydami šalčio, į demonstraciją susirinko bent jau 300 000 žmonių. Šiek tiek snyguriavo, bet tai nė kiek neveikė entuziazmo ir geros nuotaikos. Pirmą kartą po dviejų dešimtmečių žmonės nebijodami kalbėjosi apie savo viltis ir svajones. Retkarčiais buvo sakomos kalbos, bet daugiausia grojo muzika. Roko grupė, įkurta nepaprastai populiaraus čekų menininko Michaelio Kocábo, Havelas draugo, įrengė garsintuvų sistemą. Kai muzika liaudavosi groti, dažniausiai girdėjosi raktų žvangėjimas, kuris dažnai aidėdavo po visą Vaclovo aikštę ir visą Prahos centrą. Skirtas keturiasdešimt metų šalį valdžiusiems komunistams, jis reiškė: „Viso labo, atėjo laikas išeiti." Panašios didžiulės demonstracijos vyko ir kituose šalies miestuose ir miesteliuose, tokiuose kaip Brno ir Ostrava, kur pastaraisiais dviem dešimtmečiais nevyko beveik jokia opozicinė politinė veikla. Bratislavoje nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos egzistavo *Chartijos 77* seserinė organizacija VONS, Neteisingai persekiojamų gynimo komitetas, bet jo narių skaičius buvo labai mažas. Jis tapo Pilietinio forumo pagrindine šaka Slovakijoje, prie kurios prisidėjęs Alexanderas Dubčekas vėl tapo įtakingiausiu politiniu veikėju. Kai jis nusiuntė palaikymo žinią demonstrantams Vaclovo aikštėje, džiaugsmo šūksniai nuvilnijo per visą miestą.

Stebuklingame žibinte nuolat virte virė veikla. Čia knibždėte knibždėjo pačių įvairiausių žmonių. Kaip sakė Timothy Gartonas Ashas, kuris praleido ten daug laiko, dalyvaudamas įtemptuose pokalbiuose ir juokaudamas, „kambaryje tvyrojo cigarečių dūmų, prakaito, drėgnų paltų ir revoliucijos kvapas." Havelui pavyko suburti visiškai priešingų pažiūrų žmones vienam tikslui pasiekti: sugriauti totalitarinį režimą. Tarp jų buvo trockistų, komunistų reformuotojų, gamtosaugininkų, feminisčių, dešiniųjų katalikų, kalvinistų pastorių ir roko muzikantų, kurie norėjo groti tokią muziką, kuri jiems patiko. Žmonės, vilkintys džinsais ar darbiniais kombinezonais, užeidavo į *Stebuklingą žibintą* valandėlei per pietus ar vakaro pradžioje, o paskui grįždavo į savo darbo vietas. Prahos pavasario laikais jie buvo advokatai, žinomi rašytojai, komunistų partijos pareigūnai ar dėstytojai. Jį sutriuškinus, jie buvo atleisti iš darbo. Dabar jie dirbo gamyklose darbininkais, elektrikais ar smulkiais įstaigų tarnautojais ir laisvu nuo darbo metu dalyvaudavo politinėje veikloje. Vienas iš pagrindinių Pilietinio forumo veikėjų buvo lieknas, nepaprastai originalus Jirí Dienstbieras, kuris buvo vienas iš garsiausių Čekoslovakijos žurnalistų, kovingas užsienio korespondentas, kol 1968 m. rudenį buvo atleistas iš darbo. Nuo to laiko jis dirbo namo prižiūrėtoju. Retkarčiais jis išeidavo iš susirinkimų *Stebuklingame žibinte* pakurstyti katilą pastate, kur jis dirbo[9].

Čekoslovakijos komunistų partijoje įsiviešpatavo chaosas. Jakešas, Prahos partijos vadovas Štpánas ir seni stalinistai, tokie kaip Janas Fojtíkas, norėjo imtis griežtų policinių veiksmų. Lapkričio 19 d. rytą jie svarstė galimybę įvesti karo padėtį. Gynybos ministras Jaroslavas Václavíkas siūlė „karinį sprendimą" – net dislokuoti tankus strateginėse vietose miesto pakrašty ir paskelbti ypatingąją parengtį Čekoslovakijos karinėms oro pajėgoms. Bet šiame etape toks sprendimas buvo nerealus. Per Aksominę

revoliuciją nė vienam kariuomenės daliniui nebuvo įsakyta palikti kareivines. Jakešas rengė griežtojo kurso šalininkų susirinkimus, per kuriuos jie svaidėsi kraują stingdančiais grasinimais, bet jokių rimtų veiksmų nesiėmė. „Jėgą reikia atremti jėga, – sakė Jakešas savo kolegoms. – Mes negalime bejėgiškai stebėti [...] neteisėtų ir iš užsienio kurstomų grupių veiksmų. Manipuliavimas [...] dalimi Čekoslovakijos jaunimo gali atvesti visuomenę į krizę ir sukelti nenuspėjamų pasekmių." Vienas iš kitų senų stalinistų vėliau sakė, kad „mes matėme, kas įvyko Berlyne. Jie sėdėjo susidėję rankas ir nesiėmė jokių veiksmų – ir mes matėme, kuo tai baigėsi. Kai kurie iš mūsų buvo pasiryžę ką nors daryti." Bet partija iro[10].

Lapkričio 22 d., trečiadienio rytą, Jakešas nusprendė išsklaidyti demonstrantus, pasitelkdamas Liaudies miliciją. Tai buvo privati partijos nereguliari kariuomenė; ją sudarė 20 000 visiškai ištikimų karių, daugiausia gamyklų darbininkų, kuriems buvo mokami dideli priedai prie atlyginimų už savanorišką tarnybą savaitgaliais ir keletą vakarų per mėnesį. Oficialiai jie nebuvo pavaldūs kariuomenei ar valstybės saugumo tarnybai, bet sunkiausiu metu turėjo ateiti į pagalbą komunistams. Milicininkai atsisakė vykdyti Jakešo nurodymą. Vienoje didelėje plieno gamykloje Prahos priemiestyje Štpánas bandė užpjudyti darbininkus ir miliciją prieš studentus. „Mes nepaklusime vaikų diktatui", – pareiškė jis. „Mes nesame vaikai", – atsakydami užriaumojo jie. Pilietinis forumas lapkričio 27 d., pirmadienį, paskelbė visuotinį streiką, bet, kaip buvo įprasta Čekoslovakijoje, tiktai dviem valandoms, nuo vidurdienio iki 14:00. Taip opozicija ketino simboliškai išbandyti savo jėgas. Kai tapo aišku, kad beveik visi Čekoslovakijoje darbininkai ketina prisidėti prie streiko, senosios gvardijos valia išgaravo. Mariánas Alfa, ministro pirmininko pavaduotojas, sėdėjo, klausydamas griežto kurso šalininkų, baisėdamasis jų realizmo ir sveiko proto trūkumu ir jų

neryžtingumu: „Visas policijos ir saugumo aparatas buvo mūsų dispozicijoje. Pralaimėjimą daugiausia lėmė tai, kad neatsirado nė vieno vadovo, turinčio drąsos ar tvirtumo, vadinkite tai kaip norite, panaudoti jėgą ar įtikinti kitus, kad tai reikia padaryti.[11]

Vienas aukštas Kremliaus pareigūnas Jakešui tiesiai pasakė, kad jis nesulauks sovietų pajėgų pagalbos ir jokios politinės paramos kovoje dėl valdžios. Gorbačiovas pasiuntė Valerijų Musatovą, įtakingą komunistų partijos tarptautinio skyriaus vadovą, į Prahą stebėti įvykius. Kremlius norėjo tikslios informacijos, nes, kaip sakė Musatovas, sovietų ambasadorius Prahoje Viktoras Lomakinas buvo labai konservatyvus ir neturėjo jokių kontaktų su komunistais reformuotojais, juo labiau su opozicija. „Jis kalbėjo tiktai su tais žmonėmis, kurie paprastai buvo vadinami „sveikais šaltiniais“ ir iš kurių mums šitomis aplinkybėmis buvo mažai naudos“, – sakė Musatovas. O Musatovas, nors aukštam sovietų pareigūnui tai buvo beprecedentis poelgis, apsilankė Pilietinio forumo susirinkime *Stebuklingame žibinte.* Toks jo poelgis buvo interpretuotas kaip didelis smūgis Čekoslovakijos partijos režimui ir Jakešui asmeniškai. Lapkričio 22 d. vakarą griežtojo kurso šalininkai iš esmės iškėlė baltą vėliavą, kai gynybos ministras Václavíkas paskelbė per televiziją: „Kariuomenė nekovos prieš žmones. Mes nesivelsime.“ Priežastis buvo akivaizdi: kareiviai nebūtų paklusę savo aukštesniųjų karininkų įsakymams šaudyti į beginklius civilius.

Kiekvieną vakarą į demonstracijas susirinkdavo vis daugiau žmonių. Dabar jie dalyvaudavo jose ne tik pagauti politinių aistrų, bet ir norėdami pasilinksminti, nors Prahoje vakarais spaudė šaltis ir plito bjauraus gripo virusas, kurį dauguma žmonių vadino „revoliucijos gripu“. Kai partijai iš rankų pradėjo slysti valdžia, valstybinė televizija pasidarė drąsesnė. Trečiadienį ji pirmą kartą tiesiogiai transliavo demonstraciją, nors toks viešumas buvo trumpalaikis. Kitą rytą policija įsiveržė į jos būstinę, atleido

aukščiausią vadovybę iš darbo ir paskyrė vadovu Jakešo pakaliką – ministro pirmininko pavaduotoją Mateją Lucaną. Tačiau televizijos darbuotojai reikalavo, kad demonstracijos ir toliau būtų transliuojamos. Buvo sutarta dėl keistos dalinės cenzūros sąlygų. Protestai buvo tiesiogiai transliuojami, bet trumpai; po kurio laiko vaizdas iš ekranų dingdavo ir kurį laiką skambėdavo šokių muzika, o paskui vėl būdavo pratęsiama demonstracijos transliacija. Tačiau didelės reikšmės tai neturėjo. Kaip ir Rytų Vokietijoje, dauguma čekų galėjo žiūrėti užsienio televizijos laidas ir net jei jie nelabai suprasdavo kalbą, vis tiek suprasdavo, kas vyksta.

Emocionaliausios demonstracijos vyko penktadienio vakarą, praėjus savaitei po to, kai buvo sumušti studentai. Susirinko apie pusės milijono žmonių minia. Netikėtai, be jokio pranešimo, viename balkone virš aikštės pasirodė pakumpęs malonaus, spinduliuojančio veido senolis, vis dar gana gerai atrodantis šešiasdešimt aštuonerių metų žmogus. Po keleto akimirkų kai kurie žmonės suprato, kas jis gali būti. Tada jie pamatė, kad tai tikrai Alexanderas Dubčekas, kuris tą rytą atvyko į Prahą iš Bratislavos. Suskambo kurtinantys sveikinimo šūksniai: „Dubček na hrad, Dubček na hrad“ („Dubčeką į Pilį“ – tai reiškė „Dubčeką į prezidentus“). Prahos pavasario didvyris džiaugėsi savo reabilitacija. Jis apsikabino kitą vyrą balkone, irgi susilaukusį pritarimo šūksnių – Václavą Havelą. Tai buvo svaiginamai dramatiškas vakaras. Dubčekas, lyg pastarųjų dviejų dešimtmečių nebūtų buvę, kalbėjo apie socializmą su žmogišku veidu. „Prieš dvidešimt metų mes bandėme reformuoti socializmą, padaryti jį geresnį, – sakė jis. – Tuo metu kariuomenė ir policija buvo su žmonėmis, ir aš esu įsitikinęs, kad ir šiandien jos laikysis tokios pat pozicijos.“ Suskambo garsūs plojimai, bet nebe tokie audringi kaip anksčiau. „Mes nemanėme, kad jis vis dar komunistas, – sakė Ondejus Soukupas, – bet mūsų tai labai nenuvylė – jis buvo didvyris, nes pasipriešino rusams. Bet mes tuo metu jau nebebuvome ko-

munistai ir nenorėjome klausytis kalbų apie tai, koks puikus gali būti komunizmas teisingomis sąlygomis."[12]

Tačiau Dubčekas visą vakarą kalbėjo kaip tik apie tai. Praėjus valandai po pasirodymo prieš minią, Dubčekas ir Havelas kalbėjo spaudos konferencijoje *Stebuklingame žibinte*. Buvęs Čekoslovakijos komunistų partijos vadovas atrodė tarsi nužengęs iš nespalvotos fotografijos, kaip pastebėjo vienas konferencijos dalyvis. Jis kalbėjo apie tai, kad „socializmą įmanoma reformuoti – jeigu atsisakysime visų jo negerovių". Havelas jautėsi nesmagiai, kaip ir dauguma Pilietinio forumo aktyvistų. „Žodis „socializmas" prarado prasmę mūsų šalyje, – sakė Havelas. – Aš tapatinu socializmą su tokiais žmonėmis kaip ponas Jakešas." Po kelių sekundžių ant pakylos užlipo kažkoks džinsais ir megztiniu vilkintis jaunuolis ir kažką pašnabždėjo į ausį Havelui ir Dubčekui, kurie nusišypsojo vienam kitam. Ką tik buvo paskelbta žinia, kad Jakešas ir visa komunistų partijos vadovybė atsistatydino. Sugriaudėjo kurtinantys plojimai. Iš kažkur pasirodė *Sekt* butelis. Dubčekas ir Havelas apsikabino, ir Havelas pasakė tostą – „Tegyvuoja laisva Čekoslovakija". Jie išmaukė vyną vienu mauku. Visi konferencijos dalyviai iš džiaugsmo apsiašarojo[13].

Aukšti *StB* pareigūnai ir nuosaikieji partijos vadovybės nariai desperatiškai bandė sudaryti sandėrį su opozicija. Su Havelu dėl komunistų pasitraukimo iš valdžios derėjosi šešiasdešimt trejų premjeras Ladislavas Adamecas, žinomiausias komunistų reformuotojų atstovas. Jie suprato negalį išsaugoti režimo ir patys netikėjo ideologija, kurią propagavo daugelį metų. Adamecas pirmiausia buvo karjeristas, antra – cinikas, trečia – komunistas, nors niekada nebuvo žiaurus. Jis ir jo kolegos norėjo apsaugoti save, ypač nuo galimo baudžiamojo persekiojimo po to, kai valdžią paims opozicija. Iš pradžių derybos buvo slaptos – Adamecas nenorėjo, kad jo kolegos žinotų, kad jis derasi su Pilietiniu forumu. Havelas norėjo

derėtis atvirai tik tada, kai bus įsitikinęs, kad jis kalba su reikalingu žmogumi ir kai bus tikras, kad susitarimą galima pasiekti. Havelas paskyrė savo atstovu kompozitorių Michaelą Kocábą, vieną iš savo draugų, kuris kelis kartus buvo sutikęs Adamecą visuomeniniuose renginiuose ir pažino kai kuriuos jo šeimos narius. Kocábas, aukštas, liemeningas trisdešimt penkerių metų vyras, buvo garsiausia Čekoslovakijos roko žvaigždė. Atvirai savo politinių pažiūrų jis neskelbė, bet rasdavo būdų parodyti visuomenei savo požiūrį į režimą nepažeisdamas įstatymų ir išvengdamas kalėjimo. „Abi pusės iš pat pradžių žinojo, kad atėjo laikas kalbėtis, bet pirmiausia norėjo susitarti dėl kai kurių pagrindinių taisyklių“, – sakė Kocábas. Pirmas konfidencialus susitikimas įvyko dieną po to, kai lapkričio 20 d. buvo įkurtas Pilietinis forumas. „Buvo nuostabu, kad norint parengti dirvą tokioms deryboms prireikė muzikanto, bet čia juk Čekoslovakija. Kai tik Havelas suprato, kad jie pasiruošę rimtai derėtis, jam buvo aišku, kad komunistams atėjo galas. Bet jis turėjo įsitikinti, kad jie nusiteikę rimtai. Adamecas norėjo ir toliau atlikti kokį nors vaidmenį Čekoslovakijos politikoje, ir derybos su Havelu buvo vienintelis būdas tai pasiekti.“[14]

Kocábas kelis kartus slaptai susitiko su komunistais reformuotojais. Lapkričio 26 d., sekmadienį, jis surengė pirmas oficialias derybas, kurios prasidėjo nuo labai juokingo formalumo. Havelas ir Adamecas, abu nervingai šypsodamiesi, sėdėjo prieš vieną kitą prie glaudžiai apsėsto stalo ankštame, prirūkytame kambaryje. Paskui jie abu tuo pačiu metu atsistojo turėdami tą patį ketinimą. „Sveiki, mes nebuvome susitikę, aš esu Havelas.“ „Ne, nebuvome. Aš Adamecas.“ Per keletą sunkių derybų dienų, kai Prahos gatves užtvindė didžiulės minios, buvo susitarta dėl taikaus valdžios perdavimo. Po dviejų savaičių komunistai pažadėjo kitą pavasarį surengti laisvus rinkimus, atsisakė savo „vadovaujančio vaidmens“ ir didžiosios dalies turto, o Husákas atsistatydino iš prezidento posto.

Adamecas bandė išgelbėti nors kokius savo karjeros likučius, bet jo pastangos baigėsi apgailėtina nesėkme. Demonstrantų skaičiui smarkiai išaugus, demonstracijos buvo perkeltos iš Vaclovo aikštės į Letná parką už miesto centro. Vakarą prieš prasidedant deryboms Adamecas pasirodė pirmajame iš jų. Jis buvo susikūręs didžio reformuotojo įvaizdį, ir prieš jam pradedant kalbėti žmonės džiaugsmingai jį pasveikino. Savo pirmuoju sakiniu jis paskelbė, kad vyriausybė priėmė Pilietinio forumo reikalavimus, ir sulaukė audringų plojimų. Bet paskui jis ėmė išsisukinėti. Iš esmės jis nieko nepažadėjo ir pradėjo kalbėti marksistų–leninistų žargonu. Jis buvo nušvilptas ir turėjo nešti kudašių nuo pakylos saugodamas savo kailį.

Havelas neturėjo jokio oficialaus vaidmens, bet iš esmės kaip tik jis parinko gruodžio 7 d. paskirtos naujosios vyriausybės sudėtį. Vidaus reikalų ministru tapo slovakų disidentas ir pilietinių teisių gynėjas Jánas Arnogurskas – dabar jis ėmė vadovauti slaptajai policijai, nors dar vos prieš keletą dienų buvo jos įkalintas. Namo prižiūrėtojas Jirí Dienstbieras buvo paskirtas užsienio reikalų ministru. Tačiau premjeru tapo komunistų atstovas Mariánas Alfa. Havelas paaiškino, kad Čekoslovakijos vyriausybėje reikia kelių žmonių, kurie moka valdyti šalį, taip pat keleto intelektualų. „Alfa moka tvarkyti reikalus“, – sakė jis savo abejojantiems kolegoms. Havelas lengvai nugalėjo Dubčeką per prezidento rinkimus. Iš esmės tikrų varžybų nebuvo. Kai gruodžio pradžioje Pilietinio forumo taktikai ėmė svarstyti potencialius kandidatus, debatų beveik nekilo. Trockistas Petras Uhlas ir konservatyvus katalikas Václavas Benda abu beveik kartu pasakė tuos pačius žodžius: „Juo galėtų būti Václavas.“ Dubčekas buvo labai gerbiamas, bet jo pažiūros atrodė labai pasenusios. Jis tapo parlamento pirmininku. Havelas vadovavo revoliucijai ir iš karto po jos prasidėjusiai transformacijai beveik taip pat, kaip režisuodamas spektaklį[15].

48

SILPNYBĖS AKIMIRKA

1989 m. gruodžio 17 d., sekmadienis, Timišoara, Rumunija

RUMUNIJOS REŽIMAS negalėjo likti saugus amžinai. Ceaușescu kaip įmanydamas izoliavo savo šalį nuo aplinkinio pasaulio. Bet net Rumunijoje žmonės girdėjo, kad griuvo Berlyno siena ir kad per kelis svaiginančius revoliucijos mėnesius kaimyninės šalys nuvertė savo komunistinius režimus. Rumunai slapta gaudydavo BBC ar Laisvosios Europos radijo signalus ir klausydavosi, kaip čekai, Rytų Vokietijos gyventojai ir bulgarai aptaria demokratijos privalumus, vadina savo buvusius vadovus korumpuotais galvažudžiais. Tačiau Ceaușescu toliau valdė šalį tarsi nieko nebūtų atsitikę. Lapkričio pabaigoje jis buvo vieningai perrinktas Rumunijos komunistų partijos vadovu dar vienai kadencijai, kaip ir daug kartų anksčiau. Šis įvykis buvo pažymėtas įprastais ritualais. Jis atbumbėjo niūrią trijų valandų kalbą, kurią trisdešimt keturis kartus pertraukė klausytojai, kurie vis „spontaniškai“ atsistodavo ir ritmiškai kelias minutes plodavo. Garsiausi pritarimo šūksmai prasiveržė, kai jis pasakė, kad „socializmas turi ilgą ateitį. Jis mirs tik tada, kai nuo obelų ims kristi kriaušės.“ Ceaușescu vis dar kontroliavo visas represines pajėgas, kurios išlaikė jį valdžioje ketvirtį šimtmečio. Jis vis dar atrodė neįveikiamas. Skirtingai nuo savo kolegų Berlyne, Prahoje ir Sofijoje, jis turėjo valią ir galią kovoti ir žudyti dėl savo

padėties. Tačiau kai atėjo galas, galingiausia ir didžiausią baimę kėlusi diktatūra Europoje sugriuvo per penkias dienas[1].

Turbūt dar nė viena revoliucija neprasidėjo tokioje niūrioje vietoje kaip Timišoaros miestas Transilvanijoje. Kadaise gražus jo mažytis viduramžiškas centras dabar buvo apleistas ir apgriuvęs. Prieš 1919 m., kai miestas priklausė Vengrijai ir buvo vadinamas Temesváru, jame buvo pastatyta keletas puikių baroko pastatų, bet dabar dauguma iš ketvirčio milijono Timišoaros gyventojų gyveno šlykščiuose naujuose daugiabučiuose, kurie buvo pastatyti labai nekokybiškai ir jau pradėję irti. Kaip ir visi Rumunijos miestai, Timišoara buvo nepaprastai skurdi; greta esančios chemijos ir mašinų gamybos įmonės lėmė, kad išmetamosios dujos smarkiai užteršė jos orą, o vandenį teršė žemės ūkio bendrovių naudojamos pavojingos trąšos. Per miestą tekėjo kanalas. Kadaise jis turbūt džiugino akį, bet dabar jo vanduo buvo purvinas, smirdantis, ir miesto gyventojai draudė savo vaikams prie jo žaisti. Apytiksliai trečdalį miesto gyventojų sudarė vengrų mažuma. Nors rumunai ir vengrai nuo seno dažnai kariavo, o Ceauşescu kaip įmanydamas stengėsi sunaikinti vengrų kultūrą ir paveldą, apskritai dvi miesto bendruomenės sugyveno gana gerai ir kartu kentė vargus.

Kibirkštį įžiebė vienas drovus, bet įkvepiantis pastorius. Tai buvo László Tökésas, aukštas, trisdešimt septynerių metų tamsiaplaukis, drovaus ir ramaus būdo, kuris slėpė tvirtą ryžtą, vyras. Nuo 1987 m. sausio jis vadovavo vengrų Reformatų bažnyčiai Timišoaroje. Režimas ir Bažnyčios hierarchija, kuri, kaip ir visos religinės organizacijos Rumunijoje, daugelį dešimtmečių artimai bendradarbiavo su komunistais, Tökésą nuo seno laikė ramybės drumstėju, todėl jis buvo pašalintas iš savo ankstesnės parapijos Deže. Valdžia, dvasinė ir pasaulietinė, manė, kad jis per daug atvirai gina Vengrijos mažumos kultūrines teises, tokias kaip teisė gauti išsilavinimą gimtąja kalba. Jis buvo paskirtas į Timišoaros parapiją bandomajam laikui ir prigrasintas laikytis atokiai nuo politikos.

Jo naujoji parapija išgyveno sunkius laikus. Parapijiečių liko tik saujelė. Tökésas apkaltino savo pirmtaką Leo Leukerį, kurį jis vadino „Raudonuoju dvasininku", bendradarbiavimu su režimu. Greitai jis pelnė aistringo pamokslininko reputaciją, ir bažnyčią užpildė nauji ir sugrįžę parapijiečiai, sužavėti savo pastoriaus. Jis nuolat konfliktavo su savo vyskupais. Keista, bet kartą jie išbarė Tökésą už tai, kad iš Danieliaus knygos pacitavo šiuos žodžius: „O tautos ir gentys visų kalbų! Jums įsakyta, išgirdus garsą rago, trimito, lyros, citros, arfos, būgno ar bet kokio instrumento, parpulti ir pagarbinti aukso statulą, kurią pastatė karalius Nebukadnecaras. O kas neparpuls ir nepagarbins, tas bus tuojau pat įmestas į krosnį, plieskiančią ugnimi." Jo vadovybė pamanė, kad parapijiečiai šią citatą galėjo suprasti kaip Ceaușescu kritiką ir įspėjo jį.

1988 m. rugsėjį jis užsitraukė rimtesnių bėdų, kai viešai parėmė laišką, vieno parapijiečio parašytą Arado vyskupui László Pappui, vienam iš aukščiausio rango Reformatų bažnyčios hierarchų. Laiške buvo kritikuojama režimo sistematizacijos politika, kurią įgyvendinant, kaip buvo kalbama, turėjo būti sunaikinti šimtai Transilvanijos kaimų. Tökésas buvo suimtas ir tardomas *Securitate*; jam buvo liepta nesivelti į politiką. Vyskupų kantrybė galutinai trūko, kai Tökésas pasiūlė surengti bendras ekumenines mišias Timišoaros reformatų ir katalikų jaunimui.

1989 m. kovą vyskupas Pappas pradėjo teiseną, siekdamas atleisti pastorių iš darbo ir iškeldinti iš jo namų, bet Tökésas apskundė šį sprendimą teismui. Bylos nagrinėjimas truko ilgai, ir po kurio laiko sulaukė šiokio tokio religinės spaudos, *BBC World Service* ir Laisvosios Europos radijo dėmesio. Vieną naktį lapkričio pabaigoje, vos kelios dienos iki to laiko, kai buvo numatyta nagrinėti paskutinę pastoriaus apeliaciją, į jo namą įsilaužė keturi kaukėti vyrai, ginkluoti lazdomis ir peiliais. Jie sumušė Tökésą jo trejų metų sūnaus Mate'o akivaizdoje. Jo nėščia žmona Edit kvietė į pagalbą prie namo stovėjusius unifor-

muotus policininkus, kurie daug mėnesių sekė jų šeimą. Bet jie netrukdė įsibrovėliams, aiškiai *Securitate* pareigūnams, vykdyti gautą įsakymą. Gruodžio 7 d. teismas atmetė Tökéso apeliaciją, ir savo paskutiniame pamoksle gruodžio 10 d., sekmadienį, jis paprašė savo parapijiečių tapti jo iškeldinimo iš namų gruodžio 15 d., kitą penktadienį, liudininkais[2].

Bažnyčia ir su ja sujungta klebonija buvo niekuo neišsiskiriantis, pilkas XIX a. pastatas šalia miesto centro. Jis stovėjo mažame skvere, bet buvo gerai matomas nuo pagrindinio kelio ir už kelių metrų esančios tramvajaus stotelės. Iš pradžių prie jo susirinko apytiksliai trisdešimt penki Tökeso parapijiečiai, o Tökéso šeima pasiliko bažnyčioje. Paskui įvyko beprecedentis dalykas. Žiniai apie demonstraciją pasklidus po visą miestą, prie jų ėmė dėtis vis daugiau žmonių. „Iš pradžių prie bažnyčios susirinko tiktai mūsų parapijos nariai, – sakė Tökésas. – Bet paskui pamažu ėmė rinktis žmonės iš visos Timišoaros: vengrai, rumunai, ortodoksai, baptistai – įvairiausių religinių konfesijų atstovai. Žmonės iš visų bendruomenių susivienijo. Užmiršę pradinę savo pasipiktinimo priežastį jie ėmė protestuoti prieš patį režimą."

Susirinkusiųjų skaičius augo, ir vietiniai partijos viršininkai nežinojo, kaip jiems į tai reaguoti. Meras Petre Motas paprašė nurodymų iš Bukarešto; iš pradžių jam buvo liepta delsti ir derėtis viliantis, kad minia išsisklaidys. Bet ji nesisklaidė. Oras buvo neįprastai šiltas gruodžio viduriui, temperatūra vis dar siekė aukščiau nulio. Daugelis rumunų pokštaudami sakė, kad revoliuciją sukėlė šiltas oras. Nors jie juokavo, jų žodžiuose buvo nemaža dalis tiesos. Jeigu oras būtų buvęs gerokai šaltesnis, minia aplink pastoriaus Tökéso bažnyčią tikriausiai nebūtų taip greitai augusi. Įtempta priešpriešа truko beveik visą šeštadienį. Meras vėl ėmė bandyti išsklaidyti protestuotojus. Jis pažadėjo grąžinti pastorių į darbą, bet kai atsisakė pateikti raštiškai tai patvirtinantį pasižadėjimą, minia jį nušvilpė. Dabar jie jau

nereikalavo duonos ir mėsos ar liautis persekioti László Tökésą. Jie pradėjo skanduoti: „Šalin Ceaușescu“, „Šalin tironiją“, „Mes esame liaudis“ ir „Laisvė dabar“. Popiet bulvare, matomoje iš skvero vietoje, eile išsirikiavo policininkai ir *Securitate* pareigūnai. Bet apytiksliai po valandos jie išvyko. „Tai buvo pirmas kartas, kai mes pajautėme, kad turime valdžią, – sakė Lajosas Várga, vienas iš demonstrantų. – Mes išvarėme *Securitate*. Tai panėšėjo į pašėlusios svajonės, uždraustos fantazijos įgyvendinimą.“[3]

Ceaușescu pats davė nurodymus nevaikyti demonstracijos. Jis manė, kad ji išsikvėps. Dabar nurodymai buvo pakeisti. Kitą rytą, sekmadienį, policija ir *Securitate* suėmė kai kuriuos žmones minios pakrašty. Nuotaika tapo niūresnė ir piktesnė. Dabar aplink bažnyčią buvo bent jau 2 500 protestuotojų, nors iki šiol šalyje spontaniškos demonstracijos buvo beveik negirdėtas dalykas. Dauguma jų paliko bažnyčią ir vienu iš pagrindinių bulvarų nužygiavo į miesto centrą, Operos teatro ir komunistų partijos štabo, tirono valdžios irštvos link. Ten juos pasitiko kariuomenės daliniai, riaušių policija ir ugniagesių komanda. Ugniagesiai ėmė pilti į minią vandenį iš purkšto, bet protestuotojai prasiveržė prie pastato, priversdami saugumo pajėgas pasitraukti. Jie nusiaubė pirmąjį aukštą ir sudegino kiek galėdami daugiau partijos turto. Keletą valandų demonstrantai kontroliavo Timišoaros centrą, bet jie neturėjo jokio veiksmų plano. Jie plėšė knygynus ir degino Nicolae Ceaușescu knygas, mėtė Molotovo kokteilius į automobilius, kurie, sprendžiant iš išvaizdos, priklausė valstybės pareigūnams. Jie padegė rotušę, tai sunaikino tūkstančius oficialių rinkmenų.

Kai dauguma demonstrantų pasitraukė nuo vengrų Reformatų bažnyčios, *Securitate* suėmė pastorių, septintą mėnesį nėščią Edit Tökés ir jų sūnų. Pastorius buvo smarkiai sumuštas; jo kūnas ir veidas buvo nusėtas mėlynių. Su trūkusia lūpa ir pamušta akimi jis buvo nuvestas pas Ioną Cumpanasu, Religinių konfesijų departamento vadovą; šis pagrasino imtis smurto prieš

jo žmoną, jei jis nepasirašys tuščio popieriaus lapo, taip iš esmės sutikdamas su savo atleidimu ir iškeldinimu. Jie buvo atskirais automobiliais nuvežti į Minevą, atokų kaimą Selažo apskrityje, kuriame turėjo gyventi*.

Kai Ceauşescu porai buvo pranešta, kad maištinga minia užėmė Timišoaros centrą, jiedu netvėrė įtūžiu. Vėlyvą gruodžio 17 d., sekmadienio, popietę prezidentas sukvietė įvairių saugumo tarnybų vadovus – vidaus reikalų ministrą Tudorą Postelnicu, *Securitate* vadovą Iulianą Vladą, kariuomenės vadovą ir gynybos ministrą generolą Vąsile Milea. Tuo metu, kai komunistai visose kitose Rytų Europos šalyse derėjosi su savo priešininkais, šis skubus susirinkimas rodė, kad Ceauşescu, kaip ir jo žmona, buvo pasiryžęs juos sušaudyti be jokio pasigailėjimo.

CEAUŞESCU: Aš manau, kad organizuojant [pastoriaus Tökéso gynimą] prisidėjo užsienio jėgos. Žinome, jog ir Rytuose, ir Vakaruose kalbama, kad padėtis Rumunijoje turi pasikeisti. Kai kurie elementai susivienijo ir sukėlė neramumus. Policija ir kariuomenė savo darbą atliko labai blogai. Aš kalbėjausi su draugais Timišoaroje ir liepiau jiems surengti galios demonstravimą įvedant į miesto centrą tankus. Man atrodo, kad vidaus reikalų ministerijos kariuomenės kareiviai, policininkai ir *Securitate* pareigūnai buvo neginkluoti.

POSTELNICU: Išskyrus pasieniečius, kiti buvo neginkluoti.

CEAUŞESCU: Kodėl? Juk sakiau jums, kad visi turi būti ginkluoti. Kodėl jūs siuntėte juos neginkluotus, kas davė jiems tokį įsakymą? Mano supratimu, jeigu *Securitate* kariai kur nors vyksta, jie turi būti ginkluoti. Jūs nusiuntėte juos mušti žmones kumščiais. Kokia nauda iš tokių vidaus reikalų sistemos karių? Ir milicija [policija] turi būti ginkluota. Tai numato įstatymai.

* László Tökésas paskui tapo vyskupu ir vienu iš vengrų Reformatų bažnyčios Rumunijoje vadovų.

POSTELNICU: Drauge Generalini sekretoriau, milicija yra ginkluota.

CEAUŞESCU: Jei ji ginkluota, ji turi šaudyti, o ne leisti žmonėms ją pulti. Kaip galėjo atsitikti toks dalykas [partijos štabo Timišoaroje nusiaubimas]? Ką darė jūsų pareigūnai, Milea? Kodėl jie nesikišo? Kodėl jie nešaudė?

MILEA: Aš nedaviau jiems amunicijos.

CEAUŞESCU: O kodėl jūs nedavėte jiems amunicijos? Jeigu neduodate jiems amunicijos, galėtumėte apskritai išsiųsti juos namo. Koks jūs gynybos ministras? Koks jūs vidaus reikalų ministras, Postelnicu?

ELENA: Situacija labai rimta [...]. Gynybos ministras ir vidaus reikalų ministras nesiėmė deramų veiksmų.

CEAUŞESCU: Kažkokia saujelė chuliganų nori sugriauti socializmą, o jūs palengvinate jiems šią užduotį. Fidelis Castro yra teisus. Priešo nenumaldysi pamokslais, jį reikia sudeginti.

ELENA: Jie yra bailiai.

CEAUŞESCU: Jie daugiau negu bailiai. Kaip aukščiausiasis vadas aš manau, kad jūs išdavėte šalies, liaudies ir socializmo interesus [...]. Mes atleidžiame gynybos ministrą, vidaus [reikalų] ministrą ir *Securitate* kariuomenės vadovą. Nuo šiol aš imsiu vadovauti kariuomenei. Paruoškite potvarkį, kuris įsigalios šį vakarą. Jie turi žudyti chuliganus, o ne mušti juos. [Trims pareigūnams] Žinote, ką aš padarysiu su jumis? Nusiųsiu sušaudymo būriui. Aš supratau, kad neįmanoma palaikyti tvarkos lazdomis. Tuoj pat įsakysiu, kad visi turėtų ginklus ir amuniciją.

ELENA: Reikia juos visus iššaudyti ir sumesti į *Securitate* rūsius. Nė vienas iš jų neturi vėl išvysti dienos šviesą. Turime imtis radikalių priemonių. Negalime būti atlaidūs.

CEAUŞESCU: Mes kovosime iki galo.

VLADAS: Mes manėme, kad tai trumpalaikė problema, kurią galima išspręsti be amunicijos.

CEAUŞESCU: Nemaniau, kad mes turime šaudyti tuščiais šoviniais. Tie, kurie įėjo į partijos pastatą, neturėjo išeiti iš jo gyvi.

Jie visi keliaklupsčiavo, pripažino klydę ir įsipareigojo ateityje veikti ryžtingiau. „Užtikrinu jus [...], kad tokia situacija nepasikartos, – prisiekinėjo Postelnicu. – Prašau manimi pasitikėti." Milea atgailavo: „Iš pradžių neįvertinau pavojaus." Vladas patikino savo vadovą: „Nuo šiol dirbsiu taip, kad nusipelnyčiau jūsų pasitikėjimo." Ceauşescu nenorom paliko jiems jų postus, bet su sarkazmu ir pasityčiojimu tarė: „Ką gi, puiku... Taigi pabandysime dar sykį, draugai?"[4]

Vėliau tą vakarą kariuomenės daliniai, ginkluoti tikrais šoviniais užtaisytais ginklais, atgavo Timišoaros gatvių kontrolę negailestingai šaudydami į civilius. *Securitate* suėmė daugiau kaip 700 žmonių. Kitą rytą Ceauşescu išvyko ilgai planuoto vizito į Iraną, vieną iš nedaugelio šalių, kurios dabar sutikdavo priimti jį kaip svečią. Bet jis išvyko tik gavęs kariuomenės vyriausiosios vadovybės ir *Securitate* pranešimą, kad Timišoaroje ramu. Kaip paprastai per savo vizitus į užsienį, valdyti Rumuniją vietoj savęs jis paliko savo žmoną. Tą naktį Timišoaroje žuvo apytiksliai šešiasdešimt civilių. Tai buvo vienas iš kruviniausių protestų prieš komunizmą Rumunijoje. Greitai pasklido gandas, kad įvyko siaubingos žudynės. Laisvosios Europos radijas, kuriuo labai pasitikėjo jo slapta šalyje besiklausantys žmonės, teigė, kad žuvusiųjų skaičius siekia nuo 4 000 iki 20 000. Oficiali žiniasklaida, savaime suprantama, visiškai neminėjo įvykių Timišoaroje, taigi rumunai tikėjo tuo, ką girdėjo per užsienio radijo laidas ir sužinodavo iš gandų. „Mes visi manėme, kad Transilvanijoje įvyko baisus genocidas, – sakė mokytojas Alexas Serbanas. – Tai sukėlė tokią neviltį, kokios mes dar niekada anksčiau nejautėme. Tai

pažadino mus iš visiško sąstingio, tačiau mus vis tiek dar reikėjo pastūmėti, kol pagaliau ėmėme veikti."[5]

Nicolae Ceaușescu grįžo iš Irano į Bukareštą gruodžio 20 d., trečiadienį, apytiksliai 15:00. Grįžęs jis padarė keletą didelių klaidų. Pirmoji buvo jo skubotas sprendimas kitą dieną Bukarešto centre surengti milžinišką mitingą, kuris turėjo parodyti pasauliui, kad jis vis dar yra mylimas savo žmonių vadovas. Jis liko įsitikinęs savo populiarumu iki galo. Jam reikėjo tik pakalbėti su rumunais kaip jų vadovui, parodyti savo galią ir valdžią jiems, ir jie, kaip visada, klausysis, plos ir paklus. Nei jis, nei jo žmona nė neįsivaizdavo, kaip jų nekenčia žmonės. Juos supantys palaižūnai ir pakalikai žinojo tiesą, bet nė vienas nedrįso jam prieštarauti ar bent pasakyti, kad didelis viešas tradicinio pobūdžio pasirodymas galbūt nėra išmintingiausias pasirinkimas.

Bukarešto partijos skyriaus pareigūnai plušo išsijuosęs visą naktį, siekdami užtikrinti, kad į *Conducător* pasirodymą Rūmų aikštėje surinktų didžiulė, garbinanti minia. Jie jau buvo sukūrę puikiai suderintą ir veikiantį mechanizmą, kad priverstų susirinkti „karštų rėmėjų" minią. Gruodžio 21 d., trečiadienio, rytą partijos pareigūnai gamyklose ir įstaigose mobilizavo darbininkus. Jie išrinko dalyvius iš darbo brigadų. Tiems, kurie atsisakydavo, grėsė atleidimas. Atrinkti darbininai buvo autobusais nuvežti į Bukarešto miesto centrą, kur jiems buvo išdalintos raudonos vėliavos, plakatai su Ceaușescu atvaizdais ir socializmą šlovinantys transparantai. Paskui jie kolona nužygiavo į Rūmų aikštę. Paprastai prie įėjimo į aikštę mitingų dalyviai būdavo apieškomi, siekiant atsijoti galimus tvarkos pažeidėjus. Tačiau šį kartą mitingo organizatoriai, siekdami surinkti daugiau jo dalyvių, suvarė į aikštę daug atsitiktinių praeivių, ėjusių greta esančiu Pergalės prospektu, viena iš pagrindinių Bukarešto gatvių. Patikimiausi mitingo dalyviai, nešantys transparantus ir plakatus su

lyderio nuotraukomis, sustojo priekyje, o paprasti žmonės už jų. Mitinge budėjo daug *Securitate* pareigūnų, bet jie buvo smarkiai išsibarstę 110 000 žmonių minioje.

Kai vidurdienį, spiginant ryškiai žiemos saulės šviesai, ėmė sakyti kalbas „apšildantieji" kalbėtojai, mažai žinomi partijos *aparatčikai*, nuotaika buvo slogi. Diktatorius su Elena pasirodė partijos štabo balkone 12.31; priešais jį stovėjo keturi mikrofonai. Iš pradžių viskas ėjo kaip įprasta. Minia džiaugsmingai pasveikino Ceauşescu, o jo banalybes pertraukdavo ritmiškais plojimais. Bet paskui, aštuntą jo kalbos minutę, atsitiko neįtikėtinas dalykas. Tolimoji minios dalis aiškiai ėmė reikšti nepasitenkinimą, švilpti ir tyliai skanduoti: TI–MI–ŠOA–RA. Iš pradžių skandavimas buvo vos girdimas, paskui suskambo garsiau ir tvirčiau. Ceauşescu suglumęs pažiūrėjo sekundę ar dvi ir bandė toliau skaityti savo kalbą apie „fašistinius agitatorius, kurie kelia grėsmę socializmui". Bet nepasitenkinimo šūksniai nesiliovė, dabar lydimi švilpimo. Rumunijos televizijai buvo liepta tiesiogiai transliuoti mitingą, ir ji filmavo toliau. Didysis vadovas sustingo, pražiota burna. Tai buvo lemtingos silpnybės akimirka, ir minia ją pajuto.

Žmonės pradėjo šaukti „Ceauşescu, mes esame liaudis" ir „Šalin žudiką". Susierzinęs jis pakėlė dešiniąją ranką. Tai įsiutino minią dar labiau. Elena garsiai, bet kalbėdama ne į mikrofoną, paragino jį: „Kalbėk su jais. Pasiūlyk jiems ką nors." Ceauşescu, apimtas panikos, paskelbė padidinsiąs pensijas ir pašalpas šeimoms dviem tūkstančiais lėjų (apytiksliai dviem doleriais per mėnesį). Daugiau jis nieko nebesugalvojo. Švilpimai pasidarė garsesni. Televizijos vadovas savarankiškai nusprendė sustabdyti transliaciją. Vaizdas iš ekranų dingo, išskyrus antraštę „Tiesioginė transliacija". Stambus Ceauşescu asmeninis asmens sargybinis generolas Marinas Neagoe išvedė jį iš balkono. Daugelis mitingo dalyvių tvirtino, kad kaip tik jie pirmieji ėmė reikšti nepasitenkinimą diktatoriumi. Kurį laiką buvo manyta, kad tai buvo

studentas Nica Leonas, bet paskui jo žodžiais buvo suabejota. Vienas iš pirmųjų protestuotojų tikrai buvo taksistas Adrianas Donea, kuris sakė: „Mes matėmė, kad jis išsigando. Tą akimirką mes supratome savo jėgą, kad mes turime galią.“ Pirmieji skanduoti „Timišoara“ ėmė darbininkai iš *Turbomecanica* elektrinės prie Bukarešto[6].

Daugumai liaudies revoliucijų būdinga painiava. Minia Rūmų aikštėje rimtai sužeidė diktatorių, neiššaudama nė vieno šūvio. Bet ji visiškai neįsivaizdavo, ką daryti toliau. Jei *Securitate* pajėgos šiuo metu būtų smarkiai puolusios ir privertusios protestuotojus pasitraukti iš Bukarešto gatvių, Rumunijos revoliucija galėjo pakrypti visiškai kita linkme. Bet jos nepuolė. Netrukus prie demonstrantų prisidėjo tūkstančiai žmonių, kurie per televiziją matė, kaip Ceaușescu akimirksniu iš visagalio tirono virto silpnu seniu. Kiti, išgirdę, kas atsitiko, irgi nuskubėjo į gatves pažiūrėti, ar tai tiesa. Nejaugi Ceaușescu iš tiesų buvo mestas rimtas iššūkis? Tą popietę riaušės kilo trijose svarbiausiose vietose Bukarešto centre: universiteto aikštėje, prie kurios buvo iškilęs viešbutis *Intercontinental*, kuriame gyvenusiems užsienio žurnalistams nereikėjo niekur važiuoti, kad pamatytų neramumus, Rūmų aikštėje ir prie Rumunijos televizijos stoties miesto šiaurėje. Kelias valandas grėsmingos Ceaușescu saugumo pajėgos nesiėmė jokių veiksmų. Jos leido demonstrantams kelti riaušes. Pavelas Câmpeanu, senas komunistas, kuris kartą kalėjo vienoje kameroje su Ceaușescu, bet nutraukė su juo ryšius jau prieš daugelį dešimtmečių, sakė: „Tuo metu, net vėliau, jis galėjo imti kalbėtis – su studentais, disidentais ir komunistais reformuotojais. Bet [...] jis būtų turėjęs palikti savo pažįstamą pasaulį, o to padaryti jis nepajėgė.“[7]

Vietoj to jis nusprendė griebtis smurto ir naudoti tą pačią taktiką kaip ir Timišoaroje prieš keletą dienų. Apytiksliai nuo 18.00 *Securitate* ir policijos daliniai pradėjo nesirinkdami šaudyti

į demonstrantus, kurie galėjo gintis tik Molotovo kokteiliais ir akmenimis, prisidengdami savadarbiais skydais – automobiliais, apverstais pagrindiniuose bulvaruose. „Visur tvyrojo triukšmas, chaosas, – sakė vienas iš revoliucionierių. – Bet mes buvome pasiryžę tą naktį likti gatvėse, norėdami parodyti nors šiokį tokį pasipriešinimą, o paskui pažiūrėti, kas atsitiks." Reguliarioji kariuomenė šiose kovose nedalyvavo. Kareiviai liko kareivinėse. O mažus kariuomenės patrulių būrius daugiausia sudarė jauni šauktiniai, kurie nelabai nutuokė, į ką turėtų šaudyti.

Komunistų partijos štabe Rūmų aikštėje Ceaușescu padarė savo antrą didelę klaidą. Jis labai rūpinosi savo saugumu ir samdė aštuoniasdešimt „pretorionų" sargybinių, puikiai parengtų *Securitate* karių, lepinamų ir gerai apmokamų, kad būtų jam visada ištikimi. Po pastatu buvo įrengtas tinklas požeminių tunelių, kurie sujungė jį su daugeliu kitų Ceaușescu namų Bukarešte. Jis galėjo lengvai pabėgti iš miesto ir pabandyti suburti savo šalininkus kur nors kitur. Niekas tiksliai nežino, kodėl jis to nepadarė. Visą popietę ir vakarą Ceaușescu tūnojo pasislėpęs su savo patarėjais ir pareigūnais. Kartą jis pasakė savo dvariškiams: „Aš pasiliksiu ir kovosiu [...]. Aš nesileisiu priverčiamas bėgti, ir mano žmona pritaria tokiam požiūriui." Niekas nebandė jo atkalbėti. Kai kurie jau buvo išvertę kailį ir rezgė planus, kaip išsigelbėti patiems. Kiti tylėjo iš įprastos baimės[8].

Žmonės gynė gatves visą naktį. Buvo kilę sporadinių susirėmimų, apytiksliai trisdešimt penki žmonės žuvo, bet *Securitate* ir riaušių policija prieš aušrą dingo. Rūmų aikštę užėmė didelė, bet taiki minia. „Mes kažko laukėme, nors nežinojome ko", – prisimena Alexas Serbanas. Rumunijos televizija vėl tiesiogiai transliavo mitingą. Televizijos darbuotojams filmuoti niekas neuždraudė, bet jiems vis tiek reikėjo drąsos laikyti telekameras įjungtas[9].

Apie 9:00 diktatorius priėmė sprendimą, kuris nuteikė prieš jį kariuomenę ir užtikrino jo pralaimėjimą. Kas nors turėjo būti apkaltintas už riaušes mieste. Ceaușescu atpirkimo ožiu pasirinko gynybos ministrą generolą Vasile Milea. Už tai, kad šis neįsakė kariuomenei šaudyti į demonstrantus, jis apkaltino Milea „išdavyste" ir atleido jį iš pareigų. Kas atsitiko paskui, vis dar tiksliai nežinoma. Pasak Milea šeimos, draugų ir kai kurių jam pavaldžių karininkų, apie dešimtą valandą Ceaușescu įsakymu *Securitate* būrys nuvedė generolą laiptais į jo paties kabinetą ir ten jį nušovė. Pagal kitą versiją, kurią pateikia skirtingos karininkų grupės, Milea buvo palydėtas į savo kabinetą ir ten nusišovė. Per oficialias žinias 11:00 buvo pranešta, kad „generolas Milea buvo išdavikas ir nusižudė". Šiaip ar taip, žinia apie jo mirtį padarė didelį poveikį. Ją paskelbus, per Rūmų aikštę nusirito galingas, skardus nepasitenkinimo šūksnis. Pilvotas šešiasdešimt dvejų metų Milea daugelį metų buvo vienas iš išmoningiausių Ceaușescu pataikūnų. Jis pelnė šiokią tokią savo aukštesniųjų karininkų pagarbą, bet žemesnieji apie jį buvo nekokios nuomonės. Nepaisant to, jis tučtuojau virto revoliucijos kankiniu. Visų trijų tarnybų vadai, matydami, kad Ceaușescu pralaimėjo, jį apleido, o jų kariai noriai prisidėjo prie sukilėlių. Kareiviai nuėmė savo ginklų dėtuves ir mojavo jomis minioms. Tą rytą į pagrindinius miesto bulvarus buvo nusiųsti keli tankai. Kareiviai atidarė jų bokštelius ir atsistoję mojavo praeiviams. Per Rūmų aikštę ir visą miestą nuaidėjo garsus šūksnis: „Kariuomenė – su *mumis*."[10]

Apie 11.30 ryto ant komunistų partijos štabo stogo nusileido baltas sraigtasparnis; susirinkusieji rūmų aikštėje šaipėsi iš diktatoriaus. Ceaușescu paskutinį kartą pabandė pakalbėti su minia, bet jo bandymas baigėsi fiasko. Jis išėjo į antrojo aukšto balkoną, iš kurio kalbėjo praėjusią dieną. Žmonės pradėjo svaidyti į jį akmenis ir viską, kas tik pasitaikė po ranka. Sargybiniai čiupo jį ir Eleną už parankių ir nutempė į liftą. Vienai protestuotojų

grupei pavyko išlaužti dideles plienines pastato duris. Įveikę sargybinius ir paėmę jų ginklus, jie užbėgo laiptais į antrą aukštą; čia juos pasitiko Ceaușescu asmens sargybiniai, bet po kelias minutes trukusios kovos pasidavė. Sukilėliai įsiveržė į Ceaușescu kabinetą ir išėjo į balkoną; juos džiaugsmingai pasveikino tūkstančiai apačioje susirinkusių žmonių.

Tačiau sukilėliai nenumanė, kad dabar nuo nekenčiamo vadovo juos skiria tik keli metrai. Jis buvo užstrigęs lifte ir pabėgo tiktai laimingo atsitiktinumo dėka. Jo *Securitate* sargybiniai nutarė nesileisti į rūsį, kur Ceaușescu pora būtų galėjusi pabėgti pasinaudodama požeminių perėjimų tinklu. Jie nutarė bėgti ant stogo laukusiu sraigtasparniu, bet prasidėjus kovai su sukilėliais dingo elektra, ir liftas sustojo prieš pat pasiekdamas viršutinį aukštą. Keletą minučių pasiplūkę asmens sargybiniai atvėrė duris, ir prezidentas su savo žmona, uždusę ir susijaudinę, užlipo ant stogo. Juos lydėjo du ištikimiausi diktatoriaus pakalikai – premjeras Emilis Bobu ir premjero pavaduotojas Manea Mnescu, vienas iš daugelio Ceaușescu svainių. Prancūzų gamybos sraigtasparnio *Ecureuil* rotoriaus ašmenys sukosi, ir sprendimus reikėjo priimti greitai. Juos pasitiko stambus, keturiasdešimt šešerių metų papulkininkis Vasile Maluanas, kuris pastaruosius aštuonerius metus tarnavo Ceaușescu asmeniniu pilotu, bet visai nenorėjo vykdyti šios užduoties. „Man buvo liepta nusileisti ant pastato stogo ir laukti“, – pasakojo jis. – Iš pradžių buvo ketinta atsiųsti keturis sraigtasparnius. Trys iš jų buvo skirti evakuoti vyriausybę, bet jų misija buvo atšaukta. Man buvo kilusi mintis nuskristi [...] nieko nepaėmus. Bet ant gretimų kraigų aš pamačiau keletą *Securitate* snaiperių ir bijojau, kad, pamatę mane pakylant tuščia kabina, jie gali pabandyti numušti mane. Aš per radiją paklausiau savo vadovų bazėje: „Man likti čia?“ Atsakymas buvo toks: „Taip, lik ir lauk.“

Maluanas žinojo, kas vyksta apačioje – jo bazė trumpai jam pranešdavo, ką rumunai matė per tiesioginę televizijos translia-

ciją. Pamatęs, kokia gausi Ceaușescu poros palyda, Maluanas pasakė: „Jūsų per daug.“ Bet tuo metu kai kurie demonstrantai jau užlipo ant stogo ir po keleto sekundžių galėjo pulti sraigtasparnį. Nepaisydami piloto žodžių, jo keleiviai sulipo į sraigtasparnį. Sraigtasparnis vos ne vos nuskrido nuo stogo. „Jeigu būtume buvę ant žemės, nemanau, kad mums būtų pavykę pakilti“, – sakė jis. Buvo apie 12.10. Sraigtasparnyje buvo devyni žmonės, tarp jų trys komandos nariai. Viduje buvo taip ankšta, kad vienas iš komandos narių turėjo sėdėti sargybiniui ant kelių. Elena plūdo ašaromis. Ceaușescu atrodė prislėgtas. Jiems kiek paskridus, Maluanas pasisuko į Ceaușescu ir paklausė: „Kur?“ Jis nežinojo, kur diktatorius rengiasi bėgti. Trumpai pasiginčijęs su žmona, Ceaușescu pasakė: „Į Snagovą“ – esantį už 60 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Bukarešto, kur Ceaușescu pora turėjo paežerės rūmus[11].

Pamatę prezidento sraigtasparnį išskrendant iš sostinės, susirinkusieji Rūmų aikštėje pratrūko džiaugsmu. Visas miesto centras mirgėte mirgėjo Rumunijos trispalvėmis vėliavomis – raudona, mėlyna ir geltona su skylėmis viduryje, kurios likdavo nuplėšus kūjo ir pjautuvo emblemą. Žmonės ėmė dainuoti, dažniausiai pagal futbolo skanduotės, kuri girdima visur, kur žaidžiamas futbolas, gaidą:

Ole Ole, Ole, Ole
Ceaușescu unde é?
(Kur Ceaușescu?)
Ole, Ole, Ole, Ole
Ceaușescu nu mai e!
(Ceaușescu nebėra)

Šimtai maištininkų užėmė partijos štabą; šie paprasti žmonės manė, kad, įsiveržę į diktatoriaus būstinę, jie atėmė iš jo ir val-

džios vairą. Tarp jų buvo pačių įvairiausių žmonių, kuriuos siejo tik tai, kad jie ten atsidūrė tinkamu laiku. Jie buvo gamyklos darbininkai, taksistai, įstaigų tarnautojai, mokytojai. Viena iš pirmųjų įžengusi į centrinį rūmų vestibiulį buvo turistinio viešbučio *Intercontinental* „baro administratorė". Didžiuliame kabinete antrame aukšte, kuriame paprastai tvarkydavo reikalus Ceaușescu, vyko ilgos, bet neorganizuotos diskusijos. Nė vienas iš jų dalyvių neturėjo jokios darbo vyriausybėje ar veiklos opozicijoje patirties. Visi turėjo nuomonę. Niekas neturėjo valdžios.

Kilus sumaiščiai, valdžios centru tapo anaiptol ne buvęs partijos štabas. Svarbų vaidmenį Rumunijos revoliucijoje atliko televizija. Tačiau lemiamą reikšmę turėjo ne užsienio, o vietinės laidos. Pirmąją chaotišką revoliucijos dieną, kai pabėgo Ceaușescu, Rumunijos televizijos studijos tapo vyriausybės būstine. Gelu Voican-Voiculescu, kuris tapo vienu iš pirmųjų revoliucinės Rumunijos vadovų, pripažino: „Mūsų sėkmė priklausys nuo to, kaip mums pavyks pasinaudoti televizija."[12]

Gruodžio 22 d. visi įtakingi Bukarešto gyventojai, ar bent jau laikę save įtakingais, atvyko į Rumunijos televizijos būstinę, bjaurų šiuolaikinį betoninį pastatą viename iš pagrindinių miesto bulvarų. Ionas Iliescu, žinomas komunistų partijos sluoksniuose kaip atsargus Ceaușescu priešininkas, pastebėjo, kad šiek tiek įdienojus *Securitate* sekliai, kurie sekė jį daugelį metų, dingo. Jis nuėjo tiesiai į televizijos studiją. Į ją atvyko ir generolas Victoras Stnăculescu, kuris tą rytą buvo paskirtas gynybos ministru vietoj velionio generolo Milea, ir patarė Ceaușescu bėgti sraigtasparniu; jį lydėjo kiti aukšto rango karininkai. Disidentui poetui Mircea Dinescu prieš šešis mėnesius buvo skirtas namų areštas jo namuose Bukarešte už tai, kad jis davė interviu prancūzų laikraščiui *Libération*. Kaip buvo būdinga Rumunijos revoliucijai, jis pateko į televizijos studiją visiškai netikėtu būdu. „Tą rytą, gruodžio 22 d., penktadienį, man paskambino kaimynas ir pranešė,

kad ginkluotų *Securitate* pareigūnų, kurie visada budėdavo prie mano durų, nebėra, – pasakojo jis. – Aš išėjau į lauką apsidairyti ir šiek tiek pavaikštinėjau aplink namą. Kaimynas buvo teisus. Aš išėjau į miestą. Tada prie manęs priėjo minia žmonių ir pakėlė mane ant rankų. Jie užkėlė mane ant kariškių šarvuočio ir pasakė kareiviams: „Tai Dinescu, vežkite jį į televizijos stotį." Situacija panėšėjo į nevykusį filmą apie revoliuciją.

Nacionalinio teatro aktorius Ionas Caramitru, vienas iš populiariausių šalyje, buvo nuvežtas į studiją ant tanko. Kai Ceaușescu pabėgus kilo sumaištis, nežinodama, ką daryti, televizijos vadovybė sustabdė transliavimą. Bet 13:00 tiesioginė transliacija buvo atnaujinta, ir pirmieji žmonės, kuriuos pamatė žiūrovai, buvo poetas ir aktoriaus, džiugiai besišypsantys ir laimingi. „Diktatorius pabėgo", – paskelbė Dinescu. Dienai einant į pabaigą, poetas tapo vyriausybės ministru. Milijonams rumunų, gyvenantiems ne Bukarešte, tai buvo pirmos žinios apie Bukarešte įvykusią revoliuciją. Į studiją atėjo Silviu Brucanas, disidentas intelektualas, Ceaușescu priešininkas ir nenuilstantis paskalų skleidėjas. „Išsilaisvinimo ir džiaugsmo jausmas po visų šitų metų svaigino, – pasakojo Caramitru. – Bet mes visiškai nenutuokėme, ką daryti toliau. Reikėjo suformuoti vyriausybę, bet mes nežinojome, kaip ji funkcionuoja. Aš esu aktorius. Neįsivaizdavau, ką turėčiau daryti tapęs prezidentu ar paskirtas eiti kokias nors kitas pareigas."[13]

Tačiau buvo ir tokių žmonių, kurie geriau suprato valdžios prigimtį. Ionas Iliescu ir jo bendrininkai pamatė galimybę paimti revoliucijos kontrolę į savo rankas ir ja pasinaudojo. Kai jis atvyko į televizijos stotį, ten viešpatavo chaosas. „Pagauti įkarščio visi kalbėjo, – pasakojo Iliescu. – Bet aš mačiau, kad reikia įvesti šiokią tokią tvarką, nes grynas entuziazmas ir visuotinis džiaugsmas gali sukelti anarchiją." Jis ir keli komunistų pareigūnai, nesulaukę paaukštinimo iš Ceaușescu poros, būrys ge-

nerolų ir keletas disidentų dėstytojų suformavo vyriausybę ant Ceaușescu diktatūros griuvėsių. Egzistuoja tvirtai įsigalėjęs mitas, kad Rumunijoje buvo įgyvendintas gerai organizuotas valdžios paėmimo sąmokslas. Tuo tiki daug žmonių Rumunijoje ir kitose šalyse. Tai, kad naujojoje vyriausybėje buvo labai daug senų komunistų ir vėliau patirta šalies perėjimo į demokratiją sunkumų, regis, suteikia pagrindo tikėti įvairiomis įvykių versijomis. Bet jas patvirtinančių dokumentinių įrodymų nėra. Masinio sukilimo ir diktatoriaus pabėgimo aplinkybės buvo labai nenuspėjamos, todėl sunku patikėti, jog visa tai buvo sudėtingo ir kruopščiai apgalvoto plano, iš anksto paruošto prieš daugelį mėnesių, dalis.

Tačiau kai kurie rumunų pareigūnai, tarp jų generolas Nicolae Militaru, kuris tapo gynybos ministru naujoje vyriausybėje, teigia, kad nuversti Ceaușescu buvo kruopščiai rengiamasi dar prieš revoliuciją. Jis sakė, kad perversmą buvo ketinama surengti 1990 m. vasarį. Ceaușescu išvykus iš Bukarešto, sąmokslininkai kariškiai ir aparato nariai ketino jį suimti, neutralizuoti jo šalininkus ginklais, užtaisytais kulkomis su raminamaisiais vaistais, ir paskelbti perversmą. Tačiau šiuos ginklus sąmokslininkai turėjo gauti tik sausio vidury, taigi revoliucija juos aplenkė. Naująją vyriausybę buvo ketinta pavadinti Nacionalinio gelbėjimo frontu, o jai vadovauti turėjo Ionas Iliescu.

Šią versiją neigia Iliescu ir kiti svarbūs revoliucinės administracijos nariai. „Daugelis žmonių kalbėjosi apie ateitį, ieškodami išeities iš pasibaisėtinos padėties, kurioje buvome atsidūrę, – sakė Iliescu. – Aš kalbėjau apie tai su kariškiais. Bet ar mes buvome pasiruošę imtis veiksmų pašalinti Ceaușescu režimą? Norint kurti kokį nors planą, reikia turėti sąlygas jį įgyvendinti. Mes ieškojome galimybių, bet [...] pakalbėjus su žmonėmis kariuomenėje ir kitose įstaigose tapo aišku, kad nieko organizuoti neįmanoma.“[14]

Kalbėdamas per televiziją tą popietę, Iliescu atrodė galingas ir įtakingas. Jis pažadėjo, kad visi, kurie sukėlė rumunams tiek kančių, „bus patraukti atsakomybėn prieš visuomenę", bet pasakė, kad dabar svarbiausia užduotis yra atkurti tvarką. Niekas dar nebuvo tikras, kad Ceaușescu nesipriešins. Todėl Iliescu paragino visus „atsakingus žmones" suformuoti Nacionalinio gelbėjimo komitetą. 18:00 vakaro kariuomenė iš esmės padarė Iliescu naujos vyriausybės – netvirtos, silpnos, gimusios netikrumo ir sumaišties sąlygomis – vadovu. Skubiausias ir svarbiausias šios vyriausybės uždavinys buvo užkirsti kelią pilietiniam karui.

*

Septintą valandą vakaro mieste pasigirdo šūviai. Mažos Ceaușescu ištikimų *Securitate* pareigūnų grupės gatvėse pradėjo padrikai šaudyti į žmones, švenčiančius išsilaisvinimą. Jie smarkiai siautėjo dieną ir dvi naktis, taip pat surengė keletą išpuolių kitą dieną. Dažnai buvo sunku suprasti, kas į ką šaudo ir dėl ko. Daugeliu atvejų apšaudymai atrodė visiškai beprasmiški – pavyzdžiui, buvo sąmoningai apšaudyta graži neoklasikinė Nacionalinė biblioteka, nors joje nieko nebuvo. Per šį išpuolį buvo sunaikinti šimtai senovinių ir unikalių knygų. *Securitate* veikė pagal įsakymą Nr. 2600, kuris turėjo įsigalioti užsienio invazijos ar rimto sukilimo atveju. Neaišku, kas įsakė jį vykdyti, nes aukščiausio rango *Securitate* pareigūnai, tarp jų generolas Vladas, perėjo į revoliucijos pusę. Atrodė, kad tokia taktika siekiama ne karinių tikslų, o pasėti kuo didesnę baimę tarp civilių gyventojų. Kariuomenė nežinojo, kaip reaguoti. Kareiviai daugiausia buvo menkai apmokyti šauktiniai naujokai, kuriems dar niekada neteko naudoti kovos ginklų. Atskirti saviškius nuo priešų buvo sunku, juo labiau kad kareiviai kareivinėse išdalino ginklus tūkstančiams civilių. Dažnai *Securitate* „teroristai" vilkėdavo civilius drabužius arba kariuomenės uniformas. Jie mažomis grupėmis judėjo po Bukareštą požeminiais tuneliais ir kanalizacijos

vamzdžiais, netikėtai užpuldavo kariuomenės dalinius ar civilius taikinius, o paskui lygiai taip pat staigiai dingdavo.

Gruodžio 22 d. 21:00 jie užpuolė televizijos stotį, bet rimtai nebandė užimti pastatą, kuris iki to laiko buvo apsuptas tankų. Stotį gynę kariai buvo menkai parengti – jų mokymas truko mažiau kaip du mėnesius – trukdė ir sunki ekipuotė, labiau tinkama mūšiui atvirame lauke negu partizaninio karo veiksmams miesto gatvėse. Kova truko apytiksliai valandą, žuvo šešiasdešimt du žmonės, daugiausia civiliai, patekę į kryžminę ugnį. Paskui per kelias artimiausias dienas televizijos stotis buvo užpulta dar keletą kartų. Pasklido gandų, kad nukentėjusiųjų skaičius siekia tūkstančius, ir Bukarešte upėmis liejasi kraujas. Kovos buvo intensyvios. Visoje Rumunijoje žuvusiųjų skaičius siekė 1 104, iš kurių 493 žuvo Bukarešte ir apytiksliai trečdalis buvo *Securitate* „teroristai“. 3 352 žmonės buvo sužeisti, iš jų 2 200 sostinėje. Liūdniausiai pagarsėjo atvejis, kai kareiviai ėmė šaudyti į saviškius. Šeštadienį, ankstyvą gruodžio 23-iosios rytą, kariai, saugantys Otopenio oro uostą Bukarešte, ėmė šaudyti į sunkvežimį, atvežantį jiems naujų kovotojų pastiprinimą.

Dauguma žuvusiųjų buvo civiliai, „nekalti žmonės, patekę į kryžminę ugnį per panikos apimtų kareivių ar civilių susišaudymus su teroristais“, kaip sakė Valentinas Gabrielescu, Senato tyrimo komisijos, vėliau įsteigtos tirti per revoliuciją kilusių kovų priežastis, pirmininkas. „Ginklus turėjo ne tik kariuomenė ir policija, bet ir tūkstančiai civilių; paveikti neteisingų gandų ir pramanytų pavojų įtampos [...], visi šaudė į tai, kas papuolė. Viešpatavo chaosas“, – apibendrino jis[15].

Ceaușescu poros bandymas pabėgti baigėsi tragikomiška nesėkme. Po pietų jiedu liko vieni ir galiausiai buvo suimti. Paskutinę akimirką pabėgę sraigtasparniu iš partijos štabo, po dvidešimt minučių skrydžio jie nusigavo į savo keturiasdešimties kambarių

vilą Snagove. Bet čia jie ilgai neužtruko. Ceaușescu paskambino telefonu vietiniams komunistų partijos sekretoriams, prašydamas suteikti jam prieglobstį savo apskrityse. Jiedu su Elena nutarė nebandyti bėgti iš Rumunijos. Sužinojęs, kad revoliucija pasklido visoje šalyje, Ceaușescu susiraukė. Jiedu nuėjo į savo butą antrame aukšte ieškoti daiktų, kurie jiems galėtų praversti tolesnėje kelionėje. Beieškodami išnaršę visas indaujas, išvertę stalčius ir apvertę čiužinius, jie sudėjo viską, ką rado, įskaitant du duonos kepalus, į mėlynus maišus.

Po penkiolikos minučių, apie 13.20, Ceaușescu pora nuskubėjo atgal į laukiantį sraigtasparnį. Jie liepė savo dviem nepageidaujamiems keleiviams – premjerui Bobu ir jo pavaduotojui Manescu – važiuoti automobiliu ir manytis patiems. Prieš jiems išvykstant, Manescu atsiklaupė ir pabučiavo prezidento ranką. Dabar Ceaușescu porą lydėjo tik jo du asmens sargybiniai – leitenantas Florianas Ratas ir Marianas Rusu. Sraigtasparnio pilotas desperatiškai troško atsikratyti prezidento ir jo palydos, bet sargybiniai laikė nutaikę į jį savo ginklus ir liepė vykdyti prezidento įsakymą. „Kai jie vėl sulipo į sraigtasparnį, Ceaușescu paklausė manęs: „Kieno pusėje jūs esate? Kur mes skrendame?" Aš atsakiau: „Jūs duodate nurodymus." Mes pakilome 13.30. Asmens sargybiniai buvo labai nervingi. Jie laikė nutaikę į mane savo automatinius pistoletus. Per ausines išgirdau, kaip mano vadas pasakė man: „Vasile, paklausyk radijo – tai revoliucija, – pasakojo Malutanas. – Paskui Ceaușescu liepė man nutraukti radijo ryšį su savo baze. Bandžiau įtikinti jį nusileisti [...], bet aš buvau vienas, atkirstas nuo pasaulio."[16]

Jam buvo liepta skristi į Pitestį šalies pietvakariuose. Malutanas sąmoningai pakilo aukštai, „kad sraigtasparnį galėtų pastebėti radaras". Bet vienas iš sargybinių pastebėjo šį manevrą ir paklausė: „Vasile, ką tu sumanei?" Pilotas pats pasakė Ceaușescu: „Mus pastebėjo radaras". Ceaușescu porą apėmė siaubas, ir Ni-

colae suriaumojo: „Leiskis, nutūpk šalia kelio." Pilotas nusileido lauke už keturių kilometrų nuo Titu, prie Salkutos kaimo. Buvo 13.45, Marianas Rusu sustabdė du pravažiuojančius automobilius. Ceauşescu pora ir Florianas Ratas susėdo į vieną iš jų. Rusu, kuris daugelį metų buvo Elenos asmeninis asmens sargybinis, sėdo į kitą, žadėdamas sekti įkandin jų, bet tučtuojau juos paliko.

Ceauşescu važiavo raudona dakija, kurią vairavo gydytojas Nicolae Deca. Tuoj supratęs, kas sėdi jo automobilyje, jis pasistengė kiek galima greičiau atsikratyti savo keleivių. Deca pasakė, kad jam baigėsi benzinas – tai buvo melas, bet įtikėtinas to meto Rumunijoje. Ratas netrukus rado kitą vairuotoją. Pamatęs prie savo namo paradinių durų stovintį trisdešimt penkerių metų Nicolae Petrisorą, Ratas liepė jam sėstis į savo automobilį ir vežti juos, kur bus pasakyta. Ceauşescu įsakė vežti jį į Tirgovištę – ten buvo parodomoji Potiomkino kaimo tipo gamykla, kurioje jis kelis kartus lankėsi su užsienio svečiais. Tirgovištėje gyvena privilegijuoti darbininkai, ištikimi komunistai, ten jie tikrai bus šiltai sutikti, sakė jis Elenai. Ji tuo abejojo.

Ceauşescu porai atvykus į Tirgovištę, miestas triukšmingai šventė žinią apie revoliuciją. Ratą jie paliko priemiestyje. Bijodami būti atpažinti, jie kiek galėdami palenkė galvas žemyn ir liepė Petrisorui važiuoti į žemės ūkio gamyklą, kurioje abu taip pat dažnai lankėsi. Direktorius Victoras Seinescu juos įsileido. Kaip ir daugelis aukšto rango pareigūnų, tą popietę Seinescu svarstė, kieno pusę palaikyti. Galiausiai nusprendęs išduoti juos, apie 14.45 jis paskambino vietos milicijai ir informavo, kokių svečių sulaukė. Ceauşescu porą išvedė du uniformuoti milicininkai, bet kariškiams jie buvo perduoti tik po trijų valandų, nors kareivinės buvo vos už 450 metrų nuo milicijos nuovados. Apie šeštą vakaro jie buvo nuvežti į Tirgovištės kareivines, kuriose bazavosi priešlėktuvinės artilerijos pulkas. Baimindamiesi, kad pakeliui Ceauşescu poros nepastebėtų ir neatpažintų akyli vietos gyven-

tojai, kariškiai įsodino juos į savo šarvuotį ir nuvežė į kareivinių teritoriją aplinkiniu keliu. Kelionė truko apytiksliai penkias minutes. Atvykę jie buvo nuvesti į jiems paskirtas paskutines gyvenamąsias patalpas. Vienas kabinetas buvo padalintas į du kambariukus, atskirtus standartiniais rašomaisiais stalais. Kambario kampuose buvo pastatytos dvi kareiviškos lovos su antklodėmis, bet be patalynės komplektų. Viename kampe buvo didelė koklinė krosnis, o šalia jos – prausyklė su šaltu vandeniu. Į šią pirmojo kareivinių aukšto dalį, kur buvo jų buveinė, įeiti buvo leidžiama tik keletui rinktinių karininkų ir puskarininkių. Majoras Ionas Secu praleido su Ceaușescu pora dvi su puse dienos.

Iš pradžių, pasakojo Secu, „Ceaușescu elgėsi taip, tarsi vis dar būtų buvęs vyriausiasis kariuomenės vadas. Jo pirmieji žodžiai buvo tokie: „Taigi, kokia situacija? Raportuokite." Aš atsakiau: „Mes saugome jus nuo minios, bet turime paklusti valdžiai Bukarešte." Tai jį įsiutino, ir jis išdrožė ilgą tiradą, koneveikdamas išdavikus, kurie surengė prieš jį šį sąmokslą. Tik palaipsniui jis apsiprato su mintimi, kad yra belaisvis." Jo nuotaika smarkiai keitėsi – jis tai pasiduodavo giliai, tyliai depresijai, tai nepaprastai įsiaudrindavo ir imdavo garsiai keikti „išdavikus". Pulko vadas papulkininkis Maresas labiausiai jaudinosi dėl belaisvių saugumo. Bazėje buvo 500 kareivių ir keturiasdešimt civilių. Jiems teko uždrausti išvykti iš kareivinių, kad nepasklistų žinia apie bazėje kalinamą Ceaușescu porą.

Kartais visą parą saugomas Ceaușescu griebdavosi vilionių. Vienas iš jo sargybinių pasakojo: „Jis priėjo prie manęs [...], ištiesė man ranką ir tarė: „Aš duosiu jums milijoną dolerių ir bet kokį rangą kariuomenėje, kokio tik panorėsite, jei padėsite mums iš čia išsivaduoti." Bet aš netikėjau, kad jis kalba rimtai. Supratau, kad vietoj milijono dolerių aš gausiu tik kulką į pakaušį. Taigi aš atsakiau jam: „Neišdegs"."

Elena visas tris dienas elgėsi iššaukiamai. „Ji nepaliaujamai skundėsi, – pasakojo jos sargybiniai. – Ji buvo išsigandusi, bet ne-

tvėrė įniršiu, ir jos įniršis buvo bauginantis. Kadangi Ceauşescu sirgo diabetu, jam dažnai reikėjo eiti į dvokiantį tualetą koridoriaus gale. Elena atsisakė naudotis tualetu, taigi mes turėjome atnešti jai naktinį puodą. Kiekvieną kartą, kai aš kreipdavausi į Ceauşescu, ji pertraukdavo mane: „Kaip tu drįsti taip kalbėti su vyriausiuoju kariuomenės vadu?“

Pirmąją naktį, prisiminė Secu, jie – du seniai – apsikabinę miegojo vienoje lovoje. „Jie pašnabždomis kalbėjosi, ir nors gulėjo apsikabinę, nepaliaujamai švelniai barėsi. Kartą Nicolae pasakė: „Jei tik būtum man pasakiusi, kas vyksta, aš būčiau atsikratęs to Iliescu. Aš būčiau pribaigęs jį praėjusią vasarą. Bet tu man neleidai.“ O ji kartą sušnabždėjo: „Tai tavo kaltė; mums nederėjo čia važiuoti. Tai tu kaltas.“

Jie valgė tik duoną ir obuolius, gėrė tik nesaldintą arbatą. Maistas jiems buvo atnešamas iš karininkų valgyklos, bet jie prie jo nesiliesdavo, tarsi bijodami būti nunuodyti. Pirmąjį rytą karininkai bandė juos perrengti kariškais drabužiais – kad juos būtų sunkiau atpažinti, jeigu prasidėtų kareivinių šturmas. Ceauşescu buvo liepta nusivilti jo tamsų paltą ir apsivilkti kariuomenės uniformą. Elena atsisakė. Sargybiniai jėga nuvilko paltą kailine apykakle, apvilko miline ir užmaukšlino karišką kepurę ant galvos vietoj įprastos papachos.

Tą naktį, pasak majoro Secu, Ceauşescu dar kartą pabandė išsiderėti laisvę. „Jis pamatė, kad aš prisnūdau. Elena atidžiai stebėjo viską iš savo lovos, plačiai atmerktomis akimis. Jis pasakė man: „Pavargote? Nieko nuostabaus.“ Paskui jis paklausė apie mano šeimą. Aš pasakiau, kad esu vedęs, turiu vaiką ir gyvenu mažame bute. „Sunku, – tarė jis. – Jūs nusipelnėte geresnio gyvenimo. Klausykite, aš galėčiau parūpinti jums vilą Kiselefe [madingame Bukarešto rajone]. Septynių ar aštuonių kambarių, galima ir daugiau, jei norite, su garažu. Ir automobilis garaže nebūtinai turi būti paprasta dakija.“ Man nieko neatsakius, jis tęsė:

„Jūs rizikuotumėte savo gyvybe ne šiaip sau. Jei padėsime man iš čia ištrūkti ir nuvešite į televizijos stotį, kur aš galiu kreiptis į žmones, pasirūpinčiau, kad jūs gautumėte milijoną – ne, du milijonus dolerių.“[17]

Per Kūčias *Securitate* kariai pagaliau išsiaiškino, kur jie laikomi, ir užėmė pozicijas prie pastato. Netrukus po vidurnakčio jie ėmė šaudyti, bet buvo priversti atsitraukti. Likus valandai iki susišaudymo, Ceauşescu porai sargybiniai liepė apsivilkti milines, nuvedė į šarvuotį, pastatytą apsaugotoje vietoje už pastato, ir įsakė gultis veidu į grindis. Jie gulėjo šarvuotyje penkias valandas, kol baigėsi susišaudymas. Tada jie vėl buvo nuvesti į savo kambarį kareivinėse. Ten jie praleido savo paskutinę naktį.

Naujajai vyriausybei reikėjo įtvirtinti savo valdžią. Vakarėjant per Kūčias kovos Bukarešte ir dideliuose miestuose, tokiuose kaip Sibiu ir Braovas, šiek tiek aprimo, bet kartais šen bei ten vis dar kildavo susirėmimų, ir nukentėjusiųjų skaičius augo. Nuosaikesniems revoliucionieriams labai nepatiko pavadinimas Nacionalinio gelbėjimo frontas. Jis skambėjo pernelyg stalinistiškai. Bet Iliescu ir kiti seni naujo režimo komunistai manė, kad jis skamba patriotiškai. Gruodžio 24 d., apie 17.00, jie susirinko priimti sprendimą dėl Ceauşescu poros likimo. Susirinkimo dalyviai buvo nusiteikę niūriai ir nesutarė tarpusavy. Jie dvejojo dvi dienas. Kariškiai norėjo surengti egzekuciją kuo greičiau. Jie buvo įsitikinę, kad, ją įvykdžius, kovos tuoj pat liausis. Ceauşescu mirus, revoliucijos priešams nebeliks aplink ką telktis, už ką kovoti, buvo įsitikinę jie. Iliescu iš pradžių dvejojo. Jis nenorėjo teptis rankų krauju. Militaru labai sarkastiškai pastebėjo: „Taip, tai būtų bloga jūsų viešpatavimo pradžia“. Iliescu į tai piktai atšovė: „Ką turite galvoje, sakydamas mano „viešpatavimo“? Tai nėra viešpatavimas.“ Kai kurie susirinkimo dalyviai teigė, kad skubiai surengusi inscenizuotą teismą be deramų įrodymų,

vyriausybė sulauks tarptautinės bendruomenės pasmerkimo. Bet generolai buvo nepalenkiami, ir Brucanas juos palaikė. Jis sakė, kad rumunus reikia patikinti, kad Ceaușescu diktatūra mirusi, ir geriausias būdas tai padaryti „yra parodyti jiems lavoną". Galiausiai jie įtikino Iliescu. „Būtų geriau surengti deramą teismą ir leisti pateikti visus įrodymus, – sakė jis, – bet aplinkybės to neleidžia. Surenkime teismą rytoj." Po šio susirinkimo saujelė žmonių nusprendė, koks turi būti nuosprendis, tačiau savo sprendimo raštiškai nepatvirtino. Iliescu, Brucanas, Militaru, Voican-Voiculescu ir Stănculescu iš karto parinko sušaudymo būrio narius[18].

Beveik niekas neprotestavo prieš Ceaușescu egzekuciją, išskyrus poetę Anną Blandianą. Pirmomis euforiškomis revoliucijos valandomis ji buvo įtraukta į Fronto sudėtį, siekiant parodyti, kad jis yra „visų talentų vyriausybė". Bet ji nebuvo informuota apie sprendimą sušaudyti Ceaușescu ir apie tai sužinojusi pasibaisėjo. Kai jis buvo sušaudytas, ji tuoj pat atsistatydino. Tai buvo pirmasis iš daugelio atvirų revoliucinio judėjimo skilimų. Užsienyje Ceaușescu egzekucija taip pat beveik niekas nesipiktino, išskyrus nebent Eduardą Ševardnadzę. Jis sakė suprantąs, kokios buvo susidariusios aplinkybės, „tačiau tai atrodo bjauriai". Daugelis rumunų yra įsitikinę, kad sovietai įkvėpė perversmą prieš diktatorių ir prie jo prisidėjo. Teigiama, kad tai įrodo *éminence grise* Silviu Brucano apsilankymas Maskvoje lapkritį. Bet tai tik prielaida, nepagrįsta jokiais įrodymais. Brucanas dažnai lankydavosi Maskvoje susitikti su žmonėmis, su kuriais jis palaikė ryšius, ir dažnai klausdavo rusų, ar jie negalėtų įsikišti, tačiau šie nesutikdavo. Jis visada teigė, kad jokio sąmokslo nebuvo. „Tokiomis aplinkybėmis Rumunijoje buvo tiesiog neįmanoma organizuoti kokį nors sąmokslą. Mes skundėmės vienas kitam ir tikėjomės jo mirties. Visa tauta troško jo mirties. Bet mes nieko nedarėme", – sakė jis[19].

Gorbačiovas uždraudė sovietų tarnyboms tiesiogiai kištis į įvykius Rumunijoje, ir yra įrodymų, kad jo draudimo buvo laikomasi. „Mes žinojome, kad kas nors įvyks, – sakė vienas iš Gorbačiovo pagrindinių užsienio politikos patarėjų Valentinas Falinas. – Žinojome, kad bus aukų [...]. Tai buvo neišvengiama dėl to, kad režimas buvo ne tik supuvęs, bet ir nepripažino jokių kompromisų. Tačiau mes nemanėme, kad kils tokia kruvina bakchanalija. Rumunija neturėjo kitos išeities. Todėl mes [...] stebėjome įvykius."[20]

Baigiamasis revoliucijos etapas Bukarešte buvo kupinas ironijos. Kovoms įsismarkavus, amerikiečiai labai sunerimo, kad smurtas gali išplisti į kitas Balkanų šalis. Lawrence'as Eagleburgeris, valstybės sekretoriaus pavaduotojas, sakė savo viršininkui Jamesui Bakeriui nerimaująs, kad rumunai nesumanytų atsukti ginklų į etninius vengrus. Jis svarstė, ar nevertėtų sovietus paraginti įsikišti į įvykius, kad užkirstų tam kelią. Šiuo atveju amerikiečiai neprieštarautų dėl Brežnevo doktrinos taikymo. Per Kūčias Bakeris oficialiai paragino „sovietus imtis iniciatyvos ir pabandyti kaip nors sustabdyti kraujo praliejimą". Jis sakė, kad JAV neprieštaraus, „jei Varšuvos sutarties šalys nutartų surengti invaziją" į Rumuniją. Jis tai pasiūlė beveik lygiai per dešimtas sovietų invazijos į Afganistaną metines. Toks Amerikos valstybės sekretoriaus siūlymas atrodė labai neįprastas. Jo nurodymu, Amerikos ambasadorius Maskvoje Jackas Matlockas pranešė apie tai Kremliaus vadovams, bet jiems toks raginimas pasirodė juokingas. Ševardnadzė pareiškė, kad toks sumanymas ne tik pavojingas, „bet ir paprasčiausiai kvailas". Jis buvo „kategoriškai prieš" bet kokį kišimąsi į kitų šalių reikalus. Rumunų revoliucija esanti „jų reikalas". Bet koks sovietų įsikišimas galėtų „padaryti iš Ceaușescu kankinį". Be to, iš karto po to, kai jis buvo sušaudytas, kovos liovėsi.

Vėlyvą gruodžio 24 d. vakarą Matlockas turėjo nemalonų susitikimą Maskvoje su Ivanu Aboimovu, vienu iš Ševardnadzės

pareigūnų, kuris pakartojo, kad SSRS nesikiš. Amerikiečiai, atkreipė jis dėmesį, vos prieš keletą savaičių surengė invaziją į Panamą ir nuvertė nekenčiamą diktatorių Manuelį Noriegą, kuris žiauriai engė savo žmones ir rėmė prekeivių narkotikais kartelį, kontrabanda gabenusį kokainą į JAV. „Mes paliekame tokias intervencijas jums, – pareiškė Aboimovas. – Jūs minėjote Brežnevo doktriną. Jeigu ji jums taip patinka, mes ją jums dovanojame.“[21]

BAIGIAMOJI SCENA

1989 m. gruodžio 1 d., penktadienis, Vatikanas

IŠ DVIDEŠIMTIES JUODŲ LIMUZINŲ susidedanti autokolona su motociklininkų eskortu pusantros dienos kėlė sumaištį sausakimšose Romos gatvėse. Kad ir kur Michailas Gorbačiovas būtų nuvykęs, užsienyje jį džiaugsmingai pasitikdavo didelės gerbėjų minios. Apsilankymas Romoje nebuvo išimtis, nors šis atvejis buvo unikalus. Rytą, maždaug 10.30, jis su savo palyda privažiavo prie Varpų vartų iš Šv. Petro bazilikos pusės ir pasuko dešinėn į siaurą aklagatvį. Gorbačiovo *Zil* limuzinas sustojo prie įėjimo į popiežiaus apartamentus Šv. Damaso vidiniame kieme, viename iš slaptų Vatikano perlų, neprieinamų visuomenei. Jį alebardomis pasveikino šveicarų sargybiniai, vilkintys kaštoninės ir garstyčių spalvos uniformomis, ir grupė aukštų Kurijos pareigūnų, tarp jų keturi kardinolai. Abi delegacijos kelias minutes stovėjo iškilmingoje tyloje – mėgav šia istorine ir keista scena. Vatikano orkestras sugrojo *Internationale* – ir, visų pasakojimais, nepaisant to, kad jam ši melodija buvo nežinoma, sugrojo puikiai, – o paskui popiežiaus himną. Tai buvo pirmas Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovo ir Romos katalikų bažnyčios galvos susitikimas*. Abiejų pusių atstovai puikiai suvokė, koks simboliškas šis susitikimas.

* Iš tikrųjų tai buvo antras popiežiaus ir Rusijos vadovo susitikimas. Pirmasis įvyko 1845 m. gruodį, kai caras Nikolajus I apsilankė Romoje ir popiežius Grigalius XVI priėmė jį trumpai audiencijai.

Raisa Gorbačiova sukėlė nedidelę sensaciją. Pagal Vatikano protokolą, moterys oficialiuose popiežiaus priėmimuose turi vilkėti juodais drabužiais. Raisa sužinojo apie šį vizitą prieš kelias savaites. Jos vyras desperatiškai troško būti priimtas Vatikane ir įspraudė šį apsilankymą tarp oficialaus valstybinio vizito į Italiją ir susitikimo su prezidentu Bushu, kuris turėjo prasidėti kitą dieną Maltoje. Pasak jo patarėjų, popiežius iš pradžių abejojo, ar verta priimti Gorbačiovą, manydamas, kad šis vizitas suteiks Rusijos vadovui dar daugiau populiarumo, ir sutiko labai nenoriai. Bet valdant Gorbačiovui katalikų intelektualas tapo premjeru jo paties tėvynėje, griuvo Berlyno siena, žlugo Čekoslovakijos režimas. Popiežius nutarė, kad Gorbačiovas nusipelnė būti jo priimtas ir užsitarnavo visuomenės dėmesio.

Kai ponia Gorbačiova pasirodė ryškiu raudonu švarkeliu ir kelnėmis – kostiumėliu, pagražinančiu ją ir parodančiu, kad ši penkiasdešimt šešerių moteris vis dar yra patraukli – Vatikano pareigūnai beveik neparodė nuostabos ir elgėsi taip, tarsi nieko neįprasta nebūtų atsitikę. Jai buvo surengta ekskursija apžiūrėti Vatikano meno lobius, o jos vyras buvo palydėtas į popiežiaus privačią biblioteką, kur jiedu kalbėjosi septyniasdešimt penkias minutes; be jų bibliotekoje buvo tik abiejų vertėjai. Šiame kambaryje KGB buvo įtaisiusi slapto pasiklausymo įrangą, kai vienas iš pagrindinių Gorbačiovo globėjų Jurijus Andropovas vadovavo šiai Sovietų šnipinėjimo tarnybai. Kaip tik Andropovas prieš vienuolika metų numatė, kad popiežiaus Jono Pauliaus II išrinkimas gali lemti katastrofą Sovietų imperijai. Jo prognozė pasitvirtino. Gorbačiovas buvo labai pasitikintis savimi žmogus, bet pripažino, kad „labai jaudinosi“ ruošdamasis susitikimui su popiežiumi. Jis retai ironizuodavo, bet – nors jis pats visada tai neigė – turbūt širdyje šypsojosi, kai įžengė į Romos vyskupo rūmus. Po jųdviejų susitikimo jis pastebėjo, kad, jeigu ne popiežius Jonas Paulius II, jokių transformacijų Europoje nebūtų įvykę – šį jo komentarą galima inter-

pretuoti keleriopai. Jų pokalbis Vatikane buvo padrikas ir bendro pobūdžio, ir nieko reikšmingo per jį nebuvo sutarta. Bet svarbu buvo ne tai, apie ką jie kalbėjo, o kad apskritai kalbėjosi vienas su kitu. Tai parodė pasauliui, kaip smarkiai pasikeitė padėtis.

Per susitikimą Maltoje po dviejų dienų taip pat nebuvo nutarta nieko reikšminga. Nors ir labai keista, susitikimas buvo surengtas jūroje – prie Valetos uosto sustojusiuose amerikiečių ir sovietų karinio jūrų laivyno laivuose. Susitikimo metu kilo viena iš smarkiausių per keletą metų žiemos audrų Viduržemio jūroje. Daugelis susitikimo dalyvių, tarp jų kai kurie pagrindiniai George'o H. W. Busho ir Gorbačiovo patarėjai, taip smarkiai sirgo jūrlige, kad vos pajėgė dalyvauti derybose, ką kalbėti apie oficialius pietus ir priėmimus, kurie buvo suplanuoti dviem dienoms*.

Bushas pasiūlė Gorbačiovui surengti šį susitikimą dar pavasario pradžioje rašytame asmeniniame laiške. Jis norėjo surengti kiek galima labiau neoficialų susitikimą, kuriame dalyvautų tik keletas patarėjų ir kuris susilauktų kuo mažiau žiniasklaidos dėmesio. Per susitikimą buvo ketinama aptarti įvairias Rytų ir Vakarų santykių problemas, nusiginklavimo klausimus ir, svarbiausia, padėtį Rytų Europoje. Kai susitikimas įvyko, Europos žemėlapis pasikeitė ir, kaip pripažino abu prezidentai, aptartinų klausimų smarkiai sumažėjo. Abu sutiko, kad Šaltasis karas baigtas. Condoleezza Rice, pagrindinė Busho patarėja Rytų Europos klausimais, sėdėjo prie derybų stalo dramatiškiausiu susitikimo momentu ir suprato, kad „pasaulis visiškai pasikeitė [...]. Gorbačiovas kalbėjo dalykus, kurių niekada nesitikėjau išgirsti iš sovietų lyderio. Jis dalykiškai, be jokios pagiežos, pasakė laikąs Jungtines Valstijas Europos didvalstybe ir partnere. Mums tai buvo revoliucinis pokytis."[1]

* Tokią susitikimo vietą pasiūlė Amerikos prezidento jaunesnysis brolis verslininkas Billy Bushas, kuris lankėsi Maltoje, turėjo įvairių verslo reikalų šioje saloje ir pasakė savo broliui George'ui, kad oras čia nuostabus.

1990 m., Naujųjų metų pirmą dieną, praėjus trims dienoms po to, kai buvo išrinktas Čekoslovakijos prezidentu, prie Prahos pilies Václavas Havelas sakė kalbą džiaugsmingai nusiteikusiai ketvirčio milijono žmonių miniai. Kaip žmogus, turėjęs nedidelę kalbų dideliuose viešuose rinkimuose patirtį, jis pasirodė nepriekaištingai. Kai jis užlipo ant pakylos, per visą miestą nuaidėjo šauksmai „Havelas, Havelas“. Būdamas ne tik politikas, bet ir filosofas, jis kalbėjo, kaip jam buvo būdinga, apgalvotai ir labai argumentuotai. Pasakęs, kad viena iš pagrindinių komunistinio režimo klaidų buvo „ta, kad jis, vadovaudamasis arogantiška ir nepakančia ideologija, pavertė žmogų ir gamtą tik gamybos įrankiais [...], pasibaisėtinai didžiulės ir dvokiančios mašinos varžteliais ir sraigteliais“, jis sulaukė karštų pritarimo šūksnių. Paskui, kalbos vidury, jo auditorijos nuotaika ėmė keistis, ir Havelas pastebėjo, kad kai kurie žmonės nesmagiai sukruto. Šen bei ten net pasigirdo švilpimas. Ilgą laiką čekai gyveno „užterštoje moralinėje atmosferoje, – sakė jis. – Aš kalbu apie mus visus. Mes visi įpratome prie totalitarinės sistemos ir priėmėme ją kaip nepakeičiamą faktą. Tai padėjo ją įtvirtinti [...]. Mes visi – nors, aišku, skirtingu mastu – esame atsakingi už totalitarinės mašinos veiklą. Nė vienas iš mūsų nėra tik jos auka. Mes esame jos bendrakūrėjai.“[2]

Havelas, kaip paprastai, kalbėjo sąžiningai. Tačiau tik nedaugelis jo klausytojų Prahoje (ar kitose naujai išlaisvintose Vidurio Europos šalyse) jautė tokį pat nerimą, kaip ir jis – kol kas. Nusivylimas atėjo, bet vėliau. Prieš pradėdami kurti naują ateitį, žmonės, rodės, buvo nusiteikę švęsti, o ne analizuoti savo elgesį praeityje. Visą gruodį Vidurio Europos žmonės, daugelį dešimtmečių beveik neturėję vilties ir nematę džiaugsmo, savo sostinėse rengė ypatingas šventes. Po Brandenburgo vartų – vokiečių valstybingumo simbolio – atidarymo Berlyne gruodžio 23-iąją, šventė tęsėsi tris dienas ir naktis. Bukarešto „revoliucinis komitetas“

dešimčiai dienų buvo įsikūręs patalpose, kuriomis anksčiau naudojosi Ceaușescu pora. Naujųjų Metų išvakarėse sušaudyto diktatoriaus nuosavybė buvo padalyta – dalijimo ceremonija sukėlė pašėlusį džiaugsmą ir nežaboto godumo protrūkį. Visi žinojo turį daug nebaigtų darbų: rumunai ir bulgarai greitai suprato, kad jų revoliucijos dar nebaigtos, o Vokietijoje vyko nesulaikomas vienijimosi procesas, nors Michailas Gorbačiovas, Margaret Thatcher ir François Mitterrandas iš pradžių bandė jį sustabdyti. Be to, reikėjo nuspręsti, ką daryti su pagrindiniais senojo režimo veikėjais.

Prezidentu tapęs dramaturgas Prahoje sausio 1 d. baigė savo kalbą. Dabar, kai jis kalbėjo apie optimizmą, o ne kaltę, minia vėl buvo jo pusėje. Kaip ir Lenkija prieš dvi dienas, Čekoslovakija tuoj pat atsisakė pavadinimo „Liaudies Respublika“ ir naujoje konstitucijoje buvo pavadinta tiesiog respublika. „Žmonės, – paskelbė Havelas, – jūsų valdžia grįžo jums.“

PASTABOS

APRF – Rusijos prezidento archyvas, Maskva

BA SPMO – Vokietijos federalinio archyvo VDR partijų ir masinių organizacijų dokumentų fondas

CPCD – šiuolaikinių dokumentų saugojimo centras, Maskva

CWIHP – tarptautinės Šaltojo karo istorijos projektas, Woodrow Wilsono institutas, Vašingtonas

GF – Gorbačiovo fondo archyvas, Maskva

LHCMA – Lidellio Harto karinių archyvų centras, Londono karališkasis koledžas

OHCW – Šaltojo karo sakytinė istorija, Rusijos mokslų akademija, Maskva

USNSA – JAV nacionalinis saugumo archyvas, Džordžo Vašingtono universitetas, Vašingtonas

TsKhSD – Šiuolaikinių dokumentų saugojimo centras

TsAMO – Gynybos ministerijos centrinis archyvas

RTsKhIDNI – Naujosios istorijos dokumentų saugojimo ir studijų centras

RGANI – Valstybinis Rusijos šiuolaikinės istorijos archyvas

ESPT – Ekonominės savitarpio pagalbos taryba

NEM – Naujasis ekonominis mechanizmas

SDI – Strateginė gynybos iniciatyva

Jei nurodyta tik autoriaus pavardė, pilno leidinio pavadinimo ieškokite literatūros sąraše.

PROLOGAS

1. Victor Stănculescu, „Nu Vă Fie Milă, au 2 miliarde lei in cont" („Nesigailėkite, banke jie turi 2 milijardus lėjų"), *Jurnalul National*, Bucharest, 1990-11-22.
2. John Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceauşescu* (Hutchinson, London, 1991), p. 157–158.
3. Trial transcript, *Romania Libera*, Bucharest, 1990-01-25.
4. Ibid.
5. *Jurnalul National*, Bucharest, 2006-12-18.

PIRMAS: DIRBANČIŲJŲ VALSTYBĖ

1. Heins, *The Wall Falls*, p. 114–120.
2. Ibid.
3. Volkogonov, p. 166–172.
4. Davies, *Europe: A History*; Robert Service, *Comrades: A History of World Communism* (Macmillan, London, 2003) ir Torańska yra parašę įžvalgias sovietų sistemos analizes.
5. Prinstono universiteto konferencijos debatuose „Cold War Endgame" 1996, vėliau publikuotuota (ed. WilliamWohlforth, *Cold War Endgame: Oral History, Analysis, Debates*, Penn State University Press, 2003), p. 178.
6. Kornai, *The Socialist System* ir *Politics of Shortage* (Elsevier, 1981) puikiai apibūdina marksisitinės ekonomikos tikrovę.
7. Ferenc Vali, *Rift and Revolt in Hungary* (Oxford University Press, 1961), p. 126.
8. Partos, p. 132.
9. Vasili Mitrokhin ir Christopher Andrew, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West* (Allen Lane, London, 1998), p. 673. Pilną archyvą galima peržiūrėti CWIHP.
10. Jacques Lévesque, *The Enigma of 1989* (University of California Press, 1997).

ANTRAS: VILTIES ŽINIA

1. *Mitrokhin Archive*, p. 326–335.
2. Ibid.
3. Nigel West, *The Third Secret: The CIA, Solidarity and the Plot to Kill the Pope* (HarperCollins, London, 1999), p. 25–135.
4. George Weigel, *Witness to Hope: The Biography of Pope John Paul II* (Cliff Street Books, New York, 1999), p. 280–290 ir O'Sullivan, p. 58.
5. Weigel, *Witness to Hope*, p. 175–180.
6. Citata iš Davies, *God's Playground*, p. 440–441.
7. *Mitrokhin Archive*, p. 369.

8. Citata iš Dobbs, p. 134–135.
9. O'Sullivan, p. 215.

TREČIAS: SOLIDARUMAS

1. Shana Penn, *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland* (University of Michigan Press, 2005), p. 97–125.
2. Wałęsa, *The Struggle and the Triumph*, p. 263.
3. Jacqueline Hayden, *Poles Apart: Solidarity and the New Poland* (Cass, London, 1994), p. 38.

KETVIRTAS: ELEKTRIKAS

1. Garton Ash, *The Polish Revolution*, p. 135.
2. Ibid, p. 140–142.
3. Ibid.
4. Lecho Valensos biografijos faktai iš jo autobiografijos: *The Struggle and the Triumph* ir Boyes, *The Naked President*.
5. Dobbs, p. 121–125.
6. Michnik, *Letters From Freedom*, p. 213.
7. Lech Wałęsa, *The Path to Freedom 1985–1990:: The Decisive Years* (Editions Spotnakia,Warsaw, 1991), p. 160–172.
8. Autoriaus interviu su Tadeušu Mazovieckiu, Varšuva, 1995 spalis.
9. Leonido Brežnevo biografijos faktai iš Volkogonov ir iš Dobbs.
10. Oberdorfer, p. 135.
11. Volkogonov, p. 351–354.
12. Šiuolaikinių dokumentų saugojimo centras, Maskva, TsKhSD, Politbiuras.
13. 1980-09-03 protokolai, APRF; 1980-10-29 sovietų komunistų partijos politbiuro protokolai.
14. Gynybos ministerijos centrinis archyvas, Maskva, TsAMO.
15. Garton Ash, *The Polish Revolution*, p. 247–251.
16. Michnik, *Letters from Freedom*, p. 146–147.
17. Ibid., p. 92.
18. Boyes, p. 197.
19. Ibid., p. 206.
20. APRF, f80, Brežnevo pastabos apie susitikimus su Kania.
21. Vladimiro Kryuchkovo interviu, cituojamas West, *The Third Secret*, p. 138.
22. *Mitrokhin Archive*, p. 413–415.

PENKTAS: PILIETINIS KARAS

1. Wojciecho Jaruzelskio atsiminimai: *Różnić Się Mądrze*, (Kziazka i Wiedza, Warsaw, 1999); ir *Les Chaines et le refuge*.

2. Riccardo Orizio, *Talk of the Devil* (Secker & Warburg, London, 2003), p. 127.
3. Wałęsa, *The Struggle and the Triumph*, p. 168–175.
4. Boyes, p. 102–106.
5. Hayden, *Poles Apart*, p. 147
6. *Mitrokhin Archive*, p. 460–466.
7. Valensos interviu CNN dokumentinaime seriale „Šaltasis karas“ (prodiuseris Jeremy Isaacsas), 1997, ŁHCMA, dėžė Nr. II.
8. TsKhSD, f89. op 42, d6, Maskva.
9. Zubok, p. 390.
10. TsKhSD, f89. op 42, d6, Maskva. 1980-12-10 politbiuro protokolai.
11. Zubok, p. 393.

ŠEŠTAS: KRAUJUOJANTI ŽAIZDA

1. CNN serialo „Šaltasis karas“ interviu transkripcijos, LHCMA, dėžė Nr. 14.
2. TsKhSD, f89. Per 14, doc 30, Maskva.
3. Interviu CNN seriale „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 12.
4. Ibid.
5. Zubok, p. 345–353 ir TsKhSD, f89. Per 14, doc 31, 1990-12-10 politbiuro protokolai.
6. Dobrynin, p. 232.

SEPTINTAS: BEJĖGIŲ JĖGA

1. Citata iš Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down* (Oxford University Press USA, 1993), p. 235.
2. Autoriaus interviu su Milanu Hlavsa ir kitais „Plastic People“ nariais, Praha, 1999 balandis.
3. Ibid.
4. Ben Lewis, *Hammer and Tickle: A History of Communism Told Through Jokes* (Weidenfeld & Nicolson, London, 2008), p. 208.
5. William Echikson, *Lighting the Night* (Pan, London, 1991), p. 78.
6. Václav Havel, *Living in Truth* (Faber & Faber, London, 1987), p. 75–90.
7. Originalią chartiją galima perskaityti Budapešto Atvirosios visuomenės archyve.
8. Susitarimo tekstas yra internete, adresas: www.state.gov/history/frus.
9. Dobrynin, p. 191–193.
10. Pokalbis su autoriumi, Budapeštas, 1989 gruodis.
11. Interviu seriale „Šaltasis karas“, CWIHP.
12. Henry Kissinger, *Diplomacy* (Simon & Schuster, New York, 1994).
13. Havel, *Living in Truth* ir *Disturbing the Peace*, p. 75–90.
14. Ibid.

15. Keane, p. 134.
16. Havel, *Living in Truth*, p. 167.
17. Pokalbis su autoriumi, Varšuva, 1995; ir cituojama Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, p. 125.
18. Vaculík, p. 14.
19. Cituojama Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, p. 179.
20. Gáspár M. Tamás, *From Liberal Values to Democratic Transition* (Central University Press, Budapest, 2003), p. 78.
21. Michnik, *Letters From Freedom*, p. 180.
22. Cituojama Garton Ash, *The Polish Revolution*, p. 318.
23. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (Penguin, London, 2005), p. 497.
24. Richard Rhodes, *Arsenals of Folly* (Knopf, New York, 2007), p. 186.
25. Ibid., p. 245.
26. Zubok, p. 338.

AŠTUNTAS: GABUS ŠAULYS

1. Jurijaus Andropovo biografijos faktai iš Vladimir Solovyov ir Elena Klepikova, *Andropov: A Secret Passage into the Kremlin* (Robert Hale, London, 1984); Sergei Semanov, *Andropov: 7 tain genseka s Lubianki* (Veche, Moscow, 2001) ir Zhores Medvedev, *Andropov* (Oxford University Press, 1983).
2. Dobbs, p. 95–100.
3. Zubok, p. 278.
4. Rhodes, *Arsenals of Folly*, p. 134.
5. Ibid., p. 226.
6. Ibid., p. 235.
7. Aleksandrov-Argentov, p. 178.
8. Rhodes, *Arsenals of Folly*, p. 138–150.
9. Interviu su Osipovičiumi, serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 18.
10. Ibid. ir Dobbs, p. 101–109.
11. Dobbs, p. 107.
12. Interviu su Tarasenko, 1999 kovas, OHCW.
13. Dobbs, p. 109.
14. Naujosios istorijos dokumentų saugojimo ir studijų centras, RTsKhIDNI. 1983-09-02 politbiuro protokolai, f3, op. 73, d 1152, 112–113.
15. *Izvestia*, 1983-09-20.
16. Volkogonov, p. 360–367; ir Zubok, p. 264–266.
17. Melvyn Leffler, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War* (Hill &Wang, New York, 2008), p. 264–266.
18. Rhodes, *Arsenals of Folly*, p. 221–225.

19. Ibid.
20. Autoriaus pokalbis su lordu Pauelu, Londonas, 2007 gegužė.
21. Robert Gates, *From the Shadows* (Simon & Schuster, New York, 1997), p. 217.
22. Ronald Reagan, *The Reagan Diaries* (HarperPress, New York, 2007), p. 346.

DEVINTAS: AMERIKOS TAIKOS BALANDIS

1. Rhodes, *Arsenals of Folly*, p. 178.
2. Dobrynin, p. 368.
3. Ronald Reagan, *An American Life* (Simon & Schuster, New York, 1990), p. 417.
4. Jack Matlock, *Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended* (Random House, New York, 2005), p. 177–180.
5. Weiner, p. 326.
6. Ronaldo Reigano biblioteka, Simi Valley, California, susirašinėjimų su sovietų lyderiais byla.
7. Citata iš Rhodes, *Arsenals of Folly*, p. 180–183.
8. Matlock, *Reagan and Gorbachev*, p. 186.

DEŠIMTAS: PIRO PERGALĖ

1. See Boyes, p. 178–182.
2. Ibid.
3. Hayden, *Poles Apart*, p. 146–158.
4. Michnik, *Letters from Freedom*, p. 93.
5. Weiner, p. 340–347.
6. Gates, *From the Shadows*, p. 378–385; ir West, *The Third Secret*, p. 186–200.
7. Jerzy Popieluszko biografijos faktai iš Grazyna Sikorska, *A Martyr for the Truth* (Collins, London, 1985); Davies, *God's Playground* ir Kevin Ruane, *To Kill a Priest* (Gibson Square, London, 2004).
8. Boyes, p. 240–246.
9. *Mitrokhin Archive*, p. 488–490.
10. Michnik, *Letters from Freedom*, p. 230–232.

VIENUOLIKTAS: NAUJASIS CARAS

1. Cituojama Matlock, *Reagan and Gorbachev*, p. 45–48, Kaiser, p. 68; ir Gromyko, p. 372.
2. Kaiser, p. 66–70.
3. Anatolijaus Černiajevo dienoraštis, CWIHP, 1985 kovas ir *She's lets Gorbachevym* (Progress, Moscow, 1993) (*My Six Years with Gorbachev*, Pennsylvania University Press, 2000), p. 62.
4. Ryzhkov, p. 88–90.
5. Raisa Gorbacheva, *I Hope* (HarperCollins, New York, 1991), p. 93.

6. Černiajevo dienoraštis ir pokalbiai su autoriumi, Maskva, 1993 Gruodis.
7. Matlock, *Reagan and Gorbachev*, p. 72.
8. Michailo Gorbačiovo biografijos faktai iš Mikhail Gorbachev, *Memoirs*, (Doubleday, New York, 1996); Zhores Medvedev, *Gorbachev*; Dusko Doder and Louise Branson, *Gorbachev: Heretic in the Kremlin* (Viking, New York, 1990); Larisa Vasil'eva, *KremlinWives* (Arcade, New York, 1993) ir Volkogonov.
9. Anatoly Sobchak, *For a New Russia* (Free Press, New York, 1992), p. 286–287.
10. Lordas Pauelas autoriui, nepaprastai įdomiame pokalbyje apie Tečer ir Gorbačiovo santykius, 2007 gegužė.
11. Grachev, p. 64–68.
12. Zubok, p. 366; ir Bush, Scowcroft, p. 197.
13. Jaruzelski, p. 276.

DVYLIKTAS: SKYDAS IR KALAVIJAS

1. Pokalbis su autoriumi, Berlynas, 2007 lapkritis.
2. Itin išsamūs dokumentai apie Volfą Birmaną (kartu su milijonais kitų) yra saugomi BStU (Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – Rytų Vokietijos Saugumo dokumentų saugojimo biure) Berlyne.
3. Ulrikės Poppe interviu, serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 15.
4. *New York Times*, 1992-04-12.
5. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 16.
6. Pokalbis su autoriumi, 2006 ir *The Times*, 2007-01-06.
7. Peter Siebenmorgen, *Staatssicherheit der DDR* (Bouvier Verlag, Bonn, 1993) ir Stasi dokumentų rinkinys, *'Ich Liebe euch doche alle...' Befehle und Lageberichte des MfS, Januar–November 1989*, ed. Armin Mitter and StefanWolle (BasisDruck, Berlin, 1989).
8. Cituojama Anne McElvoy, *The Saddled Cow* (Faber & Faber, London, 1992), p. 71.
9. Honekerio biografijos faktai iš Pötzl, McElvoy, *The Saddled Cow*, Günter Schabowski, *Der Absturz* (Rowholt, Berlin, 1991); ir Ed Stuhler, *Margot Honecker: Eine Biographie* (Ueberreuter, Vienna, 2003).
10. Wolf ir McElvoy, p. 167.
11. Partos, p. 126.
12. Aleksanderio Šalch-Golodovskio biografijos faktai iš Pryce-Jones; Alexander Schalck-Golodkowski, *Deutsch-deutsche Erinnerungen* (Rowholt, Berlin, 2001); ir Frederick Taylor, *The Berlin Wall* (Bloomsbury, London, 2006).

TRYLIKTAS: LENINO APAŠTALAS

1. Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, p. 26–27.
2. Tarasenko interviu, March 1999, OHCW; ir Volkogonov, p. 349–352.
3. Apie spaudą ir žiniasklaidą SSRS Gorbačiovo valdymo metu skaitykite Vitali Korotich ir Cathy Porter, *The New Soviet Journalism* (Beacon Press, Boston, 1991); Pryce-Jones; ir Remnick.
4. Cituojama Jack Matlock, *Autopsy of an Empire* (Random House, NewYork, 1995), p. 133.
5. Tarasenko interviu, 1999 kovas, OHCW.
6. Cituojama Brown, *Seven Years that Changed theWorld*, p. 147.
7. Cituojama Zubok, p. 278.
8. Jakovlevo biografijos faktai iš jo knygų *Striving for Law in a Lawless Land* (M.E. Sharpe, New York, 1995) ir *The Fate of Marxism in Russia* (Yale University Press, New Haven ir London, 1993); ir Zubok.
9. Boldin, p. 138–147.
10. Ibid.

KETURIOLIKTAS: TYLŪS PRISIMINIMAI

1. Serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 7.
2. Sandoras Zsindelis, pokalbis su autoriumi, Budapeštas, March 2003.
3. János Vargha, kalbėdamas Dunojaus žiedo demonstracijoje, 1986-02-08.
4. Miklós Haraszti, kalbėdamasis su autoriumi, Budapeštas, 2004 balandis.
5. Apie Janošą Kadarą skaitykite Victor Sebestyen, *Twelve Days* (Weidenfeld&Nicolson, London, 2006); Tibor Huszar, *János Kádár, Political Életrajza* (*A Political Biography*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2005) ir Roger Gough, *A Good Comrade* (IB Tauris, London, 2006).

PENKIOLIKTAS: „MES NEGALIME LAIMĖTI"

1. Grachev, p. 86.
2. Ibid., p. 90.
3. Černiajevo dienoraštis arcgyvuose GF ir CWIHP.
4. Ibid.
5. Grachev, p. 96.
6. Apie Eduardą Ševardnadzę skaitykite Shevardnadze; Dobbs; Carolyn Eke Dahl ir Melvyn Goodman, *The Wars of Eduard Shevardnadze* (Pennsylvania State University Press, 1977)
7. *Izvestia*, 1979-07-18.
8. Ševardnadzės interviu, serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 4.
9. George Shultz, *Turmoil and Triumph* (Macmillan, London, 1993), p. 287.

10. Tarasenko interviu, OHCW.
11. Černiajevo dienoraštis, CWIHP.
12. Vadovų susitikimo 1985 Ženevoje nuorašas, USNSA, ColdWar collection.
13. Zubok, p. 256–260; ir Grachev, p. 134–160.
14. Serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 9.

ŠEŠIOLIKTAS: „TEGUL NEAPKENČIA"

1. Pavel Câmpeanu, 'The Revolt of the Romanians', *New York Review of Books*, 1990-02-01.
2. *Jurnalul National*, Bucharest, 1991-01-22.
3. Pokalbis su autoriumi, Bucharest, October 2007.
4. Cituojama Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, p. 198.
5. Cituojama Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceauşescu*, p. 132–134.
6. John Simpson, *The Darkness Crumbles* (Hutchinson, London, 1992).
7. Apie Nikolają ir Eleną Čaušesku skaitykite Pavel Câmpeanu, 'The Revolt of the Romanians'; Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism* (University of California Press, 2003); Ion Pacepa, *Red Horizon: The True Story of Nicolae Ceauşescu's Crimes*; Behr; ir Daniel Cheroot, *Modern Tyrants* (Princeton University Press, 1996).
8. Mark Almond, *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceauşescu* (Chapmans, London, 1992), p. 148–153.
9. Ibid.
10. *Nicolae Ceauşescu, Builder of Modern Romania and International Statesman* (Pergamon Press, Oxford, 1983), preface.
11. Cituojama Behr, p. 136.
12. Ibid., p. 148.
13. Apie Čaušesku vaikus skaitykite Câmpeanu, „The Revolt of the Romanians".
14. Gail Kligman, *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceauşescu's Romania* (University of California Press, 1998).

SEPTYNIOLIKTAS: ČERNOBYLIS: ATOMINĖ TRAGEDIJA

1. Faktai apie Černobylį: Grigori Medvedev; Nicholas Daniloff, „The Political Fallout of Chernobyl", *Demokratizatsiya*, Moscow,Winter 2004; Dobbs, p. 153–169; ir Piers Paul Read, *Ablaze: The Story of Chernobyl* (Mandarin, London, 1994).
2. Daniloff, „The Political Fallout of Chernobyl", p. 5–9.
3. Dobbs, p. 160–164.
4. APRF, 1986-04-28 politbiuro protokolai.
5. APRF, 1986-07-03 politbiuro protokolai.
6. Zubok, „Gorbachev's Nuclear Learning", CWIHP briefing paper.

AŠTUONIOLIKTAS: ETNINIS VALYMAS

1. Robert Crampton, *A History of Modern Bulgaria* (Cambridge University Press, 1997), p. 274.
2. Pokalbis su autoriumi, Sofija, September 2007.
3. Autoriaus pokalbis su Andrėjumi Lukanovu, Sofija, 1990 balandis.
4. Apie Todorą Živkovą skaitykite Pryce-Jones, p. 215–218; Echikson, *Lighting the Night*, p. 122–125.
5. Crampton, *A History of Modern Bulgaria*, p. 257–280.
6. Černiajevo dienoraštis, May 1986, CWIHP.
7. Autoriaus pokalbis su Krasenu Stančevu, Sofija, 2007 spalis.
8. *Le Monde*, 1989-01-18.

DEVYNIOLIKTAS: PAŽEMINIMAS RAUDONOJOJE AIKŠTĖJE

1. „A Dubious Diplomat", *Washington Post*, 2007-05-27.
2. Akhromeyev ir Kornienko, *Glazami Marshala I Diplomatia*, p. 265.
3. Ibid.
4. *Washington Post*, loc. cit.
5. Černiajevo dienoraštis, 1987 gegužė, CWIHP.
6. APRF, 1987-05-30 politbiuro protokolai.
7. Dobrynin, p. 367–368.

DVIDEŠIMTAS: GAUJA IŠ KETURIŲ

1. Grachev, p. 168.
2. Ibid., p. 176–180.
3. Pasak Černiajevo, iškart po susitikimo šį komentarą pasakė Gerhardas Šureris, VDR valstybinės planavimo komisijos vadovas.
4. Gorbachev, *Memoirs*, p. 348.
5. Musatov, cituojamas Grachev, p. 89, o taip pat Gorbachev, *Memoirs*, p. 352.

DVIDEŠIMT PIRMAS: GORBAČIOVO VIETNAMAS

1. Cituojama Leffler, *For the Soul of Mankind*, p. 286.
2. Weiner, p. 365–367.
3. Černiajevo dienoraštis, 1986 gegužė, CWIHP.
4. APRF, 1986-11-13 politbiuro protokolai.
5. APRF, 1987-02-23 politbiuro užrašai; ir Černiajevo dienoraštis, 1987 vasaris, CWIHP.
6. Cituojama Dobbs, p. 178.
7. Leffler, *For the Soul of Mankind*, p. 228.
8. Černiajevo dienoraštis, 1987 vasaris, CWIHP.

DVIDEŠIMT ANTRAS: SENIO PASAKOS

1. Giunterio Šabovskio interviu 1999, TV seriale „Fall of the Wall“, LHCMA, dėžė Nr. 6.
2. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 17.
3. Wolf ir McElvoy, p. 198.
4. Partos, p. 136.
5. Maier, p. 96.
6. McElvoy, *The Saddled Cow*, p. 156.
7. Autoriaus pokalbis su Ondrėjumis Soukupu, Praha, 2007 rugpjūtis.
8. Garton Ash, *The Uses of Adversity*; ir autoriaus pokalbis su Michaeliu Kocabu, Praha, 2007.
9. Václav Havel, laiškas ponui Husák, *Open Letters*, p. 86–88.
10. Autoriaus pokalbis su Žaku Rupniku, Prague, 2007 rugpjūtis.
11. Autoriaus pokalbis su Miklošu Haraščiu, Budapeštas, 1992 birželis.
12. Apie perversmą prieš Kadarą skaitykite Huszar *Jáhos Kádár, Politikai életrajza*; Gough, *A Good Comrade*; ir pokalbis su Haraščiu, Budapeštas, 1990 rugsėjis.
13. Interviu su Horstu Telčiku, serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 9; ir Gyula Thürmer, *Nem Kell NATO* (Progressio, Budapest, 1995).
14. Interviu su Nemetu, serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 8.

DVIDEŠIMT TEČIAS: PABAIGA LENKIJOJE

1. Micknik, *Letters From Freedom*, p. 157.
2. Alinos Pienkovskos interviu seriale „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 12.
3. Autoriaus interviu su Jerzy Urbanu, Varšuva, 1995 spalis.
4. *Mitrokhin Archive*, p. 695-698.
5. Strawomir Cenckiewicz ir Piotr Gontarczyk, *SB a Lech Wałęsa* (Rok, Warsaw, 2008).
6. Autoriaus interviu su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis; taip pat Rakowski, *Jak To Şie Stało.*
7. Pryce-Jones, p. 256; ir autoriaus pokalbis su Geremeku, 1995 spalis.
8. Stanislavo Cioseko kalba Mičigano universitete, An Arbore, konferencijoje, skirtoje „Solidarumui“, 1999 balandis.

DVIDEŠIMT KETVIRTAS: PREZIDENTAS BUŠAS IMASI VADOVAUTI

1. Autoriaus interviu su Džeimsu Beikeriu, Hiustonas, 2007 rugsėjis.
2. Geitso pastaba Reiganui; Beschloss ir Talbott, p. 135.
3. National Intelligence Estimate 11/12-9-98, USNSA, ColdWar byla.
4. Gates, *From the Shadows*, p. 178.

5. Autoriaus interviu su Džeimsu Beikeriu, Hiustonas, 2007 rugsėjis; ir Bush ir Scowcroft, p. 93–99.

DVIDEŠIMT PENKTAS: TRIUMFAS MANHETENE

1. Cituojama Dobbs, p. 216.
2. Gorbachev, *Memoirs*, p. 387.
3. Nikolajus Ryžkovas neįrašytame interviu su keletu Vakarų žurnalistų, Jerevanas, Armėnija, 1988-12-09.
4. Dobrynin, p. 328.
5. Černiajevo dienoraštis; ir Beschloss ir Talbott, p. 257.
6. Gromyko, p. 380.
7. Volkogonov, p. 478–480.
8. Černiajevo dienoraštis, 1988 gruodis, CWIHP.
9. APRF, 1988-03-24 ir 1988-03-25 politbiuro protokolai.
10. Šachnazarovo pastaba Gorbačiovui, 1988-10-06. CWIHP.
11. Užsienio reikalų ministerijos archyvas, APRF, Maskva, ataskaita ministrui, 1989-02-24.
12. Černiajevo dienoraštis, 1988 gruodis, CWIHP.

DVIDEŠIMT ŠEŠTAS: ŽODŽIŲ KARAS

1. *Népszabadság*, 1988-05-03.
2. Pokalbis su autoriumi, Budapeštas, 2004 balandis.
3. *Scînteia*, Bucharest, 1988-09-01.
4. *Népszabadság*, 1988-10-04.
5. Thürmer, *Nem Kell NATO.*

DVIDEŠIMT SEPTINTAS: HAVELAS KALĖJIME

1. Generolas Alojsas Lorencas, ataskaita apie saugumo operacijas 1988–1989, Vol. 4/II, Úřad Dokumentace a Vyšetřování ir CWIHP.
2. *Rudé Právo*, 1989-01-11.
3. Havel, *To the Castle and Back*, p. 173.
4. Cituojama Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, p. 278.

DVIDEŠIMT AŠTUNTAS: APSKRITAS STALAS

1. Wałęsa, *The Struggle and the Triumph*, p. 238.
2. Janušas Reykovskis cituojamas Simpson, *The Darkness Crumbles*, p. 184; Miešislavas Rakovskis kalbėdamasis su autoriumi, Varšuva, 1995 spalis.
3. Hayden, *Poles Apart*, p. 146.
4. Autoriaus pokalbis su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis.
5. Pryce-Jones, p. 168.

6. Michnik, *Letters from Freedom*, p. 139.
7. Ibid., p. 141–149.

DVIDEŠIMT DEVINTAS: ŠŪVIS NUŽUDYTI

1. Daugiau apie Krisą Gefroją ir jo mėginimą pabėgti, skaitykite Deutschland radio's *Chronik der Mauer*, prieiga internete: www.chronik-der-mauer.de; Taylor, *The Berlin Wall*; ir Christopher Hilton, *The Wall* (The History Press, London, 2002).

TRISDEŠIMTAS: DRAUGYSTĖS TILTAS

1. Černiajevo dienoraštis, 1989 sausis, CWIHP.
2. *International Herald Tribune*, 1988-05-16.
3. Gromov, p. 190–204; Chernyaev, dienoraštis ir *My Six Years with Gorbachev*. Taip pat Dobbs, p. 396–404; Artyom Borovik, *The HiddenWar* (Grove Press, New York, 2001).
4. Gromov, p. 178.
5. Valstybinis Rusijos šiuolaikinės istorijos archyvas, RGANI, Maskva, f89.10. doc 25. st 1–3.

TRISDEŠIMT PIRMAS: UŽDANGA KRENTA

1. Susitikimo protokolas iš GF; Gorbačiovo pokalbiai su Vengrijos lyderiais, 1989.
2. Serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 11.
3. Cituojama Pryce-Jones, p. 231.
4. MOL (Vengrijos nacionalinis archyvas), Budapeštas M-KS-288–11/4458.
5. Černiajevo dienoraštis, January 1989
6. Nemeto interviu, Serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 8; ir Tarasenko interviu, 1999 kovas, OHCW.
7. Interviu seriale „Sienos griūtis", LHCMA, dėžė Nr. 3.

TRISDEŠIMT ANTRAS: ATSARGUS AMERIKIETIS

1. Džeimsas Beikeris kalbėdamasis su autoriumi, Hiustonas, 2007 rugsėjis; ir Gates, *From the Shadows*, p. 298.
2. Beikeris kalbėdamasis su autoriumi, Hiustonas, 2007 rugsėjis.
3. Beschloss ir Talbott, p. 156.
4. Bush ir Scowcroft, p. 86.
5. Cituojama Weiner, p. 349–353.
6. Beschloss ir Talbott, p. 158–160.
7. Gorbačiovo ir Tečer pokalbio įrašas GF; taip pat autoriaus pokalbis su lordu Pauelu, Londonas, 2007 gegužė.

8. Beschloss ir Talbott, p. 160.
9. Bush ir Scowcroft, p. 94.
10. William Wohlforth, *Cold War Endgame*, (Penn State University Press, 2002).
11. NIE 11–4–89: Soviet Policy Towards the West, USNSA.

TRISDEŠIMT TREČIAS: IŠTIKIMOJI OPOZICIJA

1. Cituojama Boyes, p. 192–196.
2. Hayden, *Poles Apart*, p. 137.
3. Pryce-Jones, p. 180.
4. Hayden, *Poles Apart*, p. 160.

TRISDEŠIMT KETVIRTAS: DIKTATORIUS MOKA SKOLAS

1. Pokalbis su autoriumi, Bukareštas, 2007 spalis.
2. Brucan, kalbėdamasis su autoriumi, Bukareštas, 1990 balandis; ir Almond, *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceauşescu*, p. 160–164.
3. Peter Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989* (Cornell University Press, 2007), p. 139.

TRISDEŠIMT PENKTAS: PAVOGTI RINKIMAI

1. *Neues Deutschland*, 1989-05-08.
2. Garton Ash, „Sketches from Another Germany“, esė publikuota *The Uses of Adversity.*
3. Maier, p. 72. *„Ich Liebe euch doche alle . . .“ Befehle und Lageberichte des MfS* p. 113.
5. Maier, p. 89.
6. Dirk Philipsen, *WeWere the People* (Duke University Press, Durham, NC, 1992), p. 93.

TRISDEŠIMT ŠEŠTAS: TURKŲ IŠTRĖMIMAS

1. Bulgarijos parlamento archyvas, Komunistų partijos centrinio komiteto dokumentai, 1989 gegužė.
2. GF, pokalbių su Bulgarijos lyderiais dokumentai.
3. Pryce-Jones, p. 246, o taip pat Lukanovas kalbėdamasis su autoriumi, Sofija, 1991 balandis.
4. Roumen Danov ir Krassen Stanchev kalbėdamiesi su autoriumi, Sofija, 2007 rugsėjis.

TRISDEŠIMT SEPTINTAS: TRIUŠKINANTI PERGALĖ

1. Garton Ash, *We the People*; ir autoriaus pokalbis su Tadeušu Mazovieckiu, Varšuva, 1995 spalis.

2. Ibid.; ir autoriaus pokalbis su Jerzy Urbanu, Varšuva, 1995 spalis.
3. Garton Ash, *We the People*, p. 36.
4. Hayden, *Poles Apart*, p. 168; ir autoriaus pokalbis su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis.
5. Ambasadroiaus Deiviso telegramos Saugumo departamentui, saugomos USNSA, Lenkijos instrukcijos.
6. *Gazeta Wyborcza*, Varšuva, 1989-06-05, p. 1; ir cituojama Dobbs, p. 268.
7. Lenkijos komunistų partijos (PZPR) sekretoriato dokumentai, Politikos mokslų institutas, Lenkijos mokslų akademija, Varšuva.
8. Autoriaus pokalbis su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis.
9. Autoriaus pokalbis su Mazovieckiu, Varšuva, 1995 spalis; ir, kaip raportuota ambasadoriaus Deiviso telegramoje Saugumo departamentui, 1989-08-11, USNSA.
10. Autoriaus pokalbis su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis.

TRISDEŠIMT AŠTUNTAS: LAIDOTUVĖS BUDAPEŠTE

1. Vengrijos nacionalinis archyvas (Magyar Országos Levéltár), Budapeštas, M-KS-288/1050; Pošgėjaus interviu, serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 9.
2. János Kenedi, *Kis Allambistonsági Olvasokonyvy* (*A Secret Police Reader*) (Magvet, Budapest, 1996).
3. BBC World Service radijo pranešimas, 1989-06-18.
4. Kalbėdamasis su Maria Vasarhelyi ir Miklošu Haraščiu, Budapeštas, 2004 balandis; ir Marijos Kovaks interviu, serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 11.
5. *Neues Deutschland*, 1989-06-11.
6. BA SPMO, ZK, JIV2/2A/3225.

TRISDEŠIMT DEVINTAS: PREZIDENTO TURAS

1. Beschloss ir Talbott, p. 186–188; ir Bush ir Scowcroft, p. 144–150.
2. Bush ir Scowcroft, p. 152.
3. Ibid., p. 157.
4. *Gazeta Wyborcza*, 1989-07-11.
5. Autoriaus pokalbis su Tadeušu Mazovieckiu, Varšuva, 1995 spalis; ir Beschloss ir Talbott, p. 170–172.
6. Bush ir Scowcroft, p. 157.
7. Palmerio interviu, Diplomatijos studijų ir mokymo asociacijos Žodinės užsienio reikalų istorijos kolekcija, Kongreso biblioteka, Vašingtonas.
8. Autoriaus pokalbis su Mazovieckiu.
9. Timothy Garton Ash, „Poland After Solidarity", *New York Review of Books*, 1991-06-13; ir autoriaus pokalbis su Jerzy Urbanu, Varšuva, 1995 spalis.

10. *GazetaWyborcza*, 1989-08-03.
11. Autoriaus pokalbis su Mazovieckiu, Varšuva; 1995 spalis.
12. Jaruzelskio kalbos įrašas, publikuotas Malcolm Byrne ir Vojtech Mastny (eds), *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*. (Central European University Press, Budapest, 2005).
13. Bronisław Geremek, *Rok 1989 – opowiada, Jacek Żakowski pyta* (*The Year 1989 – Bronisław Geremek Advocates, Jacek Żakowski Asks*, vertimas prancūzų kalba: *La Rupture*, Seuil, Paris, 1991).
14. Cituojama Dobbs, p. 288.
15. Tarasenko interviu, OHCW, 1999 kovas.

KETURIASDEŠIMTAS: PĖDSAKŲ TAKAS

1. Otto von Habsburgo interviu, serialas „Sienos griūtis", LHCMA, dėžė Nr. 6.
2. Autoriaus pokalbis su Miklošu Haraščiu ir Agnes Gergely, 2004 balandis; ir serialas „Sienos griūtis", LHCMA, dėžė Nr. 4.
3. Autoriaus pokalbis su Maria Vasarhelyi; ir serialas „Sienos griūtis", LHCMA, dėžė Nr. 4.
4. Serialas „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 9.
5. Ibid., dėžė Nr. 4.
6. Palmerio interviu, Žodinės užsienio reikalų istorijos kolekcija, Kongreso biblioteka, Vašingtonas; ir Kovács cituojamas Lévesque, *The Enigma of 1989*, p. 187.
7. Serialas „Sienos griūtis", LHCMA, dėžė Nr. 3.
8. Autoriaus pokalbis su dr. Matthiasu Muelleriu, Berlynas, 2007 lapkritis.
9. Cituojama McElvoy, *The Saddled Cow*, p. 168.
10. BA SPMO, Krenzo kanceliarija mIV 2/2.039/77.

KETURIASDEŠIMT PIRMAS: DISIDENTŲ VYRIAUSYBĖ

1. Autoriaus pokalbis su Mazovieckiu, Varšuva, 1995 spalis; Geremek, *Rok 1989*, p. 116–118, Boyes, p. 191–200.
2. Autoriaus pokalbis su Rakovskiu, Varšuva, 1995 spalis; ir Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, p. 227.
3. Autoriaus pokalbis su Mazovieckiu; ir Boyes, p. 196.

KETURIASDEŠIMT ANTRAS: PABĖGĖLIAI

1. *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Deutsche Einheit, Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes, 1988/1989*, document 28; ir Miklošo Nemeto interviu seriale „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 9.
2. Ibid., Nemeto interviu.

3. GF, Gorbačiovo pokalbio telefonu su Kohliu įrašas, 1989-08-25.
4. BA SPMO, Krenzo kanceliarija IV 2/2.039/76; ir Günter Schabowski, *Das Politbüro* (Rowholt, Reinbeck, 1990).
5. BA SPMO, Krenzo kanceliarija, politbiuro rugsėjo 5 d. susirinkimo nuorašas, IV 2/2.039/77.
6. Nemeto interviu, serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 9.
7. Autoriaus pokalbis su Matthiasu Muelleriu ir Reinhardu Schultu, Berlynas, 2007 lapkritis; ir Maier, p. 168; Jano Lässigo interviu, serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 9. *„Ich Liebe euch doch alle . . .“ Befehle und Lageberichte des Mfs*, p. 450–466.
9. Ulrikės Poppe interviu, serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 7.
10. Serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 11.
11. *Neues Deutschland;* 1989-09-12.
12. Schabowski, *Das Politbüro*, p. 127.
13. Serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 4.
14. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 7.

KETURIASDEŠIMT TREČIAS: GIMTADIENIO VAKARĖLIS

1. Černiajevo dienoraštis, 1989 spalis.
2. Hermanno interviu seriale „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 6; Schabovskis seriale „Sienos griūtis“, dėžė Nr. 6.
3. Schabovskis kalbėdamasis su autoriumi.
4. Černiajevo dienoraštis, 1989 spalis.
5. Interviu seriale „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 5.
6. London *Observer*, 1989-10-22.
7. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 6.
8. Cituojama McElvoy, *The Saddled Cow*, p. 168.
9. Order MfS, ZAIG, Nr 451/89, cituojama *„Ich Liebe euch doch alle ...“ Befehle und Lageberichte des Mfs*, p. 372–375.
10. Pokalbis su autoriumi, Berlynas, 2007 lapkritis.
11. Serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 7.
12. Pokalbis su autoriumi, Berlynas, 2007 lapkritis.
13. Serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 9.
14. Maier, p. 157.
15. Schabovskis, *Das Politbüro*, p. 79–96.
16. Černiajevo dienoraštis, 1989 spalis.
17. Pötzl, p. 323–326.
18. Apie perversmą prieš Honeckerį skaitykite Pötzl; Schabowski, *Das Politbüro*; Krenz.

KETURIASDEŠIMT KETVIRTAS: TAUTOS GALIA

1. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 9.
2. Skaitykite Pötzl, p. 310–312.
3. Skaitykite Uwe Müller, *Supergau Deutsche Einheit* (Rowohlt, Berlin, 2006), p. 56–70.
4. Šaltojo karo dokumentai USNSA ir BA SPMO, Krenzo kanceliarija IV 2/2.039/79.
5. Hans-Hermann Hertle, *Der Fall der Mauer* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1999), p. 108–110.
6. BASPMO, DY30/JIV2/SA/3225; ir asmeniniai Gorbačiovo pastebėjimai Černiajevo dienoraštyje.
7. *Neues Deutschland*, 1989-11-02.
8. Hertle, *Der Fall der Mauer*, p. 467–475.
9. Serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 4.
10. Wolf ir McElvoy, p. 210.

KETURIASDEŠIMT PENKTAS: SIENA VIRSTA

1. *Neues Deutschland* 1989-11-09.
2. Krenz, p. 130–134; ir interviu seriale „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 6.
3. Schabovskio interviu, serialas „Sienos griūtis“, LHCMA, dėžė Nr. 5.
4. Pilnas kongerencijos nuorašas prieinamas CWIHP.
5. Iš keleto dabartinių žurnalistų; ir pagal USNSA Šaltojo karo dokumentų įrašus.
6. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 6.
7. Pokalbis su autoriumi, 2008 sausis.
8. Serialas „Šaltasis karas“, LHCMA, dėžė Nr. 7.
9. Pokalbis su autoriumi, 2008 sausis.
10. Kaip cituojama McElvoy, *The Saddled Cow*, p. 189.
11. Ambasadoriaus Kočemasovo interviu *Moscow News*, 1992-11-29; ir Igor Maksimichev in *Nezavisimaya Gazeta*, 1993-11-10 ir 1993-11-11.
12. GF, telegramos Helmutui Kohliui.
13. Beschloss ir Talbott, p. 257–261.
14. Milt Bearden, *The Main Enemy* (Century, London, 2003), p. 206–207.
15. USNSA, End of the ColdWar byla.

KETURIASDEŠIMT ŠEŠTAS: PERVERSMAS

1. Autoriaus pokalbis su Krassenu Stančevu, Sofija, 2007 spalis.
2. Pryce-Jones, p. 325; ir autoriaus pokalbis su Lukanovu, Sofija, 1991 balandis; ir su Rumenu Danovu, Sofija, 2007 spalis.
3. Lévesque, *The Enigma of 1989*, p. 217–220.

4. Bulgarijos parlamento archyvas, Komunistų partijos centrinio komiteto 1989 spalio dokumentai, Sofija.
5. Lukanovas kalbėdamasis su autoriumi, Sofija, 1991 balandis.
6. Pryce-Jones, p. 325–330; ir autoriaus pokalbis su Lukanovu.
7. Autoriaus pokalbis su Stefanu Fratrovu, Sofija, 1989 lapkritis; ir su Ionni Pojarleffu, Sofija, 2007 spalis.

KETURIASDEŠIMT SEPTINTAS: AKSOMINĖ REVOLIUCIJA

1. Garton Ash, *We the People*, p. 121.
2. Čekijos vidaus reiklaų ministerijos archyvas, dokumentai apie priemones gynybinei mobilizacijai, OV-00174/S-89 ir CWIHP.
3. Visi kalbėdamiesi su autoriumi, Praha, 1989 gruodis.
4. Pokalbis su autoriumi, Praha, 2007 rugpjūtis.

Nurodymas ištirti demonstraciją yra Čekijos nacionaliniame archyve, Prahoje. Pasakojimai apie „sąmokslą“: BBC Radio 4 *Pushing Back the Curtain* serijos; ir Simpson, *The Darkness Crumbles*.

6. Ivan Klíma, *The Spirit of Prague* (Granta, London, 1998), p. 95.
7. USNSA, End of the ColdWar byla.
8. Soukupas kalbėdamasis su autoriumi, Praha, 2007 rugpjūtis.
9. Kocabas kalbėdamasis su autoriumi, Praha, 2007 rugpjūtis.
10. Fojtikas, Žako Rupniko teigimu, pokalbyje su autoriumi, Praha, 2007 rugpjūtis.
11. Pryce-Jones, p. 323–330.
12. Pokalbis su autoriumi, Praha, 2007 rugpjūtis.
13. BBC World Service pranešimas, 1989-11-24.
14. Pokalbis su autoriumi, 2007 rugpjūtis.
15. Kocabas kalbėdamasis su autoriumi; ir Simpson, *The Darkness Crumbles*, p. 345.

KETURIASDEŠIMT AŠTUNTAS: SILPNUMO AKIMIRKA

1. *Scînteia*, Bucharest, 1989-11-22.
2. Daugiau apie László Tökés skaitykite Tökés, *With God, for the People* (Crossways Books,NewYork, 1992); Petru Dugulescu, *Ei mi-au, programat moartea* (Ecclesia, Timisoara, 1991); Marius Mioc, *The Anticommunist Romanian Revolution of 1989* (Editura Marineasa, Timisoara, 2002); ir Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989.*
3. László Tökés, p. 148–157.
4. Dalies susitikimo nuorašas buvo publikuotas *Romania Libera*, 1990-02-01. Pilnas nuorašas yra Nacionaliniame centriniame istorijos archyve, Bukarešte, 70/89.2.33.

5. Pokalbis su autoriumi, Bukareštas, 2007 spalis.
6. Autoriaus pokalbis su dalyviais Gheorghe'u Peletrescu, Andrejumi Oisteanu, Bukareštas, 1989 gruodis; Pavelo Campeanu, Mariuso Mioco ir *Romania Libera* žurnalisto Romulo Cristea liudijimai. Simpson, *The Darkness Crumbles*, p. 302–310; Ruxandra Cesereanu, *December 1989, Deconstructia unei revolutii* (Polirom, Iasi, 2004) p. 98–103.
7. Pavel Câmpeanu, „The Revolt of the Romanians", *New York Review of Books*, 1990-02-01.
8. Victor Stănculescu, „Nu Vă Fie Milă, au 2 miliarde lei in cont", *Jurnalul National*, Bucharest, 1990-11-22.
9. Pokalbis su autoriumi, Bukareštas, 2007 spalis.
10. Skaitykite Stănculescu, „Nu Vă Fie Milă"; ir Siani-Davies, *Romanian Revolution*, p. 193.
11. Interviu iš *Romania Libera*, 1990-01-14.
12. Cituojama Siani-Davies, *Romanian Revolution*, p. 213.
13. Dinescu spaudos konferencijoje radijo stotyje, 1989-12-26; ir seriale „Šaltasis karas", LHCMA, dėžė Nr. 13; ir Caramitru cituojamas Pryce-Jones, p. 284.
14. Radio Free Europe interviu, 1989-12-31; ir Ion Iliescu, *Revolutia Traita* (Redactia, Bucharest, 1995), p. 96.
15. Cituojama Siani-Davies, *Romanian Revolution*, p. 237.
16. Malutano interviu, *Romania Libera*, 1990-01-14.
17. *Romania Libera*, 1990-01-14.
18. Brucanas kalbėdamasis su autoriumi; Stănculescu, „Nu Vă Fie Milă"; Militaru, BBC interviu su Džonu Simpsonu, 1990-01-12.
19. Brucanas cituojamas Siani-Davies, *Romanian Revolution*, p. 286; ir S. Brucan *The Wasted Generation: Memoirs of the Romanian Journey from Capitalism to Socialism and Back* (Westview, New York, 1993), p. 293–295.
20. GF, Falino ataskaitos apie Rumuniją.
21. APRF Diplomatiecheski vestnik 1995-91, Maskva, p. 74–79, doc 149.

BAIGIAMASIS ŽODIS

1. Vadovų susitikimo Maltoje nuorašas, CWIHP.
2. BBC World Service žinių pranešimas, 1990-01-02.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

D

E

F

G

Victor Sebestyen

1989. Revoliucija

Iš anglų kalbos vertė *Vitalijus Šarkovas*
Redagavo *Aldona Kruševičiūtė*
Viršelio dailininkė *Arūnė Ščiupokaitė*
Maketavo *Linas Vaškevičius*
Projekto vadovė *Auksė Baurienė*

Viršelyje naudota Vytauto Daraškevičiaus nuotrauka

Tiražas 1500 egz.

Leidykla „Sofoklis“
Klaipėdos g. 7A, LT-01117 Vilnius
info@sofoklis.lt

Spausdino spaustuvė
ScandBook
Gamyklos g. 23, LT-96155 Gargždai
www.scandbook.lt

1989 metų pradžioje komunistiniai režimai [illegible] piliečių, kontroliavo jų profesinę veiklą, sekė kiekvieną žingsnį ir persekiojo bet kokią laisvesnės minties pastangą. Rytų ir Vakarų Europą skyrė sargybos bokštai, Berlyno siena, spygliuota viela, šunys ir minų laukai... Tokia padėtis negalėjo tęstis amžinai. Sovietų armijos išvedimas iš Afganistano 1989 m. vasarį buvo pirmasis ženklas, kad komunistinė imperija išsikvėpė. Birželį Lenkijos Seimo rinkimuose „Solidarumo" atstovai pasiekė moralinę pergalę. Rudenį Rytų Vokietijos gyventojai pagaliau prasiveržė pro Berlyno sieną. Vengrija paskelbė komunistinės eros pabaigą, atsistatydino Bulgarijos vadovas, Prahoje aksominė revoliucija nugalėjo režimą be kraujo praliejimo, o Sofijoje prasidėjo demonstracijos. Šešios Europos valstybės atsikratė pasenusių komunistinių vadovų, iškovojo nepriklausomybę ir pasuko demokratijos link. M. Gorbačiovas ir G. Bushas paskelbė Šaltojo karo pabaigą.

Daugybė 1989-aisiais priimtų sprendimų nulėmė dabartinio pasaulio vaizdą. Šioje knygoje išsamiai apžvelgiama dvylika mėnesių, visiems laikams pakeitusių istoriją. V. Sebestyenas paaiškina socialinius ir politinius įvykius ir virsmus, pateikia ne tik galingiausių valstybių vadovų, bet ir paprastų žmonių liudijimus. Autorius aprašo pasaulį kaip vientisą organizmą, pokyčiai vienoje šalyje lyginami su tuo, kas vyksta kitoje, ieškoma dėsningumų ir socialinių bei politinių priežasčių, kodėl įvykiai klostėsi būtent ta linkme.

Tai antroji žymaus publicisto V. Sebestyeno knyga lietuvių kalba. 2015 m. išleista „1946. Modernaus pasaulio kūrimas".

www.sofoklis.lt

